Издавач:
Филозофски факултет Универзитета у Источном Сарајеву
http://www.ffuis.edu.ba

За издавача:
Др Драга Мастиловић

Редакција:
Др 魏现军 (Wei Xianjun), Политехнички Универзитет Хенана, НР Кина
Др 岳友熙 (Yue Youxi), Технолошки Универзитет Шандонга, НР Кина
Др Бас Артс, Универзитетски колеџ Лондон, Велика Британија
Др Сања Бошковић Данојлић, Универзитет Поатје, Француска
Др Владимир Владичић, Универзитет у Источном Сарајеву, БиХ
Др Бранислав Драшковић, Универзитет у Источном Сарајеву, БиХ
Др Александар Јокић, Државни универзитет Портланд, Орегон, САД
Др Вјачеслас Јурко, Универзитет Саратов, Русија
Др Владан Бартула, Универзитет у Источном Сарајеву, БиХ
Др Бисерка Кошарац, Универзитет у Источном Сарајеву, БиХ
Др Мишо Кулић, Универзитет у Источном Сарајеву, БиХ
Др Светлана Куртеш, Универзитет Мадера, Португалија
Др Клавдија Кутнар, Универзитет Приморска Копар, Словенија
Др Стилианос Ламбакис, Институт за историјска истраживања у Атини, Грчка
Др Марија Летић, Универзитет у Источном Сарајеву, БиХ
Др Џорџ Мано, Тенри Универзитет, Јапан
Др Јелена Марковић, Универзитет у Источном Сарајеву, БиХ
Др Драга Мастиловић, Универзитет у Источном Сарајеву, БиХ
Др Драган Марушич, Универзитет Приморска Копар, Словенија
Др Светлана Стеванович, Универзитет Кемерово, Русија
Др Златко Павловић, Универзитет у Источном Сарајеву, БиХ
Др Мирко Радић,Универзитет Галве, Шведска
Др Ана Филимонова, Историјски институт РАН Москва, Русија
Др Арно Франсоа, Универзитет Поатје, Француска

Главни уредник:
Др Мишо Кулић

Одговорни уредник:
Др Марија Летић

Лектура и коректура:
Доц. др Игор Симановић

Припрема за штампу:
ППГД „Comesgrafika“ д.о.о. Бања Лука

Штампа:
ППГД „Comesgrafika“ д.о.о. Бања Лука

Тираж:
300 примјерака

Пале, 2017.

ISSN 2490-4074

COBISS.RS-ID 5843480

Зборник је штампан уз финансијску подршку
Министарства науке и технологије Владе Републике Српске.

Универзитет у Источном Сарајеву
Филозофски факултет Пале

Посебна издања
НАУЧНИ СКУПОВИ

Књига 11

Том 2

НАУКА И СТВАРНОСТ

ЗБОРНИК РАДОВА СА НАУЧНОГ СКУПА
(Пале, 21. мај 2016.)

Пале, 2017

НАУЧНИ СКУП

НАУКА И СТВАРНОСТ

Књига 11

Издавач:
Филозофски факултет Универзитета у Источном Сарајеву

За издавача:
Др Драга Мастиловић

Главни уредник:
Др Мишо Кулић

Одговорни уредник:
Др Марија Летић

Технички уредник и компјутерски слог:
Нада Вуга

Лектура и коректура:
Доц. др Игор Симановић

Штампа:
ППГД „Comesgrafika“ д.о.о. Бања Лука

Тираж:
300 примјерака

Пале, 2016

COBISS.RS-ID 5843480

Радове у овој књизи су рецензирали:

Филолошка свеска

Биљана Радић Бојанић
Божица Јовић
Бранко Летић
Владан Бартула
Владимир Јовановић
Војо Ковачевић
Горан Максимовић
Данијела Поповић
Душко Певуља
Жељка Бабић
Јелена Бајовић
Лидија Томић
Маја Жарковић
Маја Миличевић
Милена Максимовић
Милена Ковачевић
Милена Маројевић
Милица Пасула
Милош Ковачевић
Наташа Костић
Ненад Томовић
Предраг Новаков
Ранко Поповић
Сања Јосифовић Елезовић
Саша Кнежевић
Снежана Билбија
Татјана Бијелић
Тиодор Росић
Часлав Николић

Филозофка свеска

Александар Прњат
Александар Стаматовић
Анела Хасанагић
Биљана Милошевић Шошо
Биљана Сладоје Бошњак
Бисерка Кошарац
Божо Милошевић
Бранка Ковачевић
Вељко Банђур
Весна Ђурић
Владан Виријевић
Владета Радовић
Владимир Баровић
Владимир Милисављевић
Горан Јовић
Горан Мутабџија
Горјана Коледин
Далиборка Шкипина
Драга Мастиловић
Драгана Павловић
Драгица Живковић
Драженко Јоргић
Ђорђе Чомић
Желимир Вукашиновић
Златиборка Попов Момчиновић
Златко Павловић
Зоран Аврамовић
Зоран Јовановић
Зоран Јевтовић
Иван Коларић
Ирена Станић
Јасна Богдановић Чурић
Јелена Максимовић
Јован Плавша
Лазо Ристић
Љиљана Крнета
Љубомир Зубер
Миле Илић
Миле Илић
Милка Бубало Живковић
Мирјана Самарџић
Мишо Кулић
Млађен Трифуновић
Наташа Костић
Нусрет Дрешковић
Перо Спасојевић
Радивој Радић
Радмило Пекић
Радован Чокорило
Радомир Чолаковић
Ранко Мирић
Сања Опсеница
Слободан Бјелица
Сњежана Муса
Срђан Рудић
Стево Пашалић
Стојан Шљука
Тања Станковић Јанковић
Татјана Вулић
Шуајб Солаковић

Социологија

Срђан Словић*
Институт за српску културу – Приштина/Лепосавић

DOI 10.7251/ZRNS1702009S
Прегледни рад

АРОНОВА ИСТОРИЈСКА СОЦИОЛОГИЈА И САВРЕМЕНИ МЕЂУНАРОДНИ ОДНОСИ

Апстракт: *Аронова теорија политике и међународних односа, базирана на историјској социологији, извршила је велики утицај не само у Француској, већ и у Европи. Историјско-социолошко уверење му омогућава мултидисциплинарни приступ уз давање примата политичкој науци, тако да и савремени истраживач може код њега наћи безбројне инспирације и историјске потврде својих анализа.*

Основни елементи историјско-социолошког приступа тичу се дефиниција силе, моћи, националног интереса и начина успостављања мирних односа међу државама у међународним односима. Арон их све ставља у проверу практичним одређивањем циљева држава у међународним односима, покушавајући да сагледа како измерена и упоређена моћ државе одређује њене циљеве и облике односа према другим државама. Мултидисциплинарни историјско-социолошки приступ овде долази до посебног изражаја.

Од свих елемената силе и моћи, Арон посебан значај даје политичким системима, јер су они уско повезани са моћи. Сви елементи моћи оличени у величини територије, броју становника и природним ресурсима, мало вреде уколико нису уоквирени у политички систем који у себи садржи прогрес.

Арон такође образлаже и системе међународних односа, почев од појавних облика (блоковска подела) до развијене теорије равнотеже снага и, мање развијене, теорије колективне безбедности. У погледу успостављања мирних односа међу државама Арон је реалиста, песимиста и не верује у могућност отклањања сукоба путем међународног права, али као савремени научник не искључује ни могућност успостављања мирних односа у будућности човечанства, те стога оставља простор за оптимизам или песимизам, што није објективно егзактан резултат.

Кључне речи: *историјска социологија, међународни односи, сила, моћ, сарадња.*

АРОНОВ СОЦИОЛОШКО-ИСТОРИЈСКИ ПРИСТУП МЕЂУНАРОДНИМ ОДНОСИМА

Иако је социолог, у свом главном делу из области међународних односа „Paix et guerre entre les antions“, Арон не одваја социолошки од историјског метода. Своје социолошке и историјске закључке теоријски уобличава

*drsrdjans@gmail.com

подупирући своје анализе филозофским разматрањима међународне заједнице и путевима њеног усавршавања. Арон излаже критици чисто историјска и реалистичка схватања међународних односа (Aćimović, 1987, str. 94-95). Историјско-социолошки метод се супротставља реалистичком поједностављењу ствари, јер то доводи до „занемаривања одређених чинилаца који су понекад од одлучујућег значаја за вођење дипломатских послова и утичу на карактер сукоба и ратова, као што су утицаји политичких система и идеологија. Да би се све ово довело у склад неопходно је постојање концептуалног оквира, који би искључио таква поједностављења. За разлику од бихејвиоризма, који примат даје социолошкој и психолошкој науци, историјска социологија примат даје политичкој науци, али јој је основна премиса мултидисциплинарност. Дакле, не ради се о једноставној комбинацији историје и социологије, већ о мултидисциплинарности, где примат добија политичка наука.

Целокупна Аронова анализа међународних односа подељена је у четири дела: социолошки, теоријски, историјски и праксеолошки део. Социолошки део се бави објашњењем понашања актера у међународним односима, где се јасно запажа утицај бихејвиоризма на његове ставове. Истражујући детерминанте и правила која одређују то понашање, Арон их дели на материјалне, где спадају простор, становништво, извори, географски положај, цивилизација и човечанство; њима Арон придодаје и утицај политичког режима или идеолошког система на понашање држава у међународним односима. Дужност социолога јесте да истражи правила понашања и утврди разлику између различитих типова друштва и да установи законитости о еволуцији појединих типичних стања.

У теоријском делу Арон је желео да докаже да суштину међународних односа чине стратегија и дипломатија. Постоје рат и мир. Пошто је свака политичка јединица један аутономни центар одлучивања, њихов плурализам намеће неку врсту игре актерима који поступају тако као да не постоји врховни арбитар, јер желе да наметну своју вољу другоме, што је и суштина моћи у међународним односима. Моћ је способност наметања своје воље другоме, а сила целина материјалних средстава која су одмах расположива у случају прибегавања насиљу. Арон прави разлику између међународних односа и фудбалске утакмице. Оно што је њима заједничко јесте познавање одређених правила игре: „Која средства играчи имају права да употребе? Како се играчи распоређују по разним местима?“ (Aron, 1962, p. 21). Посматрано са аспекта међународних односа, Арон поставља питање правила игре у међународним односима и закључује да су овде посреди односи између политичких јединица од којих свака задржава право да сама себи прибави правду и да сама себи буде господар у тој игри.

У историјском делу Арон утврђује конкретне облике испољавања силе и моћи у међународним односима. Констатује завршеност света, његову идеолошку хетерогеност и фрустрирајући карактер појаве оружја за потпуно уништење. Пошто ово оружје припада двема супротстављеним странама, њихови односи се развијају на бази стратегије одвраћања (deterrent strategy). Историјски метод је дошао до потпуног изражаја испитивањем историјског настанка савремене констелације међународних односа, настанка блокова, равнотеже снага, дипломатије између два блока и унутар блокова и сукоба међу њима. Да није било идеолошког става Арона у погледу настанка многих новооослобођених земаља, које су биле главни креатори политике несврстаности, ово би био један врло развијени пример употребе историјског метода.

У четвртом делу своје анализе (праксеолошком делу), Арон указује на могућност превазилажења политике силе у међународним односима путем поштовања правила међународног права (Stojanović, 1966, str. 170). Овом приликом је Арон песимиста, јер не верује у савршеност међународног права као ефикасног арбитра у међународним односима. Ово је можада и највећа слабост Аронове анализе међународних односа, јер се процена са аспекта оптимизма или песимизма не може сматрати објективно егзактним резултатом. Неопходно је упустити се у узроке настанка одређеног стања.

СОЦИОЛОШКО-ТЕОРИЈСКИ АСПЕКТ АРОНОВЕ ТЕОРИЈЕ МЕЂУНАРОДНИХ ОДНОСА

Као реалиста, Арон за полазну основу својих схватања узима силу, моћ и национални интерес. Међутим, он се разликује од чистих реалиста, јер ове категорије тумачи флексибилније и не сматра их циљем по себи, већ основом за постизање других. Своје инспирације налази у делима класичних теоретичара политике и друштва.

Проучавање поменутих питања представљало је чиниоце од прворазредне важности у разматрању одређеног друштва, државе и међународних односа. Почев од староиндијске филозофије, преко Тукидида, Платона и Аристотела, односи у друштву, држави и њихови међусобни односи више су били засновани на сили, а мање на праву и моралу. Штавише, Платон и Аристотел указују на однос између политичког система и спољне политике, што ће касније преузети и социјалистичка мисао (Лењин). Међутим, Платон је својим идеалистичким погледом на свет указао на постојање идеје добра и филозофе видео као будуће владаре. Његова идеја добра је утицала и на обликовање ставова св. Аурелија Августина, према коме је Божја држава типичан антипод земаљској. Ова прва је оличење добра и безгрешности, а

друга, оптерећена првобитним грехом, држава порока и греха (Vujadinović-Milinković, 1996, str. 102–103).

Родоначелником политичког реализма сматра се Макијавели, према коме је оружје изнад закона, а оно што омогућује опстанак државе је пре квалитет оружја него устава. Хопсова теорија природног стања објашњава односе у друштву, држави и међу њима као рат „сваког против свакога“, те његова политичка теорија представља један дуги пут од природног до друштвеног стања, од стања рата до стања мира.

Анализирајући овај пут, можемо доказати чињеницу да Хопсов човек није само биће страсти, већ и биће разума. То му даје способност да склапа уговоре, образује савезе и услове мирољубиве коегзистенције. Нагон за самоодржањем је тај који човека тера ка мирољубивости.

Да би омогућио стање безбедности, човек се одриче свог поноса и престижа и преноси га на *Левијатан* (Tuck, 1991, p. 88–89).

Хопс се сматра претечом реалистичких теорија међународних односа, према коме се они налазе у природном стању, па је сукоб иманентан њиховом карактеру, али је оставио простор и за сарадњу међу државама. Хопс је био међу првима који је установио начело према коме легитимност власти потиче из права оних којима се влада, а не од божанског права краљева или из природне супериорности оних који владају.

Хегел глорификује рат, даје му обележје славе и уздиже га до општег духа појединца и друштвене заједнице. Међутим, Хегелова филозофија државе и права је заснована и на етичким принципима. Саобразно овим принципима, човек себе остварује кроз делање. Делање није категорија која долази споља, већ је иманентна човековој природи. Објашњавајући човеково делање, Хегел игнорише партикуларизам и у потпуности заговара универзализам, чиме отвара пут људској слободи. Управо би тензије и сукобе на подручју бивше Југославије требало схватати универзалистички, чиме би се оставило више простора за коегзистенцију и сарадњу међу етницитетима и у међународним односима.

Гроцијус, Кант и Русо истичу да је човек по природи добар, те да је природно стање људских односа мир, а не рат. „Човек се рађа слободан, а свугде је у оковима“, а таквим га чине друштвене околности. Ово су истинске претече либералних и институционалистичких теорија политике и међународних односа. Гроцијус је отац међународног права, оправдава праведне ратове, верује у тадашње институције из разлога што је велики верски рат у периоду 1618–1648. године у великој мери обликовао његову политичку и правну теорију и нагнао га да верује у мирне начине решавања спорова. Дао је толики допринос развоју међународног права (мира), да су

Хашке конвенције из 1899. и 1907. године базиране на његовом учењу. На тај начин се обликовао идентитет модерне Европе базиран на поштовању правила међународног права и морала. То се понекад морало остваривати и путем принуде – санкције међународне заједнице.

Развојем позитивизма у социологији, а посебно социологијом Огиста Конта, улога силе у односима међу државама посматра се у оквиру одредница друштвене средине. Конт је предвидео да ће развојем индустријског друштва бити ударени темељи сарадње и поверења међу људима и народима, па ће се тако и ратови уклонити из међународних односа, што је било једно оптимистичко гледиште за почетак 19. века.

Утицај америчке прагматистичке филозофије допринео је да се сила схвата монистички и тиме буде и циљ и средство актера спољне политике. Из оваквих схватања настала је чувена теорија Ханса Моргентауа, према коме су односи између држава остављени вољи сваке државе понаособ, јер не постоји врховни арбитар који би државе принудио на адекватно понашање. Овакво тумачење наводи на то да се опстанак сматра основним циљем актера спољне политике. Ово су једнострана објашњења силе, моћи, ратова, сукоба и сарадње међу државама. Као савремени научник, Моргентау оставља могућност успостављања мирних односа међу државама, што везује за постојање унутрашњег политичког система који у себи садржи прогрес. Човек лишен „моралних скрупула је раван животињи“ (Aćimović, 1987, str. 62–63).

Арон је против монизма силе у међународним односима, а посебно против схватања да је сила циљ и средство актера међународне сцене. Овакво схватање наводи на егоизам и атрофирање моралности једне политичке акције. Да би превазишао овакву сурову макијавелистичку политику, Арон заговара тзв. средњи пут – пут „морала мудрости“ („moral od wisdom“). Заговарајући овај пут латио се захтевног задатка неутралисања две крајности: чистог реализма Макијавелија и Кантовог захтева за успостављање трајног мира (Словић, 2014а, стр. 180).

Анализирајући утицаје климе, простора, становништва, извора и политичких режима, Арон указује на могуће понашање одређеног колективитета на међународној сцени. Ово су и елементи силе и моћи у међународним односима. Такође их можемо назвати и чиниоцима које доносиоци спољнополитичких одлука морају узиматиу обзир приликом вођења спољне политике. Географски и демографски чиниоци су одувек имали одређени утицај на вођење спољне политике једне земље. Штавише, величина једне територије била је суштински елемент опстанка једне државе, омогућујући јој одређену дозу безбедности. Ову тезу је инаугурисао Расел (Renouvin & Duroselle, 1964, p. 22).

Дословна интерпретација ове раселијанске тезе може да нас одведе у географски детерминизам налик оном код Виктора Кузена, који је истицао следеће: „Дајте ми карту једне земље, њену конфигурацију, климу, њену флору и фауну, а ја ћу вам a priori рећи какви су људи те земље и какву улогу та земља игра у историји. То неће бити никаква провизорна констатација, већ општа слика не само о тој епохи већ у целини...“ (Renouvin & Duroselle, 1964, p. 24). Арон доводи у корелацију однос природних чинилаца и друштва, али главну покретачку снагу види у човеку.

Аронова мултидисциплинарност се види како у погледу схватања узрока избијања ратова, тако и у погледу циљева којима државе стреме у међународним односима. Узроци ратова су вишеструки – економски, политички, идеолошки, културни, цивилизацијски. До рата долази онда када политички колективитет почиње да стреми нереалним циљевима. Тиме политички системи добијају карактеристике хетерогених, насупрот хомогеним. Узимајући рат за полазну основу своје анализе, Арон истиче да се међународни односи налазе у сенци рата и мира, а узимајући у обзир чињеницу да су међудржавни, они се своде на дипломатију или рат. Пошто у међународним односима нема врховног арбитра који би државе принудио на адекватно понашање, спрега дипломатије и стратегије чини посебан квалитет односа међу државама. Дипломата и војник поступају у својству представника заједнице којој припадају: амбасадор у обављању својих послова представља државу у чије име говори, а војник представља државу на пољу борбе у чије име може и да погине (Словић, 2009, стр. 84). Пошто је међународна политика политика силе, онда се и сама дипломатска акција мора заснивати на сили и моћи да би била успешна. Међутим, сила за Арона није исто што и за Моргентауа, циљ по себи, већ само средство за постизање других циљева. Овим Арон постаје противречан, јер се дајући већи значај сили, моћи и равнотежи снага у међународним односима приближава реалистима. Пошто сила увек стоји на располагању актерима међународне сцене, Арон праксу диже на ниво теорије, јер полази од анализе понашања држава у међународним односима и сматра да не постоји ефикасан арбитар који би државе принудио на адекватно понашање. Државе су, по Арону, остављене да саме себи прибаве правду користећи расположива средства, па чак и рат (ultima razio).

Надаље, мултидисциплинарни приступ Арона огледа се у његовој концепцији националног интереса. Онда је једно историјско тумачење националног интереса, где негира његов непроменљив карактер. Напротив, он говори о плуралистичном тумачењу националног интереса повезујући га са циљевима спољнополитичке оријентације држава. Постоје апстрактни и конкретни циљеви спољне политике држава.

Постоје апстрактни и конкретни циљеви спољне политике држава. Апстрактна серија тиче се предности које одређена држава има на основу својих потенцијала, а конкретна се тиче природе тих средстава. У апстрактну серију спадају безбедност, моћ и слава (престиж), а у конкретну простор, људи и душе. За историчара је од посебне важности истраживати њихову комбинацију у различитим посебним случајевима (Aron, 1962, p. 84).

Циљеви држава су дугорочни, а грађани свесни чињенице да припадају једној трајнијој политичкој заједници. Национални интерес се повезује самоћи којом једна држава располаже, а дугорочније се везује за потенцијал тј. способност повећања сопствених снага. Национални интерес се поистовећује са концептом националне безбедности, па се као циљеви држава истичу и економско благостање, унутрашња и међународна стабилност, престиж.

Теоријски концепт силе, моћи и њихових елемената Арон ставља у проверу практичним одређивањем политичких циљева држава у међународним односима, покушавајући да сагледа како измерена и упоређенамоћ државе одређује њене циљеве и облике односа према другим државама. Узроци употребе силе у међународним односима утврђују се чиниоцима који их одређују. Од биосоциолошких до материјалних чинилаца, геостратешког положаја и геополитике, економске моћи и међународног окружења, долази се до одлуке о рату и миру, сарадњи и сукобу међу државама.

ИСТОРИЈСКО-ПРАКСЕОЛОШКИ АСПЕКТ АРОНОВЕ ТЕОРИЈЕ МЕЂУНАРОДНИХ ОДНОСА

Историјско изучавање Арона указује на то да проучавање концепата и детерминанти није довољно уколико се не примени на конкретан случај. Он га примењује на тадашњи хетерогени свет оличен у биполаризму и поменутој стратегији одвраћања.

Повезаност стратегије и политике је очигледна и она игра све већу улогу у међународним односима. Стратегија и дипломатија су подређене политици. У мирним временима се политика служи дипломатским средствима не искључујући примену силе и обрнуто. У ратним временима политика не искључује дипломатске активности. Дипломатија је без примене силе чисто убеђивање, јер од количине моћи којом располаже зависиће и понашање једне државе у току преговора. Стратегијски план се мора узети у обзир, јер је он од суштинске важности за утврђивање политичких околности.[1] Избор

[1] Ову грешку су учиниле и Централне силе и Антанта, јер нису рачунале са продуженим ратом који је захтевао већа материјална улагања.

стратегије зависи од циљева рата и средстава која нам стоје на располагању. Ова веза је још значајнија за тзв. општенародне ратове. Политика се мора прилагођавати стратегији – не може да постави циљеве који нису у складу са могућностима стратегије. Појава нуклеарног оружја полако укида ограничења која стратегија поставља политици – за сваки политички циљ се може наћи и одговарајућа стратегија те се „однос стратегије и политике још више усложњава тиме што класично политичко застрашивање поставља на ниво најзначајније нуклеарне стратегије – стратегију одвраћања“ (Slović, 2014b, str. 96). Напред наведено значи да се непријатељ упозорава да не сме да нападне први, јер би био суочен са снагама одвраћања другог. Блокови су настали на бази стратегије одвраћања, али су имали и своје историјске корене. Међу историјским чиниоцима су најважнији следећи:

1. Неспоразум између Стаљина и Рузвелта у погледу давања смисла одредби „пријатељске владе у односу на СССР“,
2. Тежња европских држава за америчким ангажовањем као резултат захвалности за допринос који су САД дале у победи над фашизмом,
3. Страх од ширења у Европи тзв. локалног врућег рата и војна потреба, утицали су да се у време мира усаврше сви неопходни инструменти потребни за само један дан непријатељстава,
4. Подела Немачке и совјетизација источне Европе су створили климу перманентног сукоба,
5. Најзад, као изговор за образовање блокова може се узети и чувени члан 51 Повеље УН – право на индивидуалну и колективну самоодбрану (Aron, 1962, p. 379).

Стратегију одвраћања је пратио један својеврсни парадокс: државе које су поседовале нуклеарно оружје нису могле да га употребе. Његова снага је била искључиво у одвраћању, а не у употреби јер би се довео у питање опстанак човечанства услед његове разорне моћи. Дакле, биполаризам је успостављен као посебан облик равнотеже снага. Последице евентуалног извршења претње биле би опасне по целокупно човечанство и састојале би се у високој стопи смртности, а она би зависила од врсте бомбе, висине на којој се десила експлозија, стања пасивне одбране, природе склоништа и др. Штавише, није се радило само о последицама по актуелни свет, већ и о последицама по послератни свет. Једном речју, снага одвраћања означава однос између злочина и казне (одмазде). Не може се задати први ударац, а да се не суочимо са снагама одмазде друге стране. Управо је оваква ситуација спречила избијање Трећег светског рата. Због апсурдности употребе овог оружја, снага одвраћања је имала типично одбрамбени карактер.

Основна слабост оваквог концепта безбедности састојала се у стриктном раздвајању унутрашње и спољне политике држава, чиме су државе у недостатку врховног арбитра осуђене на самопомоћ. У таквим околностима било је теже запазити промене до којих је у међународним односима долазило.

У овом делу Арон конкретизује видове силе и моћи, излаже системе међународних односа (хомогени и хетерогени) и даје основу биполарног система равнотеже снага.

Међународно право је област у којој се испољава суштина Аронове реалистичке теорије међународних односа. Он не верује у међународно право и не сматра га ефикасним регулатором односа међу државама. Угаони камен темељац међународног права је независност држава. Пошто сувереност држава није ограничена правилима међународног обичајног права или међународним споразумима, међународно друштво покушава да се ограђује од мешања у унутрашње ствари других. Питања, као што су наоружање, приступ сировинама и тржиштима, миграције и друго, су питања о којима, када је реч о класичном међународном праву, државе имају искључиву надлежност. У пракси модерног развоја међународног права ово није случај, већ се прави разлика између права „малих“ и „великих“ држава. Промена територијалног statusa quo би се такође могла сматрати нарушавањем принципа суверености и независности. Одлуке државе зависе од њеног пристанка на одређену промену стања и обрнуто. Државе не желе да се потчине врховном арбитру, а, с друге стране, не знају како да се потчине општем праву. Решење је у принуди која ће, према Канту, принудити човека да спроведе систем вечног мира милом или силом – fate volentem ducunt, nolentem trahunt.

Резултат оваквог стања је Аронов закључак да је монопол легитимног насиља и плуралитета „аутономних центара одлучивања“ гарант унутрашњег мира, а, истовремено, узрок спољне анархије. И поред очигледног присуства међународне анархије, свет не би требало да буде осуђен на најбруталнију могућу анархију. Зашто? Због тога што постоје одређени начини ограничавања оваквог стања путем равнотеже снага, одвраћања, као и самих ратова. То су драгоцени инструменти стабилизације односа. Овим Арон „спашава рат“ да би заштитио мир (Aron, 1962, p. 696). Веберова рационализација света је смањила могућност избијања једног тоталног рата између два блока. Овоме су допринели економска снага капитализма и усавршавање средстава уништења – рат се чинио апсурдним.

Пошто се међународни односи налазе у природном стању, или како Хопс истиче у „гладијаторској арени“, потхрањени идеолошким антагонизмом између Истока и Запада услед трке у нуклеарном наоружању,

овакво стање би било ублажено да је Арон више пажње поклонио питањима безбедности и развоја међународног права. Арон је посветио одређену пажњу питањима безбедности, јер „у природном стању, свака индивидуа или политичка јединица има за свој примарни циљ безбедност и опстанак“ (Словић, 2009, стр. 78–79). Питања безбедности су услов утврђивања рационалног понашања. Пошто је плуралистички оријентисан, Арон, за разлику од Моргентауа, није вољан да безбедности препусти приоритетно место. Разлог лежи у чињеници да, како је већ наведено, постоје други циљеви држава на међународној арени (моћ, слава, идеје). Безбедност не сме никако бити крајњи циљ међународне политике, нити камен темељац на коме почива његова теорија.

Међународно право се може тумачити спољном сувереношћу држава, којом државе задржавају право да саме себи прибављају правду. Уколико безбедност држава није доведена у питање, оне немају интерес да узнемиравају међународни поредак. У оваквим околностима, међународне структуре су и даље анархичне, али се та анархија чини зрелијом. Уколико равнотежу снага заменимо равнотежом претње, ризик од избијања рата се не смањује, али се дају добри разлози за које државе могу имати интерес да сарађују. Управо се у овом елементу Арон издиже изнад осталих реалиста и омогућава искорак ка либерализму и глобализму. Равнотежа снага за собом повлачи хроничну нестабилност (добитак за једног актера значи губитак за другог), равнотежа претње почива на појму заједничке безбедности.[2]

Изражавајући своје неповерење у развој међународног права као ефикасног регулатора међународних односа, Арон оставља простор за оптимизам и песимизам, што није објективан научни резултат. Наука захтева објективан научни приступ и анализу чији је циљ да прикаже стварно стање и узроке који су до њега довели. Није довољно указивати на непоштовање међународног права и његову несавршеност, већ треба указивати на узроке који су довели до одређеног стања и њиховим отклањањем извршити измену истог.

Арон, анализирајући улогу државе и међународног права, није до краја доследан. Иако је у својој теорији и држави дао приоритет, Арон је, у исто време и подрива развијајући теорију о транснационалном друштву. Економски живот, према Арону, постаје све више транснационалан.

[2] Карл Дојч (Karl Deutsch) у свом делу *Политичка заједница и северно-атлантска област* (Political Community and North Atlantic Area) описује НАТО пакт као заједницу плуралистичке безбедности у оквиру кога су чланови прибегли рату као инструменту решавања њихових спорова. Уколико узмемо у обзир чињеницу да су Француска и Немачка чланице НАТО-а и да могу прибећи рату независно од тога што су у последњих сто година три пута ратовале, онда морамо узети у обзир неумитне промене које се морају дешавати у међународним односима.

Једини ограничавајући чинилац процвата транснационалног друштва је хетерогеност политичких система. Оваква хетерогеност је главна препрека и остваривању мира путем закона. Један од предуслова успостављања мира путем закона јесте „републиканско уређење држава које би вршиле власт према стриктним правилима и правним поступцима“ (Aron, 1962, p.721).

У оној мери у којој се залагао за прогрес човечанства, Арон је у истој мери констатовао несавршеност међународног права. Арон је потценио развој међународних норми које би наметале државама стандарде понашања изван њихове сагласности. Из овога следи да је сагласност држава основни елемент поштовања међународног права. С друге стране, после објављивања Ароновог главног дела из области међународних односа, дошло је до теоретског и практичног помака. Почеле су да се развијају неофункционалистичке и неолиберални теорије међународних односа које су више веровале у међународне институције, а са практичног аспекта дошло је до сазревања међународне анархије у смислу веће ефикасности међународних санкција и оснивања међународних трибунала. Чињеница да је 1966. године режим апартхејда у Родезији санкционисан од стране Савета безбедности УН, сведочи о постојању виших правних правила од оних која се тичу суверенитета и сагласности воља држава.

Арон сматра да је међународно право, почев од своје инаугурације, у XVII веку, било право рата и мира. Дело Гроцијуса *De iure belli ac pacis* то потврђује. Међународноправни живот се фокусирао на питања рата, његове легалности и граница испољавања – jus ad bellum i jus in bello. Сврха није у чињеници да ли је прибегавање оружаној сили, које проистиче из Повеље УН, ефикасно или не. Суштина је у томе да систем који ауторизује оружану силу може бити правни. Он није a priori нелегалан.

ЗАКЉУЧНА РАЗМАТРАЊА

Арон је у свом теоријском опусу изложио критици чисто историјска и реалистичка проучавања међународних односа. Њихова основна слабост била је у поједностављеном тумачењу међународне стварности. Историјска школа је акценат стављала на дескрипцију појава и промена у међународним односима, без њиховог објашњавања, док су реалисти поједностављено тумачили концепт националног интереса, одређујући га као вечну и непроменљиву категорију. На тај начин су сви догађаји у међународном животу посматрани као резултат моћи и равнотеже снага. Арон је ова два схватања желео да помири уводећи у разматрање концептуални оквир чиме би се разлучили базични трендови од случајних појава. Неопходан је мултидисциплинарни приступ који би указао да у међународним односима

не треба занемарити чињенице које су понекад од одлучујућег значаја за вођење спољне политике: политички системи и идеологије. У теоријско-социолошком делу, Арон је желео да утврди постојање правила игре у међународним односима. Ту се ради о односима између држава у којима свака жели да буде центар одлучивања и прибави правду расположивим средствима. Државе теже остваривању својих циљева који могу бити апстрактни и конкретни, а да би их остварила, свака држава поседује одређену количину моћи. Овде до максималног изражаја долази Аронов мултидисциплинарни приступ, али се примећује и његова недоследност, јер се ипак, као реалиста, враћа сили и моћи као начину путем којих се могу остварити поменути циљеви.

Арон оставља довољно простора за класичну игру моћи у међународним односима, јер се целокупна међународна политика заснива на односима моћи и равнотеже. Елементи силе и моћи су чиниоци које доносиоци спољнополитичких одлука треба да узму у обзир приликом вођења спољне политике. Управо се од географских чинилаца преко демографских, природних богатстава, степена развоја ратне технике и политичких система, долази до одлуке о рату и миру, сарадњи и сукобима међу државама. Посебан значај Арон придаје политичким системима, јер сва материјална средства, величина територије и број становника мало вреде уколико нису укључена у политички систем који у себи садржи прогрес. Управо је због свог недогматског приступа међународним односима, Аронова теорија и данас актуелна и тиме савременом истраживачу може послужити у емпиријским проверама његових истраживања.

У историјском делу Арон се бави испитивањем настанка тадашње констелације међународних односа у виду блоковске поделе између две суперсиле, равнотеже снага, односа између чланица једног блока са несврстаним и неутралним државама. Овде је дошао до изражаја висок степен историјске анализе тадашње констелације односа у међународној заједници. Дошао је до закључка да је спрега дипломатије и стратегије суштина међународних односа: постоји рат или мир; војник или амбасадор.

Праксеолошки део је нормативан и испитује могућност превазилажења политике силе и моћи у међународним односима и начине успостављања мирних односа међу државама. У том циљу се посебна пажња посвећује међународном праву. Арон констатује несавршеност међународног права као начина ефикасног регулисања односа међу државама. Дакле, Арон испољава песимизам, што није објективан научни приступ. Неопходан је објективни научни приступ који би указао на стварно стање које је довело до одређене ситуације. Међународно право треба да има одређену улогу у међународном систему. Независно од тога што је

систем колективне безбедности застарео и одговарао типовима рата из ранијег периода, што је одбачено да велике силе буду део тога система, што је у модерним условима тешко оквалификовати агресора, јер се агресор и жртва појављују у новим видовима, требало је да Арон признa да је идеја колективне безбедности дала позитиван допринос везан за правне и моралне осуде агресије и за недељивост мира (Aćimović, 1987, str. 84–85). Уколико међународно право проучава рат, како су се онда ратови завршавали? То се дешавало или потпуним покоравањем противника (у ранијим ратовима) или међународним уговорима. Чак је и Аронова тврдња, везана за контролу наоружања, као услов очувања мира, морала бити повезана са одређеним видом споразума. Ниједна дипломатска, па чак и војна активност не може бити спроведена без помоћи права. Поштујући право, суверене државе се међусобно признају и поштују сувереност друге, уступају своје водене и копнене површине и ваздушне просторе у мирнодопске сврхе, или приликом пружања помоћи жртви агресије, или на бази реципроцитета.

Литература

Aćimović, Lj. (1987). Nauka o međunarodnim odnosima: teorije i istraživački pravci. Beograd: Naučna knjiga.

Aron, R. (1972). Les Etudes politiques.Paris: Gallimard.

Aron, R. (1962). Paixet guerre entre les nations. Paris: Calman Lévy.

Morgenthau, H. (1948). Politics among Nations. New York: Alfred Knopf.

Ruso, Žan-Žak. (1993). Društveni ugovor. Beograd: Filip Višnjić (preveo Tihomir Marković)

Renouvin, P. & Duroselle J.B. (1964). Introduction á l'histoire des relations internationales. Paris: Libraire Armand Colin.

Schwarzenberger, G. (1964). Power Politics. London: Stevens.

Simić, D. (2002). Nauka o bezbednosti – savremeni pristupi bezbednosti. Beograd: FPN.

Словић, С. (2014). Праксеолошки аспект Аронове теорије међународних односа. Политичка ревија 13, 177–189.

Slović, S. (2014). Teorijski pristupi Rejmona Arona i Hansa Morgentaua. Međunarodna bezbednost: teorijski pristupi, 87–112.

Словић, С. (2009). Аронова теорија међународних односа и актуелно косовско питање. Приштина/Лепосавић: Институт за српску културу.

Stojanović, R. (1982). Sila i moć u međunarodnim odnosima. Beograd: Radnička štampa.

Stojanović, R. (1966). Mir i rat među narodima. Politička misao 3, 167–170.

Tuck, R. (Eds.). (1991). Thomas Hobbes, Leviathan (1651). Cambridge: Cambridge University Press, 88-89.

Vujadinović-Milinković, D. (1996). Političke i pravne teorije. Beograd: Pravni fakultet.

Slović Srdjan

ARON'S HISTORICAL SOCIOLOGY AND CONTEMPORARY INTERNATIONAL RELATIONS

Summary

Aron is the creator of historico-sociological orientation in the theory of international relations. That does not mean a simple combination of history, and sociology but multidisciplinary approach where the central place is taken up by political sciences. Aron is also realistic thinker of international relations, but he differs from Morgenthau because he does not considers force, and power as the objectives of subjects of international relations per se.

On the other hand, talking about the way of those objectives achievement, he does not leave the space to law and morale, but only to force and power. The main characteristics of Aron's theory of international relations is multidisciplinary approach either regarding objectives states are willing to achieve or regarding causes of war-like institutions.

Multidisciplinary approach enables him to go over of realism, and trace the middle road between Machiavelli and Kant. His road is called „moral of wisdom", between law, moral, and international relations. That is the reason why Aron pays great attention to political systems of the state, since all material things making the essence of force, and power are worth little it here is no political system containing progress in itself.

Relationships between strategy and politics, and especially nuclear strategy and international relations based on bipolar balance of power, get with Aron a special place, and is even to be noticed in De Gaulle's politics of the French nuclear power.

Aron expresses pessimism in the view of possibility that international law may be the efficient regulator of relationships among states, since it suffers

from essential imperfectness. The states are not willing to subdue themselves to a supreme arbiter, and are not able to subdue to a general law as well. A logical epilogue of the mentioned is a pessimism, which is not to be an objective scientific result, so that it is a subject to critics of the scholars inspired by neo-functionalism and neo-liberalism.

Key words: Historical sociology, international relations, force, power, co-operation.

Сретен Јелић*
Пољопривредни факултет,
Универзитет у Београду, Србија
Татјана Јовановић**
Пољопривредни факултет, Универзитет у Београду, Србија

DOI 10.7251/ZRNS1702025J
Прегледни рад

МАСМЕДИЈИ И СТИЛ ЖИВОТА ЉУДИ НА СЕЛУ

Апстракт: *У првом делу рада се указује на улогу масмедија и комуникација у променама које изазивају у подручју културе и читавог друштва. Фокус је био усмерен на оне медије који имају највећи, односно најмањи утицај међу сеоским становништвом. При томе је дат осврт на неке основне детерминанте медија и њихову улогу. Време у коме живимо све више је испреплетано међусобном повезаношћу и зависношћу у готово свим сферама човековог живота, па и у оквиру масмедија. Медији у данашње време имају велику моћ и њихов утицај на формирање мишљења, ставова и стила живота је од огромне важности. Доступност медијским садржајима доводи до стварања једног новог стила живота који се одликује и новим системом вредности, и новим интересовањима, и новим узорима, дакле, једним потпуно новим животним ритмом како у граду, тако и све више и у оквиру руралног простора. На сцени је деловање јединственог информационог поретка. Овако схваћени медији представљају инструменте приступа знању од којег зависи велики број других активности.*

У другом делу рада на основу спроведеног истраживања дата је анализа утицаја масмедија на стил живота, као и веза са неким социјалним девијацијама на селу.

Кључне речи: *масмедији, село, стил живота, људи на селу.*

УВОД

Живимо у међусобно повезаном свету у којем људи учествују у јединственом информационом поретку. Медији врше јак утицај на наша схватања и креирање јавног мњења уопште, не само зато што утичу на наше ставове на специфичан начин, него и због тога што представљају инструменте приступа знању од којег зависи велики број других активности (Гиденс, 2005:454).

Данас је тешко говорити о детерминантама социјалног живота у руралним подручјима Србије када су „села углавном доживела демографски слом“ и маргинализацију (Југовић, 2008:41). Зато је одговор

* sjelic@agrif.bg.ac.rs
** tanja.j@agrif.bg.ac.rs

на питање односа медија на промене стила живота у руралним подручјима Србије, захтеван задатак. Овај рад има за циљ да укаже на неке могуће карактеристике изучавања везе медија, села и стила живота. На тај начин показаће се утицај масовних медија на промену сеоског начина живота, као и указивање на последице које изложеност масовним медијима има на очувању аутентичности, значаја и феномена традиционалне културе, стила живота и њихово рапидно мењање. Сеоски начин живота, као специфичност традиционалног села нестаје, у двоструком смислу. У првом случају кроз „бег“ из села, а у другом кроз утицај урбаног начина живота и потискивање традиционалног на селу. Оба начина у Србији су попримила неслућене размере. Однос медија и стила живота на селу може се посматрати на мултидисциплинарном нивоу, јер се ради о комплексном односу који има низ манифестација и последица.

Пре преласка на главно разматрање, морамо одредити два основна појма са којим манипулишемо: „масмедији“ (Massmedia) и „начин живота“ (Way of Life). Масмедији су појам који је ушао у употребу, двадесетих година прошлог века, са појавом радија, штампе и касније телевизије, подразумевајући сва средства јавног информисања намењена широкој публици.

Сам „начин живота“ може бити схваћен као институционализовани облик „културног обрасца“, као систем узајамно повезаних норми и вредности који изражава особитост њиховог мишљења и понашања. У том смислу се говори о сеоском и градском начину живота, и о суштинским разликама међу њима (Ђурић, 1970:130). С друге стране посматрано, стил живота друштвене групе одређен је, пре свега, местом у друштвеној подели рада, тј. занимањем које се обавља, учешћем у потрошњи и начином провођења слободног времена (Пешић, 1977).

У складу са анализом и компарације ради, резултати који се интерпретирају поредиће се са сличним истраживањима у оквиру исте категорије медија (телевизија, интернет, штампа). Коначно, рад ће истаћи значајне последице које промена традиционалног начина живота на селу има за сам идентитет и становнике села (приказаних и кроз медије и кроз саму друштвену стварност).

Утицај савремених медија и комуникационих средстава на стил живота људи на селу, може се посматрати и на индиректан начин, кроз везу између масмедија и социјалних девијација на селу. Ова веза посебно се објашњава по Југовићу (Југовић, 2008:50) преко појма моралне панике. Морална паника није медијски узрокована појава, али медији битно учествују у процесу производње спирале моралне панике. Морална паника се јавља у ситуацијама друштвених трансформација, криза, у процесу постојања

високих ризика за постојеће друштвене вредности. Упечатљиви примери моралних паника су управо друштвена трансформација села изражена кроз промену вредности и друштвених девијација на селу (алкохолизам, употреба ПАС-психо активних супстанци, насилни криминал и сл.).

МАСОВНИ МЕДИЈИ И КОМУНИКАЦИЈЕ У ДРУШТВУ

Још од самог настанка друштва, па све до данас, између људи, који су сачињавали друштво, постојала је одређена интеракција и комуникација. Како су први облици друштвених заједница били на прилично ниском степену организације, тако је и њихова интеракција и међусобна комуникација била релативно слабо развијена, али је постојала. Са развојем друштва кроз историју, развијао се и начин комуницирања. Имајући у виду да је комуницирање значајна појава код човека, прво се развијао одређен начин гестикулационе комуникације, да би се касније развили и други начини комуникације: комуницирање помоћу цртежа, симбола, писма, вербална комуникација и др. Данас у савременом друштву имамо прилично добро развијену и напредну друштвену комуникацију која се у последњим деценијама развија веома брзо и прогресивно.

Масовне комуникације, масовно друштво, концепт популарне културе, проучавају се у друштвеним и хуманистичким наукама већ деценијама. Масовни медији обухватају различите форме средстава комуникација као што су новине, телевизија, радио, филм, часописи, видеоигре, интернет... Називају се масовни јер допиру до публике која обухвата изузетно велики број људи. Понекад се називају и масовне комуникације, односно средства масовног општења (Гиденс, 2005:457).

Данашње друштво је масовно, па се може рећи да оно представља публику за пласман медијских творевина. Циљ масмедија је да постигне одређен степен разумевања између друштва и његовог комуникационог система. Масмедији укључују низ питања, а наводимо нека као што су: проучавање односа медија и глобалног друштва, проучавање самих медија у социолошком контексту (типови комуникација, типови медија, односи између технике, облика порука и начина комуницирања), анализа ефеката које производе медији, проучавање ставова, улога, функција и потреба са којима су у вези масовни медији и комуникације, масмедији и стил живота људи на селу...

Време у коме данас живимо, указује да су масовне комуникације у пуној експанзији. Масовни медији су постали друштвени феномен. Један од најбољих закључака у социолошким наукама је тај да медији служе функцији

пропаганде, тј. они обликују опажања, бирају догађаје, нуде интерпретације, сагласно са потребама средишта моћи у друштву, који су у суштини држава и пословни свет (Чомски, 2004:71). Многи социолози сматрају да социологија масовних комуникација проучава медије да би нешто више сазнала о друштву. У том смислу често се истиче да она проучава „узајамно дејство између система масовних комуникација и аструктуралних и структуралних елемената друштвене стварности“ (Тодоровић, 1974:48, према Коковић, 2007:7). За социологију медија масмедији су одлучујући сегмент послератне трансформације друштва, као друштва индивидуализма и медијским деловањем условљеног човека „медијске ере“ (Крања, 2007).

Ако речи и не могу да изазову битне друштвене промене, у њима се ове промене разумевају, тумаче и вреднују. Зато су средства масовног општења и сама одговорна за опажање и даљи ток промена, ако не и за саме промене. Њихова делотворност не може се порећи, а онда и одговорност за настале последице. И саме поруке долазе из средишта друштвене моћи и политичке власти, тако да су масмедији више посредници и преносници него ствараоци порука: она су по правилу под мање-више строгим надзором центара моћи и власти. Аналитичари се ипак слажу у ставу да су јавна гласила у извесној мери одговорна, па један од њих има разлога да истакне: „Због тога се медији легитимно могу сматрати одговорним за оно што чине или не чине, чак и ако су на одређено понашање присиљени без сопствене воље“ (Шушњић, 1995:13).

Сваки медиј има своје предности и ограничења у оквиру којих делује. Телевизија, радио, новине, интернет имају своје добре и лоше стране које треба узети у обзир размишљајући о специфичностима неких главних медија и њиховом утицају на промене живота на селу.

Новине су се појавиле почетком 17. века. Дневне новине представљале су значајан догађај у развоју модерних медија јер су у малом обиму одавале мноштво информација. Неке основне детерминанте новина су: периодичност, актуелност, општост, публицитет... Када су у питању писани медији и информисање путем новина, они не доносе само вести, већ и цртице из свакодневног живота познатих, као и рекламе.

Готово више од пола века новине су биле главно средство информисања, саопштавања и кратких информација великом броју читалаца.

Утицај штампе је почео да се смањује са развојем радија, биоскопа, а нарочито телевизије. Зато данас, у суштини, дневне новине имају много мању улогу у друштву него раније.

Несумњива је улога радија у развоју друштва. У односу на штампу радио је релативно млад медиј. Радио какав данас познајемо настао је

почетком претходног века. До Другог светског рата преузео је главну улогу основног и најмоћнијег медија комуникација (Коковић, 2007:76).

Радио је као медиј доживео велику експанзију за релативно кратко време и постао главна веза комуницирања између различитих крајева света. Он је пружао неслућене могућности владања временом, простором, али и психологијом и емоцијама маса. У односу на друге медије радио има своје јединствене особине као што су: најинформативније средство јавног комуницирања, за слушање радија не треба издвајати време, најекономичније средство јавног комуницирања, снажно експресивно средство и др.

Имајући у виду све чињенице наведене о радију као о масовном медију и медију јавног информисања, радио је у данашњем времену у благој стагнацији са слушаношћу у односу на крај прошлог века када је имао несумњиво већи утицај на друштвене слојеве. Све се мења, и радио техника се мења, тако да су данашњи радио пријемници много мањих димензија и много компактнији, него што су то били у прошлости и као такви пружају могућност лаког преноса и слушања готово на свим местима на којима се нађемо, у било које време и у било којој ситуацији.

Телевизија се развила нагло, бучно и наметљиво. Оптимисти су је назвали „новим опијумом за народ“ (Хал [Hall], 1973), јер је постала надмоћан конкурент свим осталим средствима јавног комуницирања. Због своје магичне моћи и визуелне презентације, преношења културних садржаја и вредности, непрепознавања удаљености и преношења живе слике у боји, телевизија је данас доминантан медиј у савременом свету (Коковић, 2007:80). Показало се да је телевизија најснажнији медиј јер пружа слику у покрету, мада се њен утицај на публику мењао кроз историју.

Поред улоге средства јавног информисања, помоћу телевизије се може комуницирати у затвореном кругу или затвореним групама. Затворени телевизијски систем може се користити у разним организацијама, школама, установама и сл. Таква телевизија затвореног круга назива се још и кабловска телевизија.

Будући да се телевизија посматра у слободно време, када је човек растерећен и када доколичари, њен ефекат је утолико већи. Уживајући у виртуелној стварности, човек се може припремити да лакше подноси свакодневицу, али исто тако то удаљавање од стварности може утицати на каснију тежу адаптацију (Коковић, 2007:81).

Телевизија може имати изузетан утицај у подизању свести гледаоца на свим нивоима. Због своје свеобухватности у погледу тема које покрива, као и у погледу јачине пријема њених садржаја и изузетне популарности потенцијално представља изузетно важно средство васпитања и формирања

опште културе. Телевизија има изражену васпитно-образовну функцију која је садржана у комбинацији визуелног са звуком, која на подесан начин буди у свести гледаоца посматрача, осећај истинског, документованог, конкретног. Конкретност и непосредност приказаних тема појачавају рецепцију њихових садржаја. На тај начин телевизија може вршити важну функцију у подизању самосвести гледалаца (Марковић, 2006).

Многи теоретичари сматрају да су дереализација и драматизација живота основне карактеристике телевизијске емисије. Посматрајући телевизију као глобални медиј, можемо уочити да се она одликује таквим особинама које могу и добро, али и лоше да утичу на даљи развој људског друштва. Предности телевизије су: највећу предност телевизије представља визуализација живота и доношење живе слике у људске домове, могућност да презентује најразличитија подручја (култура, спорт, политика, економија и др.), телевизија је актуелна, ангажована, атрактивна, телевизија има способност преношења друштвених тековина најширем кругу гледалаца и др.

Када је реч о недостацима телевизије нека су у следећем: телевизија не може имати довољно диференциран програм (па мора задовољити укус просечног гледаоца), за гледање телевизије потребно је издвојити слободно време (кога је данас све мање), изазива пасивизацију духа и тела, телевизија гледаоцу може пружити искривљену слику стварности, на неки начин постаје фантом стварности, телевизијски програм се најчешће емитује у вечерњим часовима, што значи да информације касне, међутим данас то више није случај јер многе телевизијске станице емитују програм целодневно (Коковић, 2007:83).

Интернет је једна од најмлађих и најстаријих области интересовања и проучавања друштвених теоретичара (Тодоровић ет. ал., 2014). Интернет, с друге стране, као нови медиј, креира нови тип конзумације савременог фолклора у којем корисник сам бира тему према властитом интересу. То је често двосмеран, интерактиван медиј, по коме се разликује од телевизије, радија и новина. Интернет пружа не само веће могућности избора тема, већ и креирања властитих у циљу комуникације с осталим истомишљеницима (Јелинчић, Бушња, 2008:51–63).

Настанак интернета можемо пратити још од педесетих година двадесетог века када је Vannover Bach писао о коришћењу информационих технологија које ће моћи да створе „memex“, односно уређај на коме ће сваки појединац моћи да чува своје књиге, документа, податке и да путем њега оствари комуникацију. А тај уређај би био, како се предвиђало, само комад намештаја коме би се са велике удаљености могло брзо и ефикасно приступити. Интернет, у значењу у којем га данас схватамо, настао је почетком деведесетих година прошлог века када је дошло до спајања већине

светских истраживачких центара и на тај начин је настао „World Wide Web“ или скраћено „WWW“.

Нове комуникационе и информационе технологије својим убрзаним развојем потискују класичне медије и њихове форме стварајући тиме нове начине и облике друштвене комуникације и интеракције. За Тофлера „трећи талас цивилизације“ у интегративном смислу доноси нов појам инфосфере. Овим појмом се најављује опадање значаја конвенционалних масовних медија и пораст нових тј. демасификованих комуникација. Тиме се по њему успоставља један нови тип друштвености, који са своје стране доводи до промена у комуникацијама, али и до потискивања доминантних масмедија (Тофлер[Toffler], 1983). Са развојем интернета као масовног комуникационо-мултимедијалног средства, настаје виртуелно друштво. Суштинска карактеристика на којој почива виртуелно друштво је слободна размена информација.

Интернет као облик комуницирања на глобалној мрежи поприма следеће особине, као што су: мултимедијалност подразумева комбинацију текста, слике, графике, аудио и видео записа; хиперактивност је систем за логично повезивање великог броја повезаних докумената унутар заједничке базе података. хиперактивност омогућава да се медијским садржајима приступи на било који начин, без чврсто изражене структуре; еластичност означава могућност да интернет дозвољава тренутну и одложену комуникацију са медијским садржајима; интерактивност указује на то да нове електронске форме постају мање пасивне, а више интерактивне (Коковић, 2007:89–90).

Као комуникацијски медиј, интернет је од његове појаве повезиван са противречним стајалиштима нове друштвене интеракције и нових образаца on-line друштвености (Кастелс [Castells],2003). По Кастелсу, интернет је омогућио изградњу нових образаца друштвених односа који замењују „интеракције везане уз територијалност“. С друге стране, неки сматрају „да ширење интернета води до друштвене изолације, до слома друштвене комуникације и породичног живота пошто појединци примењују насумичну друштвеност напуштајући face–to–face (лицем у лице) интеракцију у стварном простору“ (Кастелс, 2003:131). У погледу „опадања друштвености“ и отуђења у стварном животу због интернета, изузетак су само „чести корисници интернета“, што може указивати на постојање „прага коришћења интернета након којег on–line интеракција негативно делује на offline друштвеност“ (Кастелс, 2003:139). Проблем интернет зависности, је онај вид зависности, показују истраживања по којима је зависник од интернета свако ко недељно проведе „online“ више од 38 сати (Јанг[Young], 1996), док је оптимално препоручено време коришћења интернета око 3 сата

дневно. Међутим, код претераног коришћења интернета могу се развити и тежи облици зависности од визуелног света тако да онемогућавају нормално понашање и комуникацију у реалном свету.

Имајући виду интернет са свим својим негативним карактеристикама; од тога да су њиме могуће бројне злоупотребе, да нема јасно дефинисана правила и кодексе понашања, да не постоји некаква изражена организација и да нема стабилну структуру, он сваким даном се све више развија и бива све више прихваћен од стране масовног друштва.

СЕЛО И САВРЕМЕНЕ КОМУНИКАЦИОНЕ ТЕХНОЛОГИЈЕ – САВРЕМЕНО ДРУШТВО

Употреба савремених технологија у комуникацијама, попут телевизије, радија, компјутера, интернета, електронских медија, штампе и др. обележава живот породице и човека и у руралним срединама у Србији. Телевизија као основни медиј савременог друштва, у већини сеоских домаћинстава Србије већ је постала саставни део њиховог живота. Чини се како телевизија дуго и континуирано побеђује у односу на друге споменуте медије и њихов утицај на публику. Постигла је огромну предност у дефинисању облика у којем се презентију вести и информације. На тај начин она подстиче друге медије да то чине на исти начин, тако да се укупан информацијски свет угледа на телевизију.

По утицају у савременом друштву, телевизији се приближава интернет.

У руралним подручјима Србије, интернет налази све већу примену, како у пословању тако и у савременим облицима комуникације, па се све већи број активности обавља преко интернета.

Савремене комуникационе технологије, које су доступне у већини српских села, пре свега, телевизија и интернет, мењају традиционалне вредности и стил живота. У том смислу значајно је уочити какве се све промене на селу дешавају у погледу стила живота, функционисања породице, сеоског домаћинства и газдинства. Утицај медија на урбанизацију и модернизацију живота на селу, посматра се, пре свега, у време социјалне маргинализације села у Србији.

Медији су несумњиво допринели урбанизованијем начину живота на селу, првенствено кроз промоцију градског стила живота и истицања успешности, што се посебно уочава код младих становника села.

Приликом израде емпиријског дела рада коришћен је метод анкетирања путем технике упитника, у циљу прикупљања релевантних

података. Истраживање је било анонимно (упитници су били шифрирани) и засновано на добровољности учествовања. Анкетирање је обављено методом лицем у лице (face-to-face), а упитник је био у штампаној форми.

Упитник се састојао из седам целина са укупно 36 питања, од чега је највише питања било затвореног типа – 18, полузатворених питања је било 5, док је отворених питања било 13. Анкетни подаци су прикупљани у периоду мај–август 2014. године. Анкетарску мрежу је чинило око 50 анкетара. Сви они су прошли основну обуку за одабир испитаника и анкетирање и предата су им писана упутства. Анкетар је водио испитаника кроз питања и бележио одговоре. Нарочита пажња је посвећена томе да се од испитаника добију што исцрпнији, и у случају отворених питања, што детаљнији одговори.

На основу спроведеног истраживања[1] за израду овог рада, анкетирано је 528 испитаника из 69 сеоских насеља Србије. Од испитаника је тражено да оценом од један – најмањи, до пет – највећи, наведу колики утицај на промене стила живота, од традиционалног ка модерном, по њиховом мишљењу, имају телевизија и радио, штампани медији и интернет.

Анализирани су одговори испитаника у односу на регионалну полну и старосну дистрибуцију (Графикон 1).

На укупном узорку највише испитаника 23,0% је оценило да телевизија и радио имају највећи утицај, док је њих 20,9% оценило да ови медији имају велики утицај на промену традиционалног стила живота на селу.

Највећи број испитаника који телевизији и радију дају највећи утицај су у Београду, 60,7%, а најмање у Војводини 15,5%. Када је реч о старосној структури за највећи утицај телевизије и радија изјаснило се највише припадника старосне категорије од 55 до 64 године, 33,3%, а најмање припадници категорије од 25 до 34 године, 17,3%. Сви испитаници старији од 85 година сматрају да телевизија и радио имају мали, односно ни мали ни велики утицај. Нешто је више мушкараца, 25,9%, у односу на 20,4% жена који сматрају да телевизија и радио имају највећи утицај на промену стила живота.

[1] У раду су коришћени резултати истраживања спроведеног за потребе докторске дисертације под називом: „Алкохолизам и наркоманија у селима Србије“, одбрањене на Правном факултету Универзитета у Београду.

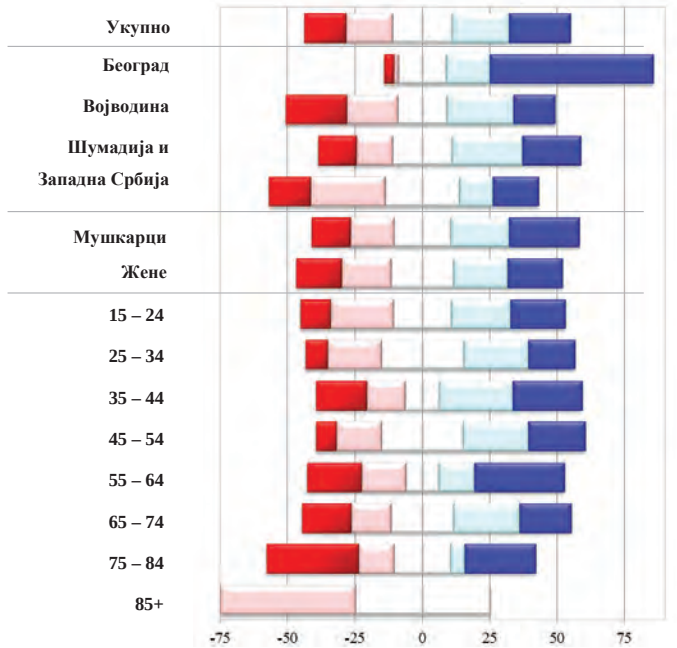

Графикон 1: Телевизија и радио – утицај

Са друге стране скале мањи је проценат оних који сматрају да телевизија и радио имају најмањи утицај на промену традиционалног стила живота 15,3% односно 17,4% да имају мали утицај. Од овог просека одступа регион Београда где свега 5,4% испитаника сматра да телевизија и радио имају најмањи или мали утицај на промену традиционалних вредности, али и регион Војводине где овај став има 41,5% испитаника. Међу старосним категоријама издвајамо најстарије који у највећој мери негирају утицај телевизије и радија на промене традиционалног стила живота: старији од 85 година, 50,0% и испитаници од 75 до 84 године, 47,4%. Таквих испитаника је најмање међу старосном категоријом од 45 до 54 године, 24,4%. Жене не сматрају да су телевизија и радио битни за промену традиционалних вредности, 35,1%, а 30,4% мушкараца су истог мишљења.

Као и у случају телевизије и радија, од испитаника је тражено да оценама од један – најмањи утицај, до пет – највећи утицај, наведу колики утицај имају штампани медији на промене стила живота од традиционалног ка модерном. Анализирани су одговори испитаника у односу на регионалну, полну и старосну дистрибуцију, (Графикон 2).

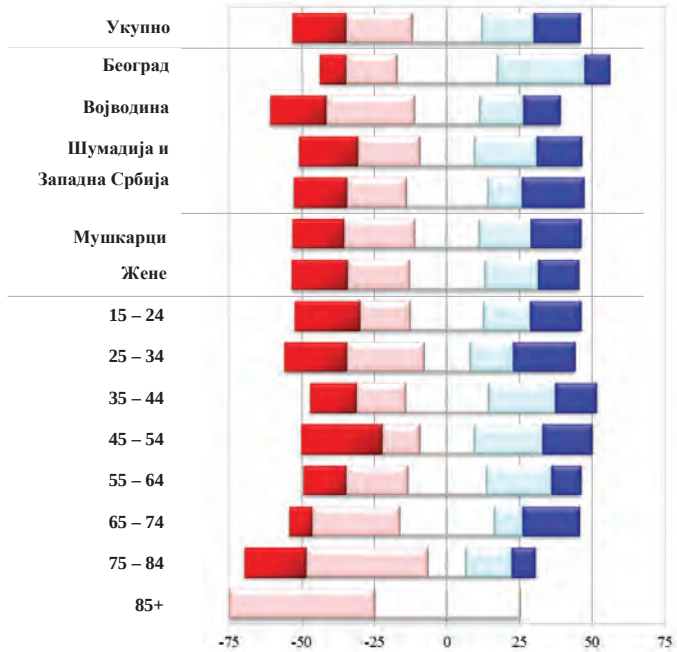

Графикон 2: Штампа – утицај

За разлику од електронских медија, штампаним медијима се не придаје толики утицај на промене традиционалног стила живота. На укупном узорку 41,0% испитаника сматра да штампа има мали или најмањи утицај наспрам 33,7% који овом медију дају велики или највећи утицај. Од овог просека одступа регион Београда, где су проценти 38,6% великог и највећег утицаја штампе, наспрам 26,3% најмањег и малог утицаја. Регион Војводине, где је овај однос 27,7% према 49,6%, као и старосна група од 75 до 84 године са односом 23,7% великог и највећег утицаја, наспрам 63,2% малог и најмањег утицаја штампаних медија на промену традиционалних вредности.

Поред традиционалних медија, од испитаника је тражено да оценама од 1 до 5 наведу колики утицај има најновији онлајн медиј, интернет, на промене стила живота од традиционалног ка модерном. Анализирани су одговори испитаника у односу на регионалну, полну и старосну дистрибуцију (Графикон 3). Од свих медија, према перцепцији испитаника, највећи утицај на промене традиционалних вредности у њиховом окружењу има интернет. На укупном узорку 53,3% испитаника сматра да интернет има велики или највећи утицај на ове промене, док 31,4% сматра да интернет има мали или најмањи утицај на промене стила живота. Кад је реч о регионалној дистрибуцији, опет у региону Београда бележимо највећи проценат

испитаника који су навели велики или највећи утицај интернета на промене традиционалних вредности 61,4% у односу на 10,6% њих који сматрају да овај медиј има мали или никакав утицај. За разлику од Београда у Војводини 46,1% испитаника сматра да интернет има велики или највећи утицај док 35,4 % мисли да има најмањи или мали утицај на промене животног стила на селу.

Међу старосним категоријама издвајају се старији од 85 година који сви сматрају да интернет има велики утицај. И испитаници у старосној категорији од 75 до 84 године, 62,1%, даје интернету велики или највећи утицај, а 60,5%, испитаника у старосној категорији од 25 до 34 године. Када је реч о испитаницима који сматрају да интернет има најмањи или мали утицај на промене традиционалних вредности, највише их је међу испитаницима старости од 35 до 44 године, 38,0%, а у старосној категорији од 15 до 24 године је 26,2% испитаника.

У полној дистрибуција, 56,6% жена даје интернету велики или највећи значај, насупрот 29,4% испитаница које сматрају да интернет има мали или најмањи утицај. Код мушкараца овај однос је 50,0% према 33,3% у корист испитаника који сматрају интернет медијем од великог или највећег утицаја на промене традиционалних вредности у сеоским срединама.

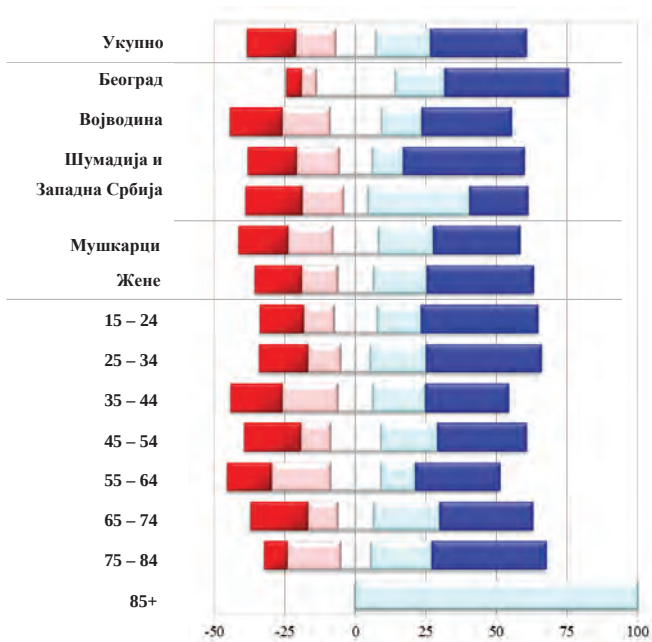

Графикон 3: Интернет– утицај

У складу са анализом и компарације ради, навешћемо истраживање које је рађено 80-их год. 20. века о „Свакодневици и стилу живота сеоске омладине“ аутора Милене Драгичевић-Шешић. Циљ овог истраживања је био да утврди реални степен утицаја масовних комуникација у сеоској средини, тј. како масовни медији као носиоци другачијег, модерног, урбаног стила живота, утичу на сеоску свакодневицу и провођење слободног времена. Што се тиче већине испитаника мушког пола они телевизор гледају само зими, а женска популација само „успут“, обављајући послове у домаћинству. У оквиру радио-програма искључиво се слуша народна музика у оквиру локалне радио станице. Значај телевизије и радија у културном животу младих на селу је веома мали, а сам начин живота утиче на то да се тешко може говорити о већем утицају медија на промене у животу младих на селу. Тако се стиче закључак да промене које су очигледне, последица су више фактора, а медији су само један од њих. Млади и сеоско становништво у целини прате програме радија, телевизије искључиво у оквиру својих већ постојећих интересовања (Драгичевић-Шешић, 1988:230–231).

ЗАКЉУЧАК

Развој друштва у двадесет првом веку прати и развој медија и комуникационих система. Друштво се развија веома великом брзином, а комуникација постаје све савременија. Виртуелно друштво, масовни медији и интернет су опције које пружају велику могућност брзине протока информација, као и свих садржаја, тако да у том систему не постоји ограничење када је у питању географска даљина и време. Међутим, посматрајући са стране, читав тај систем се ужурбано и неконтролисано развија и веома је тешко испратити како таква творевина има могућност креирања имагинарне стварности са немогућношћу разликовања стварности од фикције. Људи у виртуелном свету су у сталном контакту са сликама и призорима, који све мање имају везе са спољашњом стварношћу, све мање комуницирамо међусобно, све мање времена проводимо бавећи се стварима које имају истинску животну вредност и сваким даном заборављамо све више и више како је то живети живот ван медијских кулиса.

На основу резултата наведених у раду очигледно је да масмедији и савремене комуникације утичу на стил живота људи на селу, као и одређене социјалне девијантности карактеристичне за рурални простор (алкохолизам, насиље у породици, имовински криминал и све више злоупотреба ПАС-психо активне супстанце). Укратко, може се указати и на последице које под утицајем масмедија мењају традиционалан начин живота на селу. Пре свега, све више се смањују разлике између села и града, сеоског и градског начина

живота; побољшава се квалитет живота на селу захваљујући масмедијима; вести и информације све више се остварују путем масмедија о различитим питањима, па чак и она која се односе на рад у различитим делатностима и у руралним подручјима; све више слободног времена посвећено је телевизији и интернету; све већа доступност и приступ масмедијима од стране становника руралних подручја; различите старосне групе и генерације користе ТВ и интернет (од најмлађих до најстаријих); масмедији, а у новије време посебно интернет, служе за пласирање, оглашавање, продају пољопривредних производа, дакле комуникација се све више и интензивније остварује преко интернета.

ЛИТЕРАТУРА

Драгичевић-Шешић, М. (1988). Свакодневица и стил живота сеоске омладине. Социологија села, бр. 26.

Гиденс, Е. (2005). Социологија. Београд: Економски факултет Београд.

Група аутора (2014). Интернет и друштво. Међународни тематски зборник радова, Српско социолошко друштво, Институт за упоредно право Београд, Филозофски факултет Ниш.

Ђурић, В.(1970). Урбанизација као процес ширења градског начина живота на наше село.Социологија и простор, бр. 29–30, 130–140.

Јелинчић, Д. А., Жувела-Бушња, А. (2008). Улога медија у представљању, мијењању и креирању традиције. У: Представљање традицијске културе на сцени и у медијима (51–63). Загреб: Институт за етнологију и фолклористику и Хрватско етнолошко друштво.

Јовановић, Т. (2016). Алкохолизам и наркоманија у селима Србије (Докторска дисертација). Правни факултет Универзитета у Београду.

Југовић, А. (2008). Морална паника и друштвене девијације на селу. Социјална мисао, бр. 3, 41–57.

Кастелс, М. (2003). Интернет галаксија: размишљања о интернету, пословању и друштву. Загреб: Наклада Јесенски.

Коковић, Д. (2007). Друштво и медијски изазови. Нови Сад: Филозофски факултет.

Крања, И. (2007). Човјек транзиције у мас-медијском друштву (случај Србија).Филозофска истраживања 109, год. 28–св. 1, 97–106.

Марковић, М. (2006). Телевизија и образовање у савременом информационом друштву. У: Образовање за медије-искуства, искушења, перспективе. Београд: Центар за професионализацију медија и Инсти-

тут друштвених наука – Центар за политиколошка истраживања и јавно мњење.

Пешић, В. (1977). Друштвена слојевитост и стил живота. У: Поповић, М., Јаничијевић, М. Друштвени слојеви и друштвена свест, Београд: Центар за социолошка истраживања ИДН-а.

Тофлер, А. (1983). Трећи талас 1–2. Београд: Југославија.

Hall, S. ([1973] 1980). Encoding/decoding. Culture, media, language: Working papers in Cultural studies,1972-1979, Centre for Contemporary Cultural Studies. London: Hutchinson, str. 128–138.

Чомски, Н. (2004). Медији, пропаганда и систем. Загреб: Тисак-Чворак.

Шушњић, Ђ. (1995). Рибари људских душа. Београд: Чигоја.

Young, K. (1996). Internet addiction the emergence of a new clinical disorder. Cyber Psychology and Behavior, 3, Til-iAA.

Педагогија

Бранка Ковачевић*
Филозофски факултет
Источно Сарајево

DOI 10.7251/ZRNS1702043K
Оригинални научни рад

СТИЛ ВАСПИТНОГ РАДА НАСТАВНИКА У НАСТАВИ И УЧЕНИКОВА СЛИКА О СЕБИ

Апстракт: *У раду су анализирана обиљежја стила васпитног рада наставника у настави и ученикове слике о себи, те експлицирани резултати тангентних истраживања.*

Циљ овог рада био је испитати димензије стила васпитног рада наставника, те утврдити постојање повезаности димензија стила васпитног рада наставника и ученикове слике о себи. На узорку од 250 ученика осмих и деветих разреда основних школа у Источном Сарајеву примијењене су: Скала процјене стила васпитног рада наставника у настави и Скала процјене ученикове слике о себи (састоји се из четири субскале – аутономија, понашање, популарност и пријатељство, осјећање кривице код ученика).

Факторском анализом естраховане су три димензије стила васпитног рада наставника: сарадња, слобода мишљења и емпатија. Израчунавањем Пирсоновог коефицијента корелације утврђено је постојање повезаности издвојених димензија стила васпитног рада наставника (сарадња, слобода мишљења и емпатија) и ученикове слике о себи (аутономија и понашање).

Аутор у раду указује на значај израде и реализације програма континуираног педагошко-психолошког и дидактичко-методичког усавршавања наставника за подстицање развоја реалне слике ученика о себи.

Кључне ријечи: *стил васпитног рада наставника, ученикова слика о себи.*

Теоријске основе

Проблематика стила рада наставника била је у центру бројних истраживања. Фландерс (1970) је у истраживању утицаја наставника на понашање, ставове и успјех ученика формулисао десет категорија наставних утицаја, груписаних у директни и индиректни утицај, реактивни и иницијативни говор. Издвајамо и истраживања идентификације индикатора начина рада наставника сљедећих аутора: Братанић (1990), Шевкушић-Мандић (1991) и Богојевић (2012). Установљено је да стил рада наставника обухвата психичке особине наставника, емпатичност наставника, интегрисаност наставникове личности, начин рада наставника, као и наставников однос

* kovacevicbrana@yahoo.com

према градиву и невербалну комуникацију наставника (Сладоје-Бошњак, 2013). Под стилом васпитног рада наставника подразумијева се испољавање личних својстава неког наставника у васпитно-образовном раду (Педагошки речник, 1967); општи и за наставника карактеристичан начин понашања који се формира у интеракцијским односима унутар одјељења и добива карактер релативно трајног и досљедног модела понашања које значајно утиче на формирање социјалне климе у разреду – развој особина и понашања ученика (Радовановић, 1997); као и карактеристичан начин односа између учесника васпитног процеса „одређен сучељеним филозофијама васпитања и одликама институционалног контекста који одражава разлике и промјене употребе комплекса флексибилности“ (Богојевић, 2000, стр. 104). Стил васпитног рада наставника у настави представља изграђен и утврђен систем понашања и поступака наставника према ученицима.

Ученикова слика о себи садржи мишљење ученика о себи какав је ђак, да ли га други воле, колико је популаран у школи, односно садржи претпоставке појединца о томе како би требало да се понаша према другим и како би требало други да се понашају према њему (Мандић и др., 1984). Искуства из праксе указују да је ученик као „субјект васпитног рада често изложен вредновању својих добрих и лоших особина, активности или ставова од стране своје околине, али и о властитом самовредновању“ (Сузић, 2003, стр.13). Резултати истраживања указују да је ученик са повољном сликом о себи био стабилнији у својим мишљењима него ученик са неповољном сликом о себи (стабилност ученика највише се испољавала у проблемским животним ситуацијама).

Зависно од тога какву ученик има слику о себи, наставник примјењује различита средства, методе и поступке у васпитно-образовном раду са ученицима. „Постоје неке методе, технике и поступци који више од осталих доприносе развијању реалне *слике о себи*“ (Мандић, 1988, стр. 928). Методе које доприносе развијању реалне *слике о себи* су: вјежбање и навикавање, савјетовање и убјеђивање, подстицање пожељних критика, спречавање и одстрањивање непожељних облика понашања, учење и примјена супституционих вјештина, оперативно условљавање, етички разговор, обуздавање и спречавање, награђивање и кажњавање, подстицање младих да идентификацијом са другим људима обогаћују своју личност, модификација понашања код васпитаника поступцима васпитног дјеловања, оспособљавање младих за самопроцјењивање, пружање подршке и заштите на часовима када млади губе повјерење у властите снаге, испољавање љубави према васпитаницима, вјера у живот и људе, реалистички и оптимистички приступу отклањању проблема које васпитаници испољавају у понашању и увјерење да човјек може да погријеши, али и да може наћи снаге у себи да исправи грешку и доживи реафирмацију (Мандић, 1988). Под поступцима

помоћу којих можемо развијати ученикову *слику о себи* подразумијевамо: прихватање васпитаника од родитеља, наставника и других васпитача, реално сагледавање њихових потреба и могућности и прихватање њихових ограничења и слабости, прихватање ставова да је човјек способан да управља собом, да процјењује и вреднује свој рад, креирање услова у којима ће се младој особи дати могућност да врши избор, стварање педагошких ситуација из којих ће млади сазнати о ограничењима и нормама друштва у коме живе, подстицати младе да изражавају своје идеје, активности (Ibidem).

Препрека у изграђивању реалне *слике о себи* биће „ако младе оптеретимо малограђанским снобизмом, ако их затрујемо вјерским и националистичким предрасудама, ако им дамо вриједности и идеале који ће их доводити у сукоб са другим људима“ (Мандић, 1988, стр. 929). Претјерано пружање уступака адолесцентима, истицање њихових привилегија, претјерано величање њихове личности води у егоизам и охолост младе особе. У таквим условима немогуће је остварити нормалну социјализацију младих. Са друге стране, претјерана строгост, постављање нереалних захтјева, кажњавање, омаловажавање младих, представљају препреку у њиховом физичком, моралном и интелектуалном развоју.

Анализом тангентних истраживања утврђена је разноврсност приступа и разноликост истраживања стила васпитног рада наставника и ученикове *слике о себи*. Установљено је да васпитне методе које наставник примјењује у раду са ученицима у великој мјери утичу и на ученикову слику о себи (Ковачевић, 2015). Данас постоје одговарајући научно верификовани поступци и инструменти који се користе у истраживању стила васпитног рада наставника и ученикове *слике о себи*.

Утицај стила васпитног рада наставника у настави значајан је у развоју ученикове слике о себи, односно искуства и знања ученика настала под дејством васпитних утицаја имају велику улогу у формирању ученикове *слике о себи*. Стога проучавање стила васпитног рада наставника и ученикове слике о себи у настави представља веома комплексан истраживачки проблем, како због сложености стила васпитног рада наставника у настави, тако и због сложености ученикове слике о себи.

Методологија истраживања

Основни циљ истраживања био је анализирати ученикову процјену стила васпитног рада наставника у настави, односно факторском анализом утврдити димензије стила васпитног рада наставника у настави, те утврдити постојање повезаности димензија стила васпитног рада наставника, с једне стране, и ученикове слике о себи, с друге стране.

Узорак истраживања. Истраживање је реализовано на узорку 250 ученика осмих и деветих разреда основних школа у Источном Сарајеву.

Методе истраживања. У истраживању коришћене су двије основне методе: сервеј метод и метода теоријске анализе и синтезе.

Инструменти истраживања. Скала ученикове процјене стила васпитног рада наставника у настави конструисана је за потребе овог истраживања. Финална верзија скале садржи шеснаест ставки са форматом одговора на петостепеној скали (увијек, често, понекад, ријетко, никад). Метријске карактеристике ове скале су задовољавајуће (ставке у скали имају задовољавајућу дискриминативност – вриједност корелације сваке ставке је већа од 0,35 чиме је обезбијеђена и дијагностичка ваљаност скале). Поузданост је утврђена преко Кронбах алфа коефицијента и износи 0,78.

Упитник за испитивање ученикове слике о себи преузели смо од Бранка Ракића (1983) и прилагодили потребама овог истраживања. Ставке из овог упитника сврстали смо у четири поткатегорије: аутономија, понашање, популарност и пријатељство, те осјећање кривице. Дискриминативност појединачних ставки провјерена је израчунавањем ајтем-тотал корелација. У коначној верзији задржане су ставке чије су корелације веће или једнаке 0,35.

Колмогоров-Смирновим тестом утврђено је да дистрибуција добијених резултата на Упитнику за испитивање ученикове слике о себи и одговара нормалној расподјели ($p>0,05$).

Табела 1. Резултати Колмогоров-Смирнов теста на упитнику за испитивање ученикове слике о себи

St	df	p
0,07	200	0,20

Израчунавањем Кронбах алфа коефицијента добијен је коефицијент поузданости

$r = 0,74$, што се може сматрати задовољавајућом поузданошћу.

Статистичка обрада података. Примијењени статистички поступци су: факторска анализа и израчунавање Пирсоновог коефицијента корелације. У обради података кориштен је статистички програм *SPSS 20 for Windows.*

Резултати истраживања

Факторском анализом утврђени су фактори који леже у основи међусобне повезаности варијабли, као и њихове повезаности са другим факторима. Већи број манифестних варијабли сведен је на мањи број латентних фактора који објашњавају већи дио варијансе опажених варијабли. Пошто је за факторску анализу коришћена корелациона матрица са јединицама у главној дијагонали, примијењена је метода главних компоненти (помоћу ње се издвајају фактори са карактеристичним вриједностима – коријеном, те утврђује проценат учешћа издвојених фактора у тоталној варијанси). Вриједност КМО (0,73) статистички је значајна на ниову 0,01, што значи да је могуће примјењивати анализу главних компоненти. Гутман-Кајзеров критеријум сугерисао је петофакторску солуцију, али је након анализе интерпретабилности више различитих факторских солуција, одлучено да се задржи трофакторско рјешење. Три издвојена фактора објашњавају максималну количину тоталне варијансе, што значи да три фактора објашњавају 16 манифестних варијабли ученикове процјене стила васпитног рада наставника у настави. Вриједност карактеристичног коријена за сваки фактор и објашњење доприноса сваког фактора објашњавају 51,80% тоталне варијансе.

Табела 2. Матрица факторских засићења

Компонента	Иницијална солуција			Ротирана солуција
	Ајген вриједност	% варијансе	Кумулативне % варијансе	Ајген вриједност
1	4,63	28,93	28,93	4,03
2	2,23	13,92	42,86	2,68
3	1,43	8,94	51,80	2,31

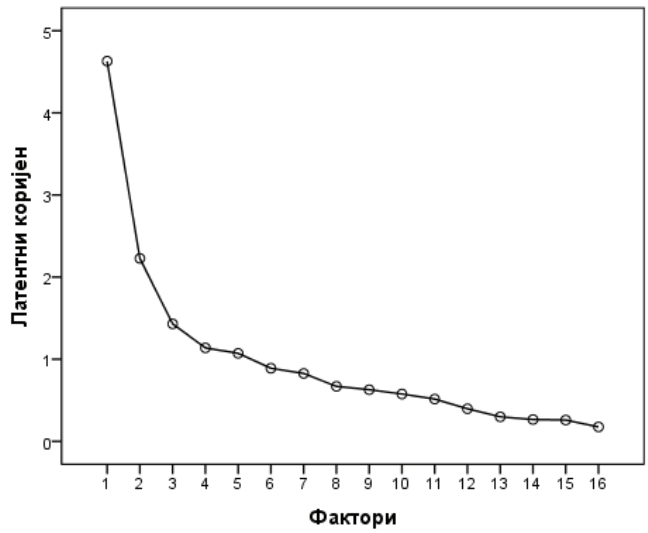

Графикон 1. Дијаграм превоја

Добијени резултати указују да први фактор објашњава највећи дио тоталне варијансе и то 28,93 %, други фактор објашњава 13,92 %, а трећи фактор 8,94% укупне варијансе. Латентна структура манифестних варијабли ученикове процјене стила васпитног рада наставника засићена је највише првим доминантним фактором, што се такође може видјети из матрице факторских засићења издвојених компоненти.

Табеларно су представљене варијабле за први, други и трећи издвојени фактор.

Табела 3. Манифестне варијабле за први издвојени фактор

Ставке	r
Наставници и ученици међусобно се поштују.	0,76
Ученици сарађују на часу.	0,71
Наставници не захтијевају од ученика слијепу послушност.	0,68
На часу све проблеме рјешавамо договаром.	0,67
Наставници сарађују са ученицима.	0,58
Наставници подстичу ученике на сарадњу.	0,58
Наставници не захтијевају строгу дисциплину.	0,55

Први фактор објашњава 28,93 % укупне варијансе и дефинисан је сљедећим елементима: наставници и ученици међусобно се поштују, ученици сарађају на часу, наставници не захтијевају од ученика слијепу послушност, сви проблеми на часу рјешавају се договором, наставници сарађују са ученицима, подстичу ученике на сарадњу и не захтијевају строгу дисциплину. Овај фактор назвали смо *сарадња*.

Табела 4. Манифестне варијабле за други издвојени фактор

Ставке	r
Ученик се отворено супротставља мишљењу наставника.	0,80
Наставници подржавају учениково право избора.	0,76
Наставници комуницирају са ученицима толерантно.	0,72
Наставници подстичу ученика да износи властито мишљење.	0,59
Наставници поштују мишљење ученика.	0,41

Други фактор – објашњава 13,92 % укупне варијансе и дефинисан је сљедећим елементима: ученик се отворено супротставља мишљењу наставника, наставници подржавају учениково право избора и комуницирају са ученицима толерантно, подстичу ученика да износи властито мишљење, те поштују мишљење ученика. На основу наведених елемената овај фактор назвали смо *слобода мишљења*.

Табела 5. Манифестне варијабле за трећи издвојени фактор

Ставке	r
Наставници саосјећају са проблемима ученика.	0,83
Испољавање емоција на часу није дозвољено.	-0,72
Наставници показују разумијевање за осјећања ученика.	0,46
Наставници помажу ученицима да ријеше проблем.	0,41

Трећи фактор – објашањава 8,94% укупне варијансе и дефинисан је елементима: наставници саосјећају са проблемима ученика, дозвољавају испољавање емоција на часу, показују разумијевање за осјећања ученика, те помажу ученицима да ријеше проблем. Овај фактор назвали смо *емпатија наставника*.

Табела 6. Матрица интеркорелација међу факторима

Варијабле	Сарадња	Слобода мишљења	Емпатија
Сарадња			
Слобода мишљења	0,45**		
Емпатија	0,35**	0,33**	

****** Корелација статистички значајна на нивоу 0,01

Фактори слобода мишљења и сарадња корелирају позитивно (0,45). Установљено је да фактори емпатија и сарадња корелирају позитивно (0,35). Такође фактори емпатија и слобода мишљења корелирају позитивно (0,33).

Резултати повезаности димензија стила васпитног рада наставника у настави и ученикове слике о себи

Табеларно су представљени резултати повезаности димензија стила васпитног рада наставника у настави и ученикове слике о себи.

Табела 7. Корелација димензија стила васпитног рада наставника у настави и ученикове слике о себи

Димензије стила васпитног рада наставника у настави	аутономија	понашање	популарност и пријатељство	осјећање кривице
Сарадња	0,26**	0,61**	0,02	0,17
Слобода мишљења	0,75**	0,55**	-0,15	0,01
Емпатија наставника	0,33**	0,85**	0,37	-0,06

****** Корелација статистички значајна на нивоу 0,01

Позитиван предзнак корелације указује на позитивну повезаност, односно да су димензије стила васпитног рада наставника у настави (сарадња, слобода мишљења и емпатија наставника) повезане са обиљежјима ученикове слике о себи (аутономија и понашање ученика).

Дискусија

На основу ученикове процјене стила васпитног рада наставника, издвојене су три међусобно повезане димензије стила васпитног рада наставника у настави (сарадња, слобода мишљења и емпатија).

Прва димензија стила васпитног рада наставника у настави односи се на сарадњу ученика и наставника. Сараднички и такмичарски односи између ученика и наставника у наставном процесу (стварање пријатне, сигурне и отворене наставне климе која почива на међусобном разумијевању ученик-ученик, ученик-наставник и искључује негативан такмичарски дух) могу допринијети реалном сагледавању ученикових властитих потреба и могућности. Ученик је у могућности да прихвата своја ограничења и слабости, односно да управља собом, процјењује и вреднује свој рад, врши избор, изражава своје идеје и реализује активности.

На основу ученичких процјена стила васпитног рада наставника у настави, установили смо димензију која се односи на слободу мишљења. Евидентно је да стил васпитног рада наставника који почива на слободи мишљења подстицајно дјелује на ученика. Психолошки механизам те стимулације сасвим је јасан: на питања ученика треба одговарати (Furlan, 1978). Од наставника се очекује да буду благонаклони, комуникативни, да се с поштовањем односе према необичним питањима, идејама, резултатима и покушајима ученика да буду заинтересовани, да помогну, да верују и охрабрују ученике и са њима имају партнерски однос (Јовановић & Радојевић, 2012).

Факторском анализом утврђена је и димензија стила васпитног рада наставника усмјерена на емпатију наставника. Значај емпатије наставника као васпитног чиниоца који погодује развоју личности ученика наглашавају хуманистички оријентисане теорије, школе и правци који се интересују за формирање реалне слике ученика о себи (Стојиљковић и Стојановић, 2012). Емпатија је суштински фактор правилног развоја дјететовог селфа, односно емпатијски процеси обезбјеђују наставнику да се кроз *викаријску* интроспекцију стави у позицију ученика. Наставник на основу аналогних осјећања боље разумије ученика и у складу са тим васпитно дјелује (Вукосављевић, 1996).

Анализом повезаности димензија стила васпитног рада наставника у настави и ученикове слике о себи може се тврдити да наставници чији стил васпитног рада почива на сарадњи, слободи мишљења и емпатији, подстичу формирање реалне слике ученика о себи. С друге стране, екстремни ауторитарни стил васпитног рада наставника и екстремни лесе фер стил васпитања, утиче на формирање нереалне слике ученика о себи. Искуства из

праксе показују да претјерано пружање уступака адолесцентима, истицање њихових привилегија, претјерано величање њихове личности може водити у егоизам и охолост младе особе. Савремени педагози истичу да је у таквим условима немогуће остварити нормалну социјализацију младих, односно препрека у изграђивању реалне слике о себи биће ако младе оптеретимо малограђанским снобизмом, ако их затрујемо вјерским и националистичким предрасудама, ако им дамо вриједности и идеале који ће их доводити у сукоб са другим људима (Мандић, 1988). Претјерана строгост, постављање нереалних захтјева, кажњавање, омаловажавање ученика онемогућава несметан физички, морални, емоционални и интелектуални развој ученика (Ковачевић, 2015). Пред наставником је задатак да пронађе праву мјеру за сарадничке и такмичарске ситуације – уз настојање да сараднички преовладају (Čudina-Obradović & Težak 1995), те помаже ученику да савлада препреке и прихвати пораз.

Закључак

Процјеном ученика идентификоване су три узајамно повезане димензије стила васпитног рада наставника у настави (сарадња, слобода мишљења и емпатија). На основу добијених резултата истраживања установљена је корелација димензија стила васпитног рада наставника у настави (сарадња, слобода мишљења и емпатија) и ученикове слике о себи (аутономија и понашање). Ученик у васпитно-образовном процесу испитује и оцјењује своје поступке и радње и на основу тога формира (не)реалну слику о себи. Милан Недељковић (2005) наглашава да подстицање стварања реалне слике о себи код ученика представља властиту моћ и лимит који је потребан сваком човјеку у свим временима, у процесу остваривања тежњи за личном афирмацијом, постизању успјеха и угледа у социјалној средини, односно афирмацији у сопственим очима, реализацији властитих потенцијала коју ученик постиже личним настојањима и стварању слике о себи.

Многа дидактичко-иновациона истраживања, према Мили Илићу (2000), указују да се стил васпитног рада наставника може учити и усавршавати. Међутим, образовање и стручно усавршавање наставника за испољавање креативног и демократичног стила рада није могуће у оквиру уобичајених класичних облика као што су теоријска предавања, семинари и савјетовања предавачко-приказивачке програмске оријентације (Бранковић и Илић, 2003). Иновационо-теоријска сазнања, а нарочито стицање нових искустава, доприносило би повећавању наставникове дидактичко-методичке компетентности у реализацији новог стила васпитног рада наставника у настави.

Налази резултата истраживања повезаности димензија стила васпитног рада наставника, с једне стране, и ученикове слике о себи, с друге стране, имплицирају иновирање постојећих и одређивање нових циљева и задатака васпитања, те израду и реализацију програма континуираног педагошко-психолошког и дидактичко-методичког усавршавања наставника за подстицање развоја реалне слике ученика о себи. То претпоставља израду и реализацију програма активно-партиципацијских модела усавршавања наставника, као што су: израда изведбених модела, рад стручних група подршке, дидактичко-методичке радионице, хоспитације и стручне посјете, огледи, игре улога (драматизације) и симулација, панел дискусије и трибине.

Процес иновирања васпитног рада наставника не ставља акценат само на уважавање ученикових способности, знања, вјештина, навика и интересовања, него и на реално сагледавање потреба и могућности ученика.

ЛИТЕРАТУРА

Богојевић, С. (2002). *Стилови васпитања*. Бањалука: Филозофски факултет.

Branković, D. i Ilić, M. (2003). *Osnovi pedagogije*. Banjaluka: Comesgrafika.

Bratanić, M. (1990). *Mikropedagogija*. Zagreb: Školska knjiga.

Čudina-Obradović, M.; Težak, D. (1995). *Mirotvorni razred.* Zagreb: Znamen.

Flandres, N. A. (1970). *Analyzing teacher behavior*. Reading Mass: Addison-Wesley.

Furlan, I. (1978). *Učenje kao komunikacija: usvajanje znanja, vještina i navika*. Zagreb: Pedagoško-književni zbor.

Илић, М. (2000). *Респонсибилна настава*. Бањалука: Универзитет у Бањој Луци.

Јовановић, Б., Радојевић, Т. (2012). Смисао, значај и реализација слободних ученичких активности у савременој школи. *Зборник радова „Настава и учење“- циљеви, стандарди, исходи (*175-190). Ужице: Учитељски факултет.

Ковачевић, Б. (2015). Корелати ученикове слике о себи у савременој настави. *Радови Филозофског факултета Пале бр.1,7, књ. 2,* (стр. 101-110). Пале: Филозофски факултет.

Мандић, П. (1984). *Ученикова слика о себи и васпитни рад у школи*. Сарајево: Завод за уџбенике и наставна средства.

Mandić, P. (1998). *Izabrana djela*. Osijek: Pedagoški fakultet.

Недељковић, М. (2005). Хуманистички оријентисана настава као модел за развој аутономне личности ученика. У зборнику: *Савремене концеп-*

ције, схватања и иновативни поступци у васпитно-образовном и наставном раду и могућности примене у савременој школи (307–321). Нови Сад: Филозофски факултет.

Педагошки речник (1967). Београд: Институт за педагошка истраживања и Завод за издавање уџбеника Социјалистичке Републике Србије.

Ракић, Б. (1983). *Ко сам ја – сусрет са собом.* Горњи Милановац: „ДЕЧЈЕ НОВИНЕ“.

Радовановић, И. (1997). *Стил понашања наставника*: Београд: Учитељски факултет.

Сладоје-Бошњак (2013). *Метакогнитивне стратегије у настави*. Пале: Универзитет у Источном Сарајеву Филозофски факултет Пале.

Сузић, Н. (2003). *Васпитни рад у одјељењској заједници.* Бања Лука: Т.Т. Центар.

Stojiljković, S. i Stojanović, A. (2012). Empatičnost nastavnika. U zborniku: *Ličnost i obrazovno-vaspitni rad* (29-46). Niš: Filozofski fakultet.

Шевкушић-Мандић, С. (1991). Облици вербалне комуникације између учитеља и ученика. *Зборник 23 Института за педагошка истраживања* (232-260). Београд: Институт за педагошка истраживања.

Vukosavljević, T. (1996). Pojam empatije u self psihologiji Hajnca Kohuta. *Psihologija 29*, 4, 499-508.

Branka Kovačević
University of East Sarajevo
Faculty of Philosophy

THE TEACHING STYLE AND STUDENT'S SELF-IMAGE

Summary

The research in the paper has been conducted in the scope of teaching style characteristics and student's self-image, the results being presented with respect to relevant tangent research.

The aim of this paper was to examine the dimensions of teacher's educational work, and establish the link between the dimensions and the student's

self-image. Two scales were used with a sample of 250 eighth-grades and ninth-grades in elementary schools in East Sarajevo: the scale measuring teaching styles and the scale measuring student's self-image (consisting of four subscales measuring autonomy, behavior, popularity and friendship, the felling of guilt).

Using the relevant factors analysis, the three significant dimensions of teaching styles have been extracted: cooperation, freedom of thought and empathy. The established Pearson's correlation coefficient shows the clear correlation of the extracted teaching styles (cooperation, freedom of thought and empathy) and the student's self-image (autonomy and behavior).

Finally, the author emphasizes the necessity of desining and implementation of a continuous pedagogic-psychological and didactic-methodical programme for training the teachers to entice the creation of a realistic self-image with the students.

Key words: teacher's educational style, student's self-image.

Миле Илић*
Филозофски факултет
Бања Лука

DOI 10.7251/ZRNS1702057I
Прегледни рад

ДИДАКТИЧКО-МЕТОДИЧКИ ТОКОВИ, ИСТРАЖИВАЧКЕ ОРИЈЕНТАЦИЈЕ И СИСТЕМИ НАСТАВЕ У ТЕОРИЈИ И СТВАРНОСТИ

Апстракт: *У раду су презентовани резултати научног проучавања развојних токова дидактике и методике наставе, од традиционализма и фукционализма до интеракционизма, конструктивизма и еманципације у теорији и пракси школског и цјеложивотног учења и поучавања, васпитања и самоваспитања.*

Истакнути су домети и ограничења херменеутичке, позитивистичке и критичке теоријско-методолошке оријентације у дидаткичко-методичким истраживањима. Идентификовани су успони и могуће странпутице дидактичких концепција (стереотипност, дедуктивизам, социологизација, психологизација...) и методичких приступа. Експлициране су перспективе интрадисциплинарно и интердисциплинарно научно утемељеног развоја модерне дидактике и методике савремене наставе.

Наглашене су потребе и могућности научно утемељеног конципирања, експерименталне верификације и системске дисеминације иновативних система у плуралистичким и методичким релацијама педагошки ефикасне истраживачко-иновационе школе.

Кључне ријечи: *дидактика, методика наставе, токови, домети, ограничења, перспективе, теорија, методологија, оријентација, иновативни системи наставе.*

Друштвено-историјске и педагошке епохе садрже зачетке и развојне нити наставе – централне и најобимније образовно-васпитне дјелатности, као и ток комплементарне дидактичке мисли и науке, те изграђивање методике наставе одређених основношколских и средњошколских предмета. Одреднице дидактичко-методичких идеја, концепција, теорија, истраживања и њихове релације са наставном праксом могу се сагледавати расвјетљавањем развојних токова дидактике и наставе, изграђивања методике основношколске и средњошколске наставе, теоријско-методолошких оријентација у дидактичко-методичким истраживањима и система наставе у теорији и пракси.

* ilic50@yahoo.com

Развојни токови дидактике и наставе

Развојни токови дидактичке мисли и теорије били су у центру историје педагогије, као што је и настава била најчешћа активност у непосредном васпитно-образовном процесу у школској пракси минулих вијекова. Таква позиција дидактичких сазнања и наставне стварности била је присутна у оба развојна периода дидактике. У развоју дидактике постоје два развојна периода:

- преднаучни период, који је трајао од општих дидактичких идеја античких филозофа и касније класика педагогије до 1632. године - када је Ј.А. Коменски објавио „Велику дидактику“ на чешком језику (а 1657. године то капитално дјело објављено је на латинском језику под насловом „Didactica magna“) и
- научни период, који траје од 1632. године до данас, када је у успону дидактика – наука о општим питањима наставе и образовања, са ријешеним епистемолошко-методолошким питањима у систему функционално повезаних педагошких научних дисциплина, у чијој диференцијацији настају гране сваке од њих, а све обимнија и продубљенија сазнања могу се интегрисати приликом интердисциплинарног и мултидисциплинарног проучавања нових аспеката, питања и проблема, међу којима су опет најфреквентнији дидактички.

Ти развојни периоди дидактике не разликују се само по друштвено-историјским контекстима и дужини трајања (први период је трајао преко 20 вијекова, а други траје мање од 4 вијека), већ и по опсегу, тематској разноликости и научној релевантности дидактичких сазнања. У другом периоду настају дидактички правци, нове концепције наставе у различитим врстама и типови традиционалне и алтернативне школе, општа (интегрална) дидактика, посебне (нововјековне и савремене) и појединачне (системске) дидактичке теорије, дидактичко-методичке иновације, модели и варијанте. У односу на остале научне педагошке дисциплине, па и друге друштвене науке, систем научних сазнања дидактике био је и јесте по опсегу и научној утемељености на завидном нивоу.

Но, у оба поменута развојна периода достигнућа дидактике нису сасвим задовољавала друштвене потребе и захтјеве за научно утемељеним унапређивањем процеса и исхода наставе и образовања. Још већи раскорак био је и остао између налаза савремених дидактичких истраживања и наставне праксе. Насупрот дидактичким теоријама и пројектима, у настави је доминирало поучавање, једносмјерно (па и насилно) комуницирање, надређеност наставника, репродуктивна извршилачка активност

ученика, вербализам и формализам у њиховим знањима, запостављеност креативности, учења открићем, интерактивности, унутрашње мотивисаности, социјализације, индивидуализације, персонализованог васпитања, самоваспитања, итд.

Дидактика (нарочито у прошлом вијеку) је прелазила пут од дидактичког материјализма до егземпларизма, од доминирајућег поучавања до преовлађујућег индивидуализованог, сарадничког и интерактивног учења, од репродуктивно-подржавалачке до продуктивно-развијајуће, репсонсибилне, конструктивистичке, еманципаторске, инклузивне и уопште иновативне наставе, персонализованог учења и комплементарног поучавања... Јаз између таквих токова у дидактици и квалитета образовања и наставе повећавао се.

Метатеоријском анализом 13 дидактичких праваца Фридрих Крон (1996) успоставио је три врсте (тенденције) усмјерености:

1. објективистичку и позитивистичку,
2. инструменталну и материјалистичку и
3. индивидуалистичку и интеракционистичку.

Петерсен је истицао да су дидактику 80-их година XX вијека репрезентовала четири теоријска правца:

1. критичко-конструктивна дидактичка теорија (Волфганг Клафки),
2. дидактика заснована на теорији учења (Шулцов Хамбуршки модел),
3. дидактика заснована као теорија информација (Феликс Фон Кубе) и
4. критичко-комуникативна дидактика (Рајнер Винкел)

Петерсен је послије извјесног времена у графичком приказу тим правцима додао и

5. курикуларни покрет.

Касније (90 година) Фридрих Крон је дао у прегледу 12 теоријских дидактичких праваца на њемачком подручју. Поред оних које је именовао Петерсен, Крон је истакао и сљедеће:

1. дидактичка заснованост на теорији поучавања и учења (Хајман, От, Шулц, Берлинска школа (1972),
2. реалистичка дидактика (Бекман, Билер, 1978),
3. комуникативна (и еманципацијска) дидактика (Шефер, Шелер, 1976),
4. структурна дидактика (Лоренц, 1973),
5. системско-теоријска дидактика (Кениг, Ридл, 1973),

6. интеракционо-теоријска дидактика (Бирман 1978, Румпф, 1976),
7. дидактика заснована на теорији односа (Бош, Бирман, Фишер, 1981) и
8. дидактика активности и искуства (Шретер, 1981).

У свим тим дидактичким правцима долазила је до изражаја, у мањој или већој мјери, тенденција смањивања раскорака између хуманистички и еманципаторски оријентисаних дидактичких поставки, конструката, концепција и експерименталног провјеравања образовно-васпитне ефикасности иновативних наставних система, модела и њихових варијанти. Међутим, и у прошлости и у нашем вијеку, много је већи јаз између визија наставног процеса у наведеним дидактичким правцима и теоријама и на другој страни текуће наставне праксе, нарочито у традиционалним основним и средњим школама.

Стално повећавање броја реализованих научно-истраживачких пројеката и публикованих радова о проблемима унапређивања наставе и развоја образовања указују на домете дидактике у свијету и код нас. „У односу на остале педагошке дисциплине (па чак и у поређењу са другим друштвеним наукама), дидактика је досегла систем сазнања завидне волуминозности, гносеолошко-логичке заснованости и апликативности“ (Илић, 2001, стр. 767). Испољаване су и одређене слабости у дидактичким токовима као што је недовољна научна заснованост системских концепција професионалног развоја наставника, иновирања наставе и оспособљавања ученика за цјеложивотно учење и развој свих потенцијала до личних максимума сваког појединца у плуралистичкој и ефикасној школи.

Од успјешности у превладавању наведених и других ограничења (психологизације, социологизације, информатизације, квантификације...) у развоју дидактике у значајној мјери зависиће и научно утемељење превладавања противрјечности у реформама образовно-васпитне дјелатности чије су суштинске интенције побољшавање квалитета поучавања, школског и цјеложивотног учења, васпитања дјеце и младих у условима сложених и све динамичнијих промјена на глобалном, регионалном и локалном нивоу.

Изграђивање методике основношколске и средњошколске наставе

Процеси и исходи наставе нису детерминисани само развијеношћу друштвено-економског и педагошког контекста учења и поучавања и дометима дидактике, већ и изграђеношћу и стимулативношћу методике савремене наставе. Процјењиван хронолошки и метатеоријски епистемолошки, методолошки и развојно-апликативни ток методике основношколске и средњошколске наставе, сличан је у већини методичких дисциплина са токовима дидактике.

Методика наставе одређених предмета и подручја има дугу историју, уз сталне развојне тешкоће (научно-теоријске и статусно-академске). Уочљив је диспаритет у развоју методичких наука у систему педагошких и граничних научних дисциплина. Конституисане су методике наставе свих предмета основношколске наставе, па чак и методике појединих програмских подручја (као што су настава почетног читања и писања, настава почетне математике, настава књижевности, настава културе изражавања...). Донекле респектујући психофизичке специфичности адолесцената и сложеност програмских садржаја, конституисане су и методике (углавном традиционалне) средњошколске наставе општеобразовних предмета. Али, методике стручне, теоријске и практичне наставе још увијек не постоје, ни у систему научних дисциплина, нити у студијским програмима образовања студената будућих наставника тих стручних предмета. Методике високошколске (и универзитетске) наставе, такође нису конституисане.

Зачетке методичких инструкција налазимо још у Сократовој методи сазнајно-дијалектичког дијалога. У првој фази (у иронији) показивао је да саговорник нема знања о одређеној појави, а у другој фази (мајеутици) постављао је питања у којима су били алтернативни одговори од којих је један тачан. Бирајући тачне одговоре саговорник је до краја разговора стицао тачне информације. Из таквог дијалога развио се хеуристички разговор (варијанта дијалошке методе у настави), а много касније систем хеуристичке наставе.

Коријене методичких идеја налазимо и у дјелу „О васпитању говорника“ које је написао М. Ф. Квинтилијан (42–118). Истицао је важност методике наставе и њених принципа којих треба да се придржава сваки наставник (Лакета – Василијевић, 2006, стр. 10).

У доба хуманизма и ренесансе био је захтјев да се у настави програмски садржаји уче са разумијевању и посматрањем објективне стварности. Франсоа Рабле је тражио да настава буде очигледна и да се организује опсервација природе.

Напредак у развоју методичке мисли изражен је у дјелима Ј. А. Коменског (1592–1670) у XII вијеку: 1. „Отворена врата до језика“ и 2. „Чулни свијет у сликама“.

Инструкције о остваривању очигледности у настави физичког васпитања, природно-научних и умјетничких предмета дате су у дјелима Ж. Ж. Русоа, посебно у његовој књизи „Разговори о наукама и умјетности“.

К. Д. Ушински је дао у XIX вијеку детаљна методичка упутства уз уџбенике „Дјечији свијет“ и „Матерњи језик“. Представници школа рада (Кершенштајнер 1854–1932 и Хуго Гаудиг и њихови сљедбеници 1860–1932) продуковали су концепције доминирајућих практичних, мануелних

и менталних активности ученика, што могу бити креативно примјењиване у методикама и стварности наставе готово свих наставних предмета (Исто, стр. 19).

Много је дужи период развоја методичке мисли и идеја о позитивним наставним искуствима (преднаучна етапа) него успон одређене методичке научне дисциплине (фаза научног тока). Илустративан примјер за то је методика наставе почетног читања и писања. Методичка мисао о почетном описмењавању има врло дугу историју, а ова научна дисциплина је конституисана тек на крају XX вијека. Од коришћења мнемограма, пиктограма, црта и реза, преко глагољице до савремене ћирилице и латинице прошло је много вијекова. Први буквар на старословенском језику написао је Саво Инок из Дечана и објавио га у Млецима 1597. године. Примијенио је нерационалну методу срицања којом је описмењавање било напорно и врло дуго. Примијенивши гласовну методу, Вук Стефановић Караџић написао је буквар 1827. године, што је изузетно значајан допринос пракси описмењавања и методичкој мисли у оно вријеме (Илић, 2013, стр. 32–34).

У другој половини XIX вијека њемачки учитељ Крамер и управитељ Вогел усавршили су Жакотову методу и развили методу нормалних ријечи. Из те методе крајем тог вијека настала је и у XX вијеку усавршавана гласовно-аналитичко-синтетичка метода.

Најкрупнији прилог развоју методичке мисли у иновирању наставе почетног описмењавања дала је даровита учитељица Јелена Миоч која је креирала и практично провјерила почетком 60-их година XX вијека комплексни поступак у усвајању слова, почетног читања и писања (Миоч, 1962; 1996). По том поступку дјеца истовремено усвајају и шчитавају слова. „Не полази се ни од гласа, ни од слике ријечи, већ од садржаја смисла ријечи и реченице које се графички изражавају и представљају на словарици. Тако слова и ријечи не представљају апстрактан циљ учења, већ средство изражавања мисли доживљених, прерађених и замишљених садржаја. Ученик по самоизбору учи слова која до тада није научио. Учитељ показује истовремено сва слова. Слова која познаје већ шчитава у ријечима. Уважавају се и користе претходна знања“ (Исто, стр. 40).

У оквиру припреме докторске дисертације, Мухамед Мурадбеговић експериментално је провјерио и научно потврдио комплексни поступак (Мурадбеговић, 1968). Његова почетница (у кауторству са Шефкијом Мрзићем) конципирања по овом поступку били су седамдесетих и осамдесетих година 20. вијека били су у употреби у великом броју основних школа у БиХ. Ипак, већина учитеља и даље се опредјељивала за коришћење буквара и почетнице по групној обради слова, јер су просвјетне власти дозвољавале избор једног од два поступка у оквиру гласовне аналитичко-синтетичке методе“ (Исто, стр. 41).

Пракса и теорија почетног описмењавања прешла је пут од мукотрпног опонашања писменог појединца, самоучке хеуристике, примјене нерационалне методе срицања, преко разних варијанти аналитичких и синтетичких метода до глобалне и ововремене гласовне аналитичко-синтетичке методе са монографским, групним и посебно значајним (експериментално верификованим) комплексним поступком као најрадикалнијом и најкомплекснијом методичком иновацијом. У минулим временима усавршавани су и извори стицања почетне писмености. „Развојна нит кретала се од учитељских, фонемских и графемских демонстрација, преко вјерских књига, писменица, пјесмарица, буквара, почетница, словарица, слагалица, читанки до савременог описмењавајућег софтвера“ (Исто, стр. 45).

Идентификацијом позитивног методичког насљеђа, респектовањем инструкција напредних дидактичара, педагога и методичара о почетном описмењавању, систематизацијом сазнања о иновацијама у настави почетног читања и писања, а нарочито о комплексном поступку, те истицањем могућности његовог унапређивања, стандардизацијом инструмената за испитивање предзнања и напредовања ученика у почетном описмењавању, утврђивање норми брзине читања наглас и у себи и разумијевања прочитаног текста по разредима (I – IX) у сеоским и градским школама у Републици Српској, изграђивањем цјеловите концепције истраживачко-иновационе наставе почетног читања и писања, те нарочито експлицирањем конституенти ове научне дисциплине (појма, предмета и подручја; задатака, методолошких специфичности; позиција), на размеђу XX и XIX вијека извршено је завршно конституисање Методике наставе почетног читања и писања (Илић, 1988; 1999; 2000; 2007; 2009; 2013).

Највећи број научних чланака, монографија, расправа, приручника и уџбеника објављен је из Методике наставе матерњег језика (српског и српскохрватског) језика и књижевности, што указује на домете ове научне дисциплине (Диклић, 1965; Турјачанин, 1979; Божановић, 1977; Росандић, 1986). Но, знатан обим њених сазнања не примјењује се у иновирању основношколске и средњошколске наставе која је и даље остала претежно фронтална, предавачка, вербално-репродуктивна.

Половином прошлог (XX) вијека десиле су се крупне промјене у методици и настави математике у свијету и код нас. Покренули су их резултати вишегодишњих експерименталних истраживања у разредној настави математике у духу теорије о развијајућој настави коју је утемељио Виготски (Давидов, 1995). Научно-истраживачки тимови Занкова (развијао емпиријско мишљење и сазнање) и Елкоњина-Давидова (систем теоријског сазнања и мишљења ученика), установили су ограничења традиционалне (претежно подржавалачке и репродуктивне) наставе (каква

је била у контролним одјељењима). У наставној дјелатности ученици експерименталних одјељења су заједно са другом дјецом и уз помоћ учитеља анализирали односе и унутрашње везе међу предметима и појавама и учили да рјешавају задатке на теоретским принципима. Дакле, теоријским мишљењем и сазнањем успјешније су усвајали програмске садржаје, истовремено развијајући мисаоне способности и претварајући зону блиског развоја у зону актуелног развоја. Налази тих истраживања и тангентних пројеката довели су до увођења скуповне математике у разредну наставу, без обзира на вишегодишње отпоре недовољно припремљених учитеља.

Методика наставе математике „током посљедњих деценија напуштала је становишта класичне – "рачунске и геометријске" наставе, прихватила је и стваралачки разрађивала достигнућа модерне математике и математичког образовања" (Илић, 1994, стр. 126). Масовну примјену таквих теоријско-методичких концепата у наставној пракси олакшавале су монографије Станка Првановића и Ђуре Курепе са ширих (ондашњих југословенских) простора и наших методичара и писаца уџбеника математике у основној и средњој школи (Павловић, 1969; Трнинић, 1968; Арнеутовић, 1968; Гвозденовић, 1970).

Од половине XX вијека Методика наставе упознавања природне и друштвене стварности прешла је развојни пут од почетне стварне наставе темељене на гносеолошкој теорији одраза до савремене концепције наставе познавања природе и друштва, што је у складу са цјеловитошћу реципирања и разумијевања процеса и феномена природног и социјалног окружења на млађем школском узрасту ученика. Послије (у IV разреду осмогодишње и V разреду деветогодишње основне школе) овај предмет се раздваја у два наставна предмета – 1. познавање природе и 2. познавање друштва. Њихове претече били су предмети природопис и земљопис. Продубљеније упознавање природе олакшава методика наставе природе, а разумијевање друштвених токова методика наставе познавања друштва. Изградњи такве концепције и олакшавању њене реализације у школској пракси дали су познати методичари (Ђикић, 1965; Игњатовић, 1974; Чалић, 1965, 1967, 1969; Чекрлија, 1969; Шенк, 1975). Иако су такви методички приступи превазилазили раније вербалистичко-репродуктивне концепције почетне стварне наставе и даље је у школској пракси преовлађивала традиционална (фронтална, предавачка, слушалачка...) настава познавања природе и друштва, а иновативни (индивидуализовани, интерактивни, откривалачки, инклузивни...) дидактичко-методички модели примјењивани су у оквиру повремених истраживачких пројеката.

Током задњих деценија објављен је у односу на разредну наставу мањи број научних и стручних радова, монографија, уџбеника и приручника

из методичких научних дисциплина тематски усмјерених на унапређивање наставе одређених предмета и програмских подручја на старијем основношколском узрасту ученика. Наши методичари дали су запажене прилоге унапређивању наставе географије (Вејзовић, 1978), биологије (Корене, 1970); Табаковић - Недовић, 1974; Илић – Давидовић, 1998), хемије (Драгић, 1974; Миљас, 1968), физике (Ничковић, 1968), физичког васпитања (Допуђа, 1957; Малешевић, 1971), ликовног и музичког васпитања (Лазаревић, 1972). Ауторски радови из методике наставе историје повремено су објављивани у педагошкој периодици. „Међутим, наставна пракса веома се споро модернизује, методичке концепције нису адекватно измијењене, а упркос таквим потребама наши методичари нису дали ниједно цјеловитије дјело, нити методички приручник“ (Илић, 1994, стр. 128). То се нарочито односи на методику наставе историје.

Теоријско-методолошке оријентације у дидактичко-методичким истраживањима

Теоријско-методолошке оријентације у друштвеним наукама, па и дидактици и методикама наставе (као специфичним научним дисциплинама) мијењале су се крећући се до рационално-дедуктивних (које су карактеристичне за преднаучни период када су се развијале дидактичка мисао и методичке идеје и инструкције), преко индуктивно-емпиријских (а преовлађивале су у другој половини XX вијека и на почетку нашег, XXI вијека) до цјеловитијих интердисциплинарно и мултидисциплинарно заснованих и полиметодски реализованих дидактичких и методичких пројеката. Научна дидактичка и методичка сазнања трајније вриједности откривена су у истраживањима у оквиру којих су превазилажени дедуктивни спекулативизам, догматизам, психологизам, социологизам и друге једностраности и ограничења.

Методолози друштвених наука (међу којима су дидактика, методичке и друге педагошке научне дисциплине) разликују три истраживачке оријентације: 1. херменеутичку, 2. позитивистичку и 3. критичку.

Када се по утврђеним правилима и средствима тумачења интерпретирају поуздани извори научних сазнања (научни радови, историјски документи, споменици...) ријеч је о херменеутичкој оријентацији. Научно најпоузданија сзанања резултат су критичке методолошке оријентације.

Већина дидактичко-методичких истраживања била су позитивистички (емпиријско-аналитички) усмјерена. Много чешће су реализована дескриптивна, него експериментална истраживања. Међутим, дескриптивни прикази стереотипне наставне праксе не могу бити дјелотворни у научно

утемељеном иновирању наставе и повећању њених васпитно-образовних ефеката у условима савремених цивилизацијских промјена. Критичка методолошка оријентација запостављена је у дидактичко-методичким пројектима. Прикладно садржајно-проблемски примјењене комбинације све три наведене методолошке оријентације могу повећати егзактност и креативну апликативност дидактичко-методичких истраживања.

Наведене теоријске и методолошке оријентације дидактичко-методичких пројеката имају различита полазишта или парадигме.

Рудакова И. Л. (2005) је дала сљедећу класификацију дидактичких парадигми:

1. конзервативна парадигма,
2. рационалистичка парадигма и
3. феноменолошка парадигма.

У средишту *конзервативне* дидактичке *парадигме* је идеја знања (информација) гдје логика науке опредјељује логику наставног предмета, а захтијевају се стандарди знања и самообразовања наставника (представник: Ц. Брунер). Најчешћи извори знања су ријеч, представа и дјеловање. Дидактичко-методичке оријентације темељене на конзервативној парадигми су интелектуалистичке. Дјелатност наставника је углавном фронтално-предавачка. Током слушалачких и извршилачких активности, ученици најчешће усвајају вербално-репродуктивна знања. Запамћивањем таквих програмских садржаја у највећој мјери се увећава меморија. Запостављено је подстицање развоја мисаоно-критичких, креативних, комуникацијских, откривалачких способности, социјализацијских, афективно-вољних и других потенцијала личности ученика. Евалуацијом и истраживањима дијагностификује се трајност знања.

Активности учења је централна идеја *рационалистичке парадигме*. Подржана је формом и средствима наставе ванразредних и ваншколских активности, а исход: структура сазнајне активности и знања као њен резултат, представник Гаљперин (теорија формирања оријентационе основе радње), те остале теорије (наставе, образовања, умних радњи, колектива, игре...). У фокусу су нови квалитети интелектуално-стваралачког ангажовања ученика и наставника. Настава је и даље оријентисана ка знању, али не репродуктивно-књишком већ рефлексивном, конструктивистичком, креативном и продуктивном уз истовремено увећавање интелектуалних и стваралачких способности ученика и иновативно-професионалних компетенција наставника. Конципиране су и афирмисане варијанте диференциране, индивидуализоване, програмиране, компјутеризоване, проблемско-хеуристичке, контекстне, игролике, модуларне наставе и развијајуће технологије у циљу сталне подршке интензивном развоју

сазнајне дјелатности сваког ученика, њихових група и колектива. На темељу рационалистичке парадигме проширен је садржајно-проблемски опсег дидактичких научно-истраживачких пројеката, што се још увијек не може рећи за истраживања у оквиру готово свих методичких дисциплина.

У оквиру *феноменолошке парадигме*, главна идеја је *интеграција активности у процесу развоја личности*, тј. личносно-оријентисано образовање, синергијски приступ гдје су знање и активности неопходни за саморазвој, вјеру и убјеђење, „прелазећи од структурне неопредјељености, ка структурној опредјељености, уз дијагностику индивидуалних особености психичких активности, а наставник је стваралачка личност (представник Лав Виготски: идеја личности, човјека, културе, развијајуће наставе, али и схватања осталих научника: С. Фројда – теорија конфликта; Карла Јунга – теорија поља; Карла Роџерса – понашање личности) (Илић, 2016, стр. 52). У контексту феноменолошке парадигме најшире су могућности тематски разноликих проучавања, дидактичко-методичких истраживања и експерименталних развијања нових концепција, система и модела наставе стимулативним процесима персонализованог учења и комплементарног поучавања.

Највећи број дидактичко-методичких истраживања реализован је у контексту конзервативне парадигме, а најмањи број таквих истраживања изведен је у оквирима феноменолошке парадигме, што је обрнуто пропорционално с обзиром на њихову научно-сазнајну релевантност и могућности примјене у побољшавању квалитета наставног процеса. Сличан је омјер и у примјењиваним научноистраживачким методама. Познато је да се дескриптивном (сервеј) методом утврђују показатељи стања у текућој наставној пракси, а да се нови и педагошки ефикаснији модели наставе научно валоризују методолошки и тематски прикладним експериментом. Међутим, у научноистраживачкој дјелатности, такође је обрнуто. Најрјеђе је примијењен експеримент. На то указују резултати управо реализованог пројекта, уз коауторство мр Љиљане Јерковић. Анализирано је 210 научно-истраживачких радова из педагошких научних дисциплина (19 научних монографија, 31 научни чланак, 31 докторска дисертација, 66 магистарских радова и 63 мастер рада одбрањена на филозофским факултетима у Бањој Луци и Палама, у оквиру којих су и студијски програми педагогије). Установљено је да је експеримент примијењен у много мањем броју дидактичко методичких истраживања него дескриптивна метода, док је његова примјена у научним истраживањима у оквиру осталих педагошких дисциплина значајно рјеђа, што је приказано и у овим табеларним прегледима.

Табела 1. Фреквенције примијењених метода у дидактичко-методичким истраживањима

Метода	N	%
Експеримент	30	28,57
Дескриптивна	75	71, 43
Укупно	105	100

$\chi 2$=19, 286 p=0,00

Табела 2. Омјер кориштених метода у осталим педагошким истраживањима

Метода	N	%
Експеримент	10	9,52
Дескриптивна	95	90, 48
Укупно	105	100

$\chi 2$ =67,846 p=0,00

Интерпретацијом дескриптивних показатеља у емпиријским истраживачким радовима може се указати на стање, остварења и слабости токова и исхода актуелне наставе, али систематски позитивне промјене могу се уводити послије експерименталне верификације педагошки ефикаснијих дидактичко-методичких концепција, система, модела, метода и средстава. Тематско-проблемска фокусираност реализованих дидактичко-методичких експеримената била је најчешће у контексту конзервативне дидактичке парадигме, што говори о потреби преферирања пројеката у контекстима рационалистичке и феноменолошке парадигме, чији резултати би били научно поузданији и практично дјелотворнији.

Системи наставе у теорији и стварности

Структуре, процеси и исходи наставних система могу се истраживати и анализирати у оквиру дидактике и њених грана, методике наставе одређеног предмета или програмског подручја (општи приступ), у свјетлу посебних дидактичких теорија (посебни ниво) и у склопу појединачне теорије дотичног система (појединачни третман). Поједини научници проучавају типове наставе у теорији и пракси. Рудакова (2005, стр. 8) разликује четири типа наставе: 1. догматски, 2. објашњавалачко-репродуктивни, 3. развијајући и 4. личносно оријентисани. Према доминирајућим односима

непосредних чинилаца, токовима и педагошким исходима могло бисмо све наставне системе разврстати у те типове наставе. Емпиријска истраживања и непосредне опсервације показују да у школској пракси доминирају системи догматског и објашњавалачко-репродуктивног типа. Узроци таквог стања углавном се могу идентификовати у систему образовања будућих наставника и у њиховом даљем професионалном развоју. У текућој образовно-васпитној пракси и у дидактичко-методичким пројектима запостављени су системи и модели развијајуће и личносно оријентисане наставе.

Термин иновативно-развијајућа настава као нова парадигма је уведен 70-их година XX вијека на скупу Римског клуба (чији је оснивач Аурелио Печеи). „У извјештају ‘‘Образовање без граница“ формулисане су двије концепције образовања – подржавајуће-репродуктивна (садашња) и иновиративно-развијајућа. Ова друга концепција (која је у настајању) подстиче иновативне промјене у постојећој култури и социјалном окружењу. У расправама о концепцији, принципима и методама констатовано је да се данас настава заснива на вербално-логичком и аналитичком мишљењу, а да је запостављено синтетичко, ликовно, интуитивно и ситуационо мишљење. Тиме су запостављене важне менталне функције. Рјешење овог проблема види се у организацији развијајуће наставе у којој се инсистира на хармоничном и цјеловитом развоју ученикове личности. Прихвата се теоријска концепција развијајуће наставе коју су прије више деценија развили Елкоњин-Давидов и Занков на темељу теорије Л. С. Виготског“ (Вилотијевић, 2016, стр. 5–6).

Сваки наставни систем развијен је на дидактичким поставкама о позицијама, активностима, односима и комуникацијама његових непосредних учесника – ученика и наставника. „Те поставке су доказане хипотезе о међузависним обиљежјима процеса и исхода учења и поучавања у одређеном наставном систему. Оне чине појединачну дидактичку теорију за сваки научно засновани наставни систем, па и његову варијанту“ (Илић, 2016, стр. 55).

Реализоване дидактичке поставке су међузависна обиљежја наставног система. Можемо их класификовати у двије групе: обиљежја наставног система према томе да ли спутавају, ограничавају или пак осамостаљују, ослобађају непосредне учеснике наставе – ученике и наставнике, што је видљиво на сљедећем шематском приказу:

Приказ 1. Степени (не)слободе у дидактичким основама и структурама наставних система (Илић, 2016, стр. 55–56).

Обиљежја спутавања (неслободе) _____

Обиљежја ослобађања (слободе) _

а) ученик објекат

б) екстринзички мотиви
в) поучавање (инструкција)
г) вођење (управљање)
д) *ограничавање*
ђ) репродуктивни рад
е) методика наставног рада

1. предавачка настава _____ _
2. модуларна настава _____ _ _
3. хеуристичка настава _____ _ _ _
4. програмирана настава _____ _ _ _ _
5. компјутеризована настава _____ _ _ _ _ _
6. егземпларна настава _____ _ _ _ _ _ _
7. игролика настава _____ _ _ _ _ _ _ _
8. индивидуализована настава _____ _ _ _ _ _ _ _ _
9. проблемска настава _____ _ _ _ _ _ _ _ _ _
10. пројектна настава _____ _ _ _ _ _ _ _ _ _ _
11. интегрисана настава _____ _ _ _ _ _ _ _ _ _ _ _
12. интерактивна настава _____ _ _ _ _ _ _ _ _ _ _ _ _ _
13. рецепциона настава _____ _ _ _ _ _ _ _ _ _ _ _ _ _
14. витагена настава _____ _ _ _ _ _ _ _ _ _ _ _ _ _ _
15. инклузивна настава _____ _ _ _ _ _ _ _ _ _ _ _ _ _ _ _ _
16. респонсибилна настава _____ _
17. дистанцна настава _____ _
18. претичућа _____ _
19. тимска _____ _
20. микронастава _____ _
21. развијајућа _____ _
22. персонализована _____ _

а. ученик субјект
б. интринизички мотиви
в. самостално учење (самоинструкција)
г. самовођење – самоуправљање
д. *ослобађање*
ђ. продуктивни рад
е. методологија научног рада

На приказу се могу запазити дебаланси између ограничавајућих и ослобађајућих обиљежја већине наставних система. У системима традиционалне или уобичајене наставе (1–6) преовлађују ограничења или спутавања учесника наставе. „Ученик је претежно објекат утицаја, екстринзички је мотивисан и репродукуује програмске садржаје. Наставник поучава или инструише ученика, водећи га и управљајући његовим активностима према канонима класичне и најчешће укалупљеним специфичностима методике наставног рада. Таква обиљежја ограничавају активности ученика и ангажман наставника и спутавају њихове односе и комуникације“ (Илић, стр. 56).

Иновативни наставни системи (7–22 на шематском приказу) су претежно ослобађајући, јер је ученик углавном субјекат наставе, унутрашње (интринизички) мотивисан, најчешће самостално учи (самоинструише се), самоводећи се (самоуправљајући) и продуктивно радећи. Наставник инвентивно припрема, флексибилно и креативно организује наставу у чијем центру је учење и стваралаштво ученика, те је његово ангажовање најчешће истраживачко, осмишљавано аналогно методологији научног рада. Зато је обука за дидактички утемељену примјену иновативних наставних система незаобилазна у студијским програмима на наставничким факултетима и у плановима професионалног развоја наставника.

У прошлогодишњем емпиријском истраживању 540 студената и 101 професор и асистент наставничких факултета на јавним универзитетима Републике Српске на петостепеним скалама процјењивали су, између осталих, могућности иновативног ангажовања професора и асистената у функцији слободнијег мисаоно-критичког и стваралачког испољавања студената у настави.

Основна *хипотеза* била је да нема статистички значајних разлика у процјенама већине студената и професора/асистената да се у андрагошко-дидактички заснованој универзитетској настави увијек (често или повремено) стварају могућности слободнијег испољавања учесника наставе – мисаоно-критичком, откривалачком и креативном ангажовању студената, те комплементарног иновативног рада професора и асистената. У оквиру сервеј истраживачког метода примијењена је Скала процјене – Могућности слободнијег испољавања учесника наставе (МСИУН) у двије готово идентичне варијанте – једна за студенте, а друга за професоре/асистенте. Према вриједности Кромбаховог алфа коефицијента поузданост овог инструмента је висока и износи 0,89.

Индикативни показатељи указују на сљедеће чињенице:

а) Већина испитаника (73,6% студената и 84,1% професора и асистената) процјењују да предавања увијек, често или повремено стимулишу рефлексивно-критичко мишљење, истраживање и креативност студената;

б) Преовлађују процјене (81,0% студената и 89,1% професора и асистената) да професори и асистенти стварају увијек, често или повремено могућности да студенти у настави размишљају, провјеравају и откривају нова сазнања за себе и да су тако у центру наставног процеса;

в) Доминирају процјене (73,8% студената и 77,3% професора и асистената) да се у настави студенти оспособљавају за прикупљање, селекцију, обраду, презентацију, размјену и примјену информација, идеја и рјешења проблема у друштвеним, умјетничким, научним, производним питањима и областима тангентним студијском програму;

г) Готово сваки четврти студент (18,9% - 26,1%) и мањи, али незанемарљив број професора и асистената (10,9% - 22,7%) процјењују да су ријетко или никад мисаоно-критички стимулативна предавања, као и могућности за сазнајно-откривалачке активности студената и за развијање њихових вјештина управљања информацијама. Чешћи су негативни, а рјеђи позитивни степени процјена слободнијег испољавања учесника универзитетске наставе које су дали студенти него професори и асистенти. Разлике у нивоу критичности ових двају подузорака испитаника могли су се и очекивати. Истакнути показатељи (што је видљиво и на графикону) указују на још увијек неискориштене потенцијале андрагошко дидактичког заснивања иновација у универзитетској настави које би повећале ниво мисаоно-критичког и истраживачко-креативног ангажовања, а тиме и слободнијег испољавања студената.

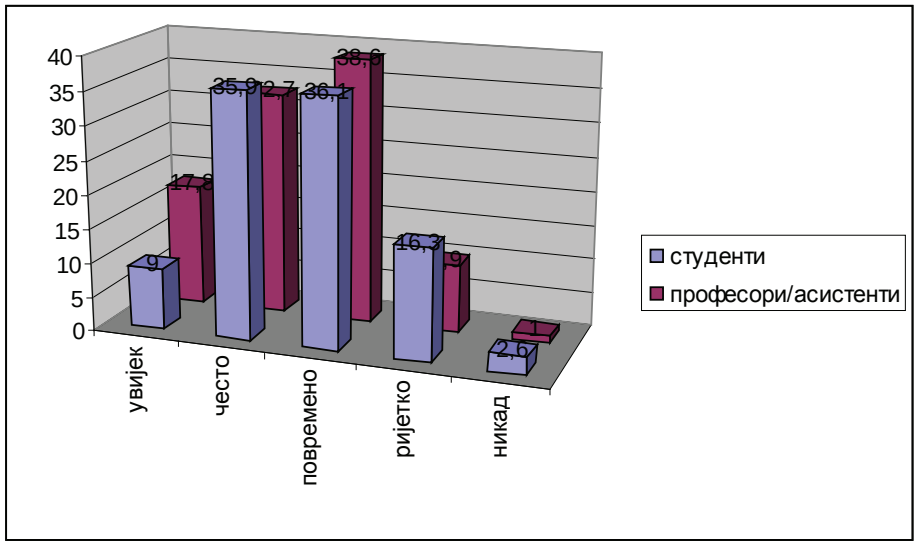

Графикон 1. Процјене могућности да студенти у настави развијају вјештине управљања информацијама

Разлике у процјенама двају подузорака испитаника – студената и професора/асистената нису статистички значајне, јер Хи-квадрат износи $\chi 2$= 9, 59 – 10, 78 на четири степена слободе није статистички значајан јер износи (ниво значајности 0,29 - 0,43). Тиме је углавном потврђена хипотеза о извјесном напретку примјене андрагошко-дидактичких сазнања у креативнијем испољавању учесника наставе – мисаоно-критичком, откривалачком и стваралачком ангажовању студената, те комплементарном иновативном раду професора и асистената. Слични су истраживачки налази о исходишним компетенцијама студената релевантним за њихово слободно стваралачко испољавање.

Табела 3. Процјена испитаника о исходима универзитетске наставе релевантним за слободније испољавање студената

Оцјењују се ИСХОДИ наставе		Фреквенције					χ2	Ниво значајности
		Увијек %	Често %	Повремено %	Ријетко %	Никада%		
а) примјена знања и разумијевања	студенти	12,9	43,8	30,7	10,7	1,9	12,41	0,02
	наставници	28,4	34,7	23,8	14,9	2,0		
б)способност рјешавања проблема	студенти	9,9	29,5	36,4	18,2	6,0	8,97	0,06
	наставници	18,8	28,7	28,7	14,9	8,9		
в) вјештина комуницирања	студенти	12,5	35,3	31,2	17,6	3,4	2,87	0,58
	наставници	17,0	31,0	27,0	21,0	4,0		
г) тимски рад	студенти	7,5	28,8	30,5	26,0	7,1	6,78	0,15
	наставници	11,9	22,8	36,6	18,8	9,9		
д) креативност	студенти	8,8	27,6	30,8	25,4	7,3	4,91	0,30
	наставници	14,9	26,7	27,7	26,7	4,0		
ђ) доношење судова	студенти	4,12	23,6	43,6	26,0	2,8	18,95	0,00
	наставници	11,0	33,0	35,0	15,0	6,0		

Према тестирању разлика (Хи-квадрат тестом), у фреквенцијама процјена исхода универзитетске наставе, може се видјети да су двије групе испитаника – студенти и наставници (асистенти) углавном сагласни.

Приказани показатељи подржавају наведену хипотезу и указују на неопходност сталног унапређивања квалитета универзитетске наставе примјеном савремених андрагошко-дидактичких достигнућа. Тиме би се проширивали простори континуираног иновативног ангажовања прфесора и асистената у функцији постизања наведених исходишних компетенција студената (тзв. Даблинских дескриптора) иманентних њиховом континуираном професионалном развоју и цјеложивотном учењу

Закључак

Општа дидактичка мисао развијала се у оквиру педагогије и филозофије до прве половине 17. вијека, подстичући побољшавање наставне праксе у приватним, вјерским и грађанским школама. У том дугом периоду настале су дидактичке идеје трајније вриједности које имају значајно мјесто у позитивном историјском педагошком насљеђу. Од научног конституисања дидактике проширивана су и продубљивана њена сазнања. Систематизована су у њеним гранама, новим дидактичким теоријама, правцима и парадигмама. Омогућавали су теоријско заснивање иновативних и нових концепција и система наставе.

Врло су разнолики развојни токови појединих методичких дисциплина. Конституисане су методике основношколске наставе и методике општеобразовних предмета средњошколске наставе. Методике наставе стручних предмета средњошколске (и било којег предмета високошколске) наставе не постоје.

Највећи број научних радова у оквиру педагошких дисциплина публикован је из дидактике, методике наставе матерњег језика и књижевности, методике наставе математике и методике наставе познавања природе и друштва. Најужу историју има развој методичке мисли о почетној писмености, а методика наставе почетног читања и писања конституисана је на крају XX вијека, прошавши дуг пут од инструкција о срицању, примјени (сада одбачених) аналитичких и синтетичких метода, глобалне методе, па до гласовне аналитичко-синтетичке методе (са монографским, групним и комплексним поступком), те до унапређивања истраживачко-иновационе наставе описмењавања и коначно конституисане методике наставе почетног читања и писања. Од методичких упутстава за извођење почетне стварне наставе, половином XX вијека развила се методика претежно традиционалне наставе познавања природе и друштва. Најкрупније промјене биле су у трансформацији идеја и праксе „рачунске“ наставе у методичку концепцију наставе савременог (на теорији скупова заснованог) математичког образовања. Може се идентификовати напредак и у методици наставе матерњег језика и књижевности, а најмање у методици наставе историје. Методике наставе осталих општеобразовних предмета остале су углавном на позицијама традиционалне (претежно предавачко-приказивачке и фронталне) наставе догматског и објашњавалачко-репродуктивног типа, а запостављена је настава развијајућег и личносно оријентисаног типа.

Ријетка су експериментална дидактичко-методичка истраживања, а много чешћа дескриптивно-емпиријска. Чешће су заснована на конзервативној, него на рационалистичкој парадигми, а готово и нема пројеката чије је полазиште феноменолошка дидактичка парадигма.

Осим експерименталне верификације нових система и модела наставе и других домета, у дидактици су испољаване и слабости (спекулативистичко теоретисање, емпиријска дескрипција, позитивизам, психологизација, социологизација, неразвијеност научне критике и остали квазинаучни приступи). Али, многа продуктивна научна дидактичка сазнања врло ријетко се користе у наставној пракси у којој су (према истраживачким налазима и опсервацијама) запостављени системи иновативне (индивидуализоване, инклузивне, интегрисане, развијајуће, персоналистичке...) наставе и њени васпитно-образовни исходи. Методичке концепције готово се и не утемељују на савременим дидактичким теоријама, парадигмама и другим сазнањима.

Домети и перспективе дидактике, методичких научних дисциплина и педагошки ефикасног унапређивања процеса и исхода наставе зависиће у будућности од сљедећих тенденција, промјена и активности:

1. друштвено-економског напретка и стварне демократизације и хуманизације друштвених односа у оквирима цивилизацијских токова и друштвене транзиције;
2. побољшања услова за развој друштвених наука, па и савремене дидактике и методике наставе у систему педагошких наука;
3. преферирање феноменолошке, па и рационалистичке (а не конзервативне) дидактичке парадигме;
4. унапређивања методологије дидактичко-методичких истраживања, што обухвата:
5. не запостављати дидактичко насљеђе, али се не губити у детаљима историјске дескрипције;
6. избјегавати произвољну фразеологију, вербализам, догматизам, шаблонизам и непримјењиво теоретисање, као и вулгарни емпиризам, већ успостављати равнотежу између епистемолошког, фундаменталнно-теоријског и емпиријског истраживања суштинских дидактичких и методичких проблема;
7. интердисциплинарно проучавати проблеме процеса и исхода наставе без ослањања на психологизације, социјализације и уже стручног сцијентизма.
8. афирмације дидактичких метатеоријских проучавања и развоја конструктивне научне критике у дидактици и методичким досциплинама;
9. побољшање статуса наставе савремене дидактике и методичких научних дисциплина тако што би оне биле обавезни предмети на свим студијским програмима наставничких факултета, као и у програмима професионалног развоја наставника и сарадника, јер би тако била омогућена трансферабилна примјена њених сазнања

у сталном, педагошки ефикасном иновирању поучавања, учења, васпитања и еманципације личности дјеце, младих и одреслих.

ЛИТЕРАТУРА

Вилотијевић 1999: М. Вилотијевић, *Дидактика – дидактичке теорије и теорије учења*, Београд: Научна књига, Учитељски факултет.

Вилотијевић 2016: М. Вилотијевић, *Информатичко-развијајућа настава у ефикасној школи*, документ усвојен на научном скупу 22.04.2016., Београд: Српска академија образовања и Заједница учитељских факултета Србије.

Давидов 1995: В. Давидов, О схватањима развијајуће наставе, Зборник *Сазнање и настава*, Београд: Институт за педагошка истраживања.

Илић 1988: М. Илић, Иновирање и унапређивање читања, Београд: *Настава и васпитање* бр. 4.

Илић 1994: М. Илић, *Савремени токови у педагогији*, Бања Лука: Нови глас.

Илић 1999: М. Илић, Истраживачко-иновациона настава (почетног) читања и писања, Бања Лука: *Наша школа* бр. 3-4.

Илић 2001: М. Илић, Успони и странпутице у савременој дидактици. Зборник са научног скупа Ф*илозофско-филолошке науке на почетку 21. вијека- проблеми и правци развоја*, Бања Лука: Филозофски факултет.

Илић 2013: М. Илић, *Методика настава почетног читања и писања,* Бања Лука: Комесграфика.

Илић 2016: М. Илић, Дидактика и слобода учесника наставног процеса, Зборник текстова приредила Светлана Шпановић, *Дидактичке теме – увод у основношколску дидактику*, Нови Сад: Универзитет у Новом Саду и Педагошки факултет у Сомбору.

Илић и Давидовић 1998: М. Илић и Љ. Давидовић, *Иновације у настави биологије и познавања природе*, Београд: Учитељски студиј.

Лакета и Василијевић 2006: Н. Лакета и Д. Василијевић, *Основи дидактике*, Ужице: Учитељски факултет.

Мурадбеговић 1968: М. Мурадбеговић: М. Мурадбеговић, *Комплексни и монографски поступак у почетном читању*, Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.

Рудакова 2005: И. А. Рудакова, *Дидактика среднее професионалное образование,* Ростов на Дону: „Феникс“

Чекрлија 1985: Ђ. Чекрлија, *Настава познавања друштва у IV разреду основне школе*, Сарајево: Свјетлост.

Драженко Јоргић*
Универзитет у Бањој Луци
Филозофски факултет

DOI 10.7251/ZRNS1702079J
Прегледни рад

ПЕРСПЕКТИВЕ ХИБРИДНОГ ОБРАЗОВАЊА ОДРАСЛИХ

Апстракт: *У раду је дат преглед савремених схватања о хибридном учењу и образовању. Хибридно учење, или како још неки аутори кажу „мјешовито“ или „комбиновано“ учење, у протекле двије деценије све више добија на значају. Постоји значајан број радова о овом феномену који у сваком случају заузима значајно мјесто и у хибридном учењу, односно образовању одраслих особа. Поред тога, дат је и преглед неких савремених искустава и резултата истраживања о хибридном учењу. У свим тим искуствима и истраживањима показало се да ово учење, односно образовање показује позитивне ефекте, те самим тим и да има перспективу. Посебан нагласак у раду дат је на формалном, неформалном и информалном образовању одраслих, али у контексту хибридног учења, односно образовања. Сагледавајући све предности и недостатке традиционалног образовања одраслих, али и могућих варијанти и модалитета хибридног учења и образовања изведене су одређене претпоставке о перспективама хибридног образовања одраслих. У формалном образовању које се углавном односи на универзитетску наставу, односно универзитетско образовање, перспективу имају разне комбинације традиционалног учионичког предавања и учења путем савремених мултимедијалних технологија, али и непосредног практичног учења директно на тржишту рада. Неформално и информално образовање одраслих такође има перспективу у тзв. хибридном контексту. Комбиновање физичких и виртуелних простора својствених за дигитални свијет у реалном времену представља перспективу неформалног и информалног образовања одраслих. Једна од највјероватнијих перспектива формалног, неформалног и информалног образовања одраслих је да ће се у комбинацијама разних варијанти образовања смањивати удио традиционалног образовања (претежно предавачког у учионицама), а све више повећавати удио образовања путем најновијих мултимедијалних и интернетом подржаних технологија.*

Кључне ријечи: *перспективе, хибридно, учење, образовање и одрасли.*

Увод

Развој сваке науке и бројних технологија врло брзо се рефлектује и на бројне облике друштвене свијести и дјеловања. Међу тим рефлексијама значајно мјесто свакако заузимају и бројни нивои и облици образовања. Нова научна сазнања и технолошке иновације налазе своје мјесто и употребу у предшколском, основношколском, средњошколском и високошколском

* drazenko.jorgic@ff.unibl.org

образовању, с једне стране, али и у разним формама неформалног и информалног образовања, с друге стране.

Под утицајем развоја науке, и технологија и образовање одраслих данас поприма неке нове димензије. Оно што је било актуелно у ближој и даљој прошлости данас више није. Данас, али и у ближој и даљој будућности, образовање одраслих ће попримати неке нове димензије. Под утицајем новијих теорија учења одраслих, бројних искустава и емпиријских налаза почињу се развијати и новије парадигме образовања одраслих. Оне су својствене за формално, неформално, али и информално образовање одраслих.

Феномен хибридности данас није само својствен за одређене технологије, већ је он препознат и искориштен у учењу, односно образовању. У протекле двије деценије јако много се у науци и струци пише о феномену хибридног учења. Постоје и евидентни докази о ефикасности и перспективама хибридног учења, односно образовања. Вријеме ће вјероватно убрзо показати да ли и хибридно образовање одраслих има перспективу.

Хибридно учење и образовање

Образовања, односно процеса стицања знања, вјештина и навика, нема без активног и пасивног учења. Познато је да су ово два нераздвојна процеса. Једна од новина у систематски организованом учењу и поучавању је и хибридно учење. Аутори често под овим термином истовремено подразумијевају и мијешано, миксано или комбиновано учење. Како су могуће разне комбинације учења истовремено се отварају и могућности разних комбинација унутар образовања, али и између различитих облика образовања. Традиционалном учионичком учењу и поучавању све се више примичу нове форме хибридног учења, а поготово мултимедијски и интернетом подржане форме учења и образовања.

Хибридно учење и образовање у задњих неколико година поприма све већи значај. То доказују бројни истраживачи који су писали о томе. Тако нпр. Дриздејл и сарадници (Drysdale et al.) су идентификовали и анализирали преко 200 теза и дисертација написаних у периоду између 1999. и 2011. године у домену хибридног учења (de Almeida Mello, Maia, & Calixto, 2016). Образовање је развојем интернета добило огромно нове подстицаје. Класично образовање се захваљујући интернету може допунити бројним електронским и интерактивним могућностима. Једна од таквих могућности је и мјешовито или хибридно учење или настава (Aničić i Barlovac, 2010, maj). Системи за Е и М-учење налазе своју примјену и у

високом образовању. Једна од категорија е-учења сагледавајући локацију садржаја и организацију система је и хибридно учење. Јурић истиче да се хибридно учење „предвиђа као надоградња образовања у разреду. Интегрише се у дијеловима из оба подручја који су најбоље прилагођени за одређени комуникацијски канал како би се повећала ефикасност у усвајању знања“ (Jurić, nema datuma, str. 2). Дигитално и „онлајн“ учење све више продире и у високо образовање. Ово учење је изводљиво у учионици или код куће са или без употребе интернета. Шћепановић и сарадници истичу како се различити формати и форме мјешовито (хибридно) организоване наставе/учења могу укључити и у дигиталном и „онлајн“ учењу (Šćepanović, Marjanović i Radišić, 2016). Под хибридним моделом учења подразумијева се електронско учење у комбинацији са традиционалном наставом. Постоје и хибридни модели наставе у оквиру којих су развијене и примијењене одређене технике хибридног модела наставе, као што су: мини предавања, међусобна расправа, више начина за комуникацију и групе за дискусију и заједнички рад (Stanković i Stoimenov, 2010).

Електронско образовање се полако пресељава из развијених европских земаља и на наше просторе. „У склопу електронског образовања појавио се релативно нов концепт који у себи имплементира обје технике (класично и електронско образовање) под називом мјешовито или хибридно образовање“ (Viduka i Viduka, 2012, str. 1). У оквиру е-образовања постоје нове могућности реализације наставног процеса. Е-образовање може бити хибридно и чисто е-образовање. Јанеска и Талеска за хибридно образовање кажу да оно „представља комбинацију између класичне наставе у учионици и наставе са коришћењем информационе технологије“ (Janeska i Taleska, 2011, str. 2). Вигњевић идентично тумачи хибридно образовање (Vignjević, 2009). У оба случаја аутори подразумијевају образовање које се одвија на настави, а не изван ње. Учење кроз игру може се примијенити и у електронском образовању, нпр. у високом образовању. Александра Лабус у својој докторској дисертацији о овом учењу у контексту хибридног образовања каже:

„Учење кроз игру подразумијева комбиновање стандардних метода наставе са забавним активностима да би се студенти додатно заинтересовали и мотивисали. Учење кроз игру представља *метод хибридног образовања* који инкорпорира едукативне активности у виду задатака и тестова са забавом и засновано је на мултимедији. Да би се концепт учења кроз игру спровео у настави, потребно је интегрисати га са постојећим системом за учење на даљину“ (Labus, 2012, str. 258).

Поред разних варијанти хибридног учења постоје развијени и тзв. хибридни облици е-образовања. Веома користан WEB сервис који омогућава повезивање слика (презентација) и говора у једну цјелину је „slidestory“. Нпр.

уколико је студент пропустио одређено предавање уз помоћ овог сервиса то исто предавање може преузети са *WEB*-а (Orehovački, Konecki i Radošević, 2007). На овај начин се могу компензовати оправдани изостанци студената са наставе.

Хибридно учење осим образовања у свим својим облицима налази примјену и у неким другим подручјима научног и друштвеног дјеловања. Тако је на примјер у оквиру компјутерских наука и информационих технологија развијен хибридни приступ у рјешавању проблема заказивања пословних задатака (Wauters, Verstichel, Verbeeck, & Berghe, 2014). Сњежана Смердел истиче да је е-учење ефикасније уколико је оно „интегрисано у постојећу културу поучавања одређене организације што се најлакше постиже интегрисаним приступом као што је хибридно учење“ (Ćukušić i Jadrić, 2012; prema Smerdel, 2014, str. 5). Интердисциплинарно истраживање у оквиру електро инжењерства, геологије, геофизике, индустријског и системског инжењерства показало је да се развојем система хибридног учења може побољшати тачност предикције, нпр. рјешавање проблема предикције сатурације уља (Chaki, Routray, Mohanty, & Jenamani, 2015, December). Ма и Гербер предлажу хибридни метод за генерисање дневних планова активности сваког појединца у симулацији вишезаступничког саобраћаја (Ma & Gerber, 2015). У оквиру информационих наука захваљујући алгоритмима хибридног учења може се рјешавати 16 обично коришћених глобалних проблема оптимизације (Peng & Lu, 2015). Такође, у информатици, тачније *WEB* саобраћају, комбиновањем различитих приступа (алгоритми хибридног учења) могу се идентификовати додатни недетектовани малициозни домени у окружењу предузећа (Shi, Lin, Fang, & Zhai, 2015, November). Једно експериментално истраживање (Кореа) показало је да се комбиновањем критерија учења (два различита алгоритма) може редуковати грешка класификације. На примјер, због забуне код сличних слова (Kim, Choi, & Lee, 2016).

Захваљујући хибридизацији (комбиновању), учење, а самим тим и образовање, поприма неке нове димензије. Напредак мултимедијалних и информационих технологија уз подршку интернета пружа много нових могућности (надоградњи и допуна) класичном традиционалном учењу, поучавању, настави и образовању. У теорији, и већ евидентно успјешној пракси хибридног учења и образовања већ се виде позитивни помаци феномена учења и образовања.

Искуства и истраживања о хибридном учењу

Домети теорија о хибридном учењу веома су велики. То доказује велики број емпиријских истраживања, искустава и сама примјена овог феномена. Нека од њих, у протеклих пет година, издвајамо у овом тексту.

На Универзитету у Новом Пазару одрађен је један хибридни начин учења на даљину (допуна класичном начину образовања). Коришћена је упрошћена примјена *Google Edu* платформе за подршку учењу од стране ИКТ-а. На овом универзитету успјешно се реализује комбинација наставе у учионици и наставе уз помоћ технологија (Međedović, Saračević, Mašović, Biševac i Kamberović, 2011).

У периоду од 2008. до 2011. године на 11 факултета Универзитета „Гоце Делчев“ у Штипу (Македонија) одржан је „мјешовити“ или „хибридни“ курс. Значајан дио активности одвијао се у онлајн окружењу за учење, што је омогућавало да се оптимизује учење и наставна методологија као и вријеме проведено у учионици за основне ИТ курсеве намијењене студентима који не студирају информатику. На овом курсу комбиновала се класична настава и е-учење које је имало *Moodle* платформу (Dimov i Zdravev, 2011).

Компаративна истраживачка студија у Кини доказала је ефикасност курса заснованог на хибридном методу учења. Овај курс је трајао двије седмице. На узорку од 127 студената неурологије аутори су експериментално провјерили да је хибридни метод учења (комбинација тимски заснованог учења и традиционалног предавања) ефикаснији и студентима прихваћенији метод него „чисти“ тимски, односно „чисти“ предавачки метод (Yanget al., 2014).

Једно истраживање, тачније курс математике на Хаселт Универзитету у Белгији, заснован на моделу хибридног учења такође је показао позитивне ефекте. Комбинована су три модела учења: е-учење, лицем у лице (класична учионица) и виртуелна учионица. Наиме, овај модел хибридног учења се састојао од пет компоненти, и то: 1. Онлајн индивидуализована санација предуслова математичких знања, 2. Неколико предавања у класичној учионици, 3. Практично вјежбање у класичној учионици, 4. Он-лајн предавање и практично вјежбање као подршка индивидуалном учењу и 5. Онлајн самовјежбање (Schreurs, 2014).

Експериментално је истраживан проток знања и информација у хибридним просторима учења. Ово истраживање је реализовано на узорку од 66 студената задње године другог циклуса студија. На курсу су кориштене мобилне и мрежне технологије у учењу. Овај „он-лајн“ курс је трајао шест мјесеци уз алтернативна два сата активности у учионици. Коришћена је

позната *Moodle* платформа. Међуљудска интеракција је имала два канала: формални и информални. Комбиновали су се физички и виртуелни простори (учионица и виртуелни простори), с једне стране, и индивидуални и групни рад, с друге стране. Експеримент је доказао да је ефикаснији проток знања и информација у хибридним просторима (Trentin, 2015).

Трентин и сарадници су реализовали трогодишњи истраживачки пројекат заснован на употреби мобилних и мрежних технологија у креирању простора хибридног учења. Пројекат је био намијењен студентима који студирају од куће због физичких и здравствених проблема. Исти је био заснован на социо-образовној инклузији у којем се комбиновао сараднички рад унутар и изван школског времена. Од алата за учење и поучавање користили су се *Moodle*и *Google Drive*. Резултати пројекта послужили су и као модел за „нормално“ поучавање студената (Trentin, Benigno, Caruso, Ravicchio, & Repetto, 2015).

Позитивна искуства у вези са хибридним учењем енглеског језика налазимо на Пословној школи струковних студија у Блацеу и у Центру за обуку и развој из Косовске Митровице (Универзитет у Приштини). Искуства су у вези са хибридним курсом енглеског језика у области компјутерског програмирања који је показао како хибридно учење и тимска настава заједно могу представљати основу за израду курсева језика за посебне намјене на универзитетима. Посебна вриједност хубридног курса била је искориштеност виртуелне учионице у којој су се преплитали језик и садржаји (Spasić, Janković, & Spasić-Stojković, 2015).

Комбинација е-учења и класичне наставе са наставником доказала је своју ефикасност и у настави информатике. У једном истраживању (Pažanin, Rosić i Grubišić, 2015) резултати анкете су показали да кад би ученици могли бирати који начин учења би одабрали, њих 80% се опредијелило за комбинацију е-учења и класичне наставе са наставником, 10% за е-учење без наставника и 10% за традиционалну наставу са наставником (ученици економско-биротехничке школе у Сплиту, настава информатике).

У Кини су истраживачи у истраживању на узорку од 300 студената логистичког инжењерства дошли до резултата да су стилови учења, епистемолошка вјеровања, мотивација и стратегије учења студената статистички значајно повезани са перформансама хибридног учења. Аутори под перформансама у овом случају подразумијевају способност учења, оцјене и успјех посматрани кроз процес учења и у резултатима истог (Liu, Wu& Lai, 2015).

Постоје и одређена истраживачка искуства у примјени инструмената хибридног учења. Група аутора (Halilović, Litwin, Gliem & Hipp, 2015) је

истраживала ефекте хибридног учења уз комбиновање три инструмента хибридног учења, и то: видео предавања, онлајн дневник учења и респондерска учионица. У овој студији случаја се показало да студенти највише цијене видео предавања (44%). Аутори поручују да је за лични надзор и повратне информације од студената од суштинске важности комбиновати елементе традиционалних инструмената са инструментима хибридног учења.

Примјена хибридног модела Е-учења налази своје мјесто и у подстицању развоја историјског мишљења. Педагошки модел хибридног учења историјских садржаја под тзв. називом „Изокренута учионица“ дао је значајан допринос стицању трајних знања и подизању дигиталних компетенција и ученика и наставника (Благданић и Ристић, 2015).

Бац и Стапписки су истраживали синхронизована окружења хибридног учења. У њиховом истраживању примијењен је вишефазни комбиновани метод хибридног учења и студија („онлајн“ и „онкампус“). У узорку је било обухваћено 118 студената мастер студија. Квалитативни подаци добијени од студената и факултетског особља сугеришу да четири теме утичу на синхронизовано хибридно учење: вршњачка повезаност, утицај технологије, утицај инструктора и структура програма (Butz & Stupnisky, 2016).

Постоје разни *WEB*алати за хибридно учење. Један од њих је и тзв. *ConcWeb*. Бразилски истраживачи де Алмеида Мело, Маја и Каликсто експериментално су истраживали ефикасност примјене овог алата. Ријеч је о интерактивном „интерфејсу“ (графика, видео, анимације и симулације), гдје су студенти стимулисани да приступају виртуелном окружењу. Примјена је дала позитивне ефекте, конкретно у случају дизајнирања армираног бетона (de Almeida Mello, Maia & Calixto, 2016).

Тринаест претходно наведених емпиријских истраживања, искустава и доказа примјене феномена хибридног учења недвојбено указују о значају истог. Јасно се уочавају у протеклих пет година и правци унапређивања процеса учења. Ту се свакако препознаје и простор хибридног учења одраслих.

Перспективе

Након прегледа разматрања о значају хибридног учења и образовања, али и прегледа неколицине искустава и истраживања о хибридном учењу, намеће се и питање каква ће бити ближа и даља будућност хибридног образовања одраслих. Тачније, да ли хибридно образовање одраслих има перспективу, и ако је има, како ће оно да изгледа у будућности.

Један број аутора истиче да ће информационе и комуникационе технологије имати значајну перспективу у високом образовању. Они посебно истичу значај модела хибридног система кориштењем *ICT-а* и класичног облика наставе. Помаци у образовању ће бити видљиви и захваљујући развоју система управљања учењем, као и захваљујући индивидуализацији поучавања (Hutinski i Aurer, 2009). Јанеска и Талеска истичу како је Е-образовање једна нова могућност реализације наставног процеса. Један од облика Е-образовања је и хибридно, а ауторке констатују да у Републици Македонији на универзитетима доминира хибридни облик образовања (Janeska i Taleska, 2011). Ткач, Турисова и Ходолич су анализирали Болоњски процес са аспекта високошколског образовања у посткомунистичким земљама. Они у тој анализи високошколског образовања идентификују хибридна стања гдје се стари поступци, вриједности и искуства потискују или, чак, елиминишу, иако су њихова важност и позитиван допринос потврђени дугогодишњом праксом. Аутори такође истичу да овакви хибридни системи карактеришу савремено стање високог школства (Tkáč, Turisová i Hodolič, 2012). Пупавац образовање посматра као лаку индустрију или ковчег панацеје држава Југоисточне Европе. Он сматра да универзитети престају бити примарним мјестом производње знања. Аутор сматра да перспективу имају хибридни облици образовања за предузетништво, односно „образовање које се темељи и на знањима која се стварају у истраживачким центрима, владиним агенцијама, индустријским лабораторијама, тинк-танковима и њиховим међусобним повезивањима“ (Pupavac, 2014, str. 79). Чизмић истиче потребу редизајнирања организацијске структуре јавних институција високог образовања. Он такође наглашава и потребу за хибридизирањем организационе структуре савремених универзитета, гдје ће будућност универзитета бити усмјерена на *3G* (трећа генерација) хибридне универзитете. Акценат ће бити на комбиновању рада са предузетничким оријентацијама (Čizmić, 2015). Документ „UNESCO Post-2015“ у својим препорукама налази значајно мјесто и у хибридном образовању. Осианилсон наглашава изазове и могућности за активно и хибридно учење у релацији са препорукама „UNESCO Post-2015“ (Ossiannilsson, 2015). Да би били увијек у образовању, односно да би се ефикасно доживотно образовали, Трентин поручује да је прихватљиво рјешење у комбиновању физичких и дигиталних простора учења. Он сматра да школу и кућу треба повезати хибридним учењем (Trentin, 2016).

Хибридно образовање одраслих у свим својим облицима сигурно има перспективу. У свом развоју оно ће имати више различитих перспектива. У блиској и даљој будућности постојаће разне комбинације у образовању одраслих. Неке ће бити својствене *унутар* самог одређеног облика образовања одраслих, а неке *између* облика образовања, односно између формалног,

неформалног и информалног образовања. Развој мултимедијалних и информационих технологија увелико ће се рефлектовати и на перспективе хибридног образовања. Тачније, ове технологије ће утицати у којој мјери ће у комбинацијама мање или више бити заступљен физички или виртуелни простор стицања знања, вјештина и навика одраслих особа.

Закључак

Од како су се појавиле алтернативе класичном, претежно учионичком и предавачком образовању одраслих, самим тим појавиле су се и одређене комбинације у образовању, односно образовање се тиме учинило и хибридним. Тачније, убрзани развој мултимедијалних и информационих технологија и њихово „преусмјеравање“ у образовне сврхе учинило је да се класично образовање одраслих допуњује разним формама е-образовања. Хибридно образовање одраслих у свим облицима било је и раније присутно, присутно је и данас, а поставља се питање какав облик и у ком интензитету ће се оно развијати у ближој и даљој будућности.

Перспективе хибридног образовања одраслих зависе од одређених фактора присутних у формалном, неформалном и информалном образовању одраслих. Неки од тих фактора који условљавају облике и интензитете комбинација у образовању су: индивидуалне потребе одраслих, развојно-стимулативни и материјално-технички ресурси и капацитети формалних образовних установа, посједовање савремених статичних и мобилних мултимедијалних и информационих технологија на индивидуалном и институционалном нивоу („хардвери“ и „софтвери“), ниво информатичке компетентности наставника и одраслих ученика, физичке, здравствене и временске баријере или услови, примјереност и очигледност садржаја учења, „хитноћа“ преквалификација и доквалификација, трендови на тржишту рада, и слични фактори. Од наведених фактора ће зависити у којој мјери и у ком облику ће појединци и установе допуњавати класично образовање алтернативним облицима образовања одраслих.

Ако се мултимедијалне и информационе технологије буду развијале тако брзо како то иначе чине, врло брзо ће се преиспитивати улога и значај класичног, претежно учионичког и предавачког образовања одраслих. Бројни недостаци класичног образовања мораће се елиминисати *допуњавањем*, односно *комбиновањем* са разним формама е-образовања. У том правцу перспективе хибридног образовања одраслих зависиће од стопе *смањења* утрошка времена поучавања и учења и боравка у физичком простору својственом за класично образовање, с једне стране, а зависиће и од стопе *повећања* утрошка времена поучавања и учења и боравка у виртуелном простору својственом за е-образовање, с друге стране.

ЛИТЕРАТУРА

Aničić, O. i Barlovac, B. (2010, maj). Učenje na daljinu-E-obrazovanje. U *Tehnika i Informatika u obrazovanju. u: Internacionalna Konferencija, Tehnički fakultet, Čačak, maj*.

Благданић, С. и Ристић, М. Р. (2015). Подстицај развоја историјског мишљења применом хибридног модела Е-учења. *Учење и настава, Год. I, Бр. 3*, 513–528.

Butz, N. T., & Stupnisky, R. H. (2016). A mixed methods study of graduate students' self-determined motivation in synchronous hybrid learning environments. *The Internet and Higher Education, 28*, 85-95.

Chaki, S., Routray, A., Mohanty, W. K., & Jenamani, M. (2015, December). Development of a hybrid learning system based on SVM, ANFIS and domain knowledge: DKFIS. In *2015 Annual IEEE India Conference (INDICON)* (pp. 1-6). IEEE.

Čizmić, E. (2015). Proces redizajniranja organizacijske strukture javnih institucija visokog obrazovanja. *PREGLED - časopis za društvena pitanja*, (1), 67–79.

de Almeida Mello, G. N., Maia, E. V., &Calixto, J. M. F. (2016). CONCWEB: hybrid learning tool for reinforced concrete design. *ETD-EducaçãoTemática Digital, 18*(1), 156-177.

Dimov, G. i Zdravev, Z. (2011). Korišćenje online alatki za efikasno učenje u osnovnim IT kursevima. *6. Međunarodni Simpozij, Tehnički fakultet Čačak, 3-5. Jun 2011*. Preuzetosafile:///C:/Users/User/Downloads/OTELITC.pdf.

Halilović, J., Litwin, N., Gliem, S. &Hipp, C. (2015). The hybrid learning university: insights, challenges, and lessons learned from best practice at Brandenburg University of Technology. Retrieved from https://www.researchgate.net/publication/280153453.

Hutinski, Ž. i Aurer, B. (2009). Informacijska i komunikacijska tehnologija u obrazovanju: stanje i perspektive. *Informatologia*, *42*(4), 265-272.

Janeska, M. i Taleska, S. (2011). E-obrazovanje – Nova mogućnost realizacije nastavnog procesa. *XXII skup trendovi razvoja: "Evropa 2020: Društvo zasnovano na znanju". Kopaonik, 07.-10.03.2011*. Preuzeto sa http://www.trend.uns.ac.rs/stskup/trend_2011/radovi/A2-1/A2.1-6.pdf.

Jurić, P. (nemadatuma). Dubinskaanalizapodatakasustavaza e (m)-učenjepotpomo gnutihračunalnimigrama u visokomobrazovanju.Preuzeto sa http://www.inf.uniri.hr/files/datoteke/majam/Doktorski%20studij/kdi_petar_juric.pdf.

Kim, I. J., Choi, C., & Lee, S. H. (2016). Improving discrimination ability of convolutional neural networks by hybrid learning. *International Journal on Document Analysis and Recognition (IJDAR), 19*(1), 1-9.

Labus, A. (2012). Учење кроз игру у електронском образовању. Преузето са http://nardus.mpn.gov.rs/bitstream/handle/123456789/3214/Disertacija.pdf?sequence=1&isAllowed=y.

Liu, X., Wu, Q. & Lai, I. K-W. (2015). An Empirical Study: Hybrid Learning Performance of Logistic Engineering. Retrieved from https://www.researchgate.net/publication/286556899.

Ma, T-Y. &Gerber, P. (2015). A hybrid learning algorithm for generating multi-agent daily activity plans. *Journal of Internet Technology*, *17* (5). Retrieved from https://www.researchgate.net/publication/269988261.

Međedović, E., Saračević, M., Mašović, S., Biševac, E. i Kamberović, H. (2011). Infrastruktura sistema za e-učenje Univerziteta u Novom Pazaru. *Infoteh-Jahorina, Vol. 10, Ref. E-V-21*, p. 842-845.

Orehovački, T., Konecki, M., &Radošević, D. (2007). Web 2.0 i evolucija e-obrazovanja. *Zbornik radova/Stručno-znanstveni skup "E-obrazovanje"/[urednici Goran Bubaš, DragutinKermek]. Varaždin: Fakultet organizacije i informatike*, 145-155.

Ossiannilsson, E. (2015). Challenges and Opportunities for Active and Hybrid Learning related to UNESCO Post 2015. *Handbook of Research on Active Learning and the Flipped Classroom Model in the Digital Age*. Retrieved from https://www.researchgate.net/publication/283855473.

Pažanin, J., Rosić, M. i Grubišić, A. (2015). Primjer implementacije e – učenja u nastavi Informatike. *39. Međunarodni skup za informacijsku i komunikacijsku tehnologiju, elektroniku i mikroelektroniku*. Preuzetosahttp://www.mipro.hr.

Peng, Y., & Lu, B. L. (2015). Hybrid learning clonal selection algorithm. *Information Sciences, 296*, 128-146.

Pupavac, D. (2014). Obrazovanje–laka industrija ili kovčeg panaceje država Jugoistočne Europe. *Tehnologija, Kultura, Razvoj*, 79-90.

Schreurs, J. (2014). Smart teaching technologies used in a hybrid learning course model. Retrieved fromhttps://www.researchgate.net/publication/263430004.

Shi, L., Lin, D., Fang, C. V., & Zhai, Y. (2015, November). A Hybrid Learning from Multi-Behavior for Malicious Domain Detection on Enterprise Network. In *2015 IEEE International Conference on Data Mining Workshop (ICDMW)* (pp. 987-996). IEEE.

Smerdel, S. (2014). Implementacija strategije pred-učenja u prirodoznanstvenom obrazovanju. *Istraživački seminar I.*Preuzetosahttp://www.pmfst.unist.hr/wp-content/uploads/2014/06/SEMINAR-1.

Spasić, D., Janković, A. &Spasić-Stojković, M. (2015). ESP Course Design for the 21st Century: Team Teaching and Hybrid Learning. In *International Scientific Conference of IT and Business-Related Research-SINTEZA* (pp. 10-15308). Singidunum University.

Stanković, D. iStoimenov, L. (2010). Hibridni model nastave uz primenu najnovijih informaciono-komunikacionih tehnologija. *18. Telekomunikacioni forum TELFOR 2010, Srbija, Beograd, novembar 23.-25., 2010.* Preuzetosahttp://2010.telfor.rs/files/radovi/TELFOR2010_10_22.pdf.

Šćepanović, D., Marjanović, U. iRadišić, J. (2016). Digitalno i onlajn učenje u Srbiji: Visokoobrazovanje. *XXII Skup trendovi razvoja: "Nove tehnologije u nastavi", Zlatibor, 16. – 19.02.2016*.

Tkáč, M., Turisová, R. iHodolič, J. (2012). Bolonjski proces sa aspekta visokoškolskog obrazovanja u post komunističkim zemljama. *XVIII skup trendovi razvoja: "Internacionalizacija univerziteta". Kopaonik, 27.02. – 01.03.2012*. Preuzeto sa http://www.trend.uns.ac.rs/stskup/trend_2012/radovi/A4-1/A4.1-3.pdf.

Trentin, G. (2015). Knowledge and Information Flows in Hybrid Learning Spaces. *Journal of*

Interactive Learning Research, 26(4), 403-429.

Trentin, G., Benigno, V., Caruso, G., Ravicchio, F. & Repetto, M. (2015). Hybrid Learning Spaces for the socio-educational inclusion of homebound students. *Proceedings of IICE 2015*, Ireland International Conference on Education, pp. 322-327.

Trentin, G. (2016). Always-on Education and Hybrid Learning Spaces. *Educational Technology, 56*(2), 31-37. Retrieved from https://www.researchgate.net/publication/301296186.

Viduka, D. i Viduka, B. (2012, jun). Pojam i implementacija elektronskog obrazovanja u Srbiji. U *Tehnika i informatika u obrazovanju. u: Internacionalna Konferencija, Tehnički fakultet, Čačak, jun*.

Vignjević, N. (2009). E-obrazovanje i sistemi za upravljanje kursevima.Preuzeto sa http://poincare.matf.bg.ac.rs/~vladaf/Masters/E-obrazovanje%20i%20sistemi%20za%20upravljanje%20kursevima.pdf.

Wauters, T., Verstichel, J., Verbeeck, K., Berghe, G. V. (2014). A hybrid learning and combinatorial optimization approach for automotive maintenance scheduling. Retrieved from https://www.researchgate.net/publication/268365378.

Yang, L-H., Jiang, L-Y., Xu, B., Liu, S-Q., Liang, Y-R., Ye, J-H. &Tao, E-X. (2014). Evaluating team-based, lecture-based, and hybridlearning methods for neurology clerkship in China:a method-comparison study. *BMC Medical Education*. Retrieved from https://www.researchgate.net/publication/262810079.

Draženko Jorgić

PERSPECTIVES OF HYBRID ADULT EDUCATION

Summary

The paper reviews current understanding of hybrid learning and education. Hybrid learning, or as some other authors say "mixed" or "mixed" learning in the past two decades is increasingly gaining in importance. There are a significant number of papers on this phenomenon, which in any case has a significant place in the hybrid learning and adult education. In addition, an overview of some contemporary experiences and research results about hybrid learning. In all of these experiences and research has shown that this learning and education shows positive effects, and therefore, it has a perspective. Special emphasis in the paper is given to the formal, non-formal and informal adult education, but in the context of hybrid learning or education. Weighing all the pros and cons of traditional adult education, but also the possible variants and hybrid modalities of learning and education made certain assumptions about the prospects of a hybrid adult education. In formal education, which is mainly related to university education, or university education, prospects have various combinations of traditional classroom teaching and learning by means of modern multimedia technology, and immediate practical learning directly to the labor market. Non-formal and informal adult education also has prospects in the so-called. hybrid context. The combination of physical and virtual space specific to the digital world in real time represents the perspective of non-formal and informal adult learning. The share of adult education in the virtual space is likely to increase over time, while on the other hand the share of physical space significantly reduced. One of the most probable perspective of formal, non-formal and informal adult learning is that the combination of different varieties of adult education to reduce the share of traditional education (mainly teaching in the classroom), and more to increase the share of education through the latest multimedia and Internet technologies supported.

Бисера С. Јевтић*
Марина Д. Ћирић**
Универзитет у Нишу
Филозофски факултет
Департман за педагогију

DOI 10.7251/ZRNS1702093J
Прегледни рад

ПРОБЛЕМИ И ПЕРСПЕКТИВЕ КОМПАРАТИВНОГ ПРОУЧАВАЊА КОНЦЕПТА АНГАЖОВАНОСТ СТУДЕНАТА

Апстракт: *Проучавање високог образовања на компаративној основи све више заокупља пажњу савремених аутора. Неоспорни утицај глобализације и информатизације, увођење болоњског процеса, промена парадигме образовања и усмереност наставе на студенте, условили су пораст броја компаративних истраживања која испитују перцепције и понашања студената у образовном контексту, са циљем да се боље разуме њихова улога у систему високог образовања.*

Компаративно проучавање концепта ангажованост студената произилази из схватања да је учење неопходно посматрати као истраживачки процес који има лично значење за студента, а самим тим и за његово ангажовање, као и да значајан чинилац у подстицању ангажованости представља интеракција индивидуалних потреба студената и контекста. Ангажованост студената се односи на образац интеракције са социјалном и физичком средином који карактерише активност, усмереност ка циљу, флексибилност, конструктивност, фокусираност и истрајност.

Аутори су у раду настојали да укажу на домете и ограничења компаративног проучавања концепта ангажованост, као важног фактора у остваривању циљева учења и постизања успеха у образовном контексту. Анализом релевантних студија, ангажованост као мултидимензионални концепт посматран је из шире перспективе, са аспекта изгарања, мотивације за учење, развијања аутономије и компетенција код студената. Суштина истраживања и унапређивања ангажованости студената огледа се у идентификовању и усклађивању аутентичних циљева и интересовања студената са циљевима наставе.

Кључне речи: *студенти, ангажованост, компаративна истраживања.*

УВОД

Компаративно проучавање ангажованости студената у образовном контексту произилази из схватања да је учење неопходно посматрати као истраживачки процес који има лично значење за студента, а самим тим и за

* bisera.jevtic@filfak.ni.ac.rs
** marina.ciric@filfak.ni.ac.rs

његово ангажовање, као и да значајан чинилац у подстицању ангажованости представља интеракција индивидуалних потреба студената и контекста (Jones, 2008; Patrick, & Ryan, 2003; Reyes, Brackett, Rivers, White, & Salovey, 2012; Taylor, & Parsons, 2011). Ангажованост студената се односи на образац интеракције са социјалном и физичком средином који карактерише активност, усмереност ка циљу, флексибилност, конструктивност, фокусираност и истрајност. Упркос терминолошкој неуједначености и различитим оквирима концептуализација, аутори који се баве овом облашћу слажу се да је реч о конструкту који одражава кључне елементе мотивацијског процеса везаног за учење и развој (Appleton, Christenson, Kim, & Reschly, 2006; Fredricks, & McColskey, 2012; Guthrie, Wigfield, & You, 2012; Skinner, & Belmont, 1993; Skinner, Kindermann, & Furrer, 2009).

У раду се, са теоријског аспекта, жели указати на перспективе и значај компарације у области савременог универзитетског образовања, са посебним акцентом на студенте као актере процеса учења и наставе. Истраживања оријентисана на студенте омогућују да се боље разуме њихова улога у систему високог образовања. У ту сврху анализирани су методолошка структура, резултати, домети и ограничења пет релевантних компаративних истраживачких студија којима се, са различитих аспеката, испитује ангажованост студената. Може се закључити да питање ангажованости представља важан фактор у остваривању циљева учења и постизању успеха у образовном контексту. Од студената се очекује учешће у креирању наставног процеса, а самим тим и већа креативност у проблемској, пројектној, истраживачкој настави и сарадничким облицима учења. Суштина истраживања и унапређивања ангажованости студената огледа се у идентификовању и усклађивању аутентичних циљева и интересовања студената са циљевима наставе.

КОМПАРАТИВНО ИСТРАЖИВАЊЕ КОНЦЕПТА АНГАЖОВАНОСТ УЧЕНИКА/СТУДЕНАТА

Полазећи од претпоставке да су ученици/студенти углавном неправедно запостављени и често изостављани из расправа које се тичу њиховог ангажовања у наставном процесу, аутори (McMahon, & Zyngier, 2009) настојали су да утврде индикаторе аутентичне ангажованости и истраже њихов утицај на квалитет наставе и педагошког лидерства.

Инструменталистичка ангажованост – заснована је на индикаторима ангажованости који се могу уочити посматрањем (број студената у одређеним активностима и њихов рад на задацима). Слабост инструменталистичког схватања јесте у томе да се не обраћа пажња на суштинске показатеље ангажованости, мотивацију и вољу студената да учествују у активностима.

Социо-конструктивистичка ангажованост – у овом приступу ангажованост је имплицитно представљена кроз концепт активног учења. Акценат је на унутрашњој мотивацији, групним циљевима учења и уважавању претходних искустава, знања и њихове размене између ученика/студената и наставника. Иако се подстиче активност у настави, нема довољно података да се на овај начин развија суштинско и критичко сагледавање формалних знања која се том приликом усвајају.

Критичко-трансформациона ангажованост – за разлику од приступа који у центар стављају ученика/студента, његова интересовања и искуства, критичко-трансформациона схватања истичу потребу за коришћењем тих искустава у циљу напредовања заједнице и друштва, не само појединца. Ученици/студенти треба да користе лична знања и искуства, али и да их критички сагледавају и анализирају, са циљем њиховог имплементирања у шири друштвени контекст.

Истраживање реализовано у Аустралији чинило је део акционог истраживања и обухватало је наставнике и ученике средње школе у држави Викторија (Beachside Secondary College). Наставници су интервјуисани одвојено и одговарали су на питања о својим поступцима у настави. Испитивани ученици, на почетку свог средњошколског образовања, су у фокус групама изражавали перцепције о ангажованости у наставном контексту као и реакцијама на поступке наставника.

У Канади су испитивани студенти који нису имали позитивна искуства у средњој школи, нису је завршили или су постизали слабије резултате, а тренутно се налазе на универзитету у Онтарију где им је, у оквиру посебног програма подршке, омогућено да похађају једногодишњи студијски програм којим стичу право уписа на факултет као редовни студенти. Полазницима је омогућена финансијска и друштвена подршка те ове програме похађају већином студенти нижег економског статуса и стигматизованих група. У делимично структуираним интервјуима учествовало је девет студената чија су имена за потребе истраживања измењена.

Разговори са испитаницима у обе земље су снимани, а транскрипти и белешке са терена анализирани у складу са циљем и задацима истраживања. Интервјуом је омогућено да испитаници образложе своје одговоре и поткрепе их искуствима из конкретних наставних ситуација, а које истраживачима пружају увид и омогућују целовитије сагледавање конкретне наставне ситуације.

Анализа података о перцепцијама ученика/студената и њиховог ангажовања у формалном образовању у складу су са већ наведеном класификацијом. Највећи број одговора испитаника из Канаде и Аустралије

могу се подвести под инструменталистички и социо-конструктивистики приступ ангажованости.

Одговори испитаника указују на значајну улогу наставника који својим поступцима утиче на квалитет ангажованости ученика, односно студената. Наставник упућује различите врсте социјалних порука како би у одређеном степену, што је повезано са његовим наставним стилом, утицао на понашање ученика. Ове поруке наставник шаље различитим вербалним и невербалним знацима који су понекад знаци одобравања ученицима да треба да наставе са започетим начином рада на задатку, некада су то знаци одговарања на питање или понашање уопште, а неке друге знаке наставник користи да би ученику или групи указао на неприхватљиве облике понашања. У складу са наведеним, ангажованост ученика/студената подстичу наставници који су брижни и који подстичу партиципацијску и демократску климу на часу. Иако је веома важно да наставници поштују личност ученика/студената, за подстицање њихове ангажованости испитаници су истакли очекивања наставника. Високим очекивањима наставници сугеришу ученицима да верују у њихове способности и компетенције и на овај начин ученици бивају охрабривани у остваривању својих академских постигнућа. У интеракцији са ученицима коју карактеришу наставникова висока очекивања испољава се и више невербалних облика позитивне комуникације (осмех, климање главом у знак одобравања). Супротно томе, наставници који имају ниска очекивања у вези са успешношћу и понашањем ученика, постављају лакша питања, дозвољавају мање времена за одговарање и пружају мање подстицаја за ангажовање у настави.

Поред личности наставника и његове улоге, испитаници су истакли неопходност повезивања садржаја и метода рада у настави и способности, потреба и интересовања ученика/студената. Учење је неопходно посматрати као истраживачки процес који има лично значење за ученика, а самим тим и за његово ангажовање. У процесу учења нагласак је стављен на познавање процеса долажења до знања. На тај начин садржаји се спорије уче јер се анализирају и откривају, уместо да се усвајају. Ученик кроз интеракцију са другим ученицима и наставницима конструише сопствени модел реалности. Начин изградње знања је јединствен код сваког ученика и остаје у оквиру граница личног искуства.

Подстицајна средина, позитиван однос према настави и осећај припадности школској средини јесу темељи за развијање ангажованости код ученика/студената. Овај аспект нарочито је изражен код испитаника којима је потребна подршка у остваривању академских постигнућа. Међутим, нису сви приступи ангажованости једнако подстицајни за ангажовање ових група ученика/студената. Инструменталистичким и социо-конструктивистичким

приступом не подстиче се ангажованост која води једнакости. Наведени приступи одржавају постојеће стање и имплицитно маргинализују одређене групе ученика/студената. За разлику од ових приступа, критичко трансформативни приступ заснива се на демократској партиципацији. Акценат је на настави која није намењена ученицима/студентима већ осмишљена и реализована заједно са њима, а учествовање ученика/студената не представља циљ већ средство за оснаживање њихове улоге у наставном процесу. Слабу заступљеност, али и потребу за критичко трансформативним приступом, истакли су сви испитаници. Резултати истраживања указују на значај и неопходност укључивања ученика/студената у обликовање образовног процеса.

КРОС-КУЛТУРНО ИСТРАЖИВАЊЕ ИЗГАРАЊА И АНГАЖОВАНОСТИ СТУДЕНАТА

Истраживање о изгарању и ангажованости студената реализовано је у три државе, Шпанији, Португалији и Холандији. Иако се изгарање као концепт везује, пре свега, за раднике у услужним делатностима услед интеракције између пружаоца и примаоца услуге, аутори (Schaufeli, Martínez, Pinto, Salanova, & Bakker, 2002) су своје истраживање засновали на савременим проучавањима која су показала да изгарање постоји и у осталим професијама и занимањима. Такође, концепт је проширен и примењен на студенте основних и последипломских студија с обзиром на то да студирање одликују одређене карактеристике радног места, и да су студенти под притиском током испуњавања академских захтева.

Маслачева (Maslach, 1981, према: Schaufeli et al., 2002), кроз најчешће цитирану дефиницију сагоревања, наводи да оно представља психолошки синдром емоционалне исцрпљености, деперсонализације и ниског личног постигнућа који се јавља као одговор појединца на емоционалне и интерперсоналне стресоре. Димензије изгарања се на исти начин дефинишу и за популацију студената, а односе се на осећај исцрпљености због академских захтева, циничан и незаинтересован став према студирању и осећај некомпетентности као студента.

Емоционална исцрпљеност – је прва реакција на стресне захтеве и основни елемент синдрома сагоревања. Исцрпљене особе су емоционално и физички изморене и нису у могућности да се опораве.

Деперсонализација или цинизам осликавају негативан однос према раду и колегама, уз хладан и удаљен став.

Ниска професионална ефикасност - је самоевалуациона компонента која подразумева стање смањене ефективности и губитка самопоуздања у сопствене способности.

Аутори као супротност изгарању наводе концепт ангажованости студената. Овај концепт се односи на снагу, истрајност и успешно фунционисање у заједници. Ангажованост дефинишу као афективно-когнитивно позитивно стање које се испољава у следећим димензијама:

-Енергичност – осликава спремност, способност и истрајност у раду;

-Посвећеност – одликује се осећајем ентузијазма, инспирације и изазова;

Апсорпција – стање које карактерише концентрисаност на рад и окупираност задатком који се обавља. Ово стање повезује са са ефективноншћу.

Применом конфирматорне факторске анализе[1], аутори су настојали да, у складу са дефинисаним концептима изгарања и ангажованости, испитају психометријске карактеристике прилагођених упитника међу студентима са три европска универзитета, у Кастељону (Шпанија), Лисабону (Португалија) и Утрехту (Холадција).

За испитивање изгарања и ангажованости 1661 студента коришћена су два упитника: упитник за испитивање изгарања студената[2] и скала за испитивање ангажованости студената[3]. Оба упитника прилагођена су

[1] Енг. *Confirmatory factor analysis* (CFA) служи за статистичко тестирање способности репродуковања факторског модела на основу мерених података. Она се користи кад већ постоје одређена сазнања о латентној структури анализираног подручја, те се жели проверити унапред постављени (хипотетички) модел о броју и структури фактора. У конфирмативној факторској анализи прецизира се одређени број латентних варијабли које су у корелацији и манифестних варијабли које мере сваку појединачну димензију. На темељу израчунатих показатеља слагања проверава се јесу ли латентни конструкти добро дефинисани.

[2] Енг. *Maslach Burnout Inventory – Student Survey* је најраспрострањенији инструмент за мерење изгарања. Састоји се од 16 ајтема којима су представљене три димензије: исцрпљеност (5 питања), цинизам (5 питања) и ефикасност (6 питања). Понуђени одговори су приказани у облику седмостепене скале са вредностима од 0 (никад) до 6 (увек), а студенти су одговарали на питања колико често се осећају на одређени начин (нпр. за исцрпљеност: "Учење и похађање наставе ми је веома напорно"; за цинизам: "Сумњам у значај мог студирања"; и за професионалну ефикасност: "Осећам се успешно када остварим своје циљеве током студија").

[3] Енг. *Utrechtwork Engagement Scale for Students* обухвата 17 питања од којих димензија енергичност заступљена са 6 ајтема, посвећеност са 5 и абсорпција са 6 ајтема, нпр. „Када учим осећам се јачим и мотивисаним" за енегричност, „Сматрам да студије постављају нове изазове" за посвећеност и „Док учим, заборавим на све остало" за апсорпцију.

потребама истраживања а појмови *посао* или *рад* замењени су појмовима *учење* и *настава*. Примењени су следећи показатељи слагања факторског модела и опажаних података: апсолутни показатељ слагања – хи-квадрат ($\chi 2$) и RMSEA (Root mean square error of approximation) као и релативни показатељи слагања – CFI (Comparative fit index) и TLI (Tucker-Lewis Index).

Конфирмација фактора показала је да су само поједини фактори потврђени. Корелација између упитника о изгарању и скале ангажованости студената је негативна. Једина позитивна корелација јавља се између фактора *емоционална исцрпљеност* и *апсорпција* у упитнику из Холандије. Аутори ово објашњавају као могућност грешке у процесу превођења упитника. Академска постигнућа студената показују позитивну корелацију са упитником о ангажованости и негативну са изгарањем. Студенти који себе сматрају ефикасним и осећају задовољство током студирања показују боља академска постигнућа.

КОМПАРАТИВНА СТУДИЈА РЕЗУЛТАТА НССЕ ИСТРАЖИВАЊА АНГАЖОВАНОСТИ СТУДЕНАТА

Кључна идеја и опредељеност за истраживање ове теме инспирисана је актуелношћу потребе за спровођењем анализе и испитивања квалитета високог образовања из перспективе ангажованости студената. У истраживању о ангажованости студената, ауторка (Kandiko, 2008) је желела да истакне значај примене компаративног метода у проучавању овог концепта. Истиче се да је квалитет било којег процеса превасходно одређен његовим производом, при чему се акценат ставља на квалитативне резултате које студенти остваре, знања која стекну и компетенције које развију, који су схваћени су као најзначајнији индикатор квалитета високог образовања. У складу са наведеним, разлике у ангажованости студената представљају полазну основу за даља истраживања националних и регионалних образовних политика у високом образовању.

За испитивање ангажованости студената у универзитетском контексту коришћено је хијерархијско линеарно моделовање[4]. Обухваћено је 27 универзитета у Канади и 115 универзитета у Америци. Резултати су преузети из истраживања које је реализовано од стране Националног института за

[4] Енг. *Hierarchical linear regression models* (HLM) је статистички концепт на којем почива класична линеарна регресија и модификован је за употребу на хијерархијски организованим подацима. Најнижи ниво представља ниво студената (ниво-1), други ниво укључује наставнике и факултет (ниво-2). На овај начин омогућена је компарација на основу контекстуалних утицаја институција, а не само индивидуалних карактеристика испитаника.

истраживање ангажованости студената (NSSE Institute). У истраживању је учествовало 306 196 испитаника, од којих 155 983 похађа прву а 150 213 четврту годину студија. HCCE[5] упитником се испитују активности студената у настави и ваннаставним активностима, интерактивно и кооперативно учење. Такође се истражује интеракција студента са запосленима на факултету (колико често студенти у сарадњи са наставницима и сарадницима реализују задатке, да ли разговарају о оценама или питањима која се тичу предмета али и будуће професије).

Резултати истраживања показали су да је ангажованост студената у две државе изражена на различитом нивоу. На универзитетима у Канади слабије је заступљена активна партиципација, али и контакт студената са наставним особљем. Слаба ангажованост канадских студената може се објаснити, пре свега, великим бројем студената који похађају факултете, те је кооперативну наставу тешко организовати. Такође, канадски студенти теже ступају у контакт са наставницима. Међутим, величина и велики број студената на универзитету не морају нужно значити и слабу партиципацију и ангажованост студената. Кух (Kuh, 2009) истиче да факултети са великим бројем студената и ресурсима за њихово образовање могу постићи висок степен ангажованости.

Разлози за слабу партиципацију и ангажованост испитаника у Канади могу се наћи у активностима наставника и сарадника које се превасходно односе на истраживачку делатност. Наставници су преоптерећени часовима, немају времена за консултације и питања након часова иако је то неопходно за оснаживање студената. Сарадња наставника и студената углавном се одвија у већим групама и не пружа могућност за индивидуални рад.

КОМПАРАТИВНО ИСТРАЖОВАЊЕ АУТОНОМИЈЕ И КОМПЕТЕНЦИЈА СТУДЕНАТА

Истраживање аутономије и компетенција студената у оквиру теорије самоодређења фокусирано је на социо-контекстуалне факторе који омогућавају, односно спречавају позитивне процесе људског развоја и функционисања (Levesque, Zuehlke, Stanek, & Ryan 2004). Аутономија се

[5] Енг. *National Survey of Student Engagement* (NSSE) је упитник који се користи у сврху испитивања ангажованости студената на територији Северне Америке. Овај упитник широко је распрострањен и током година адаптиран за коришћење у многим земљама: у Аустралији (Australasian Survey of Student Engagement-AUSSE), Великој Британији (National Student Survey in the UK-NSS), Холандији (Dutch National Student Survey-NSE), Ирској (Irish Survey of Student Engagement-ISSE) и др.

односи на потребу постизања осећаја самоусмерености и личне регулације сопственог понашања. Компетенција подразумева потребу за ефективним интеракцијама са спољашњом (физичком и социјалном) средином, односно потребу за осећајем успеха и способности.

Истраживање је реализовано у две фазе, током школске 1999/2000. и 2002/2003. године. Обухватало је 1289 студената са четири универзитета у Намачкој и Америци. Током прве фазе, испитивано је 339 студената психологије са универзитета у Рочестеру (University of Rochester, Rochester, New York) и 156 студената из Кила (Christian-Albrechts-Universitat, Kiel, Germany). У другој фази истраживања испитивани су студенти из различитих области: економије, маркетинга, педагогије, социјалног рада, историје и др. Истраживањем је обухваћено 415 студената који су наставу похађали на универзитету у Спрингфилду (Southwest Missouri State University, Springfield, Missouri) и 379 са универзитета у Хамбургу (University of Hamburg, Hamburg, Germany).

За потребе истраживања коришћено је шест скала процена. Упитник академске саморегулације[6] – огледа се кроз четири форме регулације. *Екстерна регулација* представља облик најмање аутономног екстринзично мотивисаног понашања, односно контролисану регулацију. Укључује понашање које има за циљ задовољавање спољашњих захтева, избегавање казне или осигуравање жељене награде. На пример, студент који учи за одређени испит како би избегао санкције од родитеља показује екстерну регулацију. *Интројектна регулација* је релативно контролисан облик регулације мотивације у којој понашања имају за циљ да се избегне срам или анксиозност или како би се задржао осећај самопоштовања и властите вредности. Пример представља студент који учи за испит јер ће му бити неугодно пред професором ако добије лошу оцену. *Идентификована регулација* представља аутономнији и у већој мери самодетерминисани облик екстринзичне мотивације када особа увиђа важност одређених понашања, идентификовала се са одређеним правилима и прихвата их као своја властита. У образовном контексту се за овај стил регулације мотивације сматра да је показатељ школског задовољства, добровољности у прихватању циљева установе и улоге ученика/студента. *Интринзична мотивација* представља природну мотивацијску тенденцију да се делује у складу с властитим унутрашњим интересима и на тај начин се развијају и унапређују знања и вештине. Студенти су изражавали своје ставове на скали Ликертовог типа, на којој 1 изражава апсолутно неслагање са тврдњом а 6

[6] Енг. *Self-Regulation Questionnaire—Academic* (SRQ–A) упитник је адаптиран и од 32 начињена је верзија која садржи 16 ајтема везаних за партиципацију у настави, обављање задатака, напор и истрајност у учењу.

апсолутно слагање са наведеним. Поред наведеног упитника о академској саморегулацији, коришћене су скале процене компетенција студената[7], средине[8], позитивне повратне информације[9], задовољства студената[10] и самопоштовања студената[11] (Levesque et al., 2004).

Истраживањем перцепција студената о аутономији и компетенцијама у образовном контексту утврђено је да немачки студенти испољавају виши степен аутономије у односу на колеге из Америке. Испитаници који студирају на универзитетима у Немачкој истакли су честе позитивне повратне информације од стране наставника. Резултати који се односе на позитивну повратну информацију показују да је студентима од учесталости одговора важнији начин на који им се наставници обраћају. Немачки испитаници такође су исказали виши ниво самопоштовања и осећаја добробити. Перцепције о компетентности израженије су код испитаника у Америци. Иако је осећај аутономије код немачких студената израженији, испитаници који студирају у Америци исказују виши степен компетентности. Компетентност је високо вреднована у Америчкој култури, те аутори наведене резултате објашњавају тенденцијом да студенти себе оцене способнијим него што они заиста јесу. Немачка култура вреднује компетенције на другачији начин, те су студенти склони потцењивању својих способности.

Уочене су сличности у перцепцијама о значају образовног контекста за подстицање аутономије, мотивације и осећаја добробити код студената између култура. Резултати истраживања указују на значај развијања аутономије и компетентности студената на високошколским установама независно од културе.

---

[7] Енг. *Perceived Competence* – састоји се из 6 тврдњи о компетенцијама студената у области образовања (нпр. „Сматрам да сам способан да завршим наставне задатке“).

[8] Енг. *Environmental Pressure* - процењује перцепције које се односе на академску атмосферу. Састоји се из осам тврдњи које обухватају осећаје сарадње, тензије, пријатности, ограничености, притиска, поверења, захтева и забринутости.

[9] Енг. *Perceived Positive Informational Feedback* – испитује ниво позитивних информација од стране наставника. Састоји се из пет тврдњи (нпр. „Наставници ми често говоре да ли добро обављам задатке“).

[10] Енг. *Satisfaction With Life Scale* (SLS) – утврђује лични доживљај добробити током студирања.

[11] Енг. *The Rosenberg Self-Esteem Scale* – испитује ниво самопоштовања студената као важне компоненте личног доживљаја добробити.

КОМПАРАТИВНО ИСТРАЖИВАЊЕ СТАВОВА СТУДЕНАТА О АКАДЕМСКОЈ МОТИВИСАНОСТИ И АКАДЕМСКИИМ ПРЕСТУПИМА

Циљ истраживања реализованог на факултетима у Америци и Украјини је компарација ставова студената у погледу моралних уверења и понашања повезаних са академским преступима, укљученост у академске преступе, академска мотивисаност као и утицај културе на ставове и понашања студената (Stephens, Romakin, & Yukhymenko, 2010).

Упитници конструисани за потребе истраживања преведени су на енглески и украјински језик и испитаницима послати интернетом. Укљученост студената у академске прекршаје испитивана је упитником који је обухватао следеће тврдње: „Преузео сам рад или део рада свог колеге са студија и представио га као свој“, „Сарађивао сам током решавања задатка иако је требало да радим самостално“, „Преузео сам пасус или део књиге/чланка без навођења аутора“, „Преузео сам пасус са Интернета и представио га као свој (нисам навео аутора текста)“, „Користио сам недозвољене белешке током испита“ и „Преписао сам одговор другог студента на испиту“. Тврдње су представљене Ликертовом скалом. Процене студената о наведеним моралним понашањима испитиване су истим тврдњама путем скале Ликертовог типа. Упитник о перцепцијама вредности задатака изражен је у виду седмостепене скале на којој су студенти изразили своје процене часова које су проценили као интересантне, значајне, корисне. Процене циљева студената оријентисаних на учење и исходе испитиване су путем седмостепене скале и односиле су се на развој компетенција путем наставних предмета и демонстрацију компетенција у групи.

Налази истраживања показују различит однос према преступима код студената у Украјини и Америци. Украјински студенти изразили су позитивнији став према свим наведеним преступима и чешће су их чинили од студената са факултета у Америци. Овакви ставови и понашања могу се објаснити културним вредностима у Украјини, где је корупција широко распрострањена. У складу са општим уверењима јесу и перцепције студената о моралним понашањима у образовном контексту.

У погледу оријентисаности на циљеве, амерички студенти исказују значајно виши степен тенденције демонстрирања личних компетенција и усмерености на исходе. Приказани резултати у складу су са становиштима о америчком образовном систему у којем је академски успех повезан са остваривањем економске добробити. Циљеви оријентисани на учење код студената из Украјине и Америке представљају значајан фактор у јачању негативних ставова о академским прекршајима.

Корелација између вредности задатака и академских прекршаја такође се разликује међу испитаницима у две државе. Код студената из Украјине јавља се негативна корелација између вредности задатака и прекршаја, док код америчких студената перцепције о вредности задатака не утичу на уверења и понашања везана за академске прекршаје.

ЗАКЉУЧНА РАЗМАТРАЊА О ДОМЕТИМА И ОГРАНИЧЕЊИМА КОМПАРАТИВНИХ ИСТРАЖИВАЊА АНГАЖОВАНОСТИ СТУДЕНАТА

Проучавање високог образовања на компаративној основи све више заокупља пажњу савремених аутора. Интересовање за компаративно проучавање система високог образовања подстакло је расправе о методолошким питањима и успостављању референтних оквира истраживања. У складу са методолошким питањима и карактеристикама компаративних истраживања високог образовања, Тичлер (Teichler, 1996) истиче следеће:

– Компаративна истраживања високог образовања, иако истражују васпитно-образовне феномене између култура и држава, не разликују се по структури од истраживања која немају поређење за циљ;

– Компаративни приступ омогућује истраживања образовних феномена на глобалном плану. Тачније, пружа увид у резултате имплементације одређених стратегија, механизама и активности у системе високог образовања и омогућује сагледавање тих разлика међу државама;

– Истраживачима је омогућено да, полазећи од делимично стуктурираних претпоставки у компаративним истраживањима, осим тестирања постојећих хипотеза дођу до неочекиваних резултата.

– Учење у времену глобализације превазилази националне оквире. Изазов који пред компаративна истраживања поставља феномен глобализације огледа се у мобилности студената и наставног особља, учењу путем интернета и слично.

– Истраживања која за циљ имају испитивање ангажованости студената данас се реализују у свим државама и регионима света. Широка примена истраживачких техника подстакла је и отворила питања која се тичу поузданости, валидности и осталих мерних карактеристика инструмената којима се ангажованост испитује. Компаративна истраживања система високог образовања често су генерички и апстрактно осмишљена, тачније не обухватају димензије које су зависне од контекста (нпр. култура институције, подршка породице, емоције и идентитет студената). Поједини аутори (Klemenčič, & Chirikov, 2015) указују на два кључна проблема стандардизованих упитника истраживања:

– *веродостојност одговора којима студенти исказују личне перцепције о нивоу ангажованости и учења* – студенти често не могу објективно да процене ефективност наставе у односу на лична знања, вештине и способности;

– *критеријум одабира питања о одређеним наставним ситуацијама и понашањима студената* – студенти своје перцепције о ангажовању у наставном процесу износе у степену слагања са већ наведеним тврдњама, односно очекиваним димензијама. Фридман (према: Klemenčič, & Chirikov, 2015) тенденцију истраживача да формулишу питања према очекиваним одговорима назива „ефекат уличне светиљке“.

Инструменти у крос-културалним истраживањима иницијално су конструисани за потребе истраживања у једној држави (најзаступљенији упитник о ангажованости студената конструисан је за потребе истраживања на територији Америке – HCCE упитник). Примена ових инструмената у компаративним истраживањима подразумева језичко превођење и адаптацију у складу са културним контекстом (Kuh, 2009).

Конструисање инструмената у компаративним истраживањима ангажованости студената захтева квантитативни и квалитативни истраживачки приступ. Иако је предност квалитативног приступа у садржајнијем испитивању феномена, овим приступом се не може обухватити велики број испитаника. Квалитативни приступ, путем фокус група, студија случаја и интервјуа, пружа могућност истраживачима да имају повратну информацију, уоче специфичности и редефинишу инструмент који ће се користити у квантитативној обради података. Након конструисања инструмента и његове примене, пожељно је поновити мерење на истом или узорку из исте популације студената. Овим поступцима постиже се поузданост и објективност података и методолошка утемељеност истраживања.

ЛИТЕРАТУРА

Appleton, J. J., Christenson, S. L., Kim, D., & Reschly, A. L. (2006). Measuring cognitive and psychological engagement: Validation of the Student Engagement Instrument, *Journal of School Psychology*, *44*, 427–445.

Fredricks, J. A., & McColskey, W. (2012). The measurement of student engagement: A comparative analysis of various methods and student self-report instruments. In S. L., Christenson, A. L. Reschly, C. Wylie (Eds.), *The handbook of research on student engagement* (763-782). New York: Springer Science.

Guthrie, J. T., Wigfield, A., & You, W. (2012). Instructional Contexts for Engagement and Achievement in Reading. In S. L., Christenson, A. L. Reschly, & C. Wylie (Eds.), *The handbook of research on student engagement* (601-634). New York: Springer Science.

Jones, R. D. (2008). *Student Engagement — Creating a Culture of Academic Achievement*. International Center for Leadership in Education.

Kandiko, C. B. (2008). Student Engagement in Two Countries: A Comparative Study Using National Survey of Student Engagement (NSSE) Data. *Journal of Institutional Research*, *14(1),* 71–86.

Klemenčič, M., & Chirikov, I. (2015). How Do We Know How Students Experience Higher Education? On the Use of Student Surveys. In A. Curaj, L. Matei, R. Pricopie, J. Salmi, & P. Scott (Eds.), *The European Higher Education Area: Between Critical Reflections and Future Policies* (361-379). New York: Springer.

Kuh, G. (2009). The National Survey of Student Engagement: Conceptual and Empirical Foundations. *New Directions for Institutional Research*, *141*, 5-20.

Levesque, C. S., Zuehlke, A. N., Stanek, L. R., & Ryan R. M. (2004). Autonomy and competence in German and American university students: a comparative study based on self-determination theory. *Journal of Educational Psychology, 96*, 68–84.

McMahon, B. J., & Zyngier, D. (2009). Student Engagement: contested concepts in two continents. *Research in Comparative and International Education, 4(2)*, 164-181.

Patrick, H., & Ryan, A. M. (2003). *Identifying Adaptive Classrooms: Analyses of Measures of Dimensions of the Classroom Social Environment*. Retrieved from http://www.childtrends.org/wpcontent/uploads/2013/05/Child_Trends2003_03_12_PD_PDConfPatRyan.pdf

Reyes, M. R., Brackett, M. A., Rivers, S. E., White, M., & Salovey, P. (2012). Classroom Emotional Climate, Student engagement, and Academic Achievement. *Journal of Educational Psychology.* Retrieved from https://www.researchgate.net/publication/232502305_Classroom_Emotional_Climate_Student_Engagement_and_Academic_Achievement

Schaufeli, W. B., Martínez, I. M., Pinto, A. M., Salanova, M., & Bakker A. B. (2002). Burnout and engagement in university students: A cross-national study. *Journal of Cross-cultural Psychology*, *33(5)*, 464-481.

Skinner, E. A., & Belmont, M. J. (1993). Motivation in the classroom: Reciprocal effects of teacher behavior and student engagement across the school year. *Journal of Educational Psychology*, *85*, 571–581.

Skinner, E. A., Kindermann, E. A., & Furrer, C. (2009). A motivational perspective on engagement and disaffection: Conceptualization and assessment of children's behavioral and emotional participation in academic activities in the classroom. *Educational and Psychological Measurement, 69*, 493-525.

Stephens, J. M., Romakin, V., & Yukhymenko, M. (2010). Academic motivation and misconduct in two cultures: A comparative analysis of US and Ukrainian undergraduates. *International Journal for Educational Integrity*, *6(1),* 47–60.

Taylor, L., & Parsons, J. (2011). Improving Student Engagement. *Current Issues in Education, 14(1)*. Retrieved from http://cie.asu.edu/ojs/index.php/cieatasu/article/viewFile/745/162

Teichler, U. (1996). Comparative higher education: potentials and limits. *Higher Education* 32, 431-465.

*** 2009: *Using NSSE Data to Improve Undergraduate Education. Lessons from the Field*. Bloomington: Indiana University Center for Postsecondary Research.

*** 2014: *National Student Survey (NSS) - What is the NSS*? Retrieved from http://www.thestudentsurvey.com/the_nss.html.

BISERA S. JEVTIĆ
MARINA D. ĆIRIĆ

PROBLEMS AND PERSPECTIVES OF COMPARATIVE STUDIES OF THE CONCEPT OF STUDENT ENGAGEMENT

Summary

The study of higher education on a comparative basis increasingly attracts the attention of contemporary authors. The undisputed impact of globalization and computerization, as well as the introduction of the Bologna process, changing of the educational paradigm and teaching focus shifted on students, have caused increase in the number of comparative studies examining the perceptions and behaviour of students in an educational context, in order to better understand their role in the higher education system.

A comparative study of the concept of student engagement stems from the understanding that it is necessary to perceive learning as a research process

that has personal meaning for a student, and therefore for their involvement in studying, as well as to realize that the interaction of students' individual needs and context represents a significant factor in encouraging student engagement. Student engagement refers to the interaction pattern with social and physical environment that is characterized by activity, goal-orientation, flexibility, constructiveness, focus and perseverance.

The empirical and qualitative study of student engagement seeks to understand the experiences of two groups of students in both Australian and Canadian education. Providing forum for student voice in both continents, authors compared the various and sometimes contested understandings of what an authentic or generative student engagement might mean for both school leadership and classroom practice.

The second study examined burnout and engagement, the hypothesized opposite of burnout, in university students from Spain, Portugal and the Netherlands. Confirmatory factor analyses showed that the expected three-factor structures of the adapted versions of the Maslach Burnout Inventory (MBI) for students (including Exhaustion, Cynicism, and Reduced Efficacy) and the Utrecht Work Engagement Scale (UWES) for students (including Vigor, Dedication, and Absorption) fitted to the data of each sample.

The third study, named A Comparative Study Using National Survey of Student Engagement (NSSE) Data, seeks to compare college and university student engagement in two countries with different responses to global forces, Canada and the United States (US).

The fourth study examined the role of autonomy and competence in two German and two American university settings, as they were predicted to differ in terms of their relative emphasis on competence versus autonomy.

The fifth study explored differences between United States and Ukrainian undergraduates in terms of their academic motivation and its relation to their beliefs and behaviours related to academic misconduct, task value, goal orientations, moral beliefs about cheating and engagement in cheating behaviour.

The authors tried to, through this paper highlight the achievements and limitations of the comparative study of the concept of student engagement, as an important factor in reaching the learning objectives and achieving success in an educational context. By the analysis of relevant studies, engagement, as a multidimensional concept, has been observed from a wider perspective, in terms of combustion, motivation to learn, development of autonomy and competence in students. The essence of the research and promotion of student engagement is reflected in identification and harmonization of students' authentic goals and interests with the objectives of teaching.

Мирјана Р. Самарџић*
Универзитет у Источном Сарајеву
Филозофски факултет Пале
Далиборка Б. Шкипина**
Универзитет у Источном Сарајеву
Филозофски факултет Пале

DOI 10.7251/ZRNS1702109S
Прегледни рад

СТАЊЕ И ПЕРСПЕКТИВЕ ИНСТИТУЦИОНАЛНОГ ПРЕДШКОЛСКОГ ВАСПИТАЊА И ОБРАЗОВАЊА У БОСНИ И ХЕРЦЕГОВИНИ (РЕПУБЛИЦИ СРПСКОЈ)

Апстракт: *Предшколско васпитање и образовање је процес укупних васпитних утицаја, укључујући и породицу као неодвојиву од социјалног окружења, а остварују се од рођења дјетета па до поласка у школу. Институционално предшколско васпитање и образовање у Босни и Херцеговини, у односу на остале републике бивше Југославије, јавља се знатно касније. У овом раду аутори се првенствено баве развојно-историјским аспектом институционалног предшколског васпитања и образовања у Босни и Херцеговини (Републици Српској), те изазовима и перспективама који се постављају пред њега.*

Кључне ријечи: *предшколско васпитање и образовање, развојно-историјски аспект, перспективе.*

УВОД

Дјелатност предшколства треба заснивати на идеји да је предшколско васпитање и образовање темељ цјеложивотног учења и да је оно први степен система образовања једне државе. Полазећи од те чињенице циљ рада је да сагледамо прошлост, актуелни тренутак и перспективе институционалног предшколског васпитања и образовања у Босни и Херцеговини (Републици Српској). У складу са циљем пошли смо од сљедећих задатака: сагледати развојно-историјски аспект предшколског васпитања и образовања у Босни и Херцеговини; анализирати тренутно стање предшколског васпитања и образовања у Босни и Херцеговини (Републици Српској) и сагледати перспективе предшколског васпитања и образовања у Босни и Херцеговини (Републици Српској).

* mirjana.samardzić@ffuis.edu.ba
** daliborka.skipina@ ffuis.edu.ba

РАЗВОЈНО-ИСТОРИЈСКИ АСПЕКТ ПРЕДШКОЛСКОГ ВАСПИТАЊА И ОБРАЗОВАЊА У БОСНИ И ХЕРЦЕГОВИНИ

Организовано предшколско васпитање и образовање у Босни и Херцеговини јавља се двадесет и више година касније у односу на друге, сјеверније крајеве бивше Југославије, што је условљено специфичним историјским, друштвено-политичким и економским развојем. Прве предшколске установе развијају се у другој половини XIX вијека, доласком Аустроугарске монархије на просторе Босне и Херцеговине. У овом периоду установе за предшколску дјецу у БиХ биле су приватне и конфесионалне, нису постојале државне установе ове врсте, за разлику од развијених дијелова Југославије, гдје је, већ тада, постојала, за оно вријеме прилично развијена мрежа државних предшколских установа (Marendić, 1989). За почетак предшколског васпитања и образовања у Босни и Херцеговини биле су карактеристичне двије врсте предшколских установа – сиротишта и забавишта. Прве су биле изразито социјалне установе, чији је основни задатак био да се напуштеној дјеци и сирочићима пруже основни услови за одржавање живота, док су забавишта имала наглашенији педагошки аспект и окупљала су углавном дјецу имућнијих родитеља с циљем да се та дјеца, у организованом васпитно-образовном раду припремају за школу. О васпитно-образовном раду у забавиштима у овом периоду, његовој организацији и садржају рада, можемо судити захваљујући првом писаном документу те врсте. То је Програм рада у забавишту, објављен 1899. године, а одобрен од Министарства просвјете и црквених послова. Програм је представљао једну цјелину у којој се анализом могу издвојити три дијела, и то: задатак забавишта, задатак забавиље и оријентациони програм рада. Програм рада у забавишту из 1899. године био је годинама (све до Другог свјетског рата) једини документ који је регулисао васпитно-образовни рад у забавиштима (Милијевић, 2010). У педагошкој периодици овог времена мало се писало о институционалном васпитно-образовном раду са дјецом предшколског узраста, што нам указује на то да се овом периоду у Босни и Херцеговини мало пажње посвећивало предшколском васпитању и образовању.

Падом Аустроугарске монархије и стварањем Краљевине СХС, дошло је до интензивнијег развоја предшколског васпитања и образовања у Босни и Херцеговини, у односу на друге крајеве бивше Југославије гдје је забиљежена извјесна стагнација у овој области. Овоме је допринио интензивнији развој капиталистичких друштвених односа и укључивање у производњу све већег броја жена – мајки, што је постала и економска нужност многих породица (Marendić, 1989). У овом периоду званичне просвјетне и социјалне власти показивале су више интереса за ову област, што се огледа у већем броју законских и других аката, као и повећаном надзору над овим

установама, а посебно у отварању државних забавишта и обданишта у већим градовима Босне и Херцеговине. Прво државно дјечије обданиште у Босни и Херцеговини отворено је почетком 1920. године у Сарајеву (Marendić, 1989). Васпитно-образовна улога овог обданишта проширивала се и на дјечије породице, што се огледало у захтјеву управе обданишта да све неписмене мајке морају похађати аналфабетски течај, а у случају непоштовања овог захтјева биле су предвиђене санкције. У овом периоду у Сарајеву је радило и једно забавиште за дјецу руских емиграната. Иако је одмах послије Првог свјетског рата постојала могућност за отварање државних предшколских установа, законски је то питање регулисано тек 1929. године доношењем *Закона о народним школама* који је одиграо одређену улогу у ширењу мреже државних установа за предшколску дјецу (Милијевић, 2010). Закон је дозвољавао отварање забавишта у већим градовима и индустријским центрима, али нису биле одбачене ни могућности за отварање нових приватних и конфесионалних забавишта, као и наставак рада већ постојећих. Поред католичких отворена су православна и јеврејска забавишта, а муслиманска дјеца обухватана су мектебама. Годишњи програми ових забавишта били су слични, руководили су се Програмом из 1899. године.

У току НОБ-а постепено престају са радом сва забавишта и обданишта из претходног периода (Marendić, 1989). Најдуже су радила забавишта у Сарајеву, до 1943. године. Тешке ратне прилике и велики број ратне сирочади наметнули су потребу отварања дјечијих домова на ослобођеним територијама ради обезбјеђивања основних, егзистенцијалних услова за заштиту дјеце. Како је рат одмицао ови домови су организационо и материјално јачали и почели су вршити одређену васпитно-образовну функцију. У њима су се дјеца васпитавала у духу основних идеја НОБ-а.

Првих неколико послијератних година карактерисало је друштвено улагање напора у подстицање развоја предшколског васпитања и образовања и проширивање мреже предшколских установа. Године 1947. донесен је први послијератни Закон о предшколском васпитању у БиХ, који је уједно био и први у Југославији, а годину дана касније 1948. године донесен је и Правилник о организацији рада у дјечијем вртићу. Због недостатка домаће стручне литературе и приручника из ове области, предшколски радници у БиХ у овом периоду углавном су користили страна искуства, а највише искуства из СССР-а, гдје је предшколско васпитање имало дугу традицију. Без обзира на уложени труд и напор друштва за развој предшколског васпитања и образовања и проширивање мреже предшколских установа до краја 1952. године БиХ је била међу посљедњим републикама у Југославији по броју установа и обухвату дјеце.

Период од 1952. до 1965. године карактерисала је извјесна стагнација у овој области и недовољна брига свих друштвених чинилаца за развој овог вида васпитања и образовања, што се одразило на темпо развоја мреже предшколских установа и обухвата дјеце у њима. Оптимизам за даљи развој предшколског васпитања и образовања, као и његов нови положај у овом периоду, било је доношење *Општег закона о школству 1958. године*. У овом закону наглашено је да предшколско васпитање и образовање чини саставни дио васпитно-образовног система и да ће оно, у условима савременог живота и пораста материјалних и кадровских могућности, постати, у извјесној мјери, први степен у васпитно-образовном систему. У овом периоду углавном су у раду предшколских установа и радника доминирали утицаји из Србије и Хрватске, зависно од близине појединих крајева и наклоности наших практичара једној или другој средини, као и учесталости присуства њихових стручњака у процесу стручног усавршавања наших васпитача.

Период од 1965. године па до деведесетих година протеклог вијека представљао је раздобље интензивног развоја предшколских установа: појачане изградње предшколских установа, повећаног обухвата дјеце, квалитетнијег васпитно-образовног рада, сталног стручног усавршавања васпитача, појачаног рада савјетодавне службе, успјешније организације рада директора предшколских установа, повећаног броја доношења законских, нормативних и других аката, побољшања материјалних основа – обезбјеђивање сталних извора финансирања и примања дипломираних педагога и психолога у установе.

Доношењем првог послијератног *Закона о непосредној дјечијој заштити 1967*. године побољшава се материјална основа предшколског васпитања и образовања и изналазе се стални извори финансирања ове дјелатности.

Оптимизам и повољан тренд за развој ове области дошли су са доношењем *Другог закона о дјечијој заштити 1975*. године, који је у складу са Уставом из 1974. године довео до формирања Самоуправних интересних заједница (СИЗ-ова) социјалне и дјечије заштите. СИЗ-ови су од свог формирања до пред рат 1992. године одиграли велику улогу у развоју и истицању приоритета предшколског васпитања и образовања.

У том периоду донесена су три програма о предшколском васпитању и образовању. Први програм васпитно-образовног рада за предшколско васпитање и образовање у БиХ донесен је и одобрен од Педагошког Савјета СР БиХ 1974. године. Програм васпитно-образовног рада у малим школама одобрен је од истог Савјета 1976. године. Оба програма штампана су у Сарајеву 1977. године као један документ под називом *Програм васпитно-образовног рада у предшколским установама и малим школама* (Милијевић,

2010). Према овом програму, циљ предшколског васпитања и образовања био је у складу са специфичностима психофизичког развоја дјеце (весело и здраво дјетињство, осигурано правилно интелектуално, физичко, морално и естетско васпитање).

Из потребе за развијањем и осавремењавањем васпитно-образовних садржаја, метода и облика рада, 1979. године од стране Педагошког савјета БиХ усвојен је Други програм рада у предшколским установама, који је и штампан исте године.

Најкомплетнији програм (трећи програм) који је садржавао и програм за јаслице донесен је 1987. године. Штампан је у Сарајеву 1988. године под називом *Програм васпитно-образовног рада у организацијама удруженог рада за предшколско васпитање*.

Сви ови програми имали су за циљ да подстакну развој и организацију рада друштвено организованог предшколског васпитања и образовања, те да усмјере развој и формирање хумане и стваралачке личности, да својом реализацијом допринесу правилном физичком, интелектуалном, моралном, социјалном и емоционалном развоју. Сваки од њих био је утемељен на тадашњим достигнућима из предшколске педагогије код нас, за разлику од значајних покрета и промјена у свијету. Једина слабост ових програма била је опонашање школа и ослонац на садржају учења, попут школске праксе, па је и планирање рада било попут школског (подјела на теме или тематске цјелине и мање јединице са специфичним називом усмјерене активности).

КРАТАК ПРЕГЛЕД ТРЕНУТНОГ СТАЊА ПРЕДШКОЛСКОГ ВАСПИТАЊА И ОБРАЗОВАЊА У БОСНИ И ХЕРЦЕГОВИНИ (РЕПУБЛИЦИ СРПСКОЈ)

Предшколско васпитање и образовање у Босни и Херцеговини (Републици Српској) је друштвено организовано васпитање и образовање дјеце предшколског узраста и заједно са породичним васпитањем чини цјелину. Оно помаже остваривање функција породице као основне ћелије друштва у подршци развоју предшколске дјеце. У исто вријеме предшколским васпитањем и образовањем обезбјеђују се једнаки услови и прилике у остваривању права дјеце на васпитање и образовање за добробит њиховог физичког и менталног здравља и сигурности без обзира на пол, способности, социјално-економски статус, културно, етничко, национално и вјерско насљеђе. „Предшколским васпитањем и образовањем се постављају темељи читаве будуће личности и од његовог квалитета великим дијелом зависе успјешност и домети потоњег развоја и учења“ (Kamenov, Spasojević, 2008, стр. 96).

У цјелини гледано, може се констатовати да се у БиХ увијек, па и данас, мало улагало у предшколско васпитање и образовање. У поређењу са бившим републикама Југославије гдје је стање било прилично уједначено, БиХ је стално заостајала. Док су се у другим крајевима бивше Југославије (Словенији, Војводини, Хрватској и Србији) развијала емпиријска и експериментална истраживања у овој области ради даљег унапређивања праксе, у БиХ је главни проблем био проширити мрежу установа и повећати обухват дјеце. У осамдесетим годинама прошлог вијека па све до рата 1992. године, можемо констатовати огроман успон и интензиван развој ове области у БиХ који је имао своје златно доба и пројекцију да се до 2000. године обухвати 80% дјеце предшколским васпитањем и образовањем, међутим овај узлет прекинут је ратним дешавањима (Милијевић, 2010).

Рат деведесетих година двадесетог вијека у БиХ изазвао је крупне промјене у свим сферама друштва, у цјелокупном васпитно-образовном систему, па самим тим и у предшколству, што је изазвало његову стагнацију. Након рата, на просторе Републике Српске стигли су различити матурацијско-соцјализацијски програми. Васпитачи су радили по моделима програма А или Б програма, који су се, у то вријеме, примјењивали у Србији, што је данас напуштено, а приступило се изради новог програма. Република Српска имала је *Основе програма предшколског васпитања и образовања*, који је у Републици Српској примијењиван у експерименталној форми, током радне 2006/2007. године. Након провјере његове дидактичко-методичке концепције и хуманистичке оријентације, од стране Министарства просвјете и културе 2007. године одобрен је тада први најкомплетнији и најсвеобухватнији холистички програм под називом *Програм предшколског васпитања и образовања* у Републици Српској, који се примјењује и данас.

Уставна одредба о децентрализацији образовног система у БиХ, дала је могућност ентитетима, кантонима и локалним заједницама – општинама да различито уређују област предшколског васпитања и образовања (Устави Босне и Херцеговине, Федерације Босне и Херцеговине; Републике Српске, кантонални – с анексима, 1996). У Републици Српској предшколско васпитање и образовање је у надлежности Министарства просвјете и културе Републике Српске. Закон о предшколском васпитању и образовању (2008) и Програм предшколског васпитања и образовања (2007) су главни национални документи којим се уређује предшколско васпитање и образовање у Републици Српској. Законом који је донесен на добар начин се регулишу дјелатности предшколског васпитања и образовања. Законом су регулисана сва битна питања предшколства у оквиру сљедећих поглавља: I – Основне одредбе, II – Циљеви и задаци предшколског васпитања и образовања, III – Оснивање и престанак рада предшколских установа, IV – Васпитно-образовни радници и сарадници, V – Стручни

органи, VI – Управљање и руковођење, VII – Евиденција и документација, VIII – Финансирање предшколских установа, IX – Надзор и казнене одредбе и X – Прелазне и завршне одредбе (Закон о предшколском васпитању и образовању, 2008). Ово је, по свему судећи, до сада најсвеобухватнији закон.

Програм је означен као први национални Програм предшколског васпитања и образовања у Републици Српској – документ који даје професионални дизајн и квалитет предшколског васпитања и образовања у вртићу. Циљеви и принципи садржани у програму прате модеран поглед учења у раном дјетињству. Програм обухвата четири главна аспекта развоја: физички развој, социјално-емоционални развој, интелектуални развој и развој говора, комуникације и стваралаштва. Аспекти развоја подржани су системом учећих и игроликих активности и мрежом исхода учења који представљају само оквир унутар којег васпитачи могу вршити избор предложених садржаја или, по свом увјерењу, садржаје и активности који највише одговарају дјеци и њиховим могућностима, поштујући, при томе, и услове социјалне средине. Примјери учећих активности са мрежом исхода учења, потенцијалним активностима и играма у појединим аспектима развоја дају програму савремену дидактичку концепцију. Она је заснована на систему учећих активности које су везане за чврсту мрежу исхода учења, који се подједнако односе на све аспекте развоја дјеце и наглашен основни општи циљ, а то је холистички (цјеловит) развој предшколског дјетета у складу са својим способностима, потенцијалима, особеностима, потребама и интересима (Програм предшколског васпитања и образовања, 2007).

Садржај првог Програма предшколског васпитања и образовања у Републици Српској подијељен је у девет конститутивних цјелина, конципираних тако да дају јасне смјернице за остваривање успјешног васпитно-образовног рада на два нивоа: са дјецом до три године и са дјецом од три године до поласка у школу – шест година.

Програм предшколског васпитања и образовања у Републици Српској је когнитивно-развојни програм хуманистичке метаоријентације. Основа су му аспекти развоја дјетета, дјелимично су структурисани, јер почивају на когнитивно-развојним циљевима, али поштују дјечију иницијативу и њоме се руководе приликом планирања. Поштују природне стадијуме развоја, пружајући могућност убрзавања развоја адекватним васпитним утицајима (Каменов, 2007).

У исто вријеме у Републици Српској, у комерцијалним понудама породицама, налазе се и други организациони облици васпитно-образовног рада, такозвани алтернативни програми и услуге. Оснивају их приватни и привредни субјекти, а међу њима су прилагођени и страни програми и приступи (засновани на Валдорфској педагогији, теорији и пракси Марије

Монтесори, искуству из Рађо Емилије, и др) иако постојећи програм својом структуром и филозофијом, у доброј мјери, поштује све ове концепције.

Предшколско васпитање и образовање саставни је дио јединственог образовног система у Републици Српској, који није обавезан и обухвата дјецу од шест мјесеци до поласка у школу (до шесте године старости). Организује се за дјецу јасличког узраста (од шест мјесеци до три године) и за дјецу од три године до поласка у школу. Предшколске установе организују цјелодневне, полудневне, скраћене, повремене, вишедневне и низ других различитих облика рада са дјецом узраста до три године и са дјецом од три године до поласка у школу. Најзаступљенији су цјелодневни боравак за дјецу од шест мјесеци до три године и од три године до поласка у школу, и трочасовни програм за дјецу пред полазак у школу.

У Републици Српској васпитно-образовни рад остварује се на језицима конститутивних народа који живе у Републици, на службеним писмима ћирилица и латиница, а према законским одредбама може и на језицима националних мањина и двојезично. Анализом стања у предшколско васпитање и образовање у РС урађеном у периоду од 2011/2012. до 2015/2016. године од стране Републичког завода за статистику можемо видјети да се број јавних и приватних установа за предшколско васпитање и образовање повећао. Аналогно томе повећан је број васпитних група и дјеце која су боравила у њима, тако да је у радној 2015/2016. години забиљежено 430 васпитних група и 9093 дјеце која бораве у њима. Занимљив је податак да је у овом периоду (2011–2016) повећан број дјеце која похађају вртић, а чији су родитељи запослени, иако је све неповољнија могућност запошљавања. Стимулативан је и податак да је у тенденцији раста укљученост дјеце у похађање Програма предшколског васпитања и образовања пред полазак у школу. У радној 2011/2012. години број дјеце укључене у овај програм био је 1324, а 2015/2016. био је за дупло више, 3705. Ипак, обесхрабрујуће је да је у поменутом периоду варирао број дјеце која похађају вртић, а чија су оба родитеља незапослена, с тим да је најмањи у 2015/2016. години (Квалитет предшколског одгоја и образовања у Босни и Херцеговини, 2011).

ПЕРСПЕКТИВЕ ПРЕДШКОЛСКОГ ВАСПИТАЊА И ОБРАЗОВАЊА У БОСНИ И ХЕРЦЕГОВИНИ (РЕПУБЛИЦИ СРПСКОЈ)

У погледу правне утемељености, организовања и развоја предшколског васпитања и образовања, у Републици Српској полази се од најважнијих међународних декларација и конвенција које регулишу питања људских права и слобода, а посебно дјечијих права. Општа декларација о људским правима (1948), Конвенција против дискриминације у васпитању

и образовању (1960) и Свјетска декларација о васпитању и образовању за све (1990) најважнији су документи Уједињених народа и UNESCO-а у којима је васпитање и образовање дефнисано као цјеложивотни процес који почиње од најранијих дана, а устави Босне и Херцеговине и Републике Српске су усаглашени са тим међународним актима, по питању поштивања људских права на образовање. Прихватајући Конвенцију о правима дјетета и новопрокламовану етику васпитања и развоја најмлађих, Република Српска је преузела обавезу пружања помоћи родитељима у васпитању дјеце: развијањем установа и служби за бригу о дјеци, признавањем права сваком дјетету на животни стандард који одговара дјететовом физичком, менталном, духовном, моралном и друштвеном развоју и признавањем права сваком дјетету на васпитање и образовање и развој његове личности, талента, менталних и физичких способности до њихових крајњих могућности.

Право на предшколско васпитање и образовање интегрални је дио дјечијих универзалних права на образовање, који подразумијева обезбјеђивање приступа сваког дјетета предшколском васпитању и образовању. Право на образовање је фундаментално право, обезбијеђено Универзалном декларацијом о људским правима, као и Конвенцијом УН о правима дјетета. И зато један од циљева образовања за све, постављених у Дакару, тежи ка проширивању и унапређењу предшколског васпитања и образовања широм свијета (Woodhead, 2012).

Да ли је све ово само декларативно – да ли се код нас у друштву ово поштује?

Па ипак, и поред познавања наведених докумената, у нашој држави, обухват дјеце предшколским васпитањем и образовањем није на задовољавајућем нивоу. Узроци за овакво стање не могу се тражити само у друштвено-економским приликама, него је то више плод неорганизованости, небриге и површности институција и организација које су могле утицати на развој ове области. На извјестан начин то је и одраз чињенице да је у БиХ и РС укоријењено традиционално схватање о васпитању и образовању дјеце прије поласка у школу, доста предрасуда и сумњи о томе да ли је то уопште могуће и потребно, занемарујући значај и моћ раног дјетињства у развоју здравог друштва.

Психолози одавно тврде, а наука је већ много пута доказала да се личност будуће одрасле особе заснива веома рано, до шесте године живота, а, уз то, најновија открића неуролога и других граничних дисциплина које се баве развојем у раном дјетињству упозоравају на непроцјењиви значај раног учења због унапређивања неурофизиолошке основе учења и искуства која човјек стиче у тој доби, а која могу бити пресудна за читав каснији ток развоја. На ово указују и најсавременија неурофизиолошка сазнања. Сазријевање

мозга (јачање – раст броја неуронских ћелија и квалитет неуронских веза – синапси) интензивно је у најранијем дјетињству. Откривено је да се преко 50% тог потенцијала заврши до пете године, а 75% до седме године живота. Ово указује на чињеницу да је у предшколском периоду брзина стварања веза и број нових веза између неурона неупоредиво већи него касније (Rajović, 2010).

Нажалост, и поред чињенице да се предшколским васпитањем и образовањем постављају темељи читаве будуће личности и да од његовог квалитета зависи успјешност и домети каснијег развоја и учења, и данас се предшколске установе сматрају само мјестима за збрињавање и чување дјеце и не тежи се потпуном обухвату дјеце предшколским програмом.

Од стране наше традиције, институционално предшколско васпитање и образовање још увијек се перципира понајприје као начин збрињавања (остављања на сигурном) дјетета док родитељи раде. Вртићи су нужда запослених родитеља или привилегија оних који могу да га плате. Укратко, то значи да незапослена мајка нема шта друго да ради него да се бави дјецом, а ако је она уз дјецу, онда су предшколске установе непотребне, па је освјешћивање родитеља (друштва) о постојећим могућностима раног учења, васпитања и образовања један од приоритета наше државе. Међутим, Босна и Херцеговина и Република Српска, нажалост, и данас спадају у друштва тзв. мушке доминације, у којима су незапослене мајке примарни васпитачи дјеце. И због традиционалног рђавог схватања многи родитељи и даље зазиру од вртића, инсистирајући на наслијеђеним увјерењима да дјецу треба васпитавати мајка или (бака), а не институција. Кад тако говоре родитељи, не треба се онда чудити осталим члановима друштва, који окрећу главу од „туђих“ проблема. А, да ли су то само „туђи“ проблеми? Очигледно је да нису. То су, без сваке сумње, заједнички проблеми свих нас, проблеми здравог и хуманог друштва.

Усуђујемо се тврдити да је нужно мијењати и постојећу хијерархију улагања или расподјеле друштвених доходака у васпитању и образовању. Потрошња по студенту на универзитетима у Републици Српској далеко је већа од потрошње у основној и средњој школи, а све то је далеко веће од улагања у предшколско васпитање и образовање. Обртањем те размјере требало би да улагање у предшколство постане један од националних приоритета. У свијету и на европском простору тај процес се одвијао различитим темпом , да би свој пуни замах достигао крајем протеклог вијека и постао у већини земаља равноправан подсистем образовања, у зависности од економске моћи и општег друштвеног и културног развоја, али највише од културних образаца који се односе на значење појединца (дјетета) и поштовање дјечијих права (Ključni podaci o predškolskom obrazovanju i vaspitanju u Evropi. Izveštaj mreže Eurydice i Eurostat-a, 2014).

Предшколско дијете има разноврсне потребе, могућности и интересовања, па је неопходно стратегије развоја образовне политике градити на принципу интеграције, како би оне биле препознате у систему друштвених вриједности као приоритет, а затим равноправно третиране у погледу њиховог задовољавања у свим подсистемима организације друштвеног поретка (социјална заштита, образовање, запошљавање родитеља – посебно мајки, здравствена заштита, ресор породице, те управе и локалне самоуправе).

Достигнути ниво развоја предшколског васпитања и образовању у Републици Српској указује на маргинализацију и двоструку дискриминацију дјеце. Иако се у системским документима предшколско васпитање и образовање прокламује као базични ниво образовања и фундаментално право које му гарантују УН Конвенције о правима дјеце, дјеци из неразвијених општина и социјално-угрожених породица, предшколство је недоступно, а право на образовање укинуто. Под утицајем глобализације и евроинтеграције, улога предшколског васпитања и образовања у друштву постаје све значајнија. Зато, дјелатност предшколства пред државу поставља задатак да дјелује адекватним стратешким потезима у области васпитања и образовања, бриге за породицу и просперитета друштва.

Развој дјелатности предшколства треба заснивати на идеји да је предшколско васпитање и образовање темељ цјеложивотног учења, и уставна ограничења која предшколство искључују од одговорности друштва, требала би се превазилазити. Развој дјелатности предшколства треба да се темељи на идеји да васпитање и образовање мора бити у систему васпитања и образовања и да предшколство има исти третман као већи нивои образовања (основно, средње и високо), што би дало основу да се постигне уједначавање педагошког квалитета за сву дјецу Републике Српске у смислу једнаких услова за учење и развој и у развијенијим и мање развијеним дијеловима Републике Српске.

Дубока економска и општедруштвена криза која је захватила наше друштво наметнула је неке друге проблеме, акутуелније и драматичније. Проблем предшколства може да „чека“, али како, када је свима више него јасно, да се дјетињство догађа једном, да јако кратко траје, да се не може било чиме замијенити и да је све што се пропусти и изгуби у том периоду изгубљено за сва времена. Може ли се увијек све оправдати општим сиромаштвом у земљи, високом стопом укупне незапослености, нарочито женске радне снаге, регресивним процесима како у друштву, тако и у менталитету људи. Све то у крајњој консеквенци води мисији чија је главна преокупација освјешћивање о сиромаштву, а не освјешћивање о значају и моћи у улагање у рано дјетињство као продукцију идеје за развој у будућности. Каква је

перспектива заједнице која није кадра тако великом броју оних на којима свијет остаје осигурати минималне, ако већ не задовољавајуће, услове развоја, питање је које неизоставно слиједи?

Према критеријумима одраслих, предшколско васпитање и образовање може се у недоглед одлагати јер за њега „има времена“. Оно што је од значаја за одрасле не мора увијек бити од значаја и за дјецу – друштвене карте се још увијек не дијеле у корист дјеце. Друштво није учинило одлучујући корак, на дјецу предшколског узраста и даље гледамо као на потпуно друкчија бића. Али, шта је то друкчије? За очекивати је да је друкчије само оно што је удаљено и непознато. Спољашње друкчије је ближе од унутрашњег друкчијег, далеко и непознато је ближе од друкчијег у нашем дворишту или у нашем дому. „Унутрашње друкчије је скривеније и непризнатије од спољашњег друкчијег. Одсуство признања дјетињства, а дјелимично и његово наопако признање обиљежило је ову разлику“ (Burdije, 2001, стр. 68).

Данас, у савременим условима, у породици као главној друштвеној институцији васпитања и образовања дјеце, потребан је систем предшколског васпитања и образовања који је дизајниран да буде флексибилан и мултимодални, што би одговарало друштвеним потребама родитеља и постало један од битних фактора у побољшању демографске ситуације. Оно што је код нас јасно јесте да имамо важећи Програм предшколског васпитања и образовања са конкретним исходима за дјечији холистички развој у којем је предвиђено партнерство са породицом као и њено учешће ради дјечијег уживања, развоја и учења. Учење је фундаментално друштвено и одвија се у оквиру културних контекста дјетета. Дјеца уче кроз активно ангажовање, активност посматрања, експериментисања и социјалне интеракције са другима. Међутим, класични облик дјечјег вртића, чак и ако данас код нас има доминантан положај, не може бити једини.

На садашњем степену развоја предшколског васпитања и образовања потребно је осигурати увођење нових модела васпитања и образовања за дјецу предшколске доби. Могући организацијски облици васпитања и образовања дјеце предшколске доби могу бити разноврснији: дјечји вртић за дјецу предшколске доби са општим развојним групама, компензаторским, комбинованим фокус групама у вртићима са различитим врстама краткорочног боравка у вртићу за дјецу предшколске доби на темељу образовних институција, предшколске групе на темељу културних и образовних центара, предшколске групе на темељу добровољних родитељских заједница и сл. Не умањујући реалност буџетских ограничења, одлуке о улагању у развој дјеце и њихових породица биле би оснажене усмјеравањем пажње на дугорочну друштвену корист у односу на програмске трошкове.

ЗАКЉУЧАК

Према наведеним аргументима и даље је нужан критички однос, што значи да их треба и даље научно провјеравати у сарадњи са праксом. Остаје питање дјеловања васпитно-образовне праксе и побољшавање васпитања и образовања предшколске дјеце у породичном контексту, неизбјежног, и, по свему судећи, најдјелотворнијег партнерског односа породице са предшколском установом.

У исто вријеме, треба свестрано и одговорно размотрити стање и проблеме везане за питања свеобухватног јачања система предшколског васпитања и образовања, што далеко премашује претензије и могућности овог рада. Жеља нам је, ипак, била да укажемо на нека од бројних питања која се у овој области намећу. Од не малог значаја је и тренутак у којем разговарамо о овој теми. Сљедећи миленијум ће бити толико успјешан, у коликој мјери ћемо поштовати дјецу. Љубав према дјеци је први изазов без кога свијет нема будућност. Много је важније бавити се тиме, него колико треба подићи старосну границу за одлазак у пензију. У поштовању дјеце је тајна развоја, живота и наде. Свако прије свега овоме треба да даје предност.

ЛИТЕРАТУРА

Агенција за предшколско, основно и средње образовање (2011). *Квалитет предшколског одгоја и образовања у Босни и Херцеговини*. Сарајево: Агенција за предшколско, основно и средње образовање.

Burdije, P. (2001). *Vladavina muškaraca*. Podgorica: CID&Univerzitet Crne gore.

Deklaracija o ljudskim pravima (1948). Ujedinjene nacije. http://www. unmikonline. org/regulations/unmikgazette/04serbian/SChri/ SCUniversal_Declaration_of_Human_Rights.pdf (18.5.2016.)

Drugi zakon o dječijoj zaštiti. Službeni list SR BiH br. 7 (1975).

European Commission/EACEA/Eurydice/Eurostat (2014). *Ključni podaci o predškolskom obrazovanju i vaspitanju u Evropi. Izveštaj mreže Eurydice i Eurostat-a*. Luksemburg: Publications Office of the European Union.

Каменов, Е. (2007). *Опште основе предшколског програма (Модел Б).* Нови Сад: Драгон.

Kamenov, E., Spasojević, P. (2008). Predškolska pedagogija. Bijeljina: Pedagoški fakultet u Bijeljini Univerziteta u Istočnom Sarajevu.

Konvencija protiv diskriminacije u obrazovanju (1960). Generalna konferencija OUN za prosvetu, nauku i kulturu. http: //www. unhcr. rs

/media/Medjunarodna %20konvencija %20o%20ukidanju%20svih%20 oblika%20rasne%20diskrimi.pdf (18.5.2016.)

Marendić, Z. (1989). Razvoj predškolskog vaspitanja u BiH. U: *Zbornik radova sa simpozijuma 100 godina učiteljstva u BiH* (117-120). Sarajevo: SOUR „Veselin Masleša“, Samoupravna interesna zajednica osnovnog obrazovanja i vaspitanja BiH.

Милијевић, С. (2010). Предшколско васпитање и образовање у бившој Југославији са посебним освртом на БиХ. *Наша школа,* Бања Лука 21(3-4), 7-26.

Ministarstvo prosvjete i kulture Republike Srpske (2006). *Osnove programa predškolskog vaspitanja i obrazovanja*. Banja Luka: Ministarstvo prosvjete i kulture Republike Srpske

Општи закон о школству. Службени гласник ФНРЈ, бр. 28, 746-752 (1958).

Pravilnik o organizaciji rada u dječijem vrtiću. Službeni list NR BiH br. 26 (1948).

Rajović, R. (2010). *NTC sistem učenja – metodički priručnik za vaspitače*. Vršac: Visoka škola za obrazovanje vaspitača „Mihailo Pavlov“.

Републички педагошки завод, Савез самоуправних интересних заједница социјалне и дјечије заштите Босне и Херцеговине (1988). *Програм васпитно-образовног рада у организацијама удруженог рада за предшколско васпитање и образовање.* Сарајево: Републички педагошки завод, Савез самоуправних интересних заједница социјалне и дјечије заштите Босне и Херцеговине.

Републичко просвјетно педагошки завод Социјалистичке Републике Босне и Херцеговине (1979). *Програм васпитно-образовног рада у организацијама удруженог рада за предшколско васпитање и образовање.* Сарајево: Републичко просвјетно педагошки завод Социјалистичке Републике Босне и Херцеговине.

Спасојевић, П, Прибишев Белеслин, Т., Николић; С. (2007). *Програм предшколског васпитања и образовања*. Источно Сарајево: Завод за уџбенике и наставна средства.

UNESCO (1990). World Conference on Education For All. Paris: Jomtienu (5-9 march 1990).

Устави Босне и Херцеговине, Федерације Босне и Херцеговине; Републике Српске, кантонални – с анексима, Федерално министарство правде. Сарајево, поглавље III, члан 4. Б (1996).

Zakona o neposrednoj dječijoj zaštiti. Službeni list NR BiH br. 42 (1967).

Закон о предшколском васпитању и образовању. Народна скупштина Републике Српске. Бањалука: Службени гласник Републике Српске, бр. 28/94 (2008).

Zakon o predškolskom vaspitanju u BiH. Službeni list NR BiH br. 19 (1947).

Woodhead, M. (2012). *Različite perspektive o ranom detinjstvu : teorija, istraživanje i politika* (prevod Maša Avramović). Beograd: Institut za pedagogiju i andragogiju Filozofskog fakulteta u Beogradu, CIP – Centar za interaktivnu pedagogiju.

Резиме

Аутори су у раду пошли од анализе развојно-историјског аспекта институционалног предшколског васпитања и образовања у Босни и Херцеговини, закључујући да је предшколско васпитање и образовање у Босни и Херцеговини у односу на остале републике бивше Југославије стално каскало. Такво стање било је је условљено специфичним историјским, друштвено-политичким и економским развојем, уосталом као што је и данас случај.

На садашњем степену развоја институционалног предшколског васпитања и образовања охрабрујуће је да имамо важећи Програм предшколског васпитања и образовања са конкретним исходима за дечији холистички развој у којем је предвиђено партнерство са породицом као и њено учешће у васпитно-образовном раду ради што квалитетнијег дјечијег развоја и учења.

Радован Чокорило*
Факултет физичког васпитања и спорта Пале

DOI 10.7251/ZRNS1702125C
Прегледни рад

ЕСТЕТСКО ВАСПИТАЊЕ КАО ОДАБРАНА ЧОВЈЕКОВА СТВАРНОСТ

Пун заслуга, ипак пјеснички станује човјек на овој земљи (Хелдерлин)

Поезију ће сви писати (Миљковић)

Како у дебело ухо забости њежну ријеч? (Мајаковски)

Апстракт: *Лијепо као најобухватнији појам у естетици поједини естетичари посматрају као: суштински лијепо, природно лијепо, умјетнички лијепо и божански лијепо. Неки, пак, говоре и о другим естетским категоријама, као што су: узвишено, грациозно, љупко, трагично, комично, гротескно итд. У овом раду естетско васпитање посматра се превасходно у свјетлу оних теорија које естетски феномен поимају као нешто узвишено и дирљиво. Опажање, доживљавање и стваралачко ангажовање на пољу естетског извире из најдубље човјекове егзистенције. То омогућава духовну (емоционалну) спознају која је у стању да интегрише и уздигне естетски феномен на ниво апсолутног, савршеног и вјечног. Духовна спознаја подразумијева цјеловито психичко функционисање, при чему поред разума користимо интуицију, афективну и конативну димензију личности. То је зато што љепота није само естетска него је и метафизичка категорија. Човјек љепоту може појмити само цјеловито – лијепа душа, лијепо тијело, лијеп живот, лијепо понашање. То није само естетски суд, то је цјеловит суд. Ако је естетско духовни спознајни акт, при коме се естетика очитује као интуиција, тј. непосредно доживљено, она је емоционално-опажајно поимање конкретног свијета. Тако је естетско у самом коријену акт духа који подразумијева свијет и неки израз, као што је на примјер језик пјесништва. Овакво схватање естетског феномена и естетског васпитања може послужити за функционалније повезивање свих компоненти васпитања и боље разумијевање емоционалне димензије васпитања у цјелини.*

Кључне ријечи: *естетика, васпитање, лијепо, узвишено, интуиција.*

* radovancokorilo@yahoo.com

УВОД

Хелени су установили обухватне појмове: биће, лијепо и добро. Биће је појам који све обухвата и дозвољава да се све мисли. Лијепо је обухватни појам под који се подводе све естетске појаве, слично као што је то појам добра у етици.

За Платона је лијепо једна од три врховне идеје у царству идеја (поред добра и истине). Откривање лијепог није могуће постићи осим као откривање мистерије љубави и посвећивања у ту мистерију. „Прави пут, наиме, којим човјек иде к тајнама љубави или којим га други воде јесте овај: треба почети од многих љепота ... од једног тијела двама тијелима и од ова два свима лијепим тијелима и од лијепих тијела лијепим пословима и од лијепих послова лијепим сазнањима, и од сазнања доспјети најзад до оног сазнања које није сазнање ни о чему другом до о самој оној праљепоти, да се напосљетку тако упозна суштина љепоте“ (Платон, 1994:116–117).

Хришћанство је преко неоплатонизма прихватило платонизам посматрајући лијепо као нешто надљудско – еманацију божанства. У хришћанској ознаци за љубав (агапе), који термин Платон није употребљавао, еротско значење скоро ће се сасвим изгубити. Нестаће оне тиранско-демонске обузетости еросом, мада ће појам агапе асоцирати извјесну пријатност и блаженство.

Св. Августин поима свијет као савршено умјетничко дјело у коме се огледа божански дух; умјетност је разумна активност која се може научити и чији циљ није корист већ задовољство које се преко чула преноси на разум. Највиша је духовна љепота која се садржи се у врлини. Ренесанса афирмише идеал слободне личности окренуте овоземаљском животу. У том контексту часно мјесто припада лијепом.

За Лока [Locke], Декарта [Descartes] и Спинозу [Spinoza], сва знања и све вјештине су под суверенитетом разума, па тако чулима не припада истина. Кант [Kant] је стварање и доживљавање умјетности ставио у исти ред са рационалним и моралним сазнањем. Сматрао је да се естетским доживљајем може заронити у најдубљу тајну стварности. Овај филозоф је категорију узвишено озваничио као категорију естетског поред лијепог, мада је још у трећем вијеку наше ере извјесни Дионисије написао расправу о узвишеном. Хегел [Hegel] ће додати категорију комично и тако створити тријаду: лијепо – узвишено – комично. За Лајбница [Leibniz] љепота је чулна истина коју осјећамо.

Баумгартен [Baumgarten], оснивач естетике као науке о чулном сазнању, заступа становиште да се на чулном темељи и наука и умјетност.

Кант и Шелинг [Schelling] усмјеравају естетику према умјетности. Макс Десоар [Dessoir] раздваја естетику и општу науку о умјетности**:** предмет естетике је лијепо уопште (природно лијепо, људски лијепо, технички лијепо); предмет опште науке о умјетности је умјетност. Огист Конт [Comte] поставља тезу да је умјетност најкомплетнија репрезентација јединства људског духа јер је непосредно везана са осјећањима, мислима и радњама (најбоље средство за хармонизацију људског духа). Умјетност оплемењује све људске квалитете како умјетничке тако и научне.

У савременом добу постоји читав низ оријентација које желе објаснити феномен умјетности, као што су: научна естетика, психолошка естетика, натуралистичка естетика, марксистичка, спиритуалистичка, феноменолошка, егзистенцијалистичка, интегрална, постмодерна итд. Шарл Лало [Lalo] и Драган Јеремић у својим дјелима заступали су идеју интегралне естетике. Ту се ради о интеграцији мноштва перспектива: психолошка, физиолошка, историјска, социолошка итд. (уп. Зуровац, 2012).

Марио Перниола [Perniola] (2005), у својој књизи *Естетика двадесетог вијека* све естетике настале у двадесетом вијеку дијели у пет великих групација: естетика живота, естетика форме, естетика и сазнање, естетика и дјелање, естетика и осјећање.

Српски естетичар Мирко Зуровац (2005) у својој чувеној књизи *Три лица лепоте,* исцрпно говори о генези развоја појмова *суштински лијепо, природно лијепо и умјетнички лијепо.*

1. *Суштински лијепо* носи у себи своју изворну тајну која се може осјетити, али се не може прометнути у језик појмова нити појмовима до краја објаснити. Ипак је навео неколико класичних правила за објективно дефинисање лијепог предмета: 1) истина; 2) сјај и јасноћа; 3) цјелина и цјеловитост; 4) поредак и хармонија; 5) јединство и јединственост; 6) непокретност и ведрина; 7) срећа и блаженство, и 8) жудња за интелигибилним.
2. *Природно лијепо* дјело је природе и у његову суштину човјек није у стању да проникне.
3. *Умјетнички лијепо* дјело је човјековог продуктивног умијећа које би требало да нам је доста познато. Међутим, ми не знамо како се јавља оно умјетничко у умјетности. То не зна ни творац умјетничког дјела. Откуда долази музика? На што се ослања? Да ли се уопште ослања на нешто? Ми то не знамо, закључује Зуровац (2007).

Марксистичка естетика суштински је грађена на тези да је човјек „хомо фабер“, тј. стваралачко биће које своју активност нужно везује са спољашњим свијетом и од активног човјековог односа према стварности

зависи и његов развој и стварност. Као специјални и суштински однос према стварност и естетски однос је настао у дугом историјском процесу човјековог рада као производ усавршавања људских чула и друштвене историје.

СПОЗНАВАЊЕ ЕСТЕТСКОГ ФЕНОМЕНА

Естетику у овом раду смо схватили као одабрану човјекову стварност, а естетски доживљај као уживање вишег реда. За достизање овако високо постављене изврсности естетског феномена на располагању нам стоје субјективност, аутентичност и естетски укус. Они омогућавају естетско стваралаштво и духовну спознају естетског, тј. "проучавање осјећања, појмова и судова превасходно у умјетности, али и у широј класи објеката који се сматрају дирљивим, лијепим или узвишеним" (Блекбурн [Blackburn], (1999: 110).

"Стари" естетско одређују као категорију у којој је остварен неки ред у коме влада мјера и склад. Сматрају да изван оствареног умјетничког дјела постоји објективно мјерило којим се процјењује његова естетска вриједност, а потпуно занемарују субјективно задовољство што га дјело ствара.

"Млади", посве супротно, уводе појам укуса и тако доводе естетско у најближу везу с човјековом субјективношћу. С појавом укуса стара филозофија умјетности уступа мјесто теорији осјећајности. Овакво схватање створило је, чини се, нерјешиву загонетку – како утемељити уочену објективност на индивидуалним представама?

Та измјена, како каже Лик Фери [Ferry] (1994: 25), дала је повода за појаву три питања која су пресудна за разумијевање модерне културе.

Прво, *питање ирационалности лијепог*, које суштински, преко тежње ка аутономији чулног у односу на разумско, укључује нову везу човјека с Богом која ће непрестано све више обиљележавати модерност.

Друго, *настанак критике*, која ће увести преиспитивање традиције и омогућити идеју једне историје умјетности која ће ударити темеље радикално новом поимању оригиналности аутора.

Треће, *питање комуникације*, опште чуло и комуникација, може ли се расправљати о лијепоме? Уколико се лијепи објекат схвати као чисто субјективан неухватљивом способношћу естетског укуса, како се може постићи сагласност о љепоти неког умјетничког дјела или дјела природе. Тиме се истраживање о „мјерилима лијепог укуса" показује најбитнијим, јер се на њеној разини поставља средишњи проблем модерности уопште – како утемељити објективност на субјективности, трансценденцију на иманенцији?

На основу савременог схватања естетике произилази да је љепота превасходно духовна категорија неограничена у видовима свог испољавања и могућностима остваривања. По својој природи човјек је духовна и тјелесна љепота. Самим тим је позван на духовно стваралаштво које се опредмећује у бројним и разноврсним видовима умјетничког испољавања. Али, човјек је позван и на тјелесно стваралаштво, као иманентни дио сопствене укупне битности. Тјелесност и духовност као двије стране цјеловитог човјековог бића и тежња за стваралаштвом у њима понаособ, што је увијек јединство, узвисује човјека до трансценденталних висина (Чокорило, 1996: 2).

С обзиром на чињеницу да је човјеково тијело саздано по принципима пропорције и симетрије и да у човјеку постоји непрестана духовна жеђ за љепотом, он је, дакле, по суштинским карактеристикама свог постојања заиста љепота. Ето довољно разлога зашто се може говорити о природној човјековој љепоти којом је он дарован да буде украс у космосу. Могуће је говорити и о човјековој умјетничкој љепоти која надограђује његову природну љепоту уз стваралачки и самостваралачки напор. Исто тако, можемо говорити и о човјековој божанској љепоти која се исцрпљује у трансценденталном идеалу којем човјек непрекидно тежи. На вишем нивоу могуће је говорити и о богочовечанској љепоти као мјери остваривања божанске љепоте у човјеку и човјечне љепоте у Богу (Чокорило, 1996: 2).

Ако је естетско духовни спознајни акт, при ком се естетика очитује као интуиција, тј. непосредно доживљено, она је и емоционално-опажајно поимање конкретног свијета. Естетско је у самом темељу акт духа који подразумијева свијет и неки израз, као што је, на примјер, језик пјесништва.

Човјек се судара у подвојеностима душе-тијела, духа-материје, у надахнућу као егзистенцијално-психичком напору. У интуитивном доживљају обухваћено је и трајање душевног живота у којему је вријеме стваралачки чинилац, бит душевног доживљаја, а читава се стварност тумачи помоћу живота. Интуицијом се спознаје сам битак, у трајању се очитује његова историја која посредује прошлост у садашњост, а животни елан је носилац градације битка који у животној динамици има успоне и падове.

За Платона је интуиција била највиши домет људске мудрости, с обзиром на то да пружа непосредан увид у трансценденталне суштине којима све ствари нашег искуства дугују своје постојање. То непосредно сагледавање суштина проглашено је и од феноменологā Хусерлове школе за краљевски пут ка истини.

У седамнаестом вијеку Декарт [Descartes] је сматрао да ствари разумијемо помоћу двије врсте операција – интуицијом и дедукцијом, дакле проницљивошћу и мудрошћу. Под интуицијом не подразумијева

колебљиво свједочење чула нити *варљиви суд* који проистиче из *изгријешених* конструкција маште, него концепцију коју нам даје незамагљен и пажљив ум толико радо и толико јасно да смо потпуно ослобођени сумње у оно што разумијемо. Интуиција за овог филозофа није мање поуздана, него је чак и поузданија способност ума.

Деветнаести вијек је поново довео до расцјепа у гледању на интуицију и интелект. Присталице афирмативног схватања интуитивног сазнања на интелектуалне дисциплине гледају с презиром, а они који преферирају разум омаловажавају ирационални карактер интуиције. У подручју интуитивне спознаје конкретизује се чист умјетничко естетски чин као експресија, тј. израз. Према Бенедету Крочеу [Croce] (2006) израз је чиста интуиција, потпуно очишћен од свега интелектуалног, јер интелект интуицији замагљује вид. Интуиција као недефинисана јединица перцепције стварности и јединствене слике могућег, ипак, без материје и духовне дјелатности не би изашла ван из своје апстракције и претворила се у дјелатност. Интуирати значи изразити, умјетност јесте интуиција, умјетност је умјетност интуиције. У естетском чину то је сама изражајна дјелатност која ослобађа дух, односно вољу самога духа. Свако умјетничко дјело увијек је унутрашња одлука воље.

Спознавања естетског само путем интуиције, што је специјалност видовњака и умјетника, како се то некоћ сматрало, није могуће. Интуитивна и интелектуална спознаја су повезане, па се скоро у сваком случају остварује њихова узајамна сарадња и јединство.Занемаривање једне у корист друге спознаје или њихово раздвајање у естетском образовању ускраћује поимање суштине естетског.

У образовној пракси интуиција се од почетка посматра као надљудско надахнуће или савременијим језиком речено – урођени инстинкт, нешто што је блиско умјетности и не може да се научи. „Крајње је вријеме“, како каже Рудолф Арнхајм [Arnheim] (2003: 29-30), „да се интуиција спасе од своје ауре поетског надахнућа и да се припише прецизном психолошком феномену.“ По његовом мишљењу, интуиција је сазнајна способност резервисана за активност чула зато што оперише помоћу процеса у пољу, а само чулно опажање може да пружи знање помоћу процеса у пољу. Тако обично виђење физиолошки почиње оптичким дражима пројектованим на многе милионе пријемника на мрежњачи. Те многе тачкасте забиљешке се морају организовати у обједињену слику, која се на крају састоји од визуелних предмета различитог облика, величине и боје, диферентовано смјештених у простору. Правила која управљају таквом организацијом проучавали су гешталтни психолози и као главни налаз пронашли да виђење оперише као процес у пољу, тј. да се мјесто и функција сваког саставног дијела одређује структуром као цјелином. У оквиру опште структуре, која се пружа кроз

простор и вријеме, све компоненте зависе једна од друге, нпр. боја коју према нашем опажању има неки предмет зависи од боје његових сусједа. Ето тако се под интуицијом подразумијева аспект поља или гешталтни аспект опажања.

"Непотребно је рећи да је естетско опажање сасвим посебан случај… У музичкој композицији и извођењу, такође, непосредно се опажа тежња ка уравнотеженом реду, а бициклистичка кинестетичка контрола понавља се у начинима на које балерине, глумци и акробате управљају акцијом својих тијела. У том смислу, борба новорођенчета када учи да стоји и да хода јесте рана, упечатљива демонстрација интуитивне моторне контроле" (Арнхајм, 2003: 30).

ЕСТЕТСКО И СВЕТО (ДУХОВНА СПОЗНАЈА ЕСТЕТСКОГ)

Човјек се у самом свом бићу одређује према божанском вјером или невјером. Естетско је суштински моменат човјековог односа према сакралном. Однос сакралног и естетског најбоље изражава естетска категорија узвишеног (спој лијепог и величанственог) која у човјеку поред извјесне дозе естетског уживања изазива у највећој мјери дивљење, страхопоштовање и покорност. Најдубљу повезаност светог и лијепог представља Платоново учење о јединству три идеје: добра, истине и љепоте. Суштинско јединство успоставља идеја добра и идеја истине – добро је истина и истина је добро (врлина је знање – Сократ), а љепота је, у ствари, однос који ова божанска идеја успоставља са спољашњим свијетом. Заједница истине и добра исијава љепоту па се у том контексту љепота може дефинисати као дејство оног божанског на човјека. С једне стране, божанство на човјека дјелује љепотом, а с друге стране, љепота је човјеку доказ божанске моћи и умјетности. У складу са античким схватањем да је суштинска карактеристика свијета љепота (космос – украс), Хачесон [Hutcheson] сматра да је свијет естетска творевина, те је нужно да се естетска природа објасни умним покретачем – Богом. Једино чиме се може објаснити савршен склад између нашег естетског опажаја (укуса) и околине је управо постојање Бога.

Естетски феномен је могуће спознати једино на нивоу духа (душе) односно ума, тј. *цјелином психичког функционисања,* при чему поред разума користимо *интуицију, афективну и конативну* страну личности. То је зато што љепота није само естетска него је и метафизичка категорија. Човјек љепоту може појмити само цјеловито: лијепа душа, лијеп живот, лијеп поступак. То није само естетски суд, то је цјеловит суд. На тој линији су и достигнућа хуманистичке и гешталтне психологије о потреби покретања, спознавања и самоактуелизације стваралачких потенцијала личности.

Афирмација интуитивне спознаје која учествује заједно са интелектуалном и емоционалном спознајом доприноси цјеловитом сагледавању естетског феномена. Занемаривање једне у корист друге или њихово раздвајање ускраћује поимање естетског.

У хришћанству се љепота схвата као карактеристика вишег нивоа бивствовања, као тајанствена, метафизичка ствар. Могли бисмо рећи заједно с Берђајевом [Бердяев] (1995) да је *љепота крајњи циљ свјетског и људског живота.* Љепота је субјективна, тј. стварна, јер стварност лежи у субјективности, у првобитно бивствујућем животу који је пун огња, а не у објективном бићу, у коме је животни огањ већ угаснуо. Човјек љепоту прима цјеловито. Кажемо лијепа душа, лијеп живот, лијеп поступак. Бога, вјечност и Царство Божије могуће је појмити једино као царство љепоте. Преображење свијета је појава љепоте. Св. Николај Велимировић у својој филозофији умјетности васколики свијет поима као живо и савршено умјетничко дјело – Божије поетско дјело, односно поезију Божанског духа. Све што постоји, постоји као живи симбол који је створио Бог-умјетник и као начин Његовог говорења човјеку (http://www.scribd.com/doc/8046158/-). Св. Јустин Поповић у својој естетици говори о умјетничком дјелу као оном које задовољава човјекову жеђ за смислом и бесмртношћу. На врхунцу умјетничког доживљаја егзистенције рађа се религиозна духовност и свијест. Тако је религиозна осјећајност, у ствари, трансценденција умјетничке духовности, духовно преображење природне егзистенције, али не симболичко и посредно него прагматично и непосредно кроз које човјек задовољава унутрашњу чежњу за савршенством, за смислом и радошћу, за спасењем свијета и самоспасењем духовне суштине свог природног бића.

Овакво схватање естетског феномена и на тој основи засновано естетско васпитањима огроман, понекад и искључив значај за духовно спознавање и сазријевање. Интуиција, емоције, страст и спознаја срцем, као естетски постулати оживљавају нашу жеђ за спознајом Бога. Бога, вјечност и Царство Божије могуће је појмити једино као царство љепоте. На врхунцу умјетничког доживљаја егзистенције рађа се религиозна духовност и свијест. Тако се религиозна осјећајност показује као трансценденција умјетничке духовности, духовно преображење кроз које човјек задовољава унутрашњу чежњу за савршенством, за смислом и радошћу. Сама *Библија* је дјело огромне литерарне и естетске вриједности (то је модел изражавања са снажним сликама и метафорама). Бог је стваралац, стварање је тајна (лијепо = свето = добро = истинито). Видљиви свијет је несумњиво откровење Бога, основни је постулат хришћанске антропологије. Све што постоји постоји као живи симбол који је створио Бог-умјетник и као начин његовог говорења човјеку. Природа је живо и савршено умјетничко дјело. Васколики свијет је Божије поетско дјело, поезија Божанског духа. Умјетност као сфера

естетског васпитања враћа нас нашој индивидуалности и подстиче да у њој будемо. Естетско васпитање мора имати у виду два циља: нижи, који служи забави и игри, и виши, који напаја душу тако што је укључује у љепоту. Међутим, естетско надахнуће и преображавајућа снага љепоте морају бити ојачани радом душе, јер изван тога естетско надахнуће може ослабити душу и развити неодговорност и својеврсну (естетски обојену) непромишљеност. Нижу функцију естетског васпитања не треба потчињавати вишој (као ни обрнуто) јер су обје потребне једна другој и своје мјесто у духовном сазријевању човјека налазе у својој повезаности с религиозним животом. Искључиво развијање ниже функције естетског васпитања води у јалови естетски хедонизам у коме се не открива напајајућа снага естетског надахнућа. Развијање, пак, само више функције естетског васпитања води у одвајање од живе цјеловитости у човјеку и веома лако доводи до оне естетске препредености која прекида везу естетске сфере с духовним проблемима живота у цјелини (уп. Зењковски (Зенъковский) 2002: 173).

ЕСТЕТИЧКЕ РЕФЛЕКСИЈЕ НА ЕСТЕТСКО ВАСПИТАЊЕ

Фридрих Шилер [Schiller] (2007) у *Писмима о естетском васпитању* изражава неограничену вјеру у естетско васпитање које оплемењује човјека и једино га оно може учинити слободним. Усклађује му све способности, развија симболичку и метафоричку активност која је основа за однос према стварности. Извор ове активности је нагон за игром, а објект овог нагона је умјетност. Игра је естетски однос према стварности који се састоји у естетском посматрању природе и стварању умјетности. Естетска активност има своју особиту природу различиту од свих других активности и друштвених стања. Шилер разликује естетски однос према стварности од: *физичког* (стварност утиче на сензибилно стање); *логичког* (стварност омогућава сазнање) и *моралног* (стварност као предмет рационалне воље). У естетском односу стварност није предмет једне душевне моћи или чула, већ предмет активности свих моћи. Естетско стање је основа могућности свих њих. Ето зашто једино естетско васпитање има могућност да доведе до праве човјечности јер се тако уклањају облици учења који људску природу чине ограниченом и несавршеном.

У свом педагошком систему Јохан Фридрих Хербарт [Herbart] естетско васпитање тијесно је повезао са моралним васпитањем. Његова суштина је у односима боја, линија, тонова и воље. Естетском културом се може сачувати хармонија и равнотежа и превазићи опасност разумске једностраности. Увео је естетски пинцип у васпитање, а васпитање посматрао као врсту умјетности.

Србин, Вићентије Ракић, почетком XX вијека у својој књизи *Васпитање игром и умјетношћу* развија оригиналну теорију игре. Сматра да игра баш као и умјетност развија духовну и тјелесну оштрину, слободу и независност. Консеквентно томе, васпитање игром и умјетношћу потребно је нарочито у дјетињству када су све човјекове способности у развоју. Ракићева теорија и данас је значајна по својој основној идеји о јединству човјека као бића и потреби да се то јединство очува и даље развија.

Енглез, Херберт Рид [Read] (1958), полази од основне тезе да је естетска активност органски процес физичке и менталне интеграције личности и залаже се за увођење естетског принципа у настави. Афирмисао је сензибилитет, машту и осјећања у васпитању које је дотад било исувише оптерећено рационализмом. Три су битне активности које треба његовати у школи: самоизражавање (као урођену човјекову потребу да саопшти своје мисли и осјећања другим људима), посматрање (као тежњу човјека да забиљежи своје чулне импресије) и процјењивање (као одговор човјека на изражавање других људи и на вриједности у свијету чињеница). Образложио је како развој цјеловите личности сједињује чулно, емоционално и интелектуално, а игра као облик умјетности омогућава дјетету интеграцију са физичким универзумом.

Американац, Томас Манро [Munro] (1956), умјетност ставља у функцију васпитања јер она обухвата све аспекте људског живота који стимулишу умјетника на естетску активност. Човјек је способан да разумије и доживи умјетност посредством образовања које у њему развија естетски укус и способност естетског. Иако се традиционално естетско образовање идентификовало са умјетничким, није лимитирано само са њим, већ је повезано са природом, људским животом и људским производима изван умјетности. Стога општи циљ естетског образовања је развој свих способности неопходних за савремени живот и развој личности. Оптимално развијати естетске и умјетничке склоности путем активне вјежбе и примјене у посматрању, представљању и дискусији о умјетничким дјелима, значи развијати опште способности, односно стваралачке способности које су неопходне за сваку дјелатност.

Францускиња, Ирена Војнар [Wojnar] (1963), у својој концепцији васпитања отвореног духа нарочито афирмише естетско васпитање за доба адолесценције зато што је умјетност најбоље средство за продирање у живот и пројектовање будућности. Умјетност као васпитно средство задовољава психолошке потребе омладине која лебди између сањарења и прилагођавања. Естетско васпитање помаже омладини да изрази свој унутрашњи живот и открије прихватљиве животне моделе. Естетско васпитање доприноси развоју отвореног духа уколико својим садржајима обухвата све врсте умјетности и то не само на теоријском већ и као практични рад ученика.

ЗАКЉУЧАК

Естетско васпитање изражава специфичну страну узајамног односа човјека и стварности. То је аристократски однос човјека према стварности. Изгледа да су естетске способности човјеку урођене. За естетско васпитање важно је упамтити да оно као феномен постоји у четири равни:

– Естетско у објективној стварности (природа, умјетност, друштво, свакодневни живот),
– Естетско у субјективној стварности (личност, свијест, естетски укус),
– Естетско у трансценденталној равни (естетске идеје, естетски идеали),
– Естетско васпитање као процес:
  а) формирање естетског односа човјека према стварности;
  б) формирање естетских својстава личности;
  ц) оспособљавање човјека да схвата, доживљава, процјењује и ствара лијепо у животу и умјетности.

Супротно потрошачкој аутономији, *ријалити-естетици* и виртуелној стварности, у савременом свијету феномен естетског отвара перспективу *аристократске аутономије и уживања вишег реда* која се заснива на самоактуелизацији аутентичних потенцијала сваког појединца. Није будућност естетског васпитања човјека увођење посебног предмета који би генерално и апстрактно продубљивао естетски феномен било с аспекта опште естетике или опште науке о умјетности. Идеал је примијењена естетика која би естетски феномен третирала у складу са развојним нивоима човјека и у складу са другим компонентама васпитања. За сада се не иде у том смјеру, односно у великој смо оскудици третирања естетског феномена у васпитању човјека, поготово у складу са савременим достигнућима у естетици.

ЛИТЕРАТУРА

Арнхајм, Р. (2003). *Нови есеји о психологији уметности*. Београд: СКЦ Београд. Универзитет уметности у Београду.

ххх. (1976). *Библија*. Београд: Издање библијског друштва Београд.

Берђајев, Н. (1995). *Егзистенцијална дијалектика божанског и људског*. Београд: Логос Ортодос.

Блекбурн, С. (1999). *Оксфордски филозофски речник.* Нови Сад: Светови.

Чокорило, Р. (1996). Естетика homosporticusa. Ниш: *Fis Comunications*.

Фери, Л. (1994). *Homo aestheticus.* Нови Сад: Издавачка књижарница З. Стојановића.

Кроче, Б. (2006). *Естетика као наука о изразу и општа лингвистика*. Ниш: Зораф.

Munro,Th. (1956). *Education in Philosophy and Psychology.* New York: Liberal Arts Press.

Платон (1994). *Гозба*. Београд: БИГЗ.

Read, H. (1958). *Education through Art*. London: Faber and Faber.

Шилер, Ф. (2007). *О лепом*. Београд: Book & Marso.

Wojnar, I. (1963). *Esthétique et Pédagogie*. Paris: Presses universitaires de France.

Зењковски, В. (2002). *Проблеми васпитања у светлу хришћанске антропологије.* Београд: Зухра.

Зуровац, М. (2012). *Тешкоће у заснивању естетике.* Београд: Просвета.

Зуровац, М. (1997). *Дјетињство и зрелост умјетности (I и II књ.)*. Београд: Плато.

Зуровац, М. (2005).*Три лица лепоте*. Београд: Службени гласник.

(http://www.scribd.com/doc/8046158/-).

Radovan Čokorilo

AESTHETIC EDUCATION AS A CHOSEN MEN'S REALITY

Summary

In this paper, the most comprehensive notion in aesthetics, the beautiful, is regarded as fundamentally beautiful, naturally beautiful, artistically beautiful and divinely beautiful. Aesthetic education is primarily regarded in the light of those theories where the phenomenon of the aesthetic is deemed lofty and endearing. Perception, experiencing, and creativity on an aesthetic plane all stem from the most essential human existence. This enables spiritual (i.e. emotional) cognition, which can integrate and elevate the aesthetic phenomenon to the level of the absolute, perfect and eternal. Spiritual cognition entails a complete psychological functioning, whereby intuition, as well as affective and connotative personality dimensions, are used along with reason. This stems from the fact that

beauty is not solely an aesthetic, but a metaphysical category as well. A person can only perceive beauty in its entirety – as a beautiful soul, a beautiful body, a beautiful life, beautiful behaviour. This is not just an aesthetic judgement, but a comprehensive one as well. If the aesthetic is a spiritual act of cognition, whereby it is seen as intuition, i.e. a direct experience, it is an emotional and perceptional understanding of the concrete world. Therefore, the aesthetic is fundamentally a spiritual act, which involves the world and a form of expression, such as the poetic language. Aesthetic education addresses the peculiar aspect of the mutual relationship between a person and the reality. It is a person's noble attitude to the reality, where games and art play an important role (Schiller, Rakić, and Read). The development of a complete personality includes sensuous powers, emotions and intellect, whereas games as an art form enable child's integration with the physical universe. Aesthetic activity has a peculiar nature, distinct from all other types of activities and social states. Therefore, numerous pedagogues exalted aesthetic education to the level of a pedagogical principle (Herbart and Read). As a process, aesthetical education involves: a) establishing an aesthetic attitude to reality in a person; b) development of aesthetic personality traits; c) enabling a person to understand, experience, evaluate, and create the beautiful in life and art. This understanding of the aesthetic education and phenomenon of the aesthetic can serve as a more functional method of bringing together all educational components and help in better understanding of the emotional aspect of education in general.

Златко М. Павловић*
Универзитет у Источном Сарајеву
Филозофски факултет Пале

DOI 10.7251/ZRNS1702139P
Прегледни рад

КОНТЕКСТНОСТ УЧЕЊА У ВИРТУЕЛНОЈ СТВАРНОСТИ

Апстракт: *Један од највећих проблема који прате учење у васпитно-образовним институцијама везан је са недостаком мотивације за учење. У великој мјери је то повезано са измјештањем учења из контекста природних животних токова. Учење затворено у школске учионице је ванконтекстно учење – учење којем дјеца не виде смисао ни сврху. Проблем недостатка мотивације за учење може се рјешавати подизањем нивоа контекстности учења. У том свјетлу нове могућности доносе виртуелне технологије и ширење њихове примјене. Виртуелизација омогућује да се неки сегменти свакодневног живота селе у виртуелну стварност. Тиме се шире могућности да учење опет буде саставни дио уобичајених животних токова, да буде контекстно, али сада контекстно у том виртуелном свијету. У раду су размотрени неки аспекти те виртуелне контекстуализације учења.*

Кључне ријечи: *виртуелна стварност, контекстно учење, учење у виртуелном окружењу.*

Увод

Међу најважнијим проблемима са којима се срећу наставници у школама јесте проблем како дјецу мотивисати да уче садржаје предвиђене наставним програмом. Овај проблем је пољедица својеврсног парадокса везаног за школско учење. Наиме, јасно је да су дјеца изузетно мотивисана да истражују, сазнају о свијету око себе, изузетно су мотивисана да уче. Дијете непрестано учи, завирује у све и свашта, поставља мноштво питања. Огромна је количина онога што дијете научи у првим годинама живота. Онда дијете пође у школу и ту се деси нешто што мијења такву слику. Учење у школи често постаје нешто што је тегобно, непријатно, нешто што се ради под присилом. Зашто се дјеца која имају природни импулс да уче, која уче тако лако и толико много, у школи често понашају битно другачије. Заправо се ништа битно не мијења са дјечијом жељом за учењем. Она су и даље мали истраживачи, и даље као сунђери упијају нова знања, али се то догађа највећим дијелом ван школе, у свакодневном животу у породици, на улици, у игри са вршњацима итд. Маслов каже: „Децу не треба учити да буду радознала. Али она *могу* бити научена, институционализовањем, да *не* буду радознала“ (Maslov, 1982: 105).

* zlatko.pavlovic.ffuis.edu.ba

Шта је то по чему се учење у школи толико разликује од учења у свакодневном животу и што доводи до знатних разлика у мотивацији за учење у школи и ван школе?

Више је таквих разлика, али овдје је најважније то што је учење које се одвија у свакодневном животу учење које је уклопљено у животни контекст. Код таквог учења се питање о његовом смислу уопште не поставља, јер је његов смисао сам по себи разумљив из контекста у којем се оно одвија. Када тако учи, дијете учи потпуно природно и без посебног напора. Такво учење, које је саставни дио природног животног тока, које је природно уклопљено у дјететов животни контекст, може се назвати контекстним учењем (Павловић, 2003). Доналдсонова је користила термин ванконтекстно мишљење да означи такво мишљење које не дјелује унутар подржавајућег контекста смисаоних збивања и које се уобичајено назива формалним или асптрактним (Donaldson, 1997). По аналогији можемо и учење које је измјештено из контекста смисаоних збивања назвати ванконтекстним учењем. Управо је такво школско учење. Оно је извађено из животног контекста, издвојено и лоцирано у круг посебног школског окружења. Кад се нађе у ситуацији да у свакодневном разговору не разумије неку ријеч или неку језичку конструкцију, због тога што не влада неким граматичким правилом, дијете је природно мотивисано да научи значење дате ријечи или датог граматичког правила. Контекст такво учење чини потребним и потпуно смисленим. Када наставник у школи захтијева од дјетета да научи граматичко правило, дијете често неће схватати прави смисао тог захтјева. Једноставно неће осјећати потребу за тим знањем, па неће бити природно мотивисано да га стекне. Култура човјечанству доноси огромну добробит, али тражи и одређене жртве. Једна од таквих жртава је и неопходност ванконтекстног учења, јер је непросто немогуће само контекстним учењем на нове генерације пренијети све неопходне тековине културе. Највећи дио проблема мотивације за школско учење може се подвести под питање како постићи да и школско учење буде у што већој мјери контекстно, односно како да буде у што је могуће већој мјери повезано са животом ученика на такав начин да они осјете потребу за учењем и да им учење буде смислено. У наставку текста ћемо размотрити нека нова питања које на том плану отвара примјена виртуелне стварности.

Виртуелизација и виртуелна стварност

Према Алвину Тофлеру свака цивилизација има своје скривене кодове који се састоје од система међусобно повезаних принципа који програмирају понашање људи и управљају животним токовима те цивилизације (Toffler, 1980). Ови кодови се мијењају са великим периодичним револуцијама које

представљају замјену једне цивилизације другом, односно, како би рекао Тофлер, представљају појаву новог цивилизацијског таласа. Овај аутор цјелокупан досадашњи развој цивилизације дијели на три таква таласа.

Први талас услиједио је након претцивилизацијског периода када су људи живјели у малим примитивним заједницама ловаца-сакупљача. Револуција која је означила појаву првог цивилизацијског таласа била је неолитска револуција. Десила се у периоду око 8000 година п.не. уводећи нас у пољопривредну цивилизацију. Та цивилизација доминирала је до друге половине 17, односно до прве половине 18. вијека. Тада долази до индустријске револуције која човјечанство уводи у други цивилизацијски талас и у индустријску цивилизацију. У другој половини 20. вијека јавља се трећа револуција и почиње трећи цивилизацијски талас. Ради се о информатичкој револуцији и информатичкој цивилизацији. Јајали и Махмуди износе предвиђање да би наредни (четврти) талас у развоју цивилизације могао довести до развоја виртуелне цивилизације (Jajali and Mahmoodi, 2009). Таква цивилизација почивала би на виртуелним технологијама које отварају сасвим нове просторе посебне врсте стварности – виртуелне стварности.

Термин *виртуелна стварност* се користи за означавање доста широког и разноликог поља посебне примјене компјутера. То је назив за технологије чији почеци су везани за шездесете године 20. вијека и за истраживања у области тродимензионалне компјутерске графике и веза између човјека и компјутера. Ова технологија усмјерена је на симулацију чулних подражаја тако да се човјек који им је изложен престаје осјећати као спољашњи посматрач компјутерски креиране стварности и почиње осјећати као да је *укључен* у такву (виртуелну) стварност. Таквим симулирањем креирају се најразличитија окружења која могу бити копије реално постојећих окружења, али и сасвим измишљена окружења која немају узор у стварности.

У литератури се срећу различита одређења виртуелизације, виртуелне стварности, виртуелног окружења и сличних појмова који садрже одредницу *виртуелно*. Виртуелно окружење представља дигитални простор у којем се субјектови покрети прате и његово окружење дигитално креира и приказује тако да дигитални приказ и покрета и окружења буде у сагласности са покретима субјекта (Fox, Arena & Bailenson, 2009). Суштина виртуелизације је у томе да се дигитално креира простор унутар којег ће догађаји одговарати активностима субјекта из реалног свијета, на основу чега субјект има мање или више изражен осјећај да егзистира у том виртуелном простору.

Виртуелна стварност је нова врста компјутерског интерфејса којег карактерише висок осјећај укључености, висок степен увјерљивости и интеракције, а све са циљем да се, онолико колико је то могуће, постигне код

субјеката увјерење да се налазе унутар компјутерски генерисаног окружења насупрот ситуацији у којој би били спољашњи посматрачи (Bell & Fogler, 1995, стр. 1719).

Брукс искуство у виртуелној реалности одређује као свако искуство у којем је субјект ефикасно *урођен* у интерактиван виртуелни свијет. Ово подразумијева да је субјект у могућности да активно мијења тачку посматрања (Brooks, 1999).

Виртуелно окружење је репрезентација реалне (или замишљене) средине у којој субјект може егзистирати виртуелно, ступајући у интеракцију са елементима тог виртуелног окружења или са другим субјектима који такође у истом окружењу егзстирају виртуелно (Fabri, Moore and Hobbs према Theonas, Hobbs and Rigs, 2008). Дакле, о виртуелизацији се може говорити ако се одговарајућим средствима врши репрезентација неке средине (реално постојеће или замишљене) и ако субјекат из реалног свијета може виртуелно егзистирати у таквој виртуелној репрезентацији, ступати у интеракцију са елементима и другим субјектима у виртуелно креираној средини.

Егзистирање субјекта из реалног свијета у виртуелном свијету везано је за један посебан термин - термин *аватар*. Сви који су чланови неког интернет-форума чули су за тај термин и знају да се тако назива нека слика или анимација која их представља на том форуму. Ријеч *аватар* изведена је из санскритске ријечи *avatarah* која би се у слободнијем преводу могла превести као *Божија инкарнација на Земљи* (Bailenson and Blascovich, 2004). „Под аватаром се подразумијева даљински управљано, по правилу антропоморфно вјештачко тијело, оспособљено за предметно-манипулативна дејства, а које представља оператера у удаљеној физичкој или виртуелној средини“ (Белозеров, 2015: 95). Овај се термин најчешће користи за означавање својеврсне *инкарнације* појединца у виртуелном свијету. У најпотпунијем облику аватар је представа појединца смјештена у виртуелни простор са различитим степеном анимације и различитим способностима понашања у том простору. Аватар у виртуелном простору репрезентује особу која посјећује тај виртуелни простор, при чему особа контролише понашање аватара и свјесна је присутва и понашања аватара других посјетилаца. То омогућује интеракцију међу посјетиоцима виртуелног простора посредством интеракције међу њиховим аватарима.

Значајан скок у развоју ове технологије био је омогућен достизањем потребног нивоа у развоју компјутера и вјештачке интелигенције деведесетих година 20. вијека. Данас виртуелна стварност налази све ширу примјену у све већем броју људских дјелатности. Тако се користи у различитим облицима терапије и рехабилитације, у образовању и обучавању, те у области забаве. Користи се и у војне сврхе, али је до података о таквој примјени тешко доћи.

Виртуелно окружење кориштено је у лијечењу страха од летења авионом (Rothbaum, Hodges, Smith, Lee & Price, 2000), страха од јавног наступа (Harris, Kemmerling & North, 2002), страха од отвореног простора (Bottella, Garcia-Palacios, Villa, Baños, Quero, Alcañiz et al. (2007). Кориштено је и у лијечењу различитих других поремећаја, нпр. код жртава можданог удара да им помогне да поново стекну осјећај равнотеже при ходању (Deutsch & Mirelman, 2007).

Постоје виртуелни музеји-библиотеке у којима су доступна научна дјела, различити фото и видео материјали, сјећања научника из разних историјских епоха, и савремени интерактивни информациони ресурси (видеоконференције, интерактивни модели, курсеви) (Сулейманов, Шакирова и Гильмуллин, 2013). Студенти стоматологије се помоћу виртуелне симулације обучавају у стоматолошким операцијама (Поленц и сарадници, 1012), а наставници се обучавају да на настави равномјерније успостављају контакт са свим ученицима и да боље контролишу ниво пажње ученика (Bailenson, Yee, Blascovich, Beall, Lundbland, Jin, 2008). Својеврстан облик виртуелизације су и увелико присутне виртуелне друштвене мреже које су постале важно средство у формирању и ширењу социјалних односа, посебно код младих (Јоргић, 2014).

Виртуелна стварности и контекстност учења

Континуиран и систематски боравак у виртуелној стварности код корисника доводи до неких специфичних психолошких ефеката. Посебно су они изражени код виртуелне стварности са дубоким урањањем (immersive virtual reality). Белозеров даје преглед неких од таквих ефеката (Белозеров, 2015: 95):

1. *присуство* (особа има осјећај да је присутна у вуртуелном свијету); 2. *урањање* (осјећај укључености у виртуелну средину на коју је усредсређена цјелокупна пажња и сва чула); 3. *сливање* (особа аватара не доживљава као нешто страно, него као продужетак сопствене личности); 4. *Протеј-ефекат* (спољашњи изглед аватара утиче на социјално понашање особе о чијем аватару се ради); 5. *укорјењивање* (интензивно и дуго кориштење виртуелне реалности доводи до учвршћивања у личности корисника вриједности и правила виртуелног свијета који посјећује); 6. *конфабулација* (недостаци у техничком приказивању виртуелне стварности се у памћењу допуњују детаљима који нису били присутни, тако да је особи некад тешко да за конкретно сјећање одреди да ли се односи на стварни или виртуелни свијет); 7. *суперспособности* (способности аватара у виртуелном свијету се почињу очекивати од властитог физичког тијела у стварном свијету, тако да се њихов

изостанак почиње доживљавати као недостатак); 8. *инкарнација* (несвјестан пренос на аватара својстава и особина реалне личности – аватар као *ја* у виртуелном свијету).

Ефекат присуства је најважнији од психолошких ефеката које има боравак у виртуелној стварности, јер се остали ефекти у ширем смислу јављају као дијелови или последице тог основног ефекта. Видљиво је ово и из начина како се дефинише феномен присуства. Дефиниције тог феномена могу се сврстати у три групе (Lee, 2004): физичке, социјалне и селф-дефиниције.

Физички оријентисане дефиниције наглашавају колико виртуелни простор и објекти у њему изгледају стварни кориснику. Социјално оријентисане се баве тиме у којој мјери се виртуелни ликови доживљавају као стварни. Селф-оријентисане дефиниције односе се на степен у којем субјект виртуелно *ја* доживљава као стварно *ја*. Физички усмјерене дефиниције обухватају и раније поменуте ефекте урањања, а дјелимично и суперспособности. Социјално усмјерене дефиниције дотичу се и феномена укорјењивања и Протеј-ефекта. Селф-оријентисане теорије укључују и ефекте сливања, инкарнације и ефекат Протеја. У наставку текста ћемо размотрити како ефекат присуства омогућује подизање контекстности учења.

Један од проблема са којим се среће сваки наставник у учионици јесте опадање пажње ученика и *лутање мисли*. Ученици су повремено само физички присутни у учионици, док су психички негдје другдје. Код контекстног учења такве психичке одсутности нема. Будући да је учење саставни дио активности које субјект природно врши, психички процеси на којима почива учење нужно су активирани, јер се јављају као саставни дио других процеса одговорних за дату активност. Виртуелно окружење омогућује *повратак* субјекта у средину у којој се одвија учење, омогућује да процес учења опет буде саставни дио осталих процеса на којима почивају активности у виртуелном свијету. Присуство у виртуелној стварности се одређује као субјективно искуство *боравка тамо*, тј. боравка у виртуелном окружењу (Lee, 2004; Bailenson & Yee, 2007; Ahn & Bailenson, 2011). Кључно за осјећај присуства у виртуелном окружењу је да корисник то окружење доживљава и памти као *мјесто*, а не као низ слика (Slater, Pertaub, Steed, 1999). У томе се огледа разлика између обичног компјутерски подржаног учења и учења у виртуелном окружењу. У првом случају нема доживљаја присуства у неком другом окружењу, па је могућност контекстуализације учења знатно мања.

Добар наставник користи различите технике да обезбиједи да његови ученици уистину *присуствују* чину учења, да буду психичк, присутни и усредсређени на садржаје учења. Нпр. излажући садржаје из историје, он

може живим и сликовитим приповиједањем обезбиједити да се ученици у мислима на неко вријеме *преселе* у средњевјековни град или на бојиште првог свјетског рата. Виртуелна стварност у далеко већој мјери обезбјеђује могућност *присуства* ученика на жељеном мјесту и у жељеном времену. Техничке могућности за ограничавање подражаја из реалног свијета и за стварање одговарајућих конфигурација компјутерски генерисаних подражаја могу стварати јак осјећај присуства у тако креираном виртуелном окружењу. Присуство у средини у којој се одвија учење и активна интеракција са том средином су основни предуслови да учење буде контекстно. У виртуелном окружењу корисник има могућност да манипулише објектима, да дјелује на њих и одмах добија повратне информације о резултатима дјеловања. Осим тога, појаве у виртуелном окружењу дјелују на корисника, а то посебно доприноси ефекту присуства. По мишљењу Белозерова, психолошки механизам на којем почива доживљај присуства у виртуелној стварности не почива толико на могућности особе да дјелује на објекте и догађаје у виртуелном окружењу, колико на могућности да објекти и догађаји у виртуелном окружењу повратно дјелују на особу (тј. њеног аватара) (Белозеров, 2015).

Захваљујући ефекту присуства, особа која борави у виртуелном окружењу може (у већој или мањој мјери) имати искуства блиска искуствима из стварног свијета. „Урањањем у виртуелни свет корисници осећају исту врсту интеракције са објектима као и у стварном свету. [...] у виртуелној реалности се може симулирати и реални свет, па корисници који обитавају у њему могу да стичу знање у контексту[...]“ (Savičić i Egić, 2010: 688). Као што дијете, помажући мајци око послова у врту, спонтано учи о врстама поврћа и њиховим карактеристикама, слично може радити и у виртуелном врту са виртуелном поврћем. У оба случаја ће учење бити контекстно, при чему сваки од тих видова контекстуализације има своје предности и недостатке. Активности у реалном свијету обезбјеђују живље сензације, али су ограничене врстом и обимом.

Активности у виртуелном окружењу дају сензације ограничене техничким могућностима виртуелне технологије, али не подлијежу ограничењима која намеће стварност. Ово ослобађање од ограничења стварности (па и од ограничења која контекстном учењу поставља стварност) је посебна вриједност учења у виртуелном окружењу. У многим ситуацијама би контекстно учење у реалном свијету било неекономично. Ли и сарадници наводе примјер примјене виртуелне стварности за обуку руковаоца ултра прецизном машином. Обука за рад са том машином, која би се изводила у стварним условима и на самој машини, врло је скупа јер захтијева ангажовање већ обученог стручњака, а при нестручном руковању се лако дешавају кварови чије отклањање је изузетно скупо. Виртуелно окружење

за обуку уз помоћ компјутера креира окружење које опонаша реалан рад за командним пултом те машине. Тако се знатно јефтиније и сигурније једнако успјешно врши обука (Lee, Li & Cheung, 2002). Виртуелна окружења омогућује у симулацију врло сложених услова. Нпр. могућа је симулација болнице и ситуације из стварних болница, а студенти у таквој виртуелној болници могу стицати знања о људској анатомији (Huang & Liaw, 2011).

Не само да се виртуелном симулацијом може обезбиједити контекстно учење које би у стварном свијету било неекономично, него контекстуализација учења у виртуелном окружењу може попримити облике какве не може у реалном свијету. Нпр. наше свакодневно искуство нам говори да тијела на која не дјелује континуирана сила успоравају кретање и заустављају се. То није у складу са првим Њутновим законом. Такво интуитивно и погрешно поимање кретања тешко је кориговати класичним поучавањем, јер ми у свијету у којем живимо нисмо у могућности да стекнемо властито искуство са бестежинским стањем и кретањем тијела у њему. У виртуелном окружењу је могуће створити услове за искуствено учење о инерцији и њеном стварном дјеловању на кретање. Тако у виртуелном окружењу Science Space World субјект може бити *у улози* лопте и може осјетити какве ефекте гравитација или њено одсуство имају на кретање (Dade, Salzman, Loftin & Ash, 1997).

Позивајући се на Бодријара и његов појам *симулакрума* као потпуне стопљености стварности и њене репрезентације (потпуна виртуелност), Богојевић елементе симулакрума види у компјутерском језику који омогућује повратак контекстуалности (Богојевић, 2015). У виртуелном свијету симулакрума све се дешава у реалном времену, тј. у контексту који је сличан игровном контексту. То омогућује да учење буде спонтано, смислено и природно, као што је то игра.

Закључак

Много је фактора који указују да ће виртуелне технологије унијети значајне промјене у живот људи и њихове најразличитије активности. У такве активности спада и образовање. Један од сегмената у којем ће виртуелна стварност отворити нове могућности за учење јесте подизање нивоа његове контекстности, тј. нека врста повратка учења његовим изворним облицима природног, спонтаног учења кроз учествовање у различитим људским активностима, друштвеним и природним збивањима. За оне појаве и процесе за које реални свијет поставља ограничења у погледу учења кроз учешће у животним токовима, виртуелна стварност омогућује да се учење одвија кроз учешће у виртуелним животним токовима, омогућује да се на нов

начин дође до контекстуализације учења. Могло би се говорити о виртуелној контекстуализацији учења. Посебну вриједност учења у виртуелном окружењу чини то што такво окружење омогућује да учење поприма елементе контекстности у таквим формама које нису могуће у реалном свијету, јер у том свијету ученик једноставно не може бити укључен у контекст одређених збивања. Тако нпр. постоје виртуелна окружења која симулирају Сунчев систем и помажу дјеци да схвате кретање небеских тијела усљед дјеловања гравитације, смјену дана и ноћи, појаву годишњих доба итд. (Yeair, Mintz & Litvak, 2001). У стварности се не могу кретати кроз Сунчев систем и учити тако што ће манипулисати његовим карактеристикама. Виртуелизација не само да омогућава да се учењу врати контекстуалност, него отвара нове, раније непостојеће нивое контекстности.

Виртуелне технологије и утицај који ће несумњиво имати на област образовања и васпитања треба рационално сагледавати и реално оцјењивати. Није добро одлазити у било коју крајност у смислу да се виртуелизација у области образовања или некритички глорификује и проглашава идеалним рјешењем за проблеме учења, или да се вреднује искључиво негативно, оцјеном да је супротна људској природи, те тако једино до чега може довести јесте крах хуманости.

Неке позитивне ефекте виртуелне стварности на учење разматрали смо у тексту претходно. Што се тиче негативних ефеката, све је више истраживања чији резултати нам омогућују да и о томе стичемо потпунију слику. Нпр. изгледа да ће један од највећих проблема интензивне примјене виртуелне стварности бити могућност поремећаја у осјећају за реални свијет. „Након уживања у свету који су корисници створили према сопственим жељама тешкоће реалног света изгледају још веће и теже премостиве, те се код кногих корисника јавља апатија, фрустрације, асоцијализација и депресија“ (Јашић, Картал и Костић, 2010: 211). Ово је повезано са раније поменутим ефектом суперспособности. Након свега што омогућује виртуелни свијет, овај реални изгледа тако ограничавајуће и суморно. То може бити извор жеље за бијегом из реалности у виртуелни свијет и неке врсте виртуелне овисности која би имала сличности са овисношћу од психоактивних супстанци. Осим таквих, постоје и неке друге, мање радикалне опасности. Тако нпр. изгледа да интензивни доживљаји у виртуелном окружењу могу утицати на тачност памћења о стварима из реалног свијета. Дјеца након иискуства у виртуелном окружењу са дубоким урањањем показују склоност да у већој мјери имају искривљена сјећања и да више мијешају виртуелна искуства са доживљајима које су раније имали у стварном свијету (Segovia & Bailenson, 2009). Додамо ли томе и за ефекат конфабулације карактеристичну склоност допуњавања сјећања детаљима који нису били присутни, добијамо јасна упозорења о новим могућностима које виртуелна стварност отвара у

области манипулисања људском психом. Особе које у виртуелном окружењу имају снажан доживљај присуства, подложније су убјеђивању од оних код којих је тај доживљај мање снажан (Skalski & Tamborini, 2007). Све то говори да примјена виртуелне стварности треба бити добро осмишљена и да нам предстоји још много озбиљних истраживања у тој области.

Витруелне технологије отварају нове могућности, али доносе и неке опасности. Нуде рјешења за неке старе проблеме, али доносе и неке нове, који раније нису постојали. Али зар тако није било са сваким искораком у развоју цивилизације? Не треба сметнути с ума да су стари проблеми увијек са нижег, а да су нови са вишег развојног нивоа и да се кроз то превладавање једних и суочавање са новим проблемима и одвија цивилизацијски развој. Дакле, неће примјена виртуелне стварности у области учења довести до рјешавања свих проблема учења, али хоће помоћи да се неки од постојећих проблема разријеше или бар умање. При том се бар један дио тог *рјешавања проблема* дешава у виду својеврсног повратка неким облицима првобитног природног (контекстног) учења, али сада на вишем нивоу развојне спирале. Деконтекстуализација учења издвојила је учење из свакодневног живота и претворила га у активност која је често сама себи сврха. Ширење виртуелних технологија омогућује да се неки сегменти свакодневног живота селе у виртуелну стварност. Тиме се шире могућности да учење опет буде саставни дио уобичајених животних токова, да буде контекстно, али сада контекстно у том виртуелном свијету.

ЛИТЕРАТУРА

Ahn, S. J., Bailenson, J.N. (2011). Self-endorsing versus other-endorsing in virtual environments: The effect of brand attitude and purchase intention. *Journal of Advertising, 40(2)*, 93–106.

Bailenson, J., Blascovich, J. (2004). *Encyclopedia of human-computer interaction*. Berkshire: Berkshire Publishing Group. 64-68.

Bailenson, J. N., Yee, N., Blascovich, J., Beall, A. C., Lundbland, N. & Jin, M. (2008). The Use of Immersive Virtual Reality in the Learning Sciences: Digital Transformations of Teachers, Students and Social Context. *Journal of the learning sciences, 17*, 102–141. /London/

Bell, J. T., Fogler, H.S. (1995). The Investigation and Application of Virtual Reality as an Educational Tool. *Proceedings of the American Society for Engineering Education Annual Conference*, 1718-1728. (Anaheim, CA)

Белозеров, С.А. (2015). Виртуальные миры: анализ содержания психологических эффектов аватар-опосредованной деятельности. *Экспериментальная психология, 1*, 94–105.

Богојевић, С. (2015). *Ка виртуелној игри појмом*. Бања Лука: Филозофски факултет.

Bottella, C., Garcia-Palacios, A., Villa, H., Baños, R. M., Quero, S., Alcañiz M. et al. (2007). Virtual reality exposure in the treatment of panic disorder and agorophobia: A controled study. *Clinical psychology & Psychotherapy, 14*, 164–175.

Brooks, F. P. (1999). What`s Real About Virtual Reality? IEEE Computer Graphics and Applications. Vol 19, Issue 6, 16–27.

Deutsch, J. E., Mirelman, A. (2007). Virtual reality-based approaches to anable walking for people poststroke. *Topics in Stroke Rehabilitation, 14*, 45–53.

Dede, C., Salzman, M., Loftin, R. B., Ash, K. (1997) Using Virtual Reality Technology to Convey Abstract Scientific Concepts, In M. J. Jacobson, , R. B. Kozma (Eds.)

Learning the Sciences of the 21st Century: research, Design and Implementing Advanced Technology Learning Environments, (361–413), Mahwah, NJ: Erlbaum.

Donaldson, M. (1997). *Um deteta*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.

Jajali, A. A., Mahmoodi, H. (2009, January 8-10). *Virtual Age: Next Wave of Change in Society*. A paper presented at the International Joint Conferences on e-CASE and e-Tehnology, Singapoore. Content retrieved 1.9.2010. from http://userwww.sfsu.edu/~mahmoodi/papers/paper_C50.pdf

Јашић, С., Картал, В., Костић, З. (2010). Дидактичке иновације у трећем миленијуму. У књизи *Техника и информатика у образовању* (стр. 207-212). Чачак: Технички факултет.

Јоргић, Д. (2014). Активности дјеце и младих на виртуелним мрежама. У књизи *Наука и глобализација (зборник радова са научног скупа)*, књига 8, том2/2 (стр. 721-733) Пале: Филозофски факултет.

Lee, K. M. (2004). Presence, explicated. *Communication Theory, 14*, 27–50.

Bailenson, J.N., Yee, N. (2007). Virtual interpersonal touch: Haptic interaction and copresence in collaborative virtual environments. *International Journal of Multimedia, 37 (1)*, 5-14.

Lee, K.M. (2004). Presence, explicated. Communication theory, 14, 27-50.

Lee, W.B., Li, J.G., Cheung, C.F. (2002). Development of a Virtual Training Workshop in Ultra-precision Machining. *The International Journal of Engineering Education. Vol. 18, No. 5*, 584-596.

Maslov, A. (1982). Motivacija i ličnost. Beograd: Nolit.

Павловић, З. (2003). Контекстност интерактивног учења. *Наша школа*, *бр. 1-2*, 226-239.

Поленц, Ф., Гребе, А., Петерсик, А., Фон Штанберф, Н., Пфлессер, Б., Поммерт, А., Хене, К.Х., Тиде, У., Шпрингер., Хайла, М. (2012). Виртуальная хирургия как новый метод обучения в стоматологической практике. *Виртуальные технологии в медицине, 1 (7)*, 13–17.

Rothbaum, B.O., Hodges, L., Smith, S., Lee J.H., Price, L. (2000). A controlled study of virtual reality exposure therapy for the fear of flying. *Journal of Consulting and Clinical Psychology, 68*, 1020–1026.

Savičić, J., Egić, B. (2010). Pedagoški i kognitivni aspekti virtuelne realnosti. *Pedagogija, 4*, 684–691.

Segovia, K.Y., Bailenson, J.N. (2009). Virtually true: Children's acquisition of false memories in virtual reality. *Media Psychology, 12*, 371-393.

Skalski, P., Tamborini, R. (2007). The role of social presence in interactive agent-based persuasion. *Media Psychology, 10*, 385-413.

Сулейманов Д. Ш., Шакирова Д. М., Гильмуллин Р. А. (2013). Виртуальный музей-библиотека „Научные школы РТ" как образовательная Интернет среда. *Образовательные технологии и общество, Том 16, 3*, 655–883.

Slater, M., Pertaub, D., Steed, A. (1999). Public speaking in virtual reality: Facing an audience of avatars. *IEE Computer Graphics and Applications, 19*, 6–9.

Toffler, A. (1980). The Third Wave. New York: Bantam Books.

Theonas, G., Hobbs, D., Rigas, D. (2008). Employing Virtual Lecturers' Facial Expressions in Virtual Educational Environments. *The International Journal of Virtual Reality*, 7(1):31-44.

Fox, J., Arena, D., Bailenson, J.N. (2009). Virtual reality: A survival guide for the social scientist. *Journal of Media Psychology, 21 (3)*, 95-113. /Los Angeles/

Harris, S. R., Kemmerling, R. L., North, M.M. (2002). Brief virtual reality therapy for public speaking anxiety. *Cyber Psychology and Behavior, 5*, 543–550.

Huang, H.M., Liaw, S.S. (2000). Applaing situated lesrning in virtual reality system to enhance learning motivation. *International Journal of Information and Education Technology, 1(4)*, 298–302.

Yeair, Y., Mintz, R., Litvak, S. (2001). 3D virtual reality in science education: An implication for astronomy teaching. *Journal of Computers in Mathematics and Science Teaching* , *20(3)*, 293–305

Драго Бранковић*
Бране Микановић**
Филозофски факултет
Бања Лука

DOI 10.7251/ZRNS1702151B
Прегледни рад

ТЕОРИЈСКО-МЕТОДОЛОШКИ ПРОБЛЕМИ (НЕ) САОБРАЖЕНОСТИ ПЕДАГОШКЕ ТЕОРИЈЕ И ПРАКСЕ

Резиме: *У односима педагошке теорије и педагошке праксе (педагошка стварност, педагошка емпирија, васпитно-образовна пракса) постоје бројни проблеми, од терминолошко-појмовних, преко гносеолошких до теоријско-методолошких. Овај рад посвећен је разматрању само теоријско-методолошких проблема (не)саображености педагошке теорије и педагошке праксе. У историји развоја педагогије идентификована су три нивоа односа у којима доминира „раскорак“ теорије и праксе који поред својих негативних педагошких консеквенци има и битне гносеолошке вриједности изражене кроз цикличне односе развоја теорије и праксе. Посебан методолошки проблем чини схватање о вриједностима емпиријских педагошких теорија конституисаних из емпиријских научних истраживања (неексперименталних и експерименталних). Постојећа (не) саображеност педагошких теорија и педагошке праксе може се превазилазити примјеном различитих модела дисиминације теоријских сазнања (модел истраживања, развоја и дифузије; модел социјалне интеракције; модел рјешавања проблема; модел спајања.*

Кључне ријечи: *педагошка теорија, педагошка пракса, саображеност теорије и праксе, циклични развој, емпиријске теорије, теорија оповргавања.*

Увод

Један од фундаменталних проблема педагошке науке јесте и однос педагошке теорије и педагошке праксе. Почетни проблем нашег рада чини разматрање семантичких и терминолошко-појмовних питања тог односа. На семантичком нивоу постоје двије групе проблема. Прву чине значења појма *педагошка теорија* (педагошка теоријска мисао). Са теоријско-методолошког аспекта педагошка теорија као научни термин најчешће се на апстрактном нивоу одређује као скуп аргументованих и систематизованих сазнања о процесу васпитања. На научном, али конкретнијем нивоу, педагошка теорија представља свеобухватну доказану научну хипотеза са могућим хипотетичким елементима. Постоје и друга појмовна одређења педагошке

* drago.brankovic@teol.net
** brane.mikanovic@unibl.rs

теорије, али она не мијењају семантичку основу тог појма. У педагошкој литератури, поред појма *педагошка пракса,* користи се и већих број других термина а најчешће *педагошка емпирија*, *педагошка стварност* или *васпитно-образовна пракса*. Појам педагошка емпирија користе филозофско оријентисани педагози који употребом тог термина указују на повезаност филозофске и педагошке мисли кроз емпиризам (теорија сазнања), према којем цјелокупно сазнање има поријекло у искуству (Ц. Лок, Ц. Беркли, Ц. С. Мил, Ф. Бекон). Термин педагошка стварност свакако је утемељен на емпиристичким (методолошким) основама, али његово значење поред тога одсликава и „пресјек“ васпитања и образовања у одређеном временском и просторном контексту. Тај појам (педагошка стварност) схвата се као стање не само васпитно-образовног процеса, већ и других битних теоријских, методолошких, материјалних и других конституенти стварности. Слиједи логичан закључак да је оправдано појам педагошка стварност схватати шире од појма педагошка емпирија. Са семантичког аспекта сложеније је направити дистинкцију између појмова васпитно-образовна и педагошка пракса. Пракса као основни облик односа човјека и стварности усмјерена је ка мијењању постојеће стварности, што јој даје друштвени и цивилизацијски значај. Стога је могуће термине педагошка и васпитно-образовна пракса користити у синонимном значењу. Протагонисти таквог схватања истичу да је свака васпитно-образовна уједно и педагошка пракса. Таквом схватању могуће је супротставити и неке друге аргументе који указују да свака васпитно-образовна није истовремено и педагошка пракса. Јер постоје у педагошкој стварности и васпитно-образовни поступци који се не темеље на признатим педагошким начелима и принципима и не конституишу педагошку праксу усмјерену ка циљевима васпитања. На основу краћег прегледа основних значења наведених термина указујемо на оправданост схватања према којем се ти појмови не могу користити у синонимном значењу. Отуда се у овом раду најчешће користи појам педагошка пракса, али и други појмови (педагошка емпирија, педагошка стварност, васпитно-образовна пракса) у зависности о њиховог односа према педагошкој теорији. Терминима саображеност (саобразност) или несаображеност (несаобразност) изражава се прилагођеност педагошке теорије и педагошке праксе са свим позитивним или негативним посљедицама.

Са теоријског и методолошког аспекта односима педагошке теорије и педагошке праксе бавио се већи број педагога. Са теоријско-гносеолошког аспекта педагошка пракса се може сагледавати као извор теоријских сазнања, као критеријум истинитости теорије, али пракса може бити и циљ научних сазнања. Критериј вредновања односа педагошке теорије и праксе може бити и њихова саображеност. У развоју педагошке науке уочљива су три нивоа (не) саображености педагошке теорије и праксе: а) педагошка теорија се развија

испред развоја васпитно-образовне праксе, б) педагошка теорија и пракса у развоју су саображене и в) педагошка теорија заостаје иза развоја педагошке праксе. Методолошки посматрано између педагошке теорије и праксе често је постојао и постоји „раскорак“ (несаображеност). У педагогији су недовољно истражени фактори који дјелују на (не)саображеност теорије и праксе. Са аспекта структуралности „раскорак“ настаје као посљедица различитих структурних конституенти педагошке теорије и васпитно-образовне праксе.

Са методолошког аспекта „раскорак“ у развоју педагошке теорије и васпитно-образовне праксе има и битне гносеолошке вриједности. Те гносеолошке функције педагошке праксе су: а) педагошка пракса је један од битних извора за конституисање педагошких теорија, б) педагошка пракса је поуздан критеријум тестирања ваљаности (истинитости) педагошке теорије и в) педагошка пракса (стање, проблеми, вриједности, ограничења) може бити и крајњи циљ процеса сазнавања. Гносеолошку вриједност нема свака педагошка пракса већ само она која се заснива на дефинисаним концепцијама и циљевима васпитања. Стога су у праву они методолози који указују на вриједности не само „природне“ већ и „вјештачке“ (експерименталне) праксе. Стога и теорија која се конституише као резултат доказаности општих емпиријских научних хипотеза омогућава развој како педагошке теорије тако и унапређивање васпитно-образовне праксе. Емпиријски (индуктивно) конституисане педагошке теорије подижу педагошку праксу на виши развојни ниво. У суштини ријеч је о цикличном развоју педагошке теорије и праксе. Те методолошке вриједности односа педагошке теорије и праксе могу се исказати и сазнањем да се педагошке (емпиријске) теорије конституишу откривањем и генерализацијом законитости педагошке праксе, али да је битна функција педагошке теорије „револуционисање“ педагошке праксе.

Нивои (не)саображености педагошке теорије и праксе

Педагошка теорија и педагошка пракса спадају у категоријалне појмове педагогије. Суштину категоријалности те двије конституенте педагошке науке не чине оне појединачно већ њихове везе и односи. Проблемом односа педагошке теорије и праксе бавили су се скоро сви класици педагогије. И поред тога не постоји континуитет развоја схватања тих односа у историји развоја педагошке научне мисли. Тај проблем посебно је занемариван у двадесетом вијеку, али и у првим деценијама овога вијека. Педагошка сазнања о тим односима мало су подложна промјенама и нису на нивоу савремене педагошке мисли о другим фундаменталним питањима педагошке науке. У савременој ријечничко-енциклопедијској педагошкој

литератури тај се однос исказује на поједностављен начин и своди се на традиционално схватање према којем педагошка пракса заостаје иза развоја педагошке теорије.

Васпитно-образовни процес који чини суштину педагошке емпирије је основни, као што је познато, предметни проблем педагошке науке. Тај суптилни процес може се посматрати са филозофско-педагошког (дедуктивног) или емпиријско-индуктивног приступа. Према првом педагошка стварност се разумије и тумачи кроз дедуковање педагошких теорија из основних филозофских схватање личности и процеса сазнања. Већи број теоријски оријентисаних педагога бавио се искључиво општим теоријским проблемима педагогије не доводећи их у контекст педагошке емпирије. Тако конституисане педагошке теорије су најчешће подвојене или несаображене са педагошком стварности. И поред тог филозофско-дедуктивног приступа педагошка наука васпитно-образовни процес схвата, тумачи и истражује као саставну одредницу педагошке емпирије. Историјски посматрано педагогија се више бавила тим другим „практичним проблемима“ васпитно-образовног процеса па често и његовим институционалним аспектима (школски систем, школске зграде, опрема и др.).

Историјска анализа схватања односа педагошке теорије и праксе показује да су у дугом временском периоду настајала, развијала се и нестајала три нивоа (не)саображености педагошке теорије и праксе:

а) педагошка теорија је развијенија од педагошке праксе,

б) педагошка теорија и пракса се налазе на истом нивоу развијености,

в) педагошка теорија заостаје иза развоја педагошке прасе.

Педагошка теорија као синтеза општих педагошких законитости поред функције развијања научних сазнања има и функцију утицаја на промјену емпирије (револуционисање праксе). Управо ту функцију промјене емпирије педагошке теорије нису остваривале па су уочљиви историјски периоди у којима су теорија и пракса несаображене. Таква несаображеност педагошке мисли била је карактеристика у дужим временским периодима. Несаображеност није имала само временску димензију већ се препознавала и према битним садржинским елементима. Није спорно настајање несаображености већ дужина њеног трајања. Са аспекта сложености односа теорија–пракса прихватљива је њихова несаображеност у одређеним временским периодима. Сматра се прихватљивим да од откривања нове теорије (сазнања) до њене примјене у пракси прође десет година, а на дужину овог периода утичу бројни фактори. Међутим, проблем настаје када између нове теорије (сазнања) до њене примјене несаображеност траје вијек или више вијекова. Тада „раскорак“ нема педагошке нити гносеолошке вриједности. Несаображеност у таквим условима указује такође и на ваљаност (истинитост) педагошке теорије.

Историја развоја научне мисли показује да постоје временски периоди када теорија и пракса биљеже саображеност. То се дешава у оним друштвено-историјским периодима у којима научна открића постају брзо примијењена. То је посебно изражено у природним, техничким, медицинским, војним и неким другим наукама. У педагогији саображеност је успостављана између посебних педагошких теорија (нижи ниво општости и већи ниво егзактности), али не и између општих педагошких теорија (дедуктивно конституисане) и педагошке емпирије.

Несаображеност педагошке теорије и праксе настајала је и у оним специфичним друштвеним и педагошким условима у којима је нова пракса ишла испред развоја педагошке теорије. То је посебно било изражено концем двадесетог вијека када је под утицајем глобализацијских токова и савремених информатичко-комуникационих технологија педагошка пракса била обогаћена информатизацијом наставе и информатичким учењем, а да педагошка наука није конституисала посебну педагошку теорију.

Несаображеност педагошке теорије и праксе изражава се „раскораком“ којем педагози дају ограничавајућу или негативну димензију, а гносеолози сазнајну вриједност. У условима несаображености педагошке теорије и праксе исказане кроз заостајање праксе или теорије није могуће успоставити узајамно јединство, повезаност и усклађеност па такво стање „успорава даљњи развитак праксе и теорије“ (Vukasović, 1985: 59).

Поред сагледавања та три нивоа (не)саображености педагошке теорије и емпирије било је и вриједних покушаја цјеловитијег тумачења односа педагошке теорије и педагошке стварности. Савремени педагози те односе исказују захтјевом о потреби и могућностима прожимања и подстицања развоја теорије и праксе. Те односе Ј. Пивац објашњава тако што теорији даје модус педагошке праксе, а пракси модус теорије истичући да “педагошка пракса у сваком случају је модус постојања педагошке теорије, али у исто вријеме педагошка теорија је модус постојања педагошке праксе“ (Пивац, 1982: 479). Основни проблем који педагогија није довољно осмислила и истражила су детерминанте заостајања педагошке праксе и детерминанте које условљавају заостајање педагошке теорије. Преовладава схватање да поред детерминанти друштвеног карактера постоје и детерминанте структуралног карактера. Битне друштвене детерминанте су материјално-финансијског и кадровског карактера. Структуралне детерминанте се исказују кроз несагласност структура педагошке теорије и педагошке праксе. Структуре педагошке теорије и праксе су различите, оне су неусклађене и дивергентне, не подударају се и нису јединствене јер „нема међу њима потребног склада, слагања, па по закону резонанције због дивергентних структура теорија се теже аплицира у пракси, не изазива

одговарајућу резонанцију“ (Poljak, 1964: 114). Педагошке теорије имају утврђене структурне елементе: основи теорије (филозофске, социолошке, психолошке и методолошке концепције), језгро теорије (аксиоми, постулати, поставке) и изведбени модели (практични модели). Педагошка пракса нема тако прецизно одређене структурне елементе па се најчешће узимају фазе васпитно-образовног процеса (планирање, програмирање, извођење, верификација) као структурни елементи. Стога се основни проблем усаглашавања структура теорије и праксе налази у непрецизно утврђеној структури педагошке праксе. О превазилажењу структурне неусклађености педагошке теорије и праксе конституисана су два схватања. Према првом схватању треба саобразити структуру педагошке теорије структури педагошке праксе, а према другом структуру педагошке праксе треба усагласити структури педагошке теорије. Очито да је тај структурни проблем тешко ријешити. Специфично схватање тог проблема износи В. Швајцер који сматра да треба „систематски идентифицирати три елемента: подсистем теорије, подсистем праксе и канал трансмисија“ (Швајцер, 1985: 684). Није спорно постојање подсистема теорије и подсистема праксе, али је нејасан канал трансформације који се у стварности поједностављено своди на облике колективног и индивидуалног усавршавања педагошких кадрова.

Педагошка емпирија и емпиријске педагошке теорије

За разлику од педагошке теорије која је трајнијег карактера, педагошка пракса је подложнија промјенама. Да би се „постојећа васпитна емпирија могла мијењати сама она морала је постати предметом проучавања, предметом сазнавања“ (Поткоњак, 1978: 57). И то није спорно већ је спорно схватање према којем је емпирија једини критеријум истинитости сваке теорије, па и педагогије као науке.

Емпиријска педагошка истраживања (експериментална и неексперименталнa) налазе се у специфичним односима са педагошком праксом, али и педагошким теоријама. Историја развоја педагошке теоријске мисли показује да су опште педагошке теорије конституисане примјеном филозофско-рационално-дедуктивног приступа. Такве теорије су конституисане на основу полазних филозофских сазнања о битку (човјеку и људском друштву) и сазнању примјењујући дедукцију као мисаони поступак. Педагошке теорије конституисане таквим поступком нису могле бити саображене са педагошком емпиријом (праксом). Поред тог приступа, у општој методологији постепено се развијао и нови позитивистичко-емпиријско-индуктивни приступ конституисању педагошких теорија. Полазна тачка таквог приступа није филозофија већ емпирија (живот,

стварност, пракса). Примјењујући позитивистичко схватање и индукцију у истраживању емпирије, утврђиване су педагошке чињенице, откриване педагошке законитости и конституисане, не опште, већ посебне педагошке теорије. У педагошкој научној литератури такве теорије се терминолошки одређују као емпиријске теорије и оне имају своја извориштa у емпирији. Емпиријске теорије су изведене из законитости постојеће емпирије која је у основи промјенљива, па тиме и за теорију недовољно поуздана. Стога за сагледавање научних вриједности тако конституисаних теорија развила се посебна методолошка теорија, терминолошки означена као теорија оповргавања. У оквиру те теорије развило се схватање према којем се „развој научних сазнања састоји у постављању нових, домишљатих, смелих, врло информативних и, тим самим – у смислу вероватноће, али врло оповргљивих теорија...“ (Ристић, 1983: 12). Тај проблем оповргљивости емпиријске теорије и њених односа према пракси методолошки се рјешава довођењем новоконституисане емпиријске теорије у контекст других општеважећих педагошких теорија. Дакле, емпиријска теорија се потврђује или оповргава заједно са „помоћним хипотезама, почетним условима, другим теоријама на којима се заснивају поступци мерења и експериментисања“ (Исто, 12). Слично схватање о разлици између структуре научног објашњења, предвиђања и емпиријског провјеравања одређених теорија износи и Карл Попер (Попер, 1973).

Сагледавање односа педагошке теорије и педагошке емпирије подразумијева, на методолошком нивоу, и сагледавање односа педагошке теорије и емпиријских истраживања. Ти односи детерминисани су свакако односима теорије и емпирије, али и не само њима. Извори емпиријских теорија (утврђене чињенице, откривене законитости) свакако се налазе у емпирији, али емпирија као извор теорија не може се сводити само на „наивни емпиризам“ према којем се посматрањем могу открити педагошке законитости као битни елементи конституисања педагошких теорија. Имајући то у виду, у методологији педагогије постоји схватање према којем се ти односи изражавају термином емпиријска интерпретација педагошких теорија, чију суштину чини емпиријска интерпретација теорије. Такво схватање интерпретације теорије означавамо довођењем теоријских поставки (постулата) у везу са емпиријским чињеницама. Повезаност и однос „педагошких теорија и васпитно-образовне праксе могао би се исказати сазнањем да педагошке (емпиријске) теорије настају откривањем и уопштавањем законитости васпитно-образовне праксе, али и чињеницом да је једна од битних функција педагошких теорија унапређивање те праксе“ (Бранковић, 2008: 64).

У односима педагошке теорије и емпирије постоји још један битан методолошки проблем. Ријеч је о потреби конституисања педагошких

теорија на основама откривених педагошких научних чињеница и законитости у „вјештачкој“ (експерименталној) пракси. Експериментална истраживања, настала почетком двадесетог вијека у педагогији, одређују се као највиши домет позитивистичко-емпиријско-индуктивног приступа јер су изведена из намјерно конструисане педагошке праксе. У таквој методолошкој оријентацији праксом се манипулише (вјештачка емпирија) да би се идентификовали узроци и посљедице, а посебно узрочно-посљедичне везе и односи. Основни смисао вјештачке или манипулативне праксе јесте откривање законитости помоћу којих таква пракса функционише. Два су основна циља таквог приступа пракси: тестирање постојећих или конституисање нових теоријских постулата (теорија) или револуционисање „природне праксе“. Већи број познатих методолога о том проблему експериментисања има дијаметрално супротна мишљења. Тако Е. Планшар (1960) истиче да су чак и несавршена експериментална истраживања супериорнија над емпиријском праксом. Насупрот томе, Р. М. Траверс (1961) сматра да већина значајних личности које су унапредиле науку задњих сто година није била славна по експериментисању (Траверс, 1961). У оквиру процјене вриједности истраживања експерименталне праксе, Попер упозорава на односе теоретичара и експериментатора наглашавајући да теорија „доминира над експерименталним послом од његовог првобитног планирања до завршних дотеривања у лабораторији“ (Попер, 1973: 139). То значи да је тешко разумјети и тумачити подвојеност педагошке теорије и емпирије, па чак и у самим експерименталним условима. Стога су у праву они методолози који сматрају да се нова „истина не налази ни у једној узето посебно, већ да је садржана у њихову јединству“ (Кувачић, 1988: 36).

Модели повезивања педагошке теорије и праксе

Познати британски научник Хевелак (R. G. Havelock, 1971) разликује више модела преношења теоријских сазнања од научника (истраживача) до корисника (васпитача). Међу познатијим су: а) модел истраживања, развоја и дифузије, б) модел социјалне интеракције, в) модел рјешавања проблема и д) модел спајања.

Модел истраживања, развоја и дифузије темељи се на вертикалним истраживањима и конституисању теорија које полазе од фундаменталних, преко развојних до апликативних истраживања. У фундаменталним и развојним истраживањима учествују научници (истраживачи), а у апликативним, поред њих, и истраживачи практичари. И поред заједничког рада истраживача и практичара, овај модел није примјерен превазилажењу несаображеності педагошке теорије и емпирије.

Модел социјалне интеракције конституише се на интеракцијама научника и практичара (научник-група практичара; научник-практичар; група практичара-научник; практичар-научник) у оквиру малих (3–5) и средњих (6–20) група кроз различите облике стручног усавршавања педагошких кадрова. На тај начин кроз вишесмјерне интеракције повезују се теоријска сазнања са проблемима педагошке праксе. Модел социјалне интеракције, како резултати емпиријских истраживања показују, битно утиче на развој компетенција васпитача за примјену иновација у васпитању и образовању.

Модел рјешавања проблема заснован је на истраживању потреба и интересовања практичара за рјешавање сасвим конкретних проблема у педагошкој стварности. Овај модел примјењује се након нових истраживачких сазнања која се директно примјењују у рјешавању проблема са којима се сусрећу практичари. Директан контакт практичара којима су одређени проблеми познати са научницима омогућава откривање путева повезивања теоријских сазнања са начинима рјешавања проблема.

Модел спајања по свом карактеру сличан је моделу социјалне интеракције, с тим да се спајање два система (научници – практичари) не остварује у посредним већ непосредним контактима. Суштину тог модела чине три система: ресурсни систем (систем научника), медиј спајања и систем корисника (практичара). Битни фактори медија спајања су педагошке институције (заводи, институти), наставнички факултети, центри за усавршавање наставника и научна литература (научне монографије, научни и стручни часописи, истраживачки извјештаји, програмски елаборати и др.). Овај модел не почива на једносмјерним комуникацијама научник-практичар већ на вишесмјерним континуираним комуникацијама свих субјеката који могу учествовати у саображавању педагошке теорије и педагошке праксе.

Закључни осврт

За разлику од општих педагошких теорија, проблеме односа посебних педагошких теорија и педагошке праксе успјешније рјешавају емпиријске педагошке теорије чија су извориштa у емпирији, али и провјера њихове истинитости такође је у емпирији. Емпиријске педагошке теорије имају прецизно утврђену унутрашњу структуру (основи теорије, језгро теорије, изведбени модели) чији су битни структурни елементи изведбени модели. Наше схватање темељи се управо на изведбеним моделима који могу бити трансформациони канал успостављања саображености педагошке теорије и педагошке праксе. Педагошки проблем у ширем значењу чини „недореченост“ педагошких емпиријских теорија баш у изведбеним моделима. Наиме, и савремене педагошке емпиријске теорије које су конституисане на основу

утврђених научних педагошких чињеница и откривених педагошких научних законитости немају конструисане изведбене моделе. То илустративно показује теорија проблемске наставе, теорија хеуристичке наставе, теорија програмиране и теорија стваралачке наставе. Све оне заједно, али и свака педагошка теорија појединачно, нису конструисале специфичне изведбене моделе које би препознали и примјењивали практичари. Као да педагози заборављају да су педагошке теорије *мисаони конструкти* које могу примјењивати само они који их добро познају а то свакако нису практичари.

Посебно релевантан проблем (не)саображености педагошке теорије и педагошке праксе налази се у самом карактеру емпиријских педагошких теорија. Посебне педагошке теорије, конституисане као доказане свеобухватне научне хипотезе, своје извориште имају у постојећој емпирији (васпитно-образовној пракси). Бројна емпиријска педагошка истраживања указала су на традиционални карактер васпитања и образовања (предавачко-репродуктивна настава). Већи број истраживача ту постојећу праксу оцјењује као застарјелу, превазиђену или непримјерену новим друштвеним и персоналним потребама и интересовањима. Стога је основни и теоријски и методолошки проблем трагање за одговором да ли је могуће кроз емпиријска истраживања такве превазиђене праксе конституисати нове савремене педагошке емпиријске теорије. Свакако да није могуће, а то упорно чинимо кроз бројна емпиријска истраживања. У томе је скривен и неуспјех цикличког развоја педагошке теорије и праксе о којем смо писали. Потребне су нове методолошке преоријентације. Умјесто многобројних истраживања постојеће превазиђене праксе, неопходно је истраживање нове вјештачке (експерименталне) емпирије. Таква емпирија коју истраживачи намјерно конструишу да би откривали законитости у таквој пракси на основу којих ће конституисати посебну теорију. Те нове теорије са изведбеним моделима боље би разумјели и примјењивали практичари. То би могло бити ново схватање цикличког развоја педагошке теорије и педагошке праксе, чиме би се успостави нови нивои саображености педагошке теорије и педагошке праксе.

ЛИТЕРАТУРА

Банђур, Поткоњак 1999: В. Банђур, Н. Поткоњак, *Методологија педагогије*. Београд: Савез педагошких друштава Југославије.

Бранковић 2001. Д. Бранковић, *Емпиријски приступ конституисању посебних педагошких теорија*, Београд: Зборник Института за педагошка истраживања бр. 33.

Бранковић 2008: Д. Бранковић, *Педагошке теорије*, Бања Лука: Универзитет у Бањалуци.

Вукасовић 1985: A. Vukasović, *Temeljne odrednice pedagoške zakonitosti*, Beograd: *Pedagogija* br.1.

Коцић 1983: Lj. Kocić, *Eksperimentalna pedagogija*, Beograd: Prosveta.

Кувачић 1988: I. Kuvačić, *Rasprave o metodi,* Zagreb: Naprijed.

Palekčić 2015: M. Palekčić, *Pedagogijska teorijska perspektiva,* Zagreb: Erudita.

Пивац 1982: J. Pivac, *Neke specifičnosti pedagogijske nauke u transformaciji odgoja i obrazovanja na samoupravnim osnovama*, Beograd: *Pedagogija* br. 2–3.

Планшар 1960: E. Plašnar, *Pedagoška istraživanja,* Beograd: Institut za pedagoška istraživanja.

Пољак 1964: V. Poljak, *Kvalitet nastave – osnovni problem naše škole*, Zagreb: *Pedagoški rad* br. 3–4.

Попер 1973: К. Попер, *Логика научног открића*. Београд: Нолит.

Поткоњак 1978: N. Potkonjak, *Teorijsko-metodološki problemi pedagogije,* Beograd: Prosveta.

Ристић 1983: Ж. Ристић, *Нацрт истраживања и проверавања хипотеза*, Београд: Институт за педагошка истраживања и Просвета.

Ристић 2006: Ž. Ristić*, O istraživanju, metodu i saznanju.* Beograd: Institut za pedagoška istraživanja.

Савићевић 1996: M. D. Savićević, *Metodologija istraživanja u vaspitanju i obrazovanju*, Vranje: Učiteljski fakultet.

Траверс 1961: R. M. W. Travers, *Uvod u pedagoško istraživanje,* Beograd: Institut za pedagoška istraživanja.

Хевлок 1971: R. G. Havelock, *The Utilization of Educational Research and Development*, British Journal of Educational Tehnology, 2.

Френкел 1990: J. R. Fraenkel, *How to Design and Evaluate Research in Education*, McGraw-Hill.

Швајцер 1985: В. Швајцер, *Раскорак између педагошке теорије и васпитне праксе и путеви њеног превазилажења,* Нови Сад: Педагошка стварност, бр. 9.

Шушњић 1999: Đ. Šušnjić, *Metodologija*, Beograd: Čigoja štampa.

Ранка Перуђица*
Универзитет у Источном Сарајеву
Медицински факултет Фоча

DOI 10.7251/ZRNS1702163P
Кратко/претходно саопштење

ПРИСТУПИ УЧЕЊУ И ШКОЛСКИ УСПЈЕХ УЧЕНИКА

Апстракт. *Одавно се у наставној пракси осјећа истрошеност традиционалних начина поучавања, у којима преовлађује меморисање и репродукција чињеница. Данас, на прагу трећег миленијума, када говоримо о образовању можемо рећи да је оно далеко од педагошке ефикасности. Стечена знања и вјештине у школи која су касније непримјењива у пракси одраз су неефикасног система образовања. На који начин побољшати ефикасност усвајања ученичких знања, питање је коме се треба посветити посебна пажња. Ученике треба подстицати на што боље разумијевање садржаја, који су потребни за њихов професионални и лични развој. Да би се то успјело, важно је да препознамо на који начин ученици приступају учењу, и колико ти приступи зависе од успјеха који остварују учењем. Зато смо у овом раду посебну пажњу посветили приступима учењу, и томе колико заступљеност датих приступа код ученика зависи од школског успјеха који ученици постижу у учењу. Узорак чине 802 ученика завршних разреда основне школе. Ученици су испуњавали упитник са два приступа учењу, површински и дубински, који се састоји од мотива и њему одговарајућих стратегија учења (The R – SPQ – 2 F, Biggs et al.2001), те су навели општи школски успјех који су остварили на крају претходног разреда. Добијени резултати истраживања послужиће у сврху побољшавања ефикасности усвајања стечених знања, и указати на то који од приступа треба подстицати код ученика.*

Кључне ријечи: *дубински приступ учењу, површински приступ учењу, школски успјех.*

Уводни дио

Циљне оријентације у школским ситуацијама утичу на одабир приступа учењу студената (Dekker et al. 2013). Идеја о приступима учењу (површинском и дубинском) зачета је у истраживањима које су извели Мартон и Сељо (1976). Препозната дихотомија између површинског и дубинског приступа обради информација при учењу била је полазиште за развој теорије о „ученичком приступу учењу“ (SAL theory – student approach to learning theory) чију суштину чини теоријски став да су „ученичка перцепција и когнитивне активности укључене у процес учења централне за квалитет исхода подучавања и учења“ (Biggs, Kember & Leung, 2001: 134). Приступи учењу се могу дефинисати као „начини на које ученици

* rankaskrkar78@gmail.com

прилазе својим академским задацима који према томе утичу на исходе учења“ (Biggs, 1994: 134; prema: Chin i Brown, 2000). Најчешће се спомињу три приступа учењу: дубински (Deep Approach), површински (Surface Approach) и стратешки приступ (Achieving Approach) учењу. Ученици који користе дубински приступ учењу су унутрашње мотивисани, учењем желе да задовоље знатижељу, а стратегије које користе је максимално разумијевање градива како би задовољили знатижељу (Biggs, 1987). Главни циљ овог приступа учењу је разумијевање наученог кроз повезивање идеја са претходним знањима и искуством. Ученици са оваквим приступом учењу логички испитују и критички аргументују, траже доказе те показују активан интерес на тему. Када постављају питања ученици са оваквим приступом учењу се усмјеравају на објашњења и узроке. Ученици који користе површински приступ учењу су екстринзичко мотивисани, такви ученици желе избјећи неуспјех, али без већег труда (Biggs, 1987). Стратегија коју користе да би остварили своје мотиве је учење напамет. Ове ученике карактерише избјегавање неуспјеха, градиво репродукују без повезивања и тражења смисла. Задатке доживљавају као захтјеве које требају испунити и уче напамет. Они памте чињенице па тако уче само оно што им је довољно да добију пролазну оцјену. Ученици који користе стратешки приступ учењу су мотивисани успјехом. Они желе успјети и добити добре оцјене, те се труде у проналажењу оптималних стратегија, материјала и услова за учење (Biggs, 1987). Ове ученике на учење подстиче жеља за добрим успјехом, односно добре оцјене, добро управљање временом и трудом који улажу у учењу, те прате колика им је ефикасност учења. Труде се сазнати шта све требају учинити како би добили добре оцјене, а након тога настоје кроз труд и системски рад то и остварити. Тако резултати једног истраживања говоре да овај приступ учењу показује колико су ученици организовани (Entwistle i McCune, 2004). Од успјеха који ученици постижу у учењу зависи и заступљеност приступа учењу. Сам појам успјех подразумијева остварење неког унапријед постављеног циља. Значај и актуелност школског успјеха може се довести у везу са нагласком на постигнуће. Божин је рекао да је „школски успех очигледно континуирано актуелна, динамична појава повезана са великим бројем међусобно повезаних чинилаца унутар појединца у развоју и у њиховим еколошким системима“ (Божин, 2003: 198). Успјех изражен школским оцјенама је један показатељ усвојеног знања, перцепције сопствене личности ученика, фактор даље образовне промоције, социјалног понашања и цјелокупног понашања дјетета (Gadžić, Milivojević, 2009). Циљ овог истраживања био је да испитамо да ли и колико заступљеност приступа учењу зависи од општег школског успјеха који ученици постижу у учењу.

Методолошки дио

Предмет и циљ истраживања

Као што је већ наглашено у теоријском дијелу, проблем приступа у учењу је већ актуелан и проучаван у области психолошких и педагошких наука. Велики број истраживања је посвећен овом проблему. У том конетксту, углавном се полази од приступа учењу као главног покретача на активност када је у питању постизање успјеха у школи. У овом раду кренули смо у обрнутом смјеру, односно од успјеха као главног покретача од кога зависи одабир приступа учењу. Успјех је третиран као независна варијабла, док су приступи учењу третирани као зависна варијабла. Циљ истраживања нам је био да испитамо да ли постоји разлика у заступљености приступа учењу код ученика у зависности од школског успјеха који ученици остварују учењем.

Методе, технике и инструменти у истраживању

У истраживању су кориштене двије методе, и то метод теоријске анализе и емпиријско неексперименталани метод. Метод теоријске анализе кориштен је за теоријску обраду проблема истраживања, при чему су анализирани различити извори, те истраживања која су рађена у овој области. Од поступака за обраду података коришћени су: поступци за утврђивање метријских карактеристика инструмената, те анализа варијансе и Краскал –Волисов тест као показатељ разлика међу испитаницима у односу на испитиване варијабле. У истраживању су примјењивани инструмент за испитивање приступа учењу (The revised two – factor Study Process Questionnaire – R- SPQ – 2F) преузет од Бигса, Кембера, Леунга, преведен је за потребе овог истраживања, прилагођен узрасту и нашем говорном подручју (Biggs, Kember, Leung, 2001) и анкетни упитник за испитивање општег школског успјеха. Релијабилност инструмента приступа учењу провјерена је методом анализе ставки. Висина Кронбах – алфа коефицијента за површински приступ учењу износила је 0.80, а за дубински приступ 0.74. Инструмент приступа учењу садржи 20 тврдњи са петостепеном скалом процјене Ликертовог типа за исказивање степена слагања са садржајем тврдње (1 – ријетко или никад, 5 – увијек или скоро увијек). 10 тврдњи односи се на дубински приступ, а 10 на површински приступ.

Узорак истраживања

Истраживање је проведено у мају 2016. године на ученицима седмог, осмог и деветог разреда основне школе са подручја Сарајевско–романијске регије и једног дијела источне Херцеговине. Узорак је сачињен од по два одјељења седмог, осмог и деветог разреда О. Ш. „Пале“ на Палама, О. Ш. „Србија“ на Палама, О. Ш. „Петар Петровић Његош“ из Источне Илиџе, О. Ш. „Свети Сава“ из Источног Новог Сарајева, О. Ш. „Свети Сава“ у Фочи.

Резултати истраживања

Претпоставили смо да постоји разлика у заступљености приступа учењу у зависности од школског успјеха ученика. Групе су тестиране кроз успјех ученика, те су претпостављене као групе недовољних, довољних, добрих, врлодобрих и одличних. Прва испитивана разлика била је у заступљености дубинског приступа учењу у зависности од школског успјеха који ученици остварују учењем. Тестирање разлика вршено је помоћу анализе варијансе. У Табели број 1 приказани су резултати анализе варијансе скорова које су на инструменту за испитивање дубинског приступа учењу постигли ученици који постижу различит успјех у учењу.

Табела 1. Анализа варијансе скорова које су на инструменту за испитивање дубинског приступа учењу постигли ученици који постижу различит успјех у учењу

Избор варијабилитета	Сума квадрата	df	s^2	F	p
Између група	742.697	4	185.674	2.947	0.020
Унутар група	50270.025	798	62.995		
Тотал	51012.722	802			

Напомена: Тест хомогености варијансе: Лавенов статистик износи 1,398 уз p=0.233

Из Табеле 1 видимо да постоји статистички значајна разлика међу аритметичким срединама. Да би испитали међу групне разлике, тј. разлике

између ученика који су постигли недовољан, довољан, добар, врлодобар и одличан успјех у испољавању дубинског приступа учењу, коришћен је LSD тест. Табела 2 показује резултате постхок теста за испитивање међугрупних разлика у заступљености дубинског приступа учењу.

Табела 2. Постхок тест за испитивање међугрупних разлика (LSD)

(I)Успјех	(J) успјех	M(I-J)	S	*p*
Недовољан	Довољан	8.017	4.914	0.103
	Добар	6.855	4.632	0.139
	Врлодобар	6.398	4.605	0.165
	Одличан	4.887	4.603	0.289
Довољан	Недовољан	-8.017	4.914	0.103
	Добар	-1.162	1.899	0.541
	Врлодобар	-1.619	1.833	0.377
	Одличан	-3.130	1.826	0.087
Добар	Недовољан	-6.855	4.632	0.139
	Довољан	1.162	1.899	0.541
	Врлодобар	-0.458	0.816	0 .575
	Одличан	-1.968*	0.801	0.014
Врлодобар	Недовољан	-6.398	4.605	0.165
	Довољан	1.619	1.833	0.377
	Добар	0.458	0.816	0.575
	Одличан	-1.511	0.628	0.016
Одличан	Недовољан	-4.887	4.603	0.289
	Довољан	3.130	1.826	0.087
	Добар	1.968*	0.801	0.014
	Врлодобар	1.511*	0.628	0.016

Напомена: *разлика је значајна на нивоу 0.05

Из Табеле 2 видимо да постоји разлика између група добар и одличан, као и врлодобар и одличан, статистички значајне на нивоу 0.05, док статистички значајне разлике не постоје између осталих група. Пошто је ниво значајности између ученика који постижу довољан успјех и ученика који постижу одличан успјех, близу нивоа значајности p=0.08, можемо рећи да одређена разлика између датих група ученика постоји, односно да ученици са слабијим школским успјехом имају мање заступљен дубински приступ учењу, за разлику од ученика који постижу одличан школски успјех и имају више заступљен дубински приступ учењу. Ови резултати упућују нас на закључак да лошији ученици у свом учењу не користе или слабо користе дубински приступ учењу, да ученици који користе дубински приступ у већој или мањој мјери постижу бољи школски успјех.

Сљедећи испитивани однос је разлика у заступљености површинског приступа учењу у зависности од школског успјеха ученика. Те разлике тестиране су Краскал–Волисовим тестом. У Табели 3 приказан је Краскал –Волисов тест разлика у заступљености површинског приступа учењу у зависности од школског успјеха који ученици остварују у учењу.

Табела 3. Краскал–Волисов тест разлика између површинског приступа учењу у зависности од школског успјеха који ученици постижу у учењу

	Успјех	N	M	χ^2	df	p
Површински приступ	Недовољан	3	487.33	29.039	4	0.000
	Довољан	20	475.68			
	Добар	138	457.29			
	Врлодобар	301	425.59			
	Одличан	304	352.41			
Тотал		802				

Из Табеле 3 на основу X^2 и његовог нивоа значајности закључујемо да постоји разлика у заступљености површинског приступа учењу у зависности од школског успјеха ученика. Видљиво је да ученици који постижу слабији школски успјех више користе површински приступ учењу. На основу добијених резултата можемо закључити да постоји статистички значајна разлика у заступљености дубинског и површинског приступа учењу у зависности од школског успјеха који ученици постижу у учењу.

Дискусија и закључци

Циљ овог истраживања био је да испитамо заступљеност дубинског и површинског приступа учењу код ученика и њихове релације са општим школским успјехом који постижу у учењу. На основу добијених резултата примијењених анализа, можемо закључити да постоји статистички значајна разлика у заступљености дубинског и површинског приступа учењу у зависности од школског успјеха који ученици постижу у учењу. Можемо рећи да се наши резултати које смо добили у овом истраживању слажу са резултатима ранијих истраживања. Међутим, нису сви резултати истраживања повезаности приступа учењу и школског успјеха досљедни. Тако су Милер и сарадници добили резултате који говоре да су усмјереност на постигнуће, саморегулација и примјена дубинских стратегија у позитивној корелацији са успјехом који студенти остварују (Miler et al.1996). У другом истраживању површински приступ негативно корелира са академским

постигнућем, док дубински корелира позитивно са академским постигнућем (Wilding & Andrews, 2006). Дисет, (Diseth2003) наводи стратешки приступ као позитиван, а површински приступ учењу као негативан предикатор школског успјеха. Истовремено упућују на врло ниску повезаност дубинског приступа учењу и школског постигнућа. У другим истраживањима имамо резултате који говоре да постоји значајна повезаност између оцјене на испиту знања и дубинског приступа учењу, те непостојање повезаности са површинским приступом (Chamorro – Premuzić, Furnham 2008; Cano, 2007). Сличне резултате добио је и Гадерлаб, који упућује на значајну позитивну повезаност дубинског, те значајну негативну повезаност површинског приступа учењу и школског постигнућа (Gaderlab,2011). Истраживања су показала да је дубински приступ учењу позитивно повезан са школским оцјенама, вишим IQ, док је површински приступ повезан негативно са академским постигнућем (Rosander i Backstrom, 2012). На основу наших резултата и резултата ранијих истраживања можемо рећи да спољашња мотивација, минимално улагање напора с циљем извршавања нужних активности, без већег разумијевања садржаја и смисленог учења уз страх од неуспјеха донијеће слабији школски успјех, односно присуство површинског приступа учења, док ће намјера да се остваре постављени циљеви везани за успјех резултирати унутрашњом мотивацијом, жељом за знањем, бољим школским успјехом, и самим тим, присуством дубинског приступа учењу. Треба ученике подстицати да у свом учењу користе унутрашњу мотивацију, да ново знање повезују са старим, да користе адекватне стилове учења, како би резултирали бољим школским успјехом, и на тај начин развијали дубински приступ учењу. Дубински приступ учењу је најуспјешнији приступ учењу јер доводи до разумијевања садржаја и структурално комплексних исхода који су афективно задовољавајући (Coutinho i Neuman, 2008). Такође, не треба да буде то строго правило у којем неће бити мјеста за површински приступ учењу, јер он може да буде од користи у ситуацијама када ученици треба да запамте чињенице. Може бити од користи као опција за учење, али не као карактеристичан стил учења. Тако Biggs (1987) сматра да ученици понекад могу примијенити приступ учењу зависно од захтјева ситуације, али само у мјери у којој особне карактеристике појединца то допусте. На одабир приступа учењу код ученика могу да утичу и сами наставници, својим креирењем рада, захтјевима које постављају и начином оцјењивања. Бигс сматра да ће се оптимални резултати добити када се стратегије учења ускладе са студентовим превладавајућим мотивацијским стањем (Biggs,1985).

У даљем истраживању требало би детаљније испитати међусобну повезаност ових варијабли на узорку који би обухватио већи број испитаника са уједначеном полном структуром. Поред тога, било би пожељно уврстити и друге релевантне варијабле, као што су наставне методе, начин вредновања

постигнућа, како би се провјериле и објасниле добијене интеракције. Резултати овог истраживања су указали на то да су оба приступа учењу зависе од успјеха који ученици постижу у учењу, али да је природа везе различита и да се испољава у различитом степену. Као закључак везан за ове резултате може се навести да је потребно наставу у школама и начин оцјењивања конципирати тако да се код ученика не подржава површински приступ већ да се унапређује дубински приступ.

ЛИТЕРАТУРА

Biggs, J. B. (1985). The role of metalearning in study processes. *British Journal of Educational Psychology, 55,* 185–212.

Biggs, J. B. (1987). *Study Process Questionnaire Manual.* Melbourne: Australian Council for Educational Research.

Biggs, J. B., Kember, D., Leung, D. Y. P.(2001). The revised two – factor Study Questionnaier: R –SPQ –2F, *British Journal of Educational Psychology,* 71, 133–149.

Божин, А. (2003): Школски успјех као психолошки проблем. *Педагошка стварност,*бр. 5–6: 499–509.

Gadelrab, H. F. (2011). Factorial structure and predictive validity of approaches and study skills inventory for students (ASSIST) in Egypt: A confirmatory factor analysis approach. *Electronic Journal of Research in Educational Psychology*, 9, 1197–1218.

Gadžić, A., & Milivojević, A. (2009). Školski uspeh i status adolescenata u razredu. *Teme*, 33(4), 1379–1389

Dekker, S., Karabbendam, L., Lee, N. C., Boschloo, A., Groot, R., Jelles, J. (2103). Sax differences in goal orientation in adolescents aged 10.19: the older boys adopt work – avoidant goals twice as often as girls. *Learning and Individual Differences,* 26, 196–200.

Diseth, A. (2003). Personality and approaches to learning as predicators of academic achievement. *European Journal of Personality,* 22, 131–151.

Entwistle, N., McCune, C., (2004). The Conceptual Bases of Study Strategy Inventories. *Educational Psychology,* 77, 873–891.

Marton, F., Saljo, R. (1976). On qualitative differences in learning – I: Outcome and process. *British Journal of Educational Psychology,* 46. 4–11.

Miller,R.B., Greene, B.A: (1996). Influences on Achievement: Goals, Percived Abilitv, and Cognitive Engagement. *Contemporary Educational Psychology,* 21. 181–192.

Cano, F. (2007). Approaches to learning and study orchestrations in high school student. *European Journal of Psychology of Educational,* 22, 131–135.

Coutinho, S.A., Neuman, G. (2008). A model of metacognition, achievement goal orientation, learning style and self – efficacy. *Learning Environments Research,* 11, 131–151.

Chamorro – Permuzić, i Furmham, A. (2008). Personality, intelligence and approaches to learning as predictors of academic performance. *Personality and Individual, Differences,* 44, 1596–1603.

Chin, C., Brown, D. E. (2000). Learning in Science: A Comparasion of Deep and Surface Approaches. *Journal of Research in Science Teaching* 37(2), 109–138.

Rosander, P., Backstrom, M., (2012). The unique contribution of learning approaches to academic performance, after controlling for IQ and personality: Are there gender differences? *Learning and Individual Differences,* 22, 820–826.

Ranka Perućica

PARENTS' ROLE AND THEIR ATTITUDE TOWARDS CHILDREN IN THE PERIOD OF SCIENTIFIC, TECHNOLOGICAL AND SOCIAL CHANGES

Summary

Social-economic changes that follow rapid scientific and technological development affect the system of education and children's upbringing. As the modern society changes many roles including the parents' roles change as well as their attitude towards children. Parents as well as their attitude towards children are not only very important but also irreplacable factor of children's succesfull growth and upbringing process. According to that, the aim of this work is to test how often parents help their children in learning and how interested they are in organization of the learning process. Using the analysis of variances we tested if there is statistically important difference in the presence of some specific orientation in the students' learning process depending on not only frequency of their parents' involvment in that process but also on their interest in the process of their children's learning organization. Obtained results show that there is

statistically important difference among mentioned variables. The students whose parents normally have interest in their school success show more expressive specific orientation unlike the students whose parents are not interested in their learning at all. Also, students who normally get help from both of their parents have equally expressed specific orientation unlike those who get help from none of their parents.

Психологија

Dragana Stanimirović*
Univerzitet u Beogradu
Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju

DOI 10.7251/ZRNS1702175S
Оригинални научни рад

DECA SA SMETNJAMA U RAZVOJU POSMATRANA IZ PERSPEKTIVE UČENIKA OSNOVNOŠKOLSKOG UZRASTA

Apstrakt: *Dok neki autori tvrde da lični kontakti u inkluzivnim grupama dovode do pozitivnijih stavova vršnjaka prema deci sa smetnjama u razvoju, drugi ističu da su negativni stavovi vršnjaka glavna prepreka procesu obrazovne inkluzije dece sa senzornim ili motoričkim smetnjama i još više dece s intelektualnom ometenošću. Cilj istraživanja bio je utvrđivanje stavova i ponašanja učenika osnovnoškolskog uzrasta prema deci sa smetnjama u razvoju. Uzorak je činilo 43 učenika šestog razreda koji su bili učesnici četiri fokus grupe, od kojih su dve iz odeljenja koje pohađa učenik s intelektualnom ometenošću i dve iz odeljenja koja ne pohađa nijedan učenik sa smetnjama u razvoju. Jedan učenik s intelektualnom ometenošću ima problema u socijalizaciji, a drugi ispoljava izrazito prosocijalno ponašanje. Analiza sadržaja transkribovanih fokus-grupnih intervjua je pokazala da su učenici dobro informisani o vrstama oštećenja, problemima sa kojima se susreću deca s ometenošću i oblicima podrške koja im je potrebna, što pozitivno utiče na njihova uverenja. Deca iz odeljenja koje pohađa učenik s intelektualnom ometenošću koji ima problema u socijalizaciji su zagovornici obrazovanja dece sa smetnjama u razvoju u posebnim školama, dok ostali smatraju da je za tu decu bolje da pohađaju redovne škole. Rezultati idu u prilog shvatanju da: (a) prisustvo učenika s ometenošću u razredu samo po sebi nema pozitivno dejstvo, i (b) socijalna kompetencija učenika s intelektualnom ometenošću utiče na stavove i ponašanje vršnjaka.*

Ključne reči: *inkluzija, vršnjaci, socijalna kompetencija, dete sa smetnjama u razvoju, učenik s intelektualnom ometenošću,*

UVOD

Inkluzija se najčešće shvata kao proces uključivanja dece sa smetnjama u razvoju u redovne škole i ukupni društveni život. Međutim, ovaj pojmovni kontekst inkluzije je uzak i može dovesti do nerazumevanja njene suštine ako se nema u vidu da je u osnovi inkluzivnog procesa filozofija zasnovana na uverenju da svaki čovek, bez obzira na individualne razlike, ima jednaka prava i mogućnosti. U obrazovnoj praksi to podrazumeva fleksibilnost u zadovoljavanju specifičnih obrazovnih i širih društvenih potreba sve dece.

* gaga.stani@gmail.com

Inkluzija treba da bude ključ reforme obrazovnog sistema u pokušaju da se stvori efektivnije i pravednije društvo (Booth& Ainscow, 1998, p. 31). Brojni međunarodni i domaći propisi proklamuju pravo osoba sa invaliditetom na jednakost, tj. na obezbeđivanje uslova koji će im omogućiti punu i ravnopravnu socijalnu participaciju. Dokument usvojen u Salamanki (UNESCO, 1994, p. 8) propisuje da svako dete, bez obzira na fizičko, intelektualno, socijalno, emocionalno stanje, treba da je uključeno u lokalnu školu. Ovaj dokument je uticao na napore da se omogući veća participacija i obrazovna postignuća, ne samo za ometenu decu već za sve grupe učenika koje su tradicionalno bile marginalizovane (Ainscow, Booth & Dyson, 2006, p. 298). U obrazovnim sistemima zemalja Evropske unije promoviše se inkluzija, predviđajući i obezbeđujući različite vrste servisne pomoći deci, učiteljima i nastavnicima. Razvojni nivo obrazovne inkluzije razlikuje se od zemlje do zemlje. Najviši nivo je dostigao u Švedskoj, Danskoj, Italiji i Norveškoj. U Srbiji je ovaj proces još uvek na početku.

„Sve zakonske mere, kampanje, rana intervencija, razvijeni sistemi podrške, mere za prevazilaženje senzornih i fizičkih barijera, ostaju nedovoljne ukoliko ne postoji spremnost većine da, kao jednako vredne prihvati one koji su drugačiji“ (Kaljača i Dučić, 2011, str. 95–96). Prihvaćenost deteta sa smetnjama u razvoju od strane vršnjaka jedan je od važnih preduslova njegovog uspešnog uključivanja u redovnu vršnjačku grupu i socijalne participacije u raznim domenima životnih aktivnosti. Zagovornici inkluzije tvrde da će smeštanje dece s ometenošću u redovne škole i razrede razbiti negativne stereotipe i da lični kontakti mogu dovesti do razvijanja pozitivnih stavova (Hastings & Graham, 1995, prema Nowicki& Sandieson, 2002, p. 243). Ovo stanovište potkrepljuju nalazima kao što su da pregled empirijskih podataka pokazuje da značajan uticaj na formiranje stavova prema ometenima imaju kontakti sa takvim osobama i znanja i verovanja, dok je većina demografskih karakteristika relativno nevažna (Yuker, 1994, p. 18), da je iskustvo sa ometenima jedna od najvažnijih determinanti pozitivnog stava prema njima (De Laat, Freriksen,& Vernloed, 2013, p. 856) itd. Suprotno ovome, mnogi autori nalaze da su neprihvatanje školskih drugova sa senzornim ili motoričkim smetnjama i sa intelektualnom ometenošću i negativni stavovi vršnjaka prema njima glavna prepreka procesu obrazovne inkluzije dece sa razvojnim smetnjama (npr. Simeonsson, Carlson, Huntington, McMillen,& Brent, 2001; McDougall, Dewit, King, Mille,& Killip, 2004; Ring& Travers, 2005).

Pregled istraživanja u kojima je ključna varijabla bila kontakt u inkluzivnim uslovima školovanja takođe ukazuje na protivurečne rezultate. Neka istraživanja pokazuju da školovanje u inkluzivnim uslovima dovodi do većeg stepena prihvatanja dece sa smetnjama u razvoju od strane vršnjaka (Hall, 1994; Salisbury et al., 1995; Favazza & Odom, 1997; Favazza, Phillipsen, & Kumar, 2000; Diamond, 2001, sve prema Nikolaraizi, Kumar, Favazza, Cideridis, Koulousionu & Rial, 2005, p. 102). Druga, pak, pokazuju da vršnjaci tipičnog

razvoja ne prihvataju uvek decu sa smetnjama u razvoju i da su njihovi stavovi često negativni (Ochoa& Olivarez, 1995; Harper, 1997; Scheepstra, Nakken, & Pijl, 1999; Nowicki, 2002, sve prema Nikolaraizi et al., 2005, p. 102).

Mekdonel i saradnici (McDonnall et al., 2002, prema Rajović, 2004, str. 15) upozoravaju da je važno imati na umu da inkluzija nije mesto već metod obrazovanja dece sa posebnim obrazovnim potrebama, koje ima za cilj da se takvom detetu obezbedi najmanje restriktivno okruženje za njegov razvoj, za učenje i socijalizaciju. Uključivanje učenika s teškoćama u razvoju u redovne škole, samo po sebi ne obezbeđuje uspeh u stvaranju prijateljskih odnosa i socijalne interakcije sa vršnjacima, ni razvoj empatičnosti kod učenika tipičnog razvoja (Špelić i Zuliani, 2011, str. 104).

S inkluzivnim pokretom poraslo je i interesovanje za promenu stavova društva prema osobama s ometenošću, posebno stavova dece tipičnog razvoja s kojima deca s ometenošću treba da dele škole i učionice“ (Brojčin, 2008, str. 251). Takođe je porasla svest o tome da se promene stavova u pozitivnom smeru ne dešavaju spontano, već putem organizovanih intervencija. U istraživanjima kvazieksperimentalnog tipa su stavovi vršnjaka mereni nekoliko puta u toku školske godine da bi se proverili efekti preduzetih mera za promenu stavova u inkluzivnim grupama (Wong, 2008, p. 72). Istraživanja pokazuju da se stavovi dece osnovnoškolskog uzrasta prema osobama sa invaliditetom mogu promeniti u relativno kratkom roku kroz neposredno ili posredno iskustvo sa decom sa razvojnim teškoćama i informisanjem putem knjiga, vođenih diskusija i sličnih aktivnosti (Yuker, 1988; Kamenov, Jokić-Begić, i Lauri Korajlija, 2003, Leutar i Štambuk, 2006, sve prema Najman Hižman, Leutar, i Kancijan, 2008, str. 73).

Istraživanje stavova prema vršnjacima sa smetnjama u razvoju koje je obavila Stanković Đorđević (2008) na uzorku učenika četvrtog i osmog razreda osnovne škole obuhvatilo je kognitivno-afektivnu – inkluzivna kultura (Znam i osećam kako treba da postupam), i kognitivno-voljnu komponentu – inkluzivna praksa (Znam i voljan sam da postupam na određeni način). Rezultati pokazuju da je veći procenat pozitivnih stavova vezan za inkluzivnu kulturu nego za inkluzivnu praksu. Autorka zaključuje: „Očigledno je da je lakše imati deklarativan stav prema vršnjacima sa hendikepom; mnogo je teže taj stav provoditi u delo“ (Stanković Đorđević, 2008, str. 298). Još jednom se pokazalo da bolja informisanost učenika tipičnog razvoja o deci sa smetnjama u razvoju, koja je deo procesa inkluzivnog obrazovanja, pozitivno utiče na promenu stavova. Međutim, na ovaj način se lakše menja kognitivna nego konativna komponenta stavova koja je od presudnog uticaja na ponašanje.

Livilajn (Lewellyn, 1995, prema Nowicki& Sandieson, 2002, p. 244) nalazi da su deca s fizičkom ometenošću koja pohađaju inkluzivne škole češće nego deca tipičnog razvoja izložena nasilju od strane školskih drugova. Empirijski

podaci pokazuju da su deca s intelektualnom ometenošću koja pohađaju redovne razrede češće odbacivana i češće žrtve vršnjačkog nasilja nego ona koja se školuju u segregirajućim uslovima (npr. Norwich & Kelly, 2004; Ring& Travers, 2005). Domaći autori navode da su ometena deca u poređenju sa decom iz opšte populacije izložena većem riziku da postanu žrtve vršnjačkog nasilja, ali da su podaci o ovoj pojavi oskudni (npr. Glumbić, Žunić Pavlović, i Kaljača, 2007; Žunić Pavlović, i Glumbić, 2010).

U preglednom radu o stavovima dece tipičnog razvoja prema vršnjacima s intelektualnom ometenošću, Brojčin (2008, str. 253) navodi podatke istraživanja koji pokazuju da su stavovi dece tipičnog razvoja prema vršnjacima s intelektualnom ometenošću, ne samo negativniji u poređenju sa stavovima prema deci tipičnog razvoja, već i u odnosu na decu s drugim vrstama ometenosti. Skorašnje istraživanje potvrđuje da deca i adolescenti iskazuju negativnije stavove prema osobama sa intelektualnom ometenošću nego prema osobama sa senzomotoričkim oštećenjima (De Laat, Freriksen, & Vernloed, 2013). Kaljača i Dučić (2011, str. 94) konstatuju da većina autora navodi da intelektualna ometenost, u odnosu na druge tipove ometenosti, spada u najslabije socijalno prihvaćene. S ovim su u skladu istraživački podaci da je manja verovatnoća da vršnjaci prihvate školskog druga s intelektualnom ometenošću nego školskog druga koji je fizički ometen (Towensend, Wilton, & Vakilirad, 1993, prema Nowicki& Sandieson, 2002, p. 249).

Istraživanja pokazuju da socijalna kompetencija dece s intelektualnom ometenošću utiče na prihvaćenost ove dece i na stavove prema njima. Jedno nalazi da deca tipičnog razvoja ispoljavaju izrazito negativne stavove prema deci s intelektualnom ometenošću neodgovarajućeg socijalnog ponašanja (Siperstein & Bak, 1985), druga da su češće prihvaćena deca s intelektualnom ometenošću koja ispoljavaju visok nivo prosocijalnog i nizak nivo negativnog socijalnog ponašanja (Siperstein & Leffert, 1997; Frederickson Furnham, 2004). Dodatno, Dučić i Kaljača (2015) nalaze da nivo ostvarene socijalne kompetencije predstavlja značajan prediktor školskog uspeha kod učenika s intelektualnom ometenošću.

METOD

Cilj istraživanja

Opšti cilj istraživanja bio je utvrđivanje stavova i ponašanja učenika osnovnoškolskog uzrasta prema deci sa smetnjama u razvoju.

Specifični ciljevi su bili:

-Utvrditi šta vršnjaci tipičnog razvoja znaju o deci sa smetnjama u razvoju, problemima sa kojima se suočavaju u fizičkom i socijalnom okruženju i načinima podrške koja im je potrebna.

-Utvrditi kakvi su stavovi i ponašanja vršnjaka tipičnog razvoja prema deci sa smetnjama u razvoju.

-Utvrditi da li lični kontakti s učenikom s intelektualnom ometenošću utiču na stavove i ponašanje vršnjaka tipičnog razvoja prema deci sa smetnjama u razvoju.

-Utvrditi da li socijalna kompetencija učenika s intelektualnom ometenošću utiče na stavove i ponašanje vršnjaka tipičnog razvoja prema deci sa smetnjama u razvoju.

Prikupljanje podataka

Imajući u vidu metodološke slabosti upitničkog ispitivanja, kao što su da na taj način dobijamo samo podatke o onome što smo pitali, rizikujući da nešto relevantno izostavimo i davanje društveno poželjnih odgovora, opredelili smo se za kvalitativni pristup. U kvalitativnim istraživanjima se otvaraju pitanja koja ostaju neobuhvaćena u okviru kvantitativno-pozitivističke paradigme. Za prikupljanje podataka koristili smo metod fokus-grupnog intervjua koji omogućava svakom ispitaniku da iznese svoje viđenje određenog pitanja i argumente za to, ali i da učestvuje u diskusiji i eventualno promeni mišljenje.

Svaki od četiri fokus-grupna intervjua realizovan je po istovetnom strukturiranom vodiču na jednom školskom času. Vodič se sastojao od šest vežbi tematski usmerenih na percepciju učenika o problemima dece sa smetnjama u razvoju. U nastavku je za svaku vežbu data osnovna instrukcija učesnicima fokus grupa i u zagradi tehnika koja je korišćena:

Navedite ko su deca sa smetnjama u razvoju (popisivanje vrsta smetnji i poremećaja).

Da li poznajete neku osobu (dete) s ometenošću/smetnjama u razvoju? Kako se ponašate/biste se ponašali prema takvim osobama? Kako se drugi prema njima ponašaju? (popisivanje načina ophođenja)

Navedite probleme sa kojima se deca sa smetnjama u razvoju susreću u svom okruženju (popisivanje fizičkih i socijalnih barijera za svaku vrstu smetnji i poremećaja).

Ocenite koliko svaki od problema otežava život deci sa smetnjama u razvoju (rangiranje problema na osnovu prosečnih ocena).

Navedite načine pomoći učenicima sa smetnjama u razvoju koji doprinose rešavanju identifikovanih problema (popisivanje izvora i načina podrške).

Nacrtajte „školu po meri svakog učenika“, uključujući svu decu sa smetnjama i poremećajima u razvoju (crtanje idealne škole za sve učenike).

Uzorak

Uzorak je formiran u dve osnovne škole iz redova učenika šestog razreda. Činilo ga je ukupno 43 učesnika četiri fokus grupe. U svakoj školi su formirane dve fokus grupe – jedna iz odeljenja koje pohađa učenik s intelektualnom ometenošću, a druga iz odeljenja koje ne pohađa nijedan učenik sa smetnjama ili poremećajima u razvoju. Jedan učenik s intelektualnom ometenošću ima problema u socijalizaciji, a drugi ispoljava izrazito prosocijalno ponašanje. Ova dva učenika nisu učestvovala u ispitivanju. Fokus grupe su imale 9–12 učesnika (svaka približno jednak broj dečaka i devojčica). Svi ispitanici su uzrasta 12 i 13 godina.

Obrada podataka

Obrada podataka je bila kvalitativna i obuhvatila je:

-analizu sadržaja transkribovanih odgovora i diskusija za svaku fokus grupu,

-analizu razlika između prve dve fokus grupe (iz odeljenja sa intelektualno ometenim učenikom koji ima problema u socijalizaciji i odeljenja koje ne pohađa nijedan učenik sa smetnjama u razvoju),

-analizu razlika između druge dve fokus grupe (iz odeljenja koje pohađa intelektualno ometen učenik koji ispoljava izrazito prosocijalno ponašanje i odeljenja koje ne pohađa nijedan učenik sa smetnjama u razvoju),

-analizu razlika između dva para fokus grupa.

U nastavku ćemo predstaviti rezultate dobijene ovim analizama za svaku od vežbi u fokus-grupnom intervjuu. Originalni odgovori ispitanika biće napisani italikom.

REZULTATI

Ko su deca sa smetnjama u razvoju?

Učenici svih fokus grupa znali su da navedu vrste smetnji i poremećaja. Pravilno su ih objašnjavali: *Slepi i slabovidi imaju problem sa vidom, gluvi i nagluvi teškoće sa sluhom, (...), deca s intelektualnim smetnjama nisku inteligenciju*. Pokazali su visok stepen obaveštenosti o terminološkim odrednicama, uključujući zajedničke nazive: deca sa posebnim potrebama, ometeni, osobe sa invaliditetom, sa hendikepom,(…), retardirani – *ima negativno značenje i koristimo ga kad nekoga hoćemo da uvredimo*.

Jedina uočena razlika je što je ispitanicima obe fokus grupe koje u odeljenju nemaju učenika sa smetnjama u razvoju bio potreban podsticaj (početno usmeravanje) od strane moderatora, dok ispitanicima fokus grupa koji u odeljenjima imaju učenika s intelektualnom ometenošću to nije bilo potrebno.

Ponašanje prema osobama s ometenošću.

Ispitanici sve četiri fokus grupe su se izjasnili da poznaju decu sa smetnjama u razvoju. Učesnici dve fokus grupe iz odeljenja sa školskim drugom s intelektualnom ometenošću rekli su da njihov drug u odeljenju ima teškoće u razvoju, bio je u specijalnoj školi pre nego što je došao kod njih u odeljenje, nastavnici i roditelji su im objasnili da *on imamentalne probleme*. Ovi ispitanici su svoje odgovore fokusirali na odnos sa tim drugom, dok su učenici ostale dve fokus grupe istakli da ne znaju kako bi funkcionisali da u neposrednoj blizini imaju takvog učenika, ali da pretpostavljaju da bi se oni njemu prilagodili i pomogli mu.

Učenici prvog para u obe fokus grupe (sa i bez učenika s intelektualnom ometenošću) su rekli da se druže sa takvom decom, pomažu im, dele užinu, ali da u nekim situacijama osećaju tugu i sažaljenje. U vezi ponašanja drugih rekli su da njihovi vršnjaci decu sa smetnjama u razvoju iskorišćavaju, maltretiraju, nasilni su i manipulišu njima *i zbog toga se deca sa smetnjama u razvoju grozno osećaju*. Učenici koji u odeljenju imaju druga s intelektualnom ometenošću osećaju i ljutnju *kada mu nastavnici poklone ocenu*.

Odgovori učesnika drugog para fokus grupa su se međusobno bitno razlikovali. Oni koji u odeljenju imaju druga s intelektualnom ometenošću govorili su o njegovim kvalitetima zbog kojih se sa njim druže, igraju, pomažu mu, usled čega su i on i oni srećni, te da je jedina situacija koja kod njih izaziva negativna osećanja u vezi njega drugačiji način ocenjivanja, dok su učesnici druge fokus grupe govorili da su njihovi odnosi sa takvom decom površni i da ne uključuju drugačija osećanja nego prema nekom drugom detetu. Što se tiče ponašanja drugih, učenici iz odeljenja sa drugom s intelektualnom ometenošću kažu da su prema njemu svi dobronamerni. I oni i učesnici druge fokus grupe iz ovog para

znaju za slučajeve maltretiranja dece, ali *to se dešava i drugoj deci još češće nego deci sa smetnjama u razvoju*.

Problemi sa kojima se deca sa smetnjama u razvoju susreću u svom okruženju.

Svim učesnicima fokus grupa, a naročito učesnicima fokus grupe iz odeljenja koje pohađa učenik s intelektualnom ometenošću iz prvog para fokus grupa, bilo je teško da premeste fokus sa posledica oštećenja na probleme u okruženju. Najpre su govorili isključivo o problemima učenika sa smetnjama i poremećajima iz perspektive pojedinca koji usled oštećenja ima problem: nisu u stanju da uče, prate nastavu, razumeju, da vide… Nakon podsticaja moderatora uspevali su da navedu mnoge socijalne i fizičke barijere: diskriminatorna ponašanja, neprilagođenost školskih prostorija, nedostatak pomagala, nedovoljna obučenost nastavnika za rad sa ovom decom, neprilagođenost parkova itd. U svakoj fokus grupi su uspeli da probleme u okruženju grupišu u 4–5 kategorija, ali nisu uspevali da ih grupišu prema vrsti smetnji. Neki učenici su iznosili argumente da se sa istim problemima suočavaju svi bez obzira na vrstu smetnji: *bez obzira koje je oštećenje u pitanju takva deca zahtevaju više pažnje i brige, uvek neko mora da bude sa njima, npr. da ih dovodi i odvodi iz škole*. Tokom diskusije bi se složili da je neprilagođen prostor posebno izražen kod nepokretnih i slepih, neadekvatan odnos vršnjaka kod dece sa intelektualnim teškoćama.

U obe fokus grupe čiji su učesnici bili iz odeljenja koja pohađaju učenici s intelektualnom ometenošću kao problem je izdvojen način ocenjivanja. Navodili su primere kako su njihovom školskom drugu koji ima smetnje u razvoju određene ocene poklonjene. Neki učenici su bili mišljenja da su nastavnici *popustljiviji prema takvoj deci*, tvrdeći da to važi za svu decu sa smetnjama u razvoju. U obe grupe su navođeni i primeri dece (slepog učenika i učenika u invalidskim kolicima) kojima *ne poklanjaju ocene jer nema potrebe, pametni su i dobri su đaci*.

Koliko svaki od problema otežava život deci sa smetnjama u razvoju?

U sve četiri fokus grupe ispitanici su ocenili da neprilagođeni prostorni uslovi i nedostatak pomagala najviše ometaju učenike sa smetnjama u razvoju, tj. da im otežavaju život u velikoj meri. Takođe su se složili da ostali problemi kao što su odnos vršnjaka, neobučenost nastavnog kadra itd. otežavaju život ovoj deci u srednjoj meri, kao i da im problemi u učenju otežavaju život u maloj meri.

Načini pomoći učenicima sa smetnjama u razvoju koji doprinose rešavanju identifikovanih problema.

Ispitanici fokus grupe iz odeljenja koje pohađa učenik s intelektualnom ometenošću iz prvog para fokus grupa su mišljenja da takva deca treba da se smeste u posebne škole *jer su im tamo prilagođeni prostor i uslovi*, *da se za njih naprave posebni parkovi, a ako baš mora da ide u redovnu školu da sa takvim*

učenikom radi stručno lice koje će mu pomoći u učenju. Na insistiranje moderatora da navedu oblike pomoći u redovnoj školi govorili su o „drugarskoj pomoći“: *Ako se neko druži sa njim onda će i ostali, ako ga neko ismeva ili maltretira da ga zaštite*. Naveli su još: pomoć u učenju, pomoć roditelja i nastavnika.

Učesnici ostale tri fokus grupe bili su mišljenja da redovne škole treba prilagoditi deci sa nekim oštećenjem kako bi mogli da neometano funkcionišu i smatrali su da je toj deci bolje u redovnim školama jer se tako ne izdvajaju od ostale dece, ali da trenutno naše škole nemaju odgovarajuće uslove. Kao i učesnici fokus grupe iz odeljenja sa intelektualno ometenim učenikom iz prvog para fokus grupa, izneli su da je takvoj deci neophodna pomoć od strane vršnjaka u smislu prihvatanja i druženja, ali su naveli i sledeće vrste pomoći: dodatna obuka za nastavnike, opremljenost škola, uređenje prostora u školi i šire, finansijska pomoć, humanitarne akcije.

Ispitanici sve četiri fokus grupe smatraju da je za probleme u okruženju najviše odgovorna država, ali su imali različita mišljenja po pitanju nadležnih (vlada, predsednik, ministarstvo za socijalni rad). Među osobama koje su odgovorne da pruže pomoć deci sa smetnjama u razvoju prepoznali su odrasle, odnosno roditelje, nastavnike, rodbinu, ali i vršnjake.

Škola po meri svakog deteta.

Ispitanici fokus grupe iz prvog para fokus grupa koji u odeljenju imaju učenika s intelektualnom ometenošću imali su teškoće (otpore) da nacrtaju školu koja je prilagođena deci sa smetnjama u razvoju, ali su, kao i učesnici ostale tri fokus grupe detaljno nacrtali sredstva za sve vrste smetnji.

Učesnici sve četiri fokus grupe nacrtali su prizemne škole, poseban ulaz sa rampom za kolica, staze za slepe, ambulantu (*kako bi lekari bili dostupni*). U učionicama su rasporedili posebne klupe za kolica, knjige (*sa Brajevom azbukom i reljefnim sadržajima*), tablu i pribor prilagođene različitim vrstama oštećenja, kompjutere sa posebnim programima, tumače znakovnog jezika. Nacrtali su i sale za fizičko sa prilagođenim spravama.

DISKUSIJA

Stvaranje jednakih uslova i mogućnosti za obrazovanje svakog deteta je jedno od osnovnih prava koje je temeljni princip inkluzivnog obrazovanja, što posledično vodi potpunijoj socijalnoj participaciji osoba iz marginalizovanih grupa. Kvalitativna analiza odgovora odraslih slepih koji su se školovali u svojoj

lokalnoj sredini (Stanimirović, 2008, str. 436–438) pokazuje da su prediktori uspeha u školi i profesionalnoj karijeri: priprema druge dece i uzajamno upoznavanje koje je osmislila učiteljica i/ili razredni starešina, pozitivni stavovi vršnjaka, pomoć školskih drugova u radu (koja je bila uzajamna), druženje na školskim odmorima, na izletima i van škole itd. Ovi podaci ukazuju na potrebu posredovanja nastavnika u uspostavljanju adekvatnih vršnjačkih interakcija dece sa smetnjama u razvoju i njihovih školskih drugova u inkluzivnim uslovima. Podaci našeg istraživanja pokazuju da su nastavnici ulagali napore da pripreme ostale učenike u odeljenju za uključivanje deteta sa smetnjama u razvoju (u oba odeljenja je u pitanju učenik sa intelektualnom ometenošću). Naime, učesnici fokus grupa su ponavljali ono što su im nastavnici, nekad i roditelji, rekli o smetnjama u razvoju, karakteristikama ove dece i o tome kako prema njima treba da se ponašaju. Nisu pomenuli nijednu informaciju koja ima negativnu konotaciju.

Izgleda da prilično dobra informisanost naših ispitanika o smetnjama u razvoju, problemima i potrebnoj podršci pozitivno utiče na uverenja i kognitivnu komponentu njihovih stavova prema deci sa smetnjama u razvoju. Naime, iskazi o karakteristikama i naročito o pravima ove dece bili su pretežno afirmativni. Naši nalazi su potvrdili rezultate ranijih istraživanja da postoji disproporcija u pogledu pozitivnosti pojedinih komponenti stavova, posebno kognitivne (ono što misle o objektu stava) i konativne (ono što su voljni da preduzmu). Ovde se nameće i pitanje davanja društveno poželjnih odgovora kojih je svakako više na nivou deklarativnih stavova nego na nivou ponašanja. Možemo pretpostaviti da učenici odgovore o sopstvenom ponašanju prema deci sa smetnjama u razvoju cenzurišu, tj. da daju društveno poželjne odgovore. Kada govore o ponašanju drugih nema ove vrste cenzure. Verovatno su upravo zbog toga u tom kontekstu „otvorili“ temu vršnjačkog nasilja. Dok učesnici dve fokus grupe iz iste škole smatraju da su deca sa smetnjama u razvoju češće nego ostala deca žrtve vršnjačkog nasilja, učesnici druge dve grupe su suprotnog mišljenja, tj. uvereni su da su oni ređe „meta“ nasilnih vršnjaka.

Prilikom davanja odgovora o ponašanju prema deci sa smetnjama u razvoju ispitanici su se fokusirali na druga s intelektualnom ometenošću iz odeljenja ili škole. Iskustvo koje sa njim imaju često generalizuju, tj. na osnovu njega zaključuju o svoj deci sa smetnjama u razvoju. Svoj afektivni odnos prema ovoj deci takođe grade na ličnom iskustvu. Zanimljivo je da su učesnici fokus grupa spontano pokrenuli temu o osećanjima dece sa smetnjama u razvoju. Njihovi odgovori su ukazali na postojanje empatije prema deci sa smetnjama u razvoju, ali ne znamo da li se ona razvija pod uticajem ličnih kontakata. Ono što možemo tvrditi na osnovu rezultata našeg istraživanja je da prisustvo učenika sa intelektualnom ometenošću u odeljenju ne dovodi nužno do pozitivnih stavova školskih drugova prema deci sa smetnjama u razvoju i prema inkluzivnom obrazovanju ove dece.

Činilac koji se nedvosmisleno pokazao značajnim za stavove i ponašanja vršnjaka prema deci s intelektualnom ometenošću je socijalna kompetencija ove dece. Naime, najveće razlike su upravo u „slici" koju su vršnjaci stvorili o deci sa smetnjama u razvoju na osnovu iskustva sa socijalno (ne)kompetentnim drugom s intelektualnom ometenošću.

ZAKLJUČCI

Na osnovu istraživačkih rezultata možemo zaključiti da su učenici dobro informisani o vrstama smetnji i poremećaja, kao i o problemima u okruženju sa kojima se susreću deca sa smetnjama u razvoju i načinima podrške koja im je potrebna. To pozitivno utiče na kognitivnu komponentu njihovih stavova prema deci sa smetnjama u razvoju, dok su ostale dve komponente tih stavova manje pozitivne. Podaci pokazuju da prisustvo učenika sa smetnjama u razvoju samo po sebi nema pozitivno dejstvo i da socijalna kompetencija dece s intelektualnom ometenošću utiče na stavove i ponašanje vršnjaka.

Osnovno ograničenje ove studije je mali broj ispitanika, a njen glavni doprinos je obilje podataka koji pokreću nova istraživačka pitanja kao što su kakva je veza socijalne kompetencije učenika sa raznim tipovima ometenosti sa njihovim školskim uspehom, sa rizikom da postanu žrtve vršnjačkog nasilja itd.

LITERATURA

Ainscow, M., Booth, T. & Dyson, A. (2006). Inclusion and the standards agenda: Negotiating policy pressures in England. *International Journal of Inclusive Education*, *10*(4-5), 295–308. DOI: 10.1080/13603110500430633

Booth, T. & Ainscow, M. (1998). *From them to us: An international study of inclusion in education*. London: Routledge.

Brojčin, B. (2008). Stavovi dece tipičnog razvoja prema vršnjacima s intelektualnom ometenošću. U D. Radovanović (ur.), *U susret inkluziji - dileme u teoriji i praksi* (str. 251–266). Beograd: Univerzitet u Beogradu – Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju.

De Laat, S., Freriksen, E.,& Vernloed, M. P. J. (2013). Attitudes of children and adolescent toward persons who are deaf, blind, paralyzed or intellectually disabled. *Research in developmental disabilities*, *34*(2), 855–863.

Dučić, B., i Kaljača, S. (2015). Odnos nivoa usvojenosti socijalnih veština i školskog uspeha kod učenika sa lakom i umerenom intelektualnom ometenošću. *Specijalna edukacija i rehabilitacija (Beograd)*, *14*(3), 285–302. Doi: 10.5937/specedreh14-9154.

Frederickson, N. L., &Furnham, A. F. (2004). Peer-assessedbehaviouralcharact eristicsandsociometricrejection: Differencesbetween pupils who have moderate learning difficulties and their mainstream peers. *British journal of educational psychology*, *74*(3), 391–411.

Glumbić, N., Žunić Pavlović V., i Kaljača, S. (2007). Ometena deca – žrtve vršnjačkog nasilja. *Beogradska defektološka škola*, *13*(2), 211–230.

Kaljača, S. i Dučić, B. (2011). Socijalna distanca prema osobama sa intelektualnom ometenošću. *Specijalna edukacija i rehabilitacija*, *10*(1), 93–105.

McDougall, J., Dewit, D. J., King, G., Mille, L. T.,& Killip, S. (2004). High school-aged youths' attitudes towards their peers with disabilities: The role of school and student interpersonal factors.*International journal of disability, development and education*, *51*(3), 287–313.

Najman Hižman, E., Leutar, Z., i Kancijan, S. (2008). Stavovi građana prema osobama sa invaliditetom u Hrvatskoj u usporedbi sa europskom unijom. *Socijalna Ekologija*, *17*(1), 71–93.

Nikolaraizi, M., Kumar, P., Favazza, G., Cideridis, D., Koulousionu, T.,& Rial, A. (2005). A cross-cultural examination of typically developing children's attitudes towards individuals with special needs. *International journal of disability, development and education*, *52*(2), 101–119.

Norwich, B. & Kelly, N. (2004). Pupils wiew on inclusion: Moderate learning difficulties and bullying in mainstream and special schools. *British educational journal*, *30*(1), 43–65.

Nowicki, E. &Sandieson, R. (2002). A meta-analysis of school-aged children's attitudes towards persons with physical and intellectual disabilities. *International Journal of Disability, Development, and Education,49(3),243-265*.

Rajović, V. (2004). *Psiho-socijalne determinante razvoja i učenja mentalno retardirane dece*. Beograd: Institut za psihologiju Filozofskog fakulteta u Beogradu.

Ring, E. & Travers, J. (2005). Barriers to inclusion: A case study of a pupils with severe learning difficulties in Ireland. *European journal of special needs education*, *2*(1), 41–56.

Simeonsson, R., Carlson, D., Huntington, G., McMillen, J.,& Brent, J. (2001). Students with disabilities: A national survey of participation in school activities. *Disability and rehabilitation*, *23*(2), 49–63.

Siperstein, G. N. & Bak, J. J. (1985). Effects of behavior on children's attitudes toward their mildly and moderately mentally retarded peers. *American journal of mental deficiency*, *90*(3), 319–327.

Siperstein, G. N.& Leffert, J. (1997). Comparison of socially accepted and rejected children with mental retardation.*American journal of mental deficiency*, *101*(4), 339–351.

Stanimirović, D. (2008). Prediktori (ne)uspeha slepih koji su se školovali u svojoj lokalnoj sredini. U D. Radovanović (ur.), *U susret inkluziji – dileme u teoriji i praksi* (str. 429–440). Beograd: Univerzitet u Beogradu – Fakultet za specijalnu edukaciju I rehabilitaciju.

Stanković Đorđević, M. (2008). Stavovi učenika prema vršnjacima sa smetnjama u razvoju. U S. Stoiljković, V. Nešić i Z. Marković (ur.), *Ličnost, profesija i obrazovanje* (str. 285–303). Niš: Filozofski fakultet.

Špelić, A. i Zuliani, Đ. (2011). Uloga empatije u socijalizaciji djece s teškoćama u razrednim sredinama. *Hrvatska revija za rehabilitacijska istraživanja*, *47*(2), 96–108.

UNESCO (1994). *The Salamanca statement and framework on special needs education*. Paris: UNESCO.

Wong, D. K. (2008). Do contacts make a difference?: The effects of mainstreaming on student attitudes toward people with disabilities? *Research in developmental disabilities*, *29*(1), 70–82.

Žunić Pavlović, V. i Glumbić, N. (2010). Maladaptivne reakcije na buling kod adolescenata sa intelektualnom ometenošću. *Beogradska defektološka škola*, *16*(2), 349–360.

Yuker, H. E. (1994). Variables affecting attitudes towards disabled: Findings derived from data. *Journal of social behavior and personality*, *9*(5), 3–22.

Dragana Stanimirović

Summary

Acceptance of a child with developmental disabilities by their peers is one of the important preconditions of their successful inclusion in a regular peer group, as well as their social participation in various spheres of life activities. There is an agreement that children with intellectual disability, compared with children with sensory or motor impairments, are being less socially accepted, rank lower and that peers with typical development express more negative attitudes toward them. Some empirical findings show that children with intellectual disabilities, who express high levels of prosocial and a low level of negative social behavior, are more often accepted by peers, while children with typical development express very negative attitudes towards children with intellectual disabilities of inappropriate social behavior.

The aim of this study was to determine the attitudes and behavior of primary school students towards children with developmental disabilities. The sample was formed from the sixth grade students in two primary schools. Two

focus groups were formed in both schools, one of which presented by the class attended by a student with intellectual disability, while the other group presented a class that was not attended by any student with developmental disabilities. One student with intellectual disability had problems in socialization, while the other exhibited a distinctly pro-social behavior.

Based on the analysis of the transcribed responses and discussions, we found that:

Peers are well informed about the types of disabilities, as well as problems children with disabilities are facing in their environment, but their primary focus is on the problems related to the impairment.

Peers are well informed about the ways of providing assistance to children with developmental disabilities in order to remedy problems imposed by the environment.

Cognitive component of attitudes of peers is more positive than affective and conative, as well as their behavior towards children with developmental disabilities.

Children from the class attended by the student with intellectual disabilities, who had problems in socialization, are advocates of education in special schools for children with developmental disabilities, while others believe that it is better for those children to attend regular schools.

The presence of the student with disabilities in a class by itself does not have a positive effect on the attitudes of peers toward children with developmental disabilities.

Social competence of students with intellectual disabilities influence the attitudes and behavior of peers toward children with developmental disabilities.

Gorjana Koledin*
Filozofski fakultet
Unverziteta u Istočnom Sarajevu
Katedra za psihologiju
Đorđe Petronić
Filozofski fakultet
Unverziteta u Istočnom Sarajevu
Katedra za psihologiju

DOI 10.7251/ZRNS1702189K
Оригинални научни рад

AFEKTIVNA VEZANOST I SKRIPTNE ZABRANE

Apstrakt: *Afektivno vezivanje predstavlja sistem afektivne komunikacije u kojoj dijete kao aktivni učesnik traži kontakt, šalje signale i reaguje na ponašanje odrasle osobe koja obezbjeđuje njegov razvoj. Jedna od ključnih ideja teorije afektivnog vezivanja jeste da se prvi uspostavljeni obrazac afektivne vezanosti sa majkom prenosi na kasnije socijalne odnose i da oblikuje sve kasnije međuljudske odnose od adolescencije do zrele dobi. Koncepti teorije afektivnog vezivanja su u svojoj suštini veoma slični konceptima transakcione analize. Skriptne zabrane su jedan od bitnih teorijskih koncepata u okviru transakcione analize i predstavljaju sve verbalne i neverbalne poruke koje su djetetu upućivali njemu značajni drugi tokom njegovog odrastanja, a koje na neki način ugrožavaju njegovu zdravu adaptaciju i autonomno funkcionisanje.*

Istraživanje je provedeno sa ciljem utvrđivanja relacija između dimenzija afektivne vezanosti i obrazaca afektivnog vezivanja, sa jedne strane, i različitih skriptnih zabrana, sa druge strane. Istraživanje je realizovano na uzorku od 200 studenata, a od postupaka za obradu podataka korišteni su Pirsonov koeficijent korelacije i multivarijatna analiza varijanse. Na osnovu dobijenih rezultata može se izvesti zaključak da su identifikovane razlike među ispitanicima u odnosu na obrasce afektivnog vezivanja i skriptne zabrane, te da je utvrđena povezanost između dimenzija afektivne vezanosti i različitih skriptnih zabrana.

Ključne riječi: *afektivna vezanost, transakciona analiza, skriptne zabrane.*

Uvod

Afektivno vezivanje predstavlja sistem afektivne komunikacije u kojoj dijete kao aktivni učesnik traži kontakt, šalje signale i reaguje na ponašanje odrasle osobe koja obezbjeđuje njegov razvoj. Takođe, predstavlja sistem ponašanja, specifičan za vrstu, a njegov cilj je održavanje blizine ili komunikacije sa osobom sa kojom je dijete afektivno vezano (Dwyer, 2005: Krstić, K., 2007).

* gorjana.koledin@yahoo.com

Jedna od ključnih ideja teorije afktivnog vezivanja jeste da se prvi uspostavljeni obrazac afektivne vezanosti sa majkom prenosi na kasnije socijalne odnose i da oblikuje sve kasnije međuljudske odnose od adolescencije do zrele dobi. Jednom formirani modeli vezanosti predstavljaju trajni kapital osobe i funkcionišu kroz čitav životni vijek utičući na sve relacije sa drugim ljudima u odraslom dobu.

Teorija afektivnog vezivanja ističe formiranje unutrašnjih radnih modela na osnovu ponavljanih obrazaca interakcije sa osobama iz okruženja. Ova iskustva stavljaju u fokus dostupnost i senzitivnost drugih osoba značajnih za život djeteta, kao i percepciju samog djeteta o ličnoj dostojnosti da se o njemu brinu i da mu se pruži pažnja. Takva iskustva su temelj za formiranje dvije mentalne reprezentacije i to *model značajnih drugih*, tj. procjena njihove dostupnosti, na osnovu koje se formira pozitivan ili negativan unutrašnji model drugih i *model sebe*, tj. procjena lične kompetentnosti i vrijednosti u odnosu sa drugim ljudima, na osnovu koje se formira pozitivan ili negativan unutrašnji radni model sebe (Mihić i sar., 2007).

Stefanović Stanojević (2008) navodi da je unutrašnji radni model sebe definisan kao kognitivno afektivna struktura koju dijete formira na osnovu svakodnevnih ponavljanih iskustava sa majkom, odnosno osobom koja se za dijete brine. Predstavu o sebi i drugima dijete počinje formirati već u prvim mjesecima života. Unutrašnji radni modeli određuju način na koji će se dijete adaptirati na druge, prilagoditi svoje ponašanje ne bi li od njih dobilo ono što mu je neophodno za rast i razvoj: pažnju, kontakt i sigurnost. Dijete je bolešljivo i plačljivo, ako su to situacije u kojima dobija pažnju majke. Sigurno je i opušteno sa majkom koja na adekvatan i konzistentan način reaguje na njegove signale. Ukoliko majka ni u jednoj situaciji ne reaguje na signale djeteta, dijete će prestati da ih šalje i postaće zatvoreno i nepovjerljivo.

Isti autor navodi klasifikaciju individualnih razlika u pogledu socijalno emocionalnog funkcionisanja djece iz ugla unutrašnjih radnih modela:

- Djeca tipa A imaju pozitivan model sebe i negativan model drugih. Majke ove djece ne odgovaraju doslijedno na dječije potrebe, što ne znači da se uopšte ne brinu za djecu, u skladu sa onim što one same odrede kao bitno i prioritetno. U takvoj atmosferi, djete prolazi kroz tri faze: prvo protestuju, potom bivaju očajna i na kraju negiraju da im pažnja i naklonost uopšte treba, te podižu zid i druge osobe doživljavaju kao da nisu vrijedne pažnje i ljubavi.
- Djeca tipa B imaju pozitivan model sebe i drugih. Majke ove djece su dosljedno odgovarale na signale, dostupne su i osjetljive za potrebe djeteta. U takvoj atmosferi dijete stvara sliku sebe kao osobe koja je vrijedna ljubavi i pažnje i sliku majke na koju se može osloniti.

- Djeca tipa C imaju negativan model sebe i pozitivan model drugih. U ovom slučaju, majka selektivno odgovara na potrebe djeteta, pa dijete strahuje da će izgubiti majku i čini sve da obezbijedi njenu dostupnost. Modaliteti vezivanja zavise od toga na šta majka najdosljednije reaguje, pa su djeca dominantno plašljiva, bolešljiva, nesmotrena itd. Kako svu svoju energiju ulažu u prepoznavanje i reagovanje na potrebe drugih, slika o drugima će biti pozitivna, a o sebi negativna.
- Djeca tipa D imaju negativan model sebe i drugih. Ova djeca nisu razvila smislenu strategiju izlaženja na kraj sa životnih problemima, a njihovo ponašanje se može opisati kao dezorijentisano, odnosno dezorganizovano. Ova djeca najčšće potiču iz porodica u kojima je neko od roditelja psihotičan, ovisnik ili u kojima su prisutni različiti oblici nasilja.

Jednom formirani unutrašnji radni modeli su relativno trajni i teško se mijenjaju. Njihova funkcija jeste u tome da osobama pruže mogućnost predviđanja značajnih momenata u interakcijama sa okruženjem. Pozitivan model sebe podrazumijeva percepciju sebe kao osobe koja je vrijedna pažnje i ljubavi, dok pozitivan model drugih podrazumijeva percepciju drugih kao osoba kojima se može vjerovati i na koje se može osloniti.

Determinišući kvalitet interakcija određuje se kao kvalitet sigurnosti, odnosno nesigurnosti djeteta u osobu koja se o njemu brine. Kvalitet sigurnosti karakteriše djecu koja traže i dobijaju zaštitu, osiguranje i prijatnost kada su uznemirena, koja istražuju samopouzdano i optimistično i koja su svjesna podrške i dostupnosti onoga ko se o njima brine. Nesigurni kvaliteti se razvijaju kada ponašanja koja su karakteristična za afektivno vezivanje naiđu na odbacivanje, nekonzistentnost ili čak prijetnju. Negativnu reakciju majke ova djece tumače i doživljavaju kao lični nedostatak i otklanjaju strategijom koju je osnivač teorije afektivnog vezivanja Bolbi nazvao odbrambenim isključivanjem (Stefanović Stanojević, 2011). U tom kontekstu, obrasci afektivnog vezivanja se dijele na sigurne i nesigurne. Nesigurni obrasci su izbjegavajući, ambivalentni i dezorganizovani.

Hau i saradnici (1999: Španović Radojković, 2007) opisuju sljedeće karakteristike 4 osnovna obrasca afektivnog vezivanja:

- *Sigurno vezana djeca* pristupaju direktno i pozitivno starateljima/roditeljima uvjerena da će oni prepoznati njihovu patnju ili uznemirenost i da će na to odgovoriti bezuslovnom utjehom i razumijevanjem.

Djeca koja pokazuju *izbjegavajuće obrasce vezanosti* doživljavaju roditelje/staratelje kao odbijajuće, ometajuće i kontrolišuće. Oni na djetetovo pokazivanje privrženosti reaguju uznemirujuće, a odbrambena reakcija djeteta jeste da ponašanje vezivanja i afekt svedu na minimum. U tom slučaju, dijete

ili poriče ili ne iskazuje svoju patnju, pa se takvo ponašanje može tumačiti kao bjekstvo od pokazivanja potrebe za afektivnom vezanošću. Adaptivni karakter ovakvog ponašanja je u tome što smanjuje mogućnost da dijete bude odbačeno, tj. omogućava mu da ostane u blizini figure za koju je vezano.

Da bi zadobila bliskost ili pažnju od bezosjećajnih roditelja/staratelja (nepouzdanih i nedosljednih) djeca sa *ambivalentnim stilom afektivne vezanosti* moraju da intenziviraju svoje ponašanje vezivanja kako bi se probila kroz emocionalno zapostavljanje, nedostupnost i odsustvo brižnosti roditelja/staratelja. Njihovo ponašanje se sastoji od ljutitog pristupa – pokazuju uznemirenost, plaču, pripijaju se, viču i prijete. Ovi oblici ponašanja se mogu definisati kao borba za pažnju i zaštitu. Djeca ne osjećaju da zavređuju interesovanje, a druge osobe sagledavaju kao nedosljedne i ne uvijek spremne da pruže utjehu i mir. Druge osobe su za dijete istovremeno i emocionalno poželjne i emocionalno nepouzdane, pri čemu djeca pate od ambivalentnih osjećanja prema drugim ljudima i odnosima.

U okviru poremećenih odnosa pružanja njege, neka djeca ne mogu da organizuju svoje ponašanje i razviju odbrambenu strategiju za obezbjeđivanje bliskosti i sigurnosti. Ovo je često slučaj kada je figura afktivne vezanosti stvaran uzrok djetetove patnje (zlostavljanje, psihotični, depresivni ili zavisni roditelji). U takvim okolnostima, nijedna strategija ne dovodi do bliskosti. Ponašanje djeteta vezano za *afektivnu vezanost* postaje sve više *dezorganizovano i nekoherentno*. U nekim slučajevima susret sa roditeljima izaziva emocionalni konflikt, zastrašeno ponašanje, depresiju ili duboko povlačenje.

Stefanović Stanojević (2007) ističe da je u svim dostupnim istraživanjima u Evropi, Aziji, Americi i Africi identifikovan fenomen afektivne vezanosti, čime je potvrđena pretpostavka o njegovoj univerzalnosti. Sigurna afektivna vezanost je dominantan obrazac afektivnog vezivanja u svim pomenutim sredinama, ali su njegove manifestacije u ponašanju različite. Razlike u obrascima afektivnog vezivanja uslovljene kulturom karakteristične su i za nesigurne tipove vezanosti, kao i za odnos između sigurnog i nesigurnih. U tom kontekstu, autorka ističe da u Evropi i Americi iza sigurnog tipa slijedi izbjegavajući, a u Africi i Aziji ambivalentni obrazac afektivne vezanosti.

Djeca koja su stekla iskustvo sa osjetljivom i brižnom njegom druge opažaju i doživljavaju kao brižne i pouzdane, a sebe kao vrijedne ljubavi i brige. Nasuprot tome, djeca koja su odbacivana ili ignorisana, druge ljude vide kao nenaklonjene i nepouzdane, a sebe kao nedopadljive i bezvrijedne (Ainsworth et al., 1978: Išpanović Radojković, 2007).

Sigurna afektivna vezanost povećava vjerovatnoću da će dijete uspostavljati harmonične odnose sa odraslim osobama i drugom djecom, sa posebnim naglaskom na bliskost sa članovima uže porodice i sa prijateljima. Ova djeca su obično popularnija među školskim vršnjacima i rjeđe podložna

viktimizaciji, možda zato što pokazuju više empatije i manje se upuštaju u konfliktne igre (Camming et al., 2000: Išpanović Radojković, 2007). Sigurno vezane osobe, radi pozitivnog radnog modela sebe i drugih imaju veoma razvijenu sposobnost empatije, dok negativna osjećanja doživljavaju kao manje prijeteća i ugrožavajuća (Vukosavljević Gvozden i Hanak, 2007).

Nesigurni obrasci afektivne vezanosti predstavljaju manifestaciju napora djece da organizuju svoje ponašanje kako bi postigli neku vrstu bliskosti i izgradili osjećaj sigurnosti. Ta djeca su takođe naučila da za dobijanje bliskosti postoj određeni „uslovi". Oni razvijaju odgovarajuću strategiju kojom povećavaju emocinalnu dostupnost pružaoca njege i na taj način obezbjeđuju njegu i zaštitu (Išpanović Radojković, 2007). Djeca koja na najranijem uzrastu reaguju razdražljivo su u visokorizičnoj grupi za razvoj nesigurnih obrazaca afektivne vezanosti, posebno u uslovima niskog socijalno-ekonomskog statusa. Vjerovatno da razdražljiva djeca iniciraju neadekvatne roditeljske postupke, posebno u situacijama u kojima su roditelji pod stresom (Krstić, 2007).

Vukosavljević Gvozden i Hanak (2007) navode neke karakteristike osoba u odnosu na druge i u odnosu na sebe. *Preokupirane* osobe imaju uobičajene strategije regulacije afekta koje uključuju hipervigilnu usmjerenost pažnje na izvore prijetnje i imaju stalnu potrebu za uspostavljanjem kontakta i stalnim nadgledanjem signala dostupnosti bliskih osoba. *Izbjegavajuće* osobe se obično distanciraju od drugih, posebno kada njihova iskustva predstavljaju izvor prijetnje ili patnje. Strategija poricanja/potiskivanja bolnih osjećanja ili trenutnih neugodnih misli i osjećanja može direktno inhibirati ličnu nelagodu. *Bojažljive* osobe pokazuju najveće probleme u smislu dijeljenja i razumijevanja osjećanja drugih. Radi se o osobama koje često pokazuju različite znakove psihopatologije. U stalnom su naporu da „evakuišu" self i objekt reprezentacije koje su doživljene kao ugrožavajuće, da bi postigli koherentniju percepciju selfa.

Koncepti teorije afektivnog vezivanja su u svojoj suštini veoma slični konceptima transakcione analize. U ovom radu analiziran je koncept skriptnih zabrana. Skriptne zabrane su jedan od bitnih teorijskih koncepata u okviru transakcione analize. Skriptne zabrane su sve verbalne i neverbalne poruke koje su djetetu upućivali njemu značajni drugi tokom njegovog odrastanja, a koje na neki način ugrožavaju njegovu zdravu adaptaciju i autonomno funkcionisanje.

Gavrilov Jerković i sar. (2010) navode da zabrane mogu biti različitog obima, intenziteta i štetnosti. Mogu imati formu različitog emocionalnog ispada roditelja praćenog tekstom: „Crko da bog da!", mogu biti date ličnim primjerom neadekvatnog ponašanja roditelja, dakle neverbalno, a mogu imati i formu ponavljajućih sitnih ograničenja poput: „Ne diraj to, nije to za tebe...., ne skači, ne trči, pašćeš...., ne plači, to je sramota...., ili čak suptilnih poruka: „Dušo mamina, ja ne znam šta bih bez tebe....".

Da bi gore navedene poruke postale dio skripta djeteta, dijete mora u njih da vjeruje i da ih internalizuje. Roditelji uglavnom nisu svjesni psiholoških poruka koje šalju djetetu, kao i posljedica koje mogu biti veoma loše po dijete i njegovo mentalno zdravlje u budućem životu. Isto tako, djeca ne usvajaju sve poruke koje dobijaju od roditelja kao zabrane, jer ih u skladu sa svojim kapacitetima kritički analiziraju, i neke od njih, ma koliko bile intenzivne, dijete neće internalizovati.

Bern je prvi opisao koncept skriptnih zabrana, a Guldinzi su na osnovu svog iskustva i prakse sa klijentima izdvojili 12 skriptnih zabrana koje se najčešće javljaju. „Naša lista ne iscrpljuje sve mogućnosti; nesumnjivo je da postoje mnoge poruke koje roditelji upućuju, pod čijim se uticajem deca aktiviraju ili ne aktiviraju. Evo naše osnovne liste: Nemoj. Nemoj postojati. Ne budi blizak. Ne budi važan. Ne budi dijete. Nemoj da odrasteš. Ne budi uspešan. Ne budi svog pola. Nemoj biti mentalno zdrav. Ne pripadaj. Nemoj misliti. Nemoj osjećati.“ (Meklur Gulding i Gulding, 2007).

Poruka *Nemoj* podrazumijeva da dijete ne radi ništa, jer sve što radi je opasno, pa će potpuna neaktivnost biti najbezbjednija. Ukoliko je odrasla osoba stalno neodlučna i ukoliko uvijek ima osjećaj da nigdje ne stiže, ali ništa ne radi i ne poduzima da to promijeni, vjerovatno ima ovu skriptnu poruku (Stjuart i Džoins, 2011). Ovu zabranu često upućuju uplašeni roditelji i radi straha brane djeci mnoge obične stvari poput prolaska blizu stpenica, vožnje biciklom itd. Takođe, moguće je i da roditelji nisu dijete željeli i kada su prepoznali te impulse kod sebe, počeli su se previše zaštitnički ponašati zbog osjećaja krivice, ili su fobični zbog nekog gubitka iz prošlosti. Dijete odrasta u atmosferi u kojoj nikada nije sigurno da li je nešto što je uradilo ispravno, nije sigurno u sebe i uvijek traži nekoga ko će mu reći da li je postupak dobar ili ne. Takva djeca imaju mnogo poteškoća u donošenju odluka kasnije u životu.

Nemoj postojati je najjača skriptna zabrana, jer predstavlja zabranu na život. Može biti upućena suptilno, izjavama poput „Da nije vas djece, razvela bih se od vašeg oca“, ali i manje suptilno „Voljela bih da se nikada niste rodili – onda se ne bih udala za vašeg oca“ (Mklur Gulding i Gulding, 200). Ova poruka se kao i sve skriptne zabrane može prenositi i neverbalnim putem. Jedan od načina jeste to kada roditelji ne pružaju nježnost svojoj djeci, fizički ih zlostavljaju, otvoreno pokazuju netrpeljivost prema njima itd.

Ova zabrana je relativno česta u populaciji i često se otkriva u psihotearpijskom procesu kod različitih klijenata. Kako su ljudi veoma fleksibilini i snalažljivi kada je preživljavanje u pitanju, zabrana često ostaje neaktivna dok osoba koja je ima ispunjava neki uslov. Dakle, dok npr. radi naporno, nije blizak sa drugim ljudima itd. zabrana na postojanje će biti pod kontrolom.

Ne budi blizak je zabrana koja se može odnositi kako na fizičku, tako i na psihičku bliskost sa drugima. Ukoliko između roditelja i djeteta nema dovoljno

fizičkog kontakta, dijete to može protumačiti kao da nije ispravno biti fizički blizak sa ljudima. Na isti način može izvesti zaključak, ako među roditeljima nema fizičke bliskosti. Zabrana na bliskost se može prenositi iz generacije u generaciju u porodicama i kulturama u kojima nije poželjno pokazivati ili pričati o svojim osjećanjima. Varijanta ove zabrane je *Nemoj nikome vjerovati*, jer je u osnovi bliskosti povjerenje, te ukoliko nema povjerenja prema drugim ljudima, neće biti ni bliskosti.

Ukoliko su roditelji na bilo koji način djetetu verbalno ili neverablno pokazivali da ono ne vrijedi kao ljudsko biće, ono je to moglo protumačiti kao poruku *Nemoj biti važan*. Ljudi koji imaju ovu zabranu često osjete paniku kada neko od njih traži da uzmu ulogu vođe i često imaju problem sa bilo kakvim izlaganjem u javnim nastupima. Često su veoma dobri radnici, ali nikada ne traže unapređenje ili nešto bolje za sebe. Roditelji ove djece, često nisu istu željeli, kao i u slučaju zabrane *Nemoj*, te neverbalno u toku odrastanja šalju poruku: „Trpiću te blizu sebe, sve dok imaš na umu da ti i tvoje želje ovde nisu važne“ (Stjuart i Džoins, 2011).

Nemoj biti dijete je zabrana koju često dobijaju najstarija djeca, jer se od njih očekuje da se brinu o mlađoj djeci, zatim djeca jedinci ili djeca koja odrastaju u suviše patrijarhalnoj porodici u kojoj je dječije ponašanje neprikladno. Ukoliko se osoba čudno osjeća u prisustvu djece, ukoliko na zabavama nije u stanju da se opusti i zabavlja, vjerovatno ima zabranu *Nemoj biti dijete*.

Nemoj da odrasteš je zabrana koju najčešće ima najmlađe dijete u porodici. Roditelji ovu poruku šalju djetetu, ukoliko ni oni nisu dovoljno odrasli, pa ne žele da izgube „druga za igru“. Varijanta ove poruke je i *Nemoj nikada otići od mene*, što je često slučaj kod osoba koje cijeli život ostanu vezane za primarnu porodicu brinući se o veoma zahtjevnim roditeljima. Poruku *Nemoj da odrasteš* može uputiti i otac kćerki koja ulazi u pubertet i koji je osjetio strah zbog seksualnih impulsa, te joj brani da se ponaša kao odrasla žena. Istu poruku može uputiti i neverablno, kada iz istih razloga prestane sa fizičkim kontaktom, što ona može protumačiti kao poruku ukoliko odrasteš, neću te više voljeti.

Skriptnu zabranu *Nemoj uspjeti* često šalju roditelji koji nesvjesno zavide svojoj djeci na njihovim uspjesima. Oni mogu verbalno slati poruke u smislu podrške za uspjeh, ali neverbalno davati zabranu na uspjeh. Primjer za ovo je situacija u kojoj otac sa sinom igra stoni tenis sve dok pobjeđuje, čim sin pobijedi, on prestaje sa igrom iz nekog razloga i na taj način mu šalje poruku „Nemoj da budeš bolji od mene ili ću te odbaciti“ što u prevodu znači, „Nemoj uspjeti“ (Meklur Gulding i Gulding, 2007). Osoba koja ima kapacitet za uspjeh, vjerovatno će naporno raditi i onda kada dođe skoro do cilja, sama sebe sabotirati, kako ga ne bi dostigla i time bila uspješna.

Ne budi svog pola je zabrana koja se upućuje djeci koja su „pogrešnog“ pola u odnosu na očekivanja i želje roditelja. Roditelji ovu zabranu mogu uputiti tako što će dijete bez obzira koji je pol, oblačiti, učiti i ponašati se prema njemu, kao da je dijete željenog pola. U nekim slučajevima, čak i dati muško ili žensko ime djevojčici ili dječaku. Dijete koje ima ovu zabranu će se u skladu sa očekivanjem roditelja i u odraslom dobu ponašati suprotno od svog pola, te imati problem sa polnim identitetom.

Ne budi mentalno zdrav (Ne budi dobro) je poruka koju šalju roditelji koji se za dijete najviše brinu kada je bolesno. Ono tada dobija najviše pažnje i ljubavi i time usvaja obrazac da nije dobro biti zdrav, jer to znači manjak ljubavi roditelja. Ova poruka se može prenijeti i etiketiranjem, tako što roditelji djetetu koje je zdravo često pripisuju različite bolesti i slabosti.

Skriptna zabrana *Ne pripadaj* često se prenosi tako što roditelji ni sami ne osjećaju gdje pripadaju, tj. kada se osjećaju kao da „štrče“ u grupi i usamljeni su, pa dijete uče po modelu da se i ono osjeća na isti način. Takođe, dijete ovu zabranu može usvojiti ukoliko ga roditelji na neki način ekstremno ističu u odnosu na ostale, bilo u pozitivnom ili negativnom smislu.

Zabrana *Nemoj misliti* usvaja se tako što roditelji često omalovažavaju razmišljanje djeteta. Odrasla osoba sa ovom zabranom će u situaciji kada naiđe na neki problem reagovati zbunjeno ili će se osjećati loše, umjesto da razmišlja na koji način može isti riješiti.

Nemoj osjećati je zabrana koja se odnosi na zabranu svih ili nekih osjećanja, tj. pokazivanja tih osjećanja. U nekim ekstremnim slučajevima, roditelji šalju poruke u vidu zabrane na osjećanje osjećanja. Ove zabrane mogu biti izvor značajnih problema u odraslom dobu, a „po mišljenju nekih TA terapeuta poruka „Nemoj osjećati senzacije“ leži u korenu nekih vrsta psihoza“ (Stjuart i Džoins, 2011).

Koncepcija istraživanja

Problem istraživanja odnosi se na ispitivanje relacija između skriptnih zabrana i afektivne vezanosti. Skriptne zabrane su sve verbalne i neverbalne poruke koje su djetetu upućivali njemu značajni drugi tokom njegovog odrastanja, a koje na neki način ugrožavaju njegovu zdravu adaptaciju i autonomno funkcionisanje. Koncept afektivne vezanosti, u ovom radu, sagledan je sa dva aspekta: dimenzija afektivnog vezivanja i stilova afektivne vezanosti. U tom kontekstu, *cilj istraživanja* je utvrditi da li su i u kojoj mjeri dimenzije afektivnog vezivanja korelat skriptnih zabrana, te da li postoji statistički značajna razlika u postojanju skriptnih zabrana s obzirom na različite stilove afektivne vezanosti.

Uzorkom je obuhvaćeno 200 ispitanika, studenata Filozofskog fakulteta Univerziteta u Istočnom Sarajevu. Na osnovu veličine i strukture uzorka može se zaključiti da predstavlja dovoljno dobru osnovu za pouzdano izvođenje statističkih anliza i relevantnih zaključaka. Struktura uzorka anketiranih studenata predstavljena je u Tabeli 1.

Tabela 1: Struktura uzorka

		Broj	Procenat
Pol	muški	150	75,0
	ženski	50	25,0
	Ukupno	200	99,0
Mjesto stanovanja	grad	87	43,8
	manje mjesto	95	47,9
	selo	15	8,2
	Ukupno	200	100,0
Godište	86-90	19	14,2
	91-95	101	75,4
	96-20	14	10,4
	bez odgovora	66	
	Ukupno	200	100,0

Za ispitivanje skriptnih zabrana korištena je skala skriptnih zabrana (SSZ – skala), autora Gavrilović Jerković i saradnika (2009). Skala ispituje prisustvo 12 skriptnih zabrana i čini je 71 pitanje na koje ispitanici odgovaraju u skladu sa tim koliko se slažu sa navedenim tvrdnjama. Za procjenu afektivne vezanosti korišten je upitnik za procjenjivanje porodične afektivne vezanosti PAV (Brenan, Clark, Shaver, 1995), koga čini 18 stavki.

Povezanosti između dimenzija afektivne vezanosti i skriptnih zabrana ispitana je na osnovu vrijednosti Pirsonovog koeficijenta korelacije, dok je za utvrđivanje statističke značajnosti razlika u stepenu postojanja skriptnih zabrana s obzirom na različite obrasce afektivne vezanosti primijenjen postupak multivarijatne analize varijanse.

Rezultati istraživanja

Na osnovu dobijenih vrijednosti koeficijenata korelacija (Tabela 2) moguće je zaključiti da postoji povezanost između dimenzija afektivne vezanosti, sa jedne strane, i različitih skriptnih zabrana, sa druge strane.

Rezultati pokazuju da je dimenzija Povjerenje u manjem obimu, a na osnovu vrijednosti keficijenata korelaca, povezana sa skriptnim zabranama u odnosu na ostale dimenzije afektivne vezanosti. U tom kontekstu, ova dimenzija je statistički značajno povezana sa skriptnim zabranama: Ne budi ti, Ne budi dijete, Nemoj, na Pripadanje, na Zdravlje i na Osjećanje. Potrebno je naglasiti da su korelacije veoma niske, te da nijedna nije veća od 0,20.

Neugodnost pri zbližavanju značajno korelira sa svim skriptnim zabranama, a koeficijenti korelacije se kreću u intervalu od 0,234 do 0,416. Ova dimenzija afektivne vezanosti ima najveće koeficijente korelacije sa skriptnim zabranama: na Pripadanje, na Zdravlje, Ne budi dijete i na Osjećanje. Koeficijenti korelacije su statistički značajni na nivou 0,01.

Dimenzija Odnosi kao sekundarni nije statistički značajno povezana sa zabranom na Odrastanje i zabranom Nemoj. Najveću korelaciju ima sa skriptnom zabranom na Pripadanje (0,39). Koeficijenti korelacije sa ostalim skriptnim zabranama sa kojima statistički značajno korelira kreću se od 0,221 do 0,293.

Tabela 2: Povezanost između stilova afektivne vezanosti i skriptnih zabrana

	Ne budi ti	Ne budi dijete	Na odrastanje	Na uspjeh	Nemoj	Važnost	Pripadanje	Bliskost	Zdravalje	Mišljenje	Osjećanje	Postojanje
Povjerenje	,143	,159	,123	,085	,143	,056	,198	-,05	,185	,127	,201	,073
	,049	*,020*	*,091*	*,254*	*,049*	*,445*	*,007*	*,460*	*,010*	*,082*	*,006*	*,321*
Neugodnost pri zbližavanju	,234	,361	,273	,336	,262	,276	,416	,287	,379	,303	,338	,261
	,002	*,000*	*,000*	*,000*	*,000*	*,000*	*,000*	*,000*	*,000*	*,000*	*,000*	*,000*
Odnosi kao sekundarni	,276	,293	,138	,318	,039	,294	,392	,234	,221	,215	,214	,281
	,000	*,000*	*,057*	*,000*	*,589*	*,000*	*,000*	*,001*	*,002*	*,003*	*,003*	*,000*
Potreba za podrškom	,255	,178	,249	,389	,211	,356	,237	,274	,247	,508	,342	,381
	,000	*,015*	*,001*	*,000*	*,004*	*,000*	*,001*	*,000*	*,001*	*,000*	*,000*	*,000*
Preokupiranost odnosima	,339	,097	,336	,313	,284	,320	,261	,213	,290	,458	,449	,341
	,000	*,186*	*,000*	*,000*	*,000*	*,000*	*,000*	*,004*	*,000*	*,000*	*,000*	*,000*

Statistički značajne korelacije identifikovane su i između dimenzije Potreba za podrškom i svih skriptnih zabrana. Ova dimenzija ima najveće korelacije sa zabranom na Mišljenje (0,508), a zatim zabranama na Uspjeh (0,389), Postojanje (381), Važnost (0,355) i Osjećanje (0,342). Korelacije sa ostalim skriptnim zabranama su veoma niske.

Preokupiranost odnosima je dimenzija koja, na osnovu dobijenih rezultata značajno korelira sa svim skriptnim zabranama, osim sa zabranom Ne budi

dijete. Najveći koeficijenti korelacija identifikovani su sa skriptnim zabranama na Mišljenje (0,458) i Osjećanje (0,449), dok su sa ostalim skriptnim zabranama korelacije statistički značajne, ali niske.

Pored toga što je ispitana povezanost između dimenzija afektivne vezanosti i skriptnih zabrana u radu je analizirano i da li postoje statistički značajne razlike u stepenu posjedovanja skriptnih zabrana s obzirom na različite stilove afektivne vezanosti (sigurni, preokupirani, bojažljivi i odbacujući). Kako nije identifikovan nijedan ispitanik u kategoriji bojažljivog stila afektivnog vezivanja, u konačnoj obradi analizirana je varijabla sa preostala tri stila. U te svrhe primijenjen je postupak multivarijatne analize varijanse.

Različite skriptne zabrane predstavljaju zavisne varijable koje su međusobno povezane i koje pripadaju istom konceptualnom okviru. Izvođenje zaključaka na osnovu rezultata multivarijatne analize varijanse osnovano je ukoliko su zadovoljeni sljedeći uslovi za provođenje ovog statističkog postupka: veličina uzorka, multivarijaciona normalnost raspodjele, homogenost matrica varijanse i kovarijanse.

Kada je u pitanju prvi uslov, veličina uzorka na kojem je provedeno istraživanje, zaključak je da je on ispunjen. Naime, u svakoj ćeliji nezavisne varijable ima više slučajeva nego što ima zavisnih promjenljivih (12). Distribucija frekvencija stilova afektivne vezanosti predstavljena je Tabelom 3.

Tabela 3: Distribucija frekvencija stilova afektivne vezanosti

		Frekvencija	Procenti
Stilovi afektivne vezanosti	Sigurni	141	70,5
	Preokupirani	16	8,0
	Odbacujući	20	10,0
	Ukupno	177	88,5
Nedostajući slučajevi		23	11,5

Drugi uslov za primjenu postupka multivarijatne analize varijanse je multivarijaciona normalna raspodjela. Multivarijaciona normalnost raspodjele provjerava se računanjem Mahalanobisovih udaljenosti određenog slučaja od centroida ostalih slučajeva (centroid je tačka koju čine srednje vrijednosti svih zavisnih varijabli). Mahalanobisove udaljenosti za 12 skriptnih zabrana koje su obuhvaćene ovim istraživanjem i koje predstavljaju zavisne varijable u istraživanju predstavljene su Tabelom 4. Kritična vrijednost Mahalobisove udaljenosti za 12 zavisnih promjenljivih je 35,43. U ovom slučaju nijedan ispitanik nema Mahalobisovu udaljenost veću od 32,789, što znači da postoje opravdani uslovi za primjenu postupka multivarijatne analize varijanse.

Tabela 4: Mahalanobisove udaljenosti zavisnih varijabli

Residuals Statistics[a]					
	Minimum	Maximum	Mean	Std. Deviation	N
Predicted Value	47,97	217,02	103,39	27,195	168
Std. Predicted Value	-2,038	4,178	,000	1,000	168
Standard Error of Predicted Value	8,665	26,701	15,991	4,134	168
Adjusted Predicted Value	45,29	223,51	103,32	27,711	168
Residual	-147,254	134,538	,000	57,194	168
Std. Residual	-2,480	2,266	,000	,963	168
Stud. Residual	-2,552	2,371	,001	1,001	168
Deleted Residual	-155,818	147,307	,071	61,770	168
Stud. Deleted Residual	-2,598	2,408	,001	1,005	168
Mahal. Distance	2,564	32,789	11,929	6,763	168
Cook's Distance	,000	,072	,006	,009	168
Centered Leverage Value	,015	,196	,071	,040	168

Jedan od uslova je i nenarušenost pretpostavke o homogenosti matrica kovarijanse i varijanse. Ova pretpostavka ispituje se Boksovim testom jednakosti matrica varijanse i kovarijanse (Box's Test of Equality of Covariance Matrices). Vrijednost Boksovog M pokazatelja iznosi 0,006 i veća je od granične 0,001 što znači da pretpostavka o homogenosti matrica varijanse i kovarijanse nije narušena. Na osnovu toga što su zadovoljeni navedeni uslovi za primjenu postupka multivarijatne analize varijanse, pristupilo se primjeni postupka i istraživanju značajnosti razlika u prisutnosti skriptnih zabarana kod ispitanika koji imaju različite stilove afektivne vezanosti.

Na osnovu rezultata može se zaključiti da postoji statistički značajna razlika u prisutnosti skriptnih zabrana u odnosu na različite stilove afektivne vezanosti. Vrijednost Wilks'Lambda pokazatelja je 0,525 i statistički je značajna na nivou 0,01(Sig 0,000). Nakon što je utvrđeno da postoji statistički značajna razlika u prisutnosti skriptnih zabrana kada su u pitanju različiti stilovi afektivne vezanosti, daljom analizom ispitano je na kojim skriptnim zabranama je ta razlika statistički značajna. U Tabeli 5 nalaze se samo one skriptne zabrane na kojima se ispitanici sa različitim stilovima afektivne vezanosti statistički značajno razlikuju.

Tabela 5: Skriptne zabrane na kojima se statistički značajno razlikuju ispitanici koji imaju različite stilove afektivne vezanosti

Dependent Variable	stilovi vezanosti	Mean	Std. Error	95% Confidence Interval	
				Lower Bound	Upper Bound
NE BUDI DIJETE	sigurni	4,272	,206	3,864	4,680
	preokupirani	7,231	,640	5,966	8,496
	odbacujući	9,000	,596	7,822	10,178
USPJEH	sigurni	8,896	,273	8,358	9,434
	preokupirani	11,385	,845	9,715	13,054
	odbacujući	12,467	,787	10,912	14,021
VAŽNOST	sigurni	7,680	,240	7,205	8,155
	preokupirani	8,154	,745	6,681	9,627
	odbacujući	10,800	,694	9,429	12,171
PRIPADANJE	sigurni	12,600	,409	11,792	13,408
	preokupirani	13,923	1,268	11,417	16,429
	odbacujući	18,933	1,181	16,601	21,266
BLISKOST	sigurni	6,976	,216	6,550	7,402
	preokupirani	7,769	,668	6,449	9,090
	odbacujući	10,467	,622	9,237	11,696
ZDRAVLJE	sigurni	4,328	,151	4,030	4,626
	preokupirani	5,769	,468	4,845	6,694
	odbacujući	6,733	,436	5,873	7,594

Kako se iz prikazanih rezultata može zaključiti, ispitanici sa različitim stilovima afektivne vezanosti (sigurni, preokupirajući i odbacujući) statistički značajno se razlikuju kada su u pitanju skriptne zabrane: Ne budi dijete, Nemoj da uspiješ, Ne budi važan, Nemoj da pripadaš, Nemoj da budeš blizak i Nemoj biti zdrav. Takođe, može se uočiti da ispitanici koji imaju odbacujući stil afektivne vezanosti ostvaruju najviše srednje vrijednosti skorova na svim navedenim skriptnim zabranama. Iza ove grupe ispitanika, slijede oni ispitanici koji imaju preokupirani obrazac, dok najniže srednje vrijednosti skorova na skriptnim zabranama ostvaruju ispitanici koji imaju siguran stil afektivne vezanosti.

Diskusija

Na osnovu dobijenih rezultata u cjelini moguće je izvesti ključne zaključke. Naime, s obzirom na to da je u radu ispitivan koncept afektivne vezanosti preko dimenzija, sa jedne strane, i stilova vezivanja, sa druge strane, zaključak je da su dobijeni rezultati usaglašeni u odnosu na oba analizirana koncepta.

Analizirajući rezultate koji se odnose na povezanost dimenzija afektivne vezanosti i skriptnih zabrana, generalni zaključak je da su identifikovane statistički značajne korelacije između svih dimenzija afektivne vezanosti i skoro svih skriptnih zabrana. S obzirom na to da je većina korelacija veoma niska, interpretirane su samo one čija je vrijednosti 0,35 i više. U tom kontekstu, skriptne zabrane koje imaju osobe kod kojih je dominantno prisutna *neugodnost pri zbližavanju* se u ponašanju tih osoba manifestuju tako što se u interakcijama sa drugim ljudima najčešće ponašaju racionalno, bez spontanosti, proračunato i rijetko su opušteni (što su odlike prisutnosti zabrane Ne budi dijete), imaju poteškoće u ostvarivanju dubljih emocionalnih odnosa, koji bi podrazumijevali osjećaj pripadnosti nekome ili nekoj grupu (što su karakteristike zabrane na Pripadanje) i često imaju zdravstvenih problema (zabrana na Zdravlje) čime možda nesvjesno žele da privuku pažnju drugih, jer su ih roditelji u djetinjstvu „primjećivali“ samo u slučajevima kada su bili bolesni.

Osobe koje *interpersonalne odnose shvataju kao sekundarne*, imaju takođe zabranu na Pripadanje, što je bilo i očekivano s obzirom na to da im kvalitetni interpersonalni odnosi nisu pretjerano bitni.

Osobe koje imaju *pretjeranu potrebu za podrškom* imaju najviše izražene skriptne zabrane. Za njih je karakteristično da im „ništa ne ide od ruke“, te da bez obzira na uloženi trud uvijek iz nekog razloga izostane očekivani rezultat (zabrana na Uspjeh). Najčešće nemaju izgrađeno samopouzdanje i samopoštovanje i smatraju da nisu dovoljno vrijedni, što su karakteristike zabrane na Vrijednost. Nisu samostalni u donošenju odluka i često sebe ocjenjuju kao nesposobne, ne iznose svoje mišljenje i skloni su nekritičnom prihvatanju onoga što im drugi ljudi kažu (zabrana na Mišljenje). Prisutnost zabrane na Postojanje kod ovih osoba je donekle očekivano s obzirom na to da su gore opisane zabrane djelimično sve sadržane u ovoj zabrani. Roditelji su ih u djetinjstvu najčešće fizički zlostavljali i verbalno ili neverbalno upućivali poruku da nisu vrijedni življenja.

Osobe koje su *preokupirane odnosima* najčešće imaju problem u osjećanju pojedinih ili svih emocija, kao i u njihovom ispoljavanju (zabrana na Osjećanja). Kao i osobe koje imaju pretjeranu potrebu za podrškom, ne iznose svoje mišljenje i skloni su nekritičnom prihvatanju onoga što drugi misli, što su manifestacije prisutnosti zabrane na Mišljenje.

Kada su u pitanju rezultati multivarijatne analize varijanse, zaključak je da postoje razlike kod ispitanika sa različitim stilovima afektivne vezanosti u odnosu na postojanje pojedinih skriptnih zabrana. Zanimljiv rezultat je da nije identifikovan nijedan ispitanik sa bojažljivim stilom afektivnog vezivanja, koji je ujedno i stil vezanosti karakterističan za osobe koje najčešće pokazuju različite psihopatološke manifestacije.

Osobe sa odbacujućim stilom afektivne vezanosti imaju najviše skriptnih zabrana. Drugim riječima, osobe koje se obično distanciraju od drugih ljudi i koje su sklone potiskivanju bolnih osjećanja ili trenutnih neugodnih misli, što im direktno inhibira ličnu nelagodu, imaju zabrane na to da budu dijete, da uspiju, da budu važni, da pripadaju, da budu bliski sa drugima i da budu zdravi.

Osobe sa sigurnim stilom vezivanja, za koje je karakteristično da uspostavljaju harmonične odnose sa drugim ljudima i za koje je karakteristično da nemaju poteškoće u emocionalnom vezivanju, imaju najmanje skriptnih zabrana, što je bio očekivan rezultat.

Dobijeni rezultati u cjelini još jednom su dali potvrdu tezi da je rani razvoj veoma bitan za kasnije adekvatno funkcionisanje individue, te izgradnju zdravog i realnog osjećaja lične vrijednosti i vrijednosti drugih ljudi. Verbalne i neverbalne poruke koje šalju roditelji tokom odrastanja su usaglašene sa ponašanjem roditelja na šta ukazuje kompatibilnost dimenzija i stilova afektivnog vezivanja sa skriptnim zabranama. Rezultati su u skladu sa teorijom s obzirom na to da se i afektivna vezanost i skriptne zabrane formiraju na osnovu interakcija između djeteta i njemu značajnih drugih tokom odrastanja .

Generalni zaključak je da je još jednom potvrđeno shvatanje o tome koliko je bitna rana interakcija između roditelja i djece za zdrav razvoj, te koliko od te interakcije zavisi kasnije adekvatno/neadekvatno funkcionisanje individue u interpersonalnim odnosima koji su jedna od osnovnih determinanti mentalnog zdravlja pojedinca.

LITERATURA

Gavrilov Jerković, V., Budiša, D., Lekić Babić, N., Čolović, P. (2009). Procena skriptnih zabrana. *Procna psiholoških i psihopatoloških fenomena*, 123–140, Beograd: Centar za primenjenu psihologiju.

Mihić, I., Zotović, M., Petrović, J. (2007). Stresna iskustva u odrastanju i afektivna vezanost adolescenata, *Psihologija, 4,* 527–542.

Meklur Gulding, M., Gulding, R. L. (2007). *Promeniti život.* Novi Sad: Psihopolis.

Nikolić, G., Travica, V. (2007). Primena teorije afektivnog vezivanja u proučavanju partnerskih odnosa, *Afektivno vezivanje (teorije, istraživanje, terapije)*. Beograd: Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju Univerziteta u Beogradu, 133-148.

Simpson, J. A, Rholes, W.W., (1998). *Attachment theory and close relationships*. New York: A Division of Guilford Publications.

Stefanović Stanojević, T. (2008). *Rano iskustvo i ljubavne veze*. Niš: Filozofski fakultet Univerziteta u Nišu.

Stjuart, I., Džoins, V. (2011). *Savremena transakciona analiza.* Novi Sad: Psihopolis.

Stefanović-Stanojević, T. (2003). Afektivno vezivanje – transgeneracijski pristup, *Godišnjak za psihologiju* 2, 21–33.

Благоје Нешић*
Филозофски факултет у Приштини
са седиштем
у Косовској Митровици,
Катедра за психологију

DOI 10.7251/ZRNS1702205N
Оригинални научни рад

КОНВЕРГЕНТНА ВАЛИДНОСТ КАО МЕТРИЈСКА КАРАКТЕРИСТИКА НЕКИХ ОД ЗАДАТАКА ЛОГИЧКОГ РЕЗОНОВАЊА

Сажетак: *Рад је део ширег истраживања о метријским карактеристикама неких од задатака из публикација: „Мисаоне игре“и „Математика кроз игру“. Публикације се састоје од задатака који процењују неколико основних мисаоних операција деце и ученика као што су: идентификација, идентичност, класификација, уочавање сличности и разлика, елиминација, увиђање односа, анализа, синтеза, трансформација, просторна ротација и сл. Овај рад приказује резултате који се односе на валидност задатака: разврставање фигура, разврставање плочица, подударност облика и идентични модели. Задацима се процењују следеће менталне операције: идентичност (подударност), класификација, уочавање сличности и разлика. Валидност задатака је проверавана израчунавањем корелација између ДУК-а (девијационог умног количника) и успеха ученика на овим задацима. Испитивање је изведено са децом четврте, пете и шесте године старости. Испитано је по тридесет на сваком узрасту. Испитивање је било индивидуално. Корелациона анализа на укупном узорку показала је следеће: 1. Постоји статистички значајна корелација од 0.431 између ДУК-а и разврставања фигура, али корелација од 0.138 између ДУК-а и разврставања плочица није статистички значајна. Разлог је вероватно у томе што деца овог узраста имају у доброј мери развијену способност конзервације облика фигура, али не и конзервацију броја што је услов за успешно разврставање плочица које на својим странама имају исцртане квадрате различите по броју. 2. Утврђена је осредња и статистички значајна корелација од 0.404 између ДУК-а и идентичности облика, и 3. Утврђена је осредња и статистички значајна корелација од 0.495 између ДУК-а и идентичности модела. Корелације на појединим узрастима између ДУК-а и задатака класификације и идентичности су статистичи значајне, варирају по интензитету сем корелације ДУК-а са разврставањем фигура која није статистички значајна на узрасту деце од четири године. Дакле, добијене корелације на укупном узорку и по узрастима указују на осредњу ваљаност укључених задатака као мере дечје интелигенције.*

Кључне речи: *валидност, мисаоне операције, класификација, идентичност, сличности и разлике.*

* blagojenesic@yahoo.com

Уводне напомене

Скуп питања, тврдњи или задатака намењених испитивању особина личности, психичког здравља или менталног функционисања може се назвати психолошким мерним инструментом тек пошто су одговарајућим поступцима измерене, проверене и потврђене његове метријске карактеристике. Под метријским карактеристикама подразумевају се: објективност, дискриминативност, ваљаност и поузданост (Фајгељ, 2005; Буквић, 1990).

Код психолошког мерног инструмента који је објективан, резултат мерења не зависи од испитивача који оцењује. Дискриминативан психолошки мерни инструмент прави разлике између испитаника, то јест указује на то „до које мере се тестом могу изазвати разлике између испитаника у једном узорку на одговарајућој варијабли“ (Буквић, 1996). Што је тест дискриминативнији (осетљивији) утолико даје већи број резултата, те омогућава финије разликовање испитаника у погледу мерене особине.

С обзиром на то да је кључна особина сваког мерења прецизност, онда проверавањем поузданости једног скупа задатака настоји се утврдити његова непрецизност, настоје се утврдити фактори који непрецизност узрокују и покушава се њихово уклањање или свођење на најмању могућу меру. Неки од фактора који узрокују непрецизност мерења у психологији су, према Буквићу (1996): узорак испитаника, пристрасно састављање узорка индикатора и последично узорка ставки и неправилне примене теста. Статистички гледано, поузданост се практично најчешће испитује (боље рећи процењује): по моделу поновног задавања теста (поузданост теста и ретеста), методом паралелних (алтернативних) форми теста, методом дељења теста на два или више делова и методом анализе ставки теста.

Ваљаност психолошког мерног инструмента, то јест да ли инструмент мери оно за шта је намењен, дискутује се будући да су психолошка мерења индиректног карактера. Код већине мерења у физици, рецимо, обично је одмах очигледно да мерило и мерена варијабла високо корелирају, и да је мерење адекватно. У психологији, пак, ствари стоје другачије и потребно је проверавати ваљаност психометријским поступцима. Такође, као и остале мерне карактеристике и ваљаност је ствар степена, те увек остаје простор за сумњу да ли неки инструмент ваљано мери испитивану особину, нарочито је ово случај са мерама особина личности или психопатолошким испољавањима. У психологији се разликују следеће врсте ваљаности инструмената:

Садржинска ваљаност. Тест је садржински ваљан ако је узорак понашања које изазива репрезентативан за домен црте (популацију свих

понашања која су учињена или која се могу замислити, а која су под утицајем дате црте) која се мери. Садржинску ваљаност процењује експерт јер је домен црте неограничен и обично не постоји исцрпан попис понашања под утицајем неке црте. Ова врста ваљаности посебно је важна код тестова знања.

Критеријумска ваљаност. Овде се мисли на корелацију између теста и критеријума односно понашања чије предвиђање је довољно да се конструише тест. Постоји предиктивна, постдиктивна и симултана ваљаност.

Конструктна ваљаност. Ова ваљаност показује у којој мери тест мери конструкт за чије је мерење конструисан. Постоје различити начини провере ове ваљаности. То су факторска анализа, екстерна валидност, студија интерне структуре, студија промена између два задавања, студија процеса, конвергентна ваљаност, дискриминативна ваљаност[1] (Фајгељ, 2005).

[1] **Факторска анализа** - проверава да ли структуре корелација између ајтема одговарају теоријским претпоставкама. Ако одговарају, онда ће индикатори истог предмета мерења имати највећа засићења на истом фактору, а индикатори различитих предмета мерења ће имати највећа засићења на различитим факторима. Ради само за латентне варијабле. У поступак факторске анализе се типично убацују све ставке из теста не само индикатори једног предмета мерења. **Екстерна валидност** (испитивање номолошке мреже) - полази се од знања о томе како је конструкт који се мери повезан са различитим екстерним варијаблама (варијаблама које нису део теста). Онда се испитује да ли су и мере које тест даје у таквим истим односима са тим екстерним варијаблама. Ако јесу, то говори у прилог валидности тих мера, ако нису, то говори против валидности тих мера. **Студија интерне структуре** - полази се од теоријских претпоставки/знања о томе у каквим односима треба да буду различити делови теста (ставке, групе ставки, предмети мерења, већ зависи шта) и онда се испитује да ли су ти делови заиста у таквим односима. Ако јесу, то говори у прилог валидности теста. Нпр. тестови професионалних интересовања засновани на Холандовом моделу полазе од претпоставке да 6 типова интересовања које тестови мере гради циркумплекс структуру, тј. да су распоређени по ободу кружнице. Суседни типови су у највећим корелацијама и корелације треба да опадају што су типову удаљенији на кружници (погледајте на википедији за детаље). Онда овде студију интерне структуре радите тако што проверавате да ли су корелације стварно такве какве теорија каже (постави се низ претпоставки о томе које корелације треба да буду веће од којих, па се то проверава). Или нпр., ако су тестовне мере све субдимензије неке мере вишег реда (нпр. субдимензије емпатије), онда оне треба све да корелирају. Или ако су по теорији све мере које тест даје заправо независне димензије, онда треба да не корелирају итд. **Студија промена између два задавања** - Тест се задаје два пута истим испитаницима и онда се пореде њихови резултати у два тестирања. Ако се ради о црти која је стабилна, онда резултати испитаника треба да остану исти или што сличнији у два задавања. Ако се ради о црти која се мења на одређени начин и која се између два задавања променила, онда резултати теста треба да рефлектују ту промену. Ако је на испитаницима између два задавања примењен неки поступак који је променио ниво црте, онда резултати теста треба да региструју ту промену. **Студија процеса** - Посматрају се испитаници током рада и процењује да ли они током рада манифестују понашања каква би требало да манифестују имајући у виду шта је предмет мерења теста и како тест функционише. Могу се

Кратак опис публикација: Мисаоне игре и Математика кроз игру

Публикације: *Мисаоне игре* (Нешић, 2005, 1991) и *Математика кроз игру* (2005, 1997) настале су у склопу експерименталног програма за подстицање развоја примарних менталних способности и интелигенције ученика основне школе. Превасходно, публикације су намењене ученицима узраста од 6, до 12 године. Састоје се из свеске са задацима, упутствима и решењима задатака и дидактичког материјала. У *Мисаоним играма,* дидактички материјал се састоји од 30 елемената различитог геометријског облика. Сваки елеменат на једној страни има нацртане квадрате различите по величини, броју и боји, а на другој троуглове различите по величини. Код *Математике кроз игру* дидактички материјал обухвата педесет плочица. Четрдесет и пет плочица на једној страни има нацртане скупове геометријских слика (троуглови, квадрати, правоугаоници, шестоугаоници и кругови). Свака плочица има бројну вредност. Тако плочица која садржи само једну фигуру означава број један. Пет плочица су резервне. На њиховим странама није ништа цртано и њихова бројна вредност је нула.

Свеска **Мисаоне игре** садржи следећих осам група задатака: *разврставање фигура*, *подударност облика, састављање квадрата, допуњавање празнина, препознавање делова, оријентација фигура у простору, неправилни облици и нови облици.* У играма: *класификација фигура, допуњавање празнина, оријентација фигура, препознавање делова и неправилни облици*, задаци су поређани од лакших према тежим док у играма *подударност облика, састављање квадрата и нови облици* задаци су скоро подједнаке тежине. Такође, игре су међусобно поређане према растућој тежини.

За ово истраживање проверавана је валидност групе задатака: *разврставање фигура* и *подударност облика*. Игра *разврставање фигура* има два задатка. Код првог задатка ученик треба да класификује фигуре које у склопу исте групе (скупа) имају: а) исту величину троуглова и б) фигуре

посматрати/проучавати: испитаници током рада, појединачни одговори испитаника, учињене грешке током рада, Може се тражити од испитаника да мисле на глас, како би се видео поступак којим одговарају на тест и сл. Ако је понашање испитаника током рада онакво какво се очекује на основу теорије онда то говори у прилог валидности теста, ако није онда то говори против (нпр. на тесту интелигенције очекује се да се види како улажу напоре да реше тест, ако се блесаве током рада или преписују, то говори против валидности тестирања). **Конвергентна валидност** - тест је конвергентно валидан ако корелира са другим мерама истог предмета мерења (нпр. са другим тестовима који мере исту ствар или са другим методама мерења). **Дискриминативна валидност** - тест је дискриминативно валидан ако су његове корелације са другим мерама истог конструкта више него са мерама других/различитих конструката.

које по величини троуглова на њима чине растући или опадајући низ. Код другог задатка ове игре субјекат треба да класификује фигуре које у склопу посебне групе (скупа) имају исту: а) боју квадрата, б) величину квадрата, ц) број квадрата, д) величину и боју квадрата, е) боју и број квадрата и е) величину и број квадрата. Игра *подударност облика* такође има два задатка: Код првог задатка субјекат користећи страну фигура са троугловима треба да их распореди на одговарајућа места која су уцртана у свесци. Код другог задатка треба то исто да уради само користећи страну фигура са квадратима.

Задаци у публикацији *Мисаоне игре* су конструисани тако да процењују неколико основних мисаоних операција (идентификација, класификација, сличности и разлике, увиђање односа, елиминација, анализа, синтеза, просторна ротација, комбинаторика).

Свеска **Математика кроз игру** садржи следећих осам група задатака: *идентични модели*, *разврставање плочица, аритметички односи, рачунске операције, једнакост-неједнакост, занимљиво рачунање, симетрични модели, откривање плочица.*

За ово истраживање проверавана је валидност групе задатака: *идентични модели* и *разврставање плочица*.

Идентични модели. Код ове групе задатака дато је десет модела поређаних по сложености. Задатак је субјекта да плочице распореди као на моделима. За састављање најједноставнијег модела потребне су четири, а за састављање најсложенијег модела осамнаест плочица.

Разврставање плочица. У овој групи задатак је субјекта да разврста плочице полазећи од различитих критерија. Дато је пет критерија за разврставање: 1. исти облик фигура на плочицама, 2. исти број фигура на плочицама, 3. плочице са парним и непарним бројем фигура. 4. парне и непарне плочице са истим обликом фигура, 4. плочице са истим обликом фигура које образују природни низ бројева.

Задаци у публикацији *Математика кроз игру* конструисани су тако да процењују неколико основних мисаоних операција (идентификација, класификација, сличности и разлике, увиђање односа, елиминација, анализа, синтеза, просторна ротација, комбинаторика) које се темеље на садржајима математике.

У обе публикације задаци су постављени у форми игре са циљем да се раде тачно, прецизно и брзо и да активирају више разноврсних менталних операција са уверењем да се интелектуалне способности ученика могу подстицати ако се код ученика развијају основне менталне операције или механизми који чине базичне процесе сазнања. Имајући у виду чињеницу да су овакви задаци показали значајну трансферну вредност на област

вербалних способности (Нешић, 2013), просторних способности (Нешић, 2012), и опште интелигенције (Нешић, 2014) онда је ауторова идеја била да се приступи конструкцији једног теста који ће процењивати наведене интелектуалне способности. Наиме, овде се ради само о једном сегменту програма који је коришћен у експерименту (Нешић, 2006), а то су претежно задаци који увежбавају *класификацију* и *идентичност* као основне и веома значајне когнитивне механизме.

Проблем, циљ и хипотеза истраживања

Будући да обе публикације постоје скоро две деценије и да су се задаци у њима показали као добри за подстицање развоја различитих интелектуалних способности, намера аутора ширег Пројекта била је да испита психометријске карактеристике појединих задатака како би евентуално од истих настао инструмент којим се могу мерити неке од веома важних интелектуалних способности ученика. Зато се најпре приступа испитивању метријских карактеристика неких задатака које садрже поменуте публикације са уверењем да је то и први најважнији корак. У овом раду приказаће се резултати који се односе на ваљаност шест задатака из дела програма *разврставање фигура,* два задатка из дела програма *подударност облика,* потом девет задатака из програма *идентични модели* и пет задатка из програма *разврставање плочица.* Очекивање је да ће обухваћени задаци показати солидну ваљаност као једну од метријских карактеристика сваког психолошког мерног инструмента.

Узорак испитаника:

Испитивање је изведено са децом четврте, пете и шесте године старости. Испитано је по тридесет на сваком узрасту (Табела 1). Половину испитане деце чине девојчице, а другу половину дечаци (Табела 2). Испитивање је било индивидуално. У истраживању су регистровани тачност и време решавања задатака.

Табела 1. Узорак испитаника по узрастима

узраст	f	%
4	30	33,3
5	30	33,3
6	30	33,3
укупно	90	100,0

Табела 2. Узорак испитаника по полу

пол	f	%
дечаци	45	50,0
девојчице	45	50,0
укупно	90	100,0

Инструменти (опис материјала)

У истраживању су коришћени Нова Београдска ревизија Бине–Симонове скале и четири задатка из публикација: Мисаоне игре и Математика кроз игру.

Бине-Симонова скала се убраја у најбоље инструменте за мерење дечје интелигенције, односно особа код којих још увек није завршен интелектуални развој. За Бине-Симонову скалу је карактеристично то да су више заступљене вербалне него перцептивне, нумеричке и практичне способности. Бине-Симонова скала композитним скором са више разноврсних задатака настоји да утврди општи ниво интелигенције деце. Овом скалом се о сваком испитаном детету добија информација о његовом релативном положају у узрасној групи којој припада. Тај стандардни скор који одређује место појединца у оквиру узрасне групе којој припада означен је као девијациони умни количник (ДУК), који се добија када се упореде његов календарски узраст са бројем тачно решених задатака. Нова Београдска ревизија Бине-Симонове скале (НБС) садржи 63 теста, подељених по узрастима.

Поред НБС скале, деца су решавала још четири групе задатака. Прва и друга група задатака су део публикације *Мисаоне игре,* а трећа и четврта група су део публикације *Математика кроз игру*. У **првој групи** од деце се тражило да тридесет геометријских фигура разврстају по задатом критерију. Дато је шест критерија за разврставање: а) боја квадрата на фигурама, б) величина квадрата на фигурама, ц) број квадрата на фигурама, д) величина и боја квадрата, е) боја и број квадрата ф) величина и број квадрата. Наиме, фигуре су правилног и неправилног геометријског облика. На фигурама су на једној страни дате слике квадрата различите боје (две боје), броја (2–4) и различите величине (три нивоа). На другој страни фугура нацртан је по један једнакокраки троугао исте боје, али различитих величина (шест нивоа величине). Овде је важно напоменути да су регистровани тачност и време

решавања задатака. У **другој групи** деца су имала задатак да тридесет геометријских фигура које су различитог облика распореде на одговарајућа места на листу за сваку фигуру. У **трећој групи** задатака деца су требала да од плочица саставе задате моделе. Модели су поређани по тежини. У **четвртој групи** задатак је био да деца разврставају плочице са нацртаним геометријским фигурама различитог облика и броја полазећи од следећих пет критерија за разврставање: 1. исти облик фигура на плочицама, 2. исти број фигура, 3. плочице са парним и непарним бројем фигура. 4. парне и непарне плочице са истим обликом фигура, 5. плочице са истим обликом фигура које образују природни низ бројева.

Поступак испитивања:

Испитивања су била индивидуална. Најпре је деци речено да ће успех на задацима које буду решавали послужити за истраживање. Такође, деца су замољена да се максимално потруде како би задатке урадила тачно и што брже. Испитивање је обављено од стране три студента психологије и то сваки студент је испитао тридесеторо деце (по десет на сваком узрасту). Предходно су студенти обучени како да изводе испитивање, односно како да задају задатке, мере време решавања, уписују одговоре испитаника, интересантне коментаре.

Приказ резултата

Валидност укључених задатака у истраживање проверавана је применом конвергентне ваљаности. Наиме, тест је конвергентно валидан ако корелира са другим мерама истог предмета мерења (нпр. са другим тестовима који мере исту ствар или са другим методама мерења). У овом истраживању коришћени су резултати које су субјекти (деца) постигли на Новој Београдској ревизији Бине-Симонове скале. Вредности ДУК-а су корелиране са успехом деце на задацима класификације и идентичности.

Резултати корелационе анализе за цео узорак

У Табели 3 приказане су вредности за коефицијенте корелације између интелигенције (ДУК-а) и низа задатака из мисаоних и математичких игара који су обухваћени овим истраживањем. Подсећамо, из *Мисаоних игара* је узето пет задатака разврставања фигура и два задатка из подударности облика а из *Математике кроз игру* узето је пет задатака о идентичним

моделима и два задатка о разврставању плочица.

Табела 3. Резултати корелационе анализе за укупан узорак између свих варијабли

		Мисаоне игре	Математика кроз игру	Разврставање фигура	Подударност облика	Идентични модели
ДУК	Корел.	,440	,502	,431	,404	,495
	Знач.	,000	,000	,000	,000	,000
Мисаоне игре	Корел.		,574	,618	,955	,595
	Знач.		,000	,000	,000	,000
Математика кроз игру	Корел.			,691	,543	,986
	Знач.			,000	,000	,000
Разврставање фигура	Корел.				,514	,691
	Знач.				,000	,000
Подударност облика	Корел.					,565
	Знач.					,000

Приказане корелације у Табели 3 показују да између обухваћених варијабли постоји статистички значајна повезаност, што се може претпоставити да се у основи успеха на задатим задацима налазе заједнички психолошки механизми. Доиста, корелације су осредњег интензитета, али ипак, сугеришу о неком заједничком фактору успешности. Када би се провела факторска анализа онда би се сигурно добио одговор и на питање који је то фактор. Међутим, то није учињено због малог и, пре свега, у развојном смислу речи, карактеристичног узорка.

Имајући у виду чињеницу да се овај рад бави проверавањем ваљаности једне групе задатака логичког резоновања, односно задатака који примарно процењују класификацију и идентичност као менталне операције, онда су биле битне корелације између задатака који су стандардизовани на овим узрастима (то су задаци из Нове Београдске ревизије Бине-Симонове скале) и задатака који процењују способност класификације и уочавања идентичности (подударности). Ове корелације приказује Табела 4 Графикон 1.

Табела 4. Корелације између ДУК-а и осталих варијабли за укупан узорак

		Мисаоне игре	Математика кроз игру	Разврставање фигура	Подудар. облика	Индент. модели
ДУК	Коф. кор.	,440	,502	,431	,404	,495
	Ниво знач.	,000	,000	,000	,000	,000

Графикон 1. Графички приказ коефицијената корелација између ДУК-а и успеха на задацима класификације и идентичности

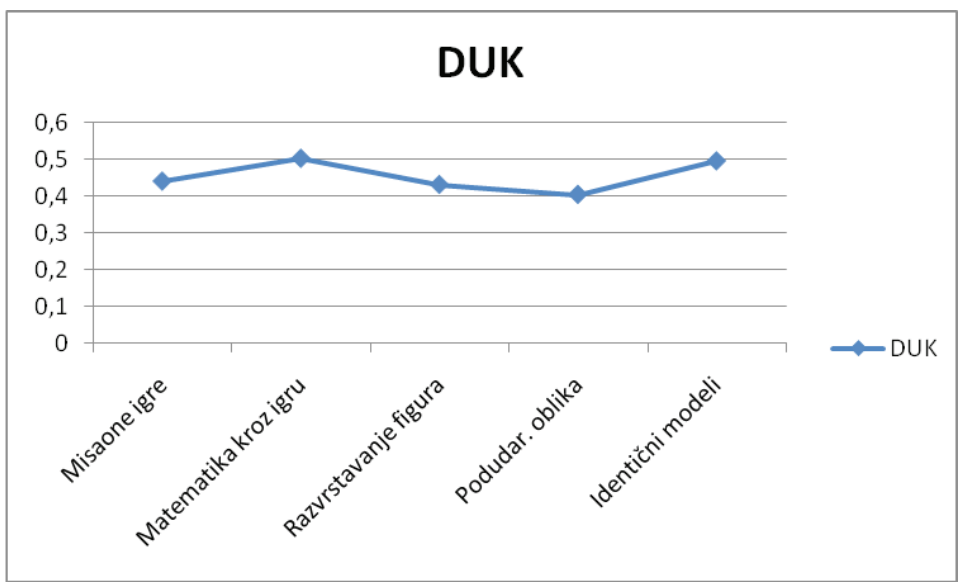

Како Табела 4 показује, сви коефицијенти корелација између ДУК-а и задатака класификације и идентичности су статистички значајни, што се психолошки може само претпоставити, а факторском анализом и потврдити или одбацити, да се у основи успеха на задацима НБС скале и обухваћених задатака налазе исти механизми. Дакле, корелације су статистички значајне и упућују на солидну ваљаност и задатака класификације и задатака уочавања идентичности као задатака којима се може ваљано процењивати интелигенција деце овог узраста.

Имајући у виду специфичности обухваћеног узорка испитивања пре свега у темпу и начинима интелектуалног испољавања, током даље анализе

било је интересантно израчунати корелације између ДУК-а и задатака класификације и идентичности на сва три узраста посебно.

Резултати корелационе анализе за четворогодишњаке

Табела 5 приказује коефицијенте корелација између ДУК-а и задатака класификације и уочавања идентичности. Четири коефицијента корелације су статистички значајна што показује да је њихова валидност осредња. Међутим, задаци групе *разврставање фигура* не корелирају значајно са ДУК-ом, што упућује на закључак да ова група задатака није ваљана за процену интелектуалних способности. Зашто? По мишљењу аутора овог рада, узрок овоме треба тражити у самој природи задатака. Наиме, ова група задатака од субјекта тражи да разврстава фигуре по једном или два критерија. Дакле, класификовати фигуре по једном критерију (облику, боји, величини) је много једноставније и лакше и за овај узраст одговарајуће, али класификовати фигуре по два критерија (исти облик и величина, исти облик и боја, иста величина и боја) је за овај узраст неодговарајући задатак јер деца овог узраста нису још увек на том нивоу зрелости да могу схватити две особине као јединствени критеријум за разврставање фигура. Овакав став има потпору у Пијажеовој теорији развоја когнитивних функција и интелигенције.

Табела 5. Корелације између ДУК-а и осталих варијабли на узорку четворогодишње деце

		Мисаоне игре	Математика кроз игру	Разврставање фигура	Подудар. облика	Индент. модели
ДУК	Коеф. корел.	,528	,536	,270	,499	,531
	Ниво значајн.	,003	,002	,148	,005	,003

Резултати корелационе анализе за петогодишњаке

На узрасту од пет година све корелације су статистички значајне, што говори о осредњој ваљаности ових задатака за процену интелектуалних способности деце овог узраста. Дакле, на овом узрасту се поуздано може рећи да обухваћене групе задатака имају солидну ваљаност јер значајно корелирају са ДУК-ом. У односу на четврту годину, деца овог узраста су и

на задацима разврставања фигура показала бољи успех, односно такав успех који је у значајној корелацији са њиховим успехом на НБС-скали.

Табела 6. Корелације између ДУК-а и осталих варијабли на узорку петогодишње деце

		Мисаоне игре	Математика кроз игру	Разврставање фигура	Подудар. облика	Идент. модели
ДУК	Коеф. корел.	,337	,518	,431	,389	,493
	Ниво значајн.	,058	,003	,017	,021	,006

Резултати корелационе анализе за шестогодишњаке

Увидом у добијене корелације између ДУК-а и успеха на задацима логичког мишљења (Табела 7) може се извести исти закључак као на предходном узрасту. Наиме, добијене су статистички значајне корелације између успеха на задацима класификације и подударности и успеха на НБС-скали. Како су ове корелације и статистички значајне указују на осредњу ваљаност обухваћене групе задатака логичког мишљења у процени интелигенције деце овог узраста.

Табела 7. Корелације између ДУК-а и осталих варијабли на узорку шестогодишње деце

		Мисаоне игре	Математика кроз игру	Разврставање фигура	Подудар. облика	Идент. модели
ДУК	Коеф. корел.	,350	,444	,354	,394	,449
	Ниво значајн.	,058	,014	,055	, 015	,013

Дискусија и закључак:

Иако је у истраживање укључено по два задатка из обе публикације ипак проведено испитивање и претходно урађена дескриптивна анализа

података показала је да је група задатака из *Разврставања плочица* по задатим критеријима била претешка за ове узрасте (четврта, пета и шеста година). Наиме, подсећамо читаоца, на плочицама су нацртане геометријске фигуре различитог облика (пет облика: кругови, квадрати, правоугаоници, троуглови и шестоугаоници) и броја (фигуре са једном, две, три, четири, пет, шест, седам и осам фигура), што је заиста тежак материјал за разврставање јер је за успешну класификацију оваквог материјала неопходна способност конзервације облика и броја фигура на плочицама. На пример, дете треба да у исти скуп стави плочице које имају нацртане три фигуре. То значи да оно треба да одвоји плочицу са три круга, три квадрата, три правоугаоника, три троугла, три шестоугаоника. Очигледно, то је претежак и непримерен задатак за ове узрасте. Зато су испитивана деца на овом задатку била преко 90% неуспешна. Овај податак је подржан од стране Пијажеове теорије когнитивног развоја и интелигенције (превасходно успех на оваквим задацима захтева постојање конзервације облика и броја), али се противи неким поставкама Брунерове теорије (1976) о томе да се било које дете може поучавати било ком градиву без обзира на свој узраст, само је потребно градиво прилагодити његовим интелектуалним могућностима[2].

Из поменутих чињеница било је апсурдно проверавати ваљаност ове групе задатака, јер очигледно је да успех у овако постављеним задацима захтева постојање других психолошких капацитета.

Претходно проведена дескриптивна анализа резултата показала је да су остали задаци логичког мишљења (у случају овог истраживања то су задаци класификације и подударности) те да су овакви задаци примерени узрасту деце која су обухваћена испитивањем.

У односу на Ваљаност као метријску карактеристику осталих задатака, након проведене корелационе анализе може се рећи следеће:

1.Скуп задатака из публикације *Мисаоне игре* који се односи на део *разврставање фигура* има прихватљиву (солидну) валидност јер су добијене значајне корелације осредњег интензитета са ДУК-ом. Дакле, корелације показују првенствено повезаност интелигенције и успеха у разврставању фигура по задатим критеријима, али допуштају претпоставку о постојању неке заједничке психолошке структуре која доводи до успеха у задацима НБС – скале и задацима разврставања фигура. По мишљењу аутора рада, ваљаност ове групе задатака би се свакако могла поправити ако би се узела само једна карактеристика као критеријум класификовања. Разврставање фигура по два критерија заједно је за овај узраст тежак и непримерен задатак тзв. развојној спремности деце овог узраста. Ово је баш изражено код деце

[2] Аутор скреће пажњу читаоцу да овај проблем тражи студиознију расправу, али то залази у оквир посебне теме.

четврте године старости, нешто мање су на овим задацима била неуспешна деца пете и шесте године. Чак је за овај узраст проблематично узети као критеријум разврставања фигура по броју исцртаних квадрата на фигурама. Ово је сасвим сигурно условљено недостатком способности конзервације броја на овом узрасту, посебно код деце у четвртој и петој години. Истини за вољу, мали број деце (пре свега пете и шесте године) имао је успеха и на задацима класификовања фигура које имају две заједничке особине, што се може тумачити неким видом ранијег сазревања неких способности или су пак под утицајем неког искуства стекли неку врсту способности која им је омогућила да успешније од друге деце класификују плочице по два критерија. Овај закључак је подржан и веома слабим успехом, или боље рећи неуспехом испитаника овог истраживања у задацима *Разврставања плочица* из публикације Математика кроз игру. Наиме, за ове узрасте потпуно је непримерено радити задатке у којима се захтева класификација плочица које имају исцртане фигуре различитог облика и броја.

Уопштено, може се претпоставити и да би се дорадом постојећих задатака од материјала из публикације могао направити инструмент за мерење примарних менталних способности, што је и намера аутора. Посебно, у том послу се мора узети у обзир критеријум класификовања. Прелиминарне анализе овог дела истраживања показују да се захтева, пре свега, квалитативно различит когнитиво-интелектуални капацитет за успешност у класификацији по једном критерију и по више критерија. Индиректно, резултати успеха деце четврте, пете и шесте године показују да је за успешну класификацију фигура у посебне скупове неопходна конзервација облика, величине и броја фигура. Управо, у задацима где се тражило да деца групишу фигуре по истом облику и по истој величини деца овог узраста су била знатно успешнија од оних задатака у којима се тражило да разврстају фигуре по истом броју фигура. Дакле, недостатак конзервације броја код деце ових узраста је сигурно разлог неуспешности у задацима разврставања фигура које имају исти број и посебно фигура које имају исти број, а различитог су облика или фигура истог облика, а различитог броја.

Резултати овог истраживања имају бар две значајне *педагошке имликације*.

Прво, изучавање идентичности и класификације као значајних менталних операција, значајних когнитивних механизама, рађа потребу за интензивнијим развијањем ових менталних операција у раду са децом. Индентичност је примарна ментална операција. Примарна зато што учествује у свим делатностима човека а посебно у образовно-наставној делатности. Ученици се стално баве утврђивањем идентичности или супротно различитости. Ова ментална операција може бити веома сложена. Није исто

уочити идентичност два знака, симбола, фигура, речи, или идентичност два текста, две улоге, два болесника са истим симптомима или пак идентичност два догађаја, две креативне творевине... Такође, класификација је ментална операција која може бити веома сложена што зависи од постављеног критеријума класификације. Ако се неки елементи садржаја класификују по једном критеријуму, онда је то једноставнија класификација, али ако се користе два и више критеријума онда се ради о сложенијим видовима класификације. Класификација не зависи само од критерија класификовања већ и од садржаја који се класификује. Није исто истицао је Блум (Блоом 1977) класификовати књиге у библиотеци, различита понашања или класификовати циљеве наставе. У настави многих предмета ученици се баве класификацијама не само по једном критеријуму него по више критеријума. Веома често су суочени са проблемом класификације класификација. Такође, стално логички расуђују колико су две ствари, ситуације и слично исти или различити.

Друго, задаци у обема збиркама су постављени у форми игре са циљем да се раде тачно, прецизно и брзо и да активирају више разноврсних менталних операција. Уверење аутора је да се интелектуалне способности ученика могу подстицати ако се код њих развијају основне менталне операције или механизми (међу којима идентичност и класификација) који чине базичне процесе сазнања. Имајући у виду чињеницу да су овакви задаци показали значајну трансферну вредност на област вербалних способности (Нешић, 2013), просторних способности (Нешић, 2012), и опште интелигенције (Нешић, 2014) онда је идеја била да се приступи конструкцији једног теста који ће процењивати наведене интелектуалне способности ученика као значајне индикаторе школске успешности. Наиме, овде се ради само о једном сегменту програма који је коришћен у експерименту (Нешић, 2006) а то су претежно задаци који увежбавају идентичност и класификацију као основне и веома значајне когнитивне механизме.

На крају, аутору овог рада предстоји анализирање материјала који се тиче осталих психометријских карактеристика задатака из публикације, као и њихова евентуална дорада како би настао нови инструмент за проверу примарних менталних способности код предшколске деце.

Литература

Bloom, B. (1989).Taksonomija ili klasifikacija obrazovnih i odgojnih ciljeva, Beograd: Republički zavod za unapređenje vaspitanja i obrazovanja.

Bruner, J. (1976). Proces obrazovanja, Pedagogija 2/3, str. 273–371.

Bukvić, A. (1996). Načela izrade psiholoških instrumenata. *Zavod za udžbenike i nastavna sredstva*, Beograd.

Cortina, J.M. (1993). What is coefficient alpha? An examination of theory and applications.*Journal of Applied Psychology*78: 98–104.

Fajgelj, S. (2005).Psihometrija.*Centarzaprimenjenupsihologiju*, Beograd.

George, D., &Mallery, P. (2003). SPSS for Windows step by step: A simple guide and reference. 11.0 update (4th ed.). Boston: Allyn & Bacon.

Cronbach, LJ. (1951). Coefficient alpha and the internal structure of tests. *Psychometrika*16 (3): 297–334.

George, D., &Mallery, P. (2003). SPSS for Windows step by step: A simple guide and reference. 11.0 update (4th ed.). Boston: Allyn & Bacon.

Ивић, И. И сар. (1977). Развој и мерење интелигенције, Београд: Завод за уџбенике и наставна средства

Nešić, B. (1997). Математика кроз игру, Niš: *Studentski kulturni centar Niš & "Grafos" Pančevo*.

Nešić, B. (2005). Misaone igre.Niš: *Studentski kulturni centar Niš & "Grafos" Pančevo*.

Nešić, B. (2006). Razvojne i transferne promene u primarnim mentalnim sposobnostima učenika, Niš: *Filozofski fakultet*.

Nešić, B. (2012). *Развој просторних способности ученика осмогодишње школе*, Радови Филозофског факултета broj 14, књига 2, (43–60): Филозофски факултет ПАЛЕ, Универзитет у Источном Сарајеву.

Нешић, Б. (2013). *Развој вербалних способности ученика осмогодишње школе*,Зборник радова број XLIII(2) (307–326): Филозофски факултет у Приштини са седиштем у Косовској Митровици.

Нешић, Б. (2014). *Трансфер и продужени трансфер у интелигенцији Спирмановог типа,* ТЕМЕ (часопис за друштвену теорију и праксу) XXXVIII бр.2. (687–703) Ниш: Универзитет у Нишу.

Schmitt, N. (1996). Uses and abuses of coefficient alpha. *Psychological Assessment*8: 350–353.

Zinbarg, R.,Yovel, I.,Revelle, W. & McDonald, R. (2006).Estimating generalizability to a universe of indicators that all have an attribute in common: A comparison of estimators for alpha".*Applied Psychological Measurement*30: 121–144.

Blagoje Nešić

VALIDITY AS METRIC CHARACTERISTICS OF SOME OF THE TASKS OF THEIR LOGICAL REASONING

Summary

This paper is part of a wider research on metric characteristics of some of the tasks from the publications: "Thoughtful games" and "Mathematics through games."The publications consist of tasks that assess some basic thinking operations of children and students, such as: identification, identity, classification, noting the similarities and differences, elimination, establishing relations, analysis, synthesis, transformation, spatial rotation, etc. This paper presents the results related to the validity of tasks: sorting figures, sorting tiles, the matching of shapes and identical designs. The tasks assess the following mental operations: the unity (matching), classification, noting the similarities and differences. The validity of the tasks is checked by calculating the correlation between MDR (mental deviation ratio), and the success of students in these tasks. The research was conducted with children who were four, five and six years old. The study included thirty children at every age. The research was individual. The correlation analysis showed the following: 1 there is a statistically significant correlation of 0.431 between the MDR and classification of figures and the correlation of 0.138 between the MDR and classification board is not statistically significant. The reason is probably because children of this age have a largely developed ability for conservation of shape figures, but not for numbers of which is a precondition for successful sorting tiles on its sides drawn by different squares. 2) the central and significantly important correlation of 0.404 is identified between the MDR and the identit yof forms and 3) the central and significantly important correlation of 0.495 is identified between the MDR and identity of models. Thus, the obtained correlations suggest moderate validity of the involved tasks as measures of children's intelligence.

Јелена Давидовић Ракић*
Филозофски факултет
Универзитет у Приштини са
привременим седиштем
у Косовској Митровици
Катедра за психологију
Биљана Јаредић**
Филозофски факултет
Универзитет у Приштини са
привременим седиштем
у Косовској Митровици
Катедра за психологију

DOI 10.7251/ZRNS1702223D
Стручни рад

ДА ЛИ СУ ДАРОВИТИ СТИДЉИВИ?

Апстракт: *Даровитост је одлика интелектуалног, а стидљивост емоционалног аспекта појединца. Емоције, као врста мотива, могу деловати и потстицајно и спутавајуће, да се одређени квалитет испољи у понашању. С тим у вези, нас је интересовао ниво стидљивости код даровитих.*

Спроведено је истраживање на узорку од 46 ученика, просечне старости 10–11 година, оба пола (дечаци =23; девојчице =23). Они су ученици из осам основних школа у Суботици. На основу три независне процене, уз услов да из сваког одељења могу учествовати само по два ученика, формирана је група даровитих, који су учесници овог истраживања. Коришћена је Крозиерова скала стидљивости, намењена деци узраста од 8 до 12 година. Скала садржи 26 ставки, а одговори се дају на тростепеној скали („не“, „не знам“, „да“).

Вредност аритметичке средине AC=15.22 указује на низак ниво стидљивости код наших испитаника. Приближно 40% испитаника има ниво стида који је изнад просека за групу којој припадају. Не постоји статистички значајна разлика (p=0.264) у нивоу стида између даровитих дечака и девојчица. Поузданост скале стида је висока (Cronbach's Alpha= 0.819).

Кључне речи: *даровити, стидљивост, Крозиерова скала.*

Увод

Даровитост се може посматрати и као специфична одлика појединца, али и као потенцијал, ресурс друштва. Стоји на располагању, а да се претходно у њега није улагало. Даровитост се тиче интелектуалног

* davidovicrakic@gmail.com
** biljkaja@gmail.com

аспекта појединца, које се препознаје у манифестном деловању, тј. испољава се у интеракцији са околином. Резултати Терманових истраживања (према Алтарас, 2006) показали су да на изузетна постигнућа не утиче само интелект, већ и да неинтелектуални фактори имају значајну улогу. Међу могућим чиниоцима који посредују између *поседовања* и *испољавања* потенцијала, јесте мотивација „да се поседовано и испољи". Познато је да код даровитих доминира интринзична мотивација, као и да екстринзична мотивација има ефекта само у случају постојања интринзичне. Емоције као специфична врста мотива (Reev, 2010), могу, у зависности од квалитета, деловати и потстицајно и спутавајуће у смислу испољавања интелектуалног понашања. Унутар теоријских становишта фактора подбацивања (према Алтарс, 2006), уочава се да су карактеристике личности наведене од стране више аутора (Fehrenbach, 1993; Peters, Grager-Loidl & Supplee, 2000; Zilli, 1971). Прегледом емпиријских становишта о факторима подбацивања даровитих Баум, Рензули и Хеберт (према Алтарас, 2006) наводе емоционалне проблеме, док Петерсон међу тим факторима наводи личност и темперамент. Стид, као непријатна емоција, и као психолошки синдром, који укључује субјективну и социјалну анксиозност, а на основу интерперсоналне евалуације, инхибира социјална понашања. Стога је интересантно сагледати стидљивост међу даровитим, као и евентуалне демографске корелате стидљивости ове деце.

Стернберг (Sternberg i Davidson, 1986) даровитост дефинише као *изузетну, неуобичајену интелигенцију*. Присутна је у вези са различитим областима деловања човека, те се и испољава на различите начине. Доминира мотивација оријентисана на задатак, а спољашњи мотиватори су само „помагачи" креативне продукције, тек у услову постојања интринзичне мотивације. Према Рензулију (Renzulli, 1986) даровитост се поистовећује са даровитим понашањем. Оно је резултат интеракције три групе фактора: натпросечне интелектуалне способности, високог нивоа посвећености задатку и високог нивоа креативности. Gagne (према Максић, 2007) даровитост одређује као изразиту надпросечну компетентност, у некој од области способности. Природни потенцијал (дар) трансформише се у таленат, који представља тренирану и систематски развијену вештину. Стога је кључан задатак образовног система трансформација почетних потенцијала у таленте.

Стидљивост употребљавамо када желимо да опишемо људе који се не осећају лагодно у социјалним ситуацијама. Стидљивом описујемо ону децу која су бојажљива, уплашена и ћутљива. Данас међу психолозима преовладава мишљење да је стидљивост посебна црта личности, док су је раније сврставали под интроверзију и/или емоционалну нестабилност. Briggs (према Crozier, 2001) сматра да је стидљивост примарна црта личности. Различити аутори наглашавају да постоје различите врсте стидљивости.

Ми смо у овом раду пошли од Learyjeve и Crozierove (према Leary, 1986) дефиниције стидљивости. Стидљивост као психолошки синдром укључује и субјективну социјалну анксиозност и инхибирано социјално понашање. Leary дефинише стидљивост као афективно-бихевиорални синдром, који је окарактерисан социјалном анксиозношћу и интерперсоналном инхибицијом, а које су резултат могућности или присутности интерперсоналне евалуације (према Cheek i Briggs, 1990).

Стидљивост није проблем за околину стидљиве особе, већ за саму особу. Тако је у истраживању Sanson и сар. (1996) нађено да код деце узраста од 5 до 6 година стидљивост није повезана с негативним карактеристикама уопштено, већ је повезана с одсутношћу екстернализираних проблема (агресивности и хиперактивности) и с присутношћу интернализираних проблема (плашљивости, забринутости и стреса). Hill (1989) наводи да 80% оних који се сматрају стидљивим не воле што су стидљиви. Gilmartin (према Bruch i Cheek, 1995**)** је пронашао повезаност стидљивости и негативних веза с вршњацима. Приближно 88% екстремно стидљивих мушкараца, који су били укључени у његово истраживање, било малтретирано и злостављано у детињству и адолесценцији.

Метод

Основни **проблем** истраживања је да се испита израженост стидљивости код даровите деце, као и повезаност стидљивости са неким социо-демографским варијаблама.

Инструмент

У овом истраживању примењена је Крозиерова скала стидљивости, намењена деци узраста од 8 до 12 година. Одговарање на ставке је једноставно, са једним од понуђена три одговора: „да“, „не“ и „не знам“. Одговор „да“ се вреднује са 2 поена, одговор „не знам“ са 1 поеном, а говор „не“ са 0 поена. Већи резултат указује на виши ниво стидљивости. Скала садржи 26 ставки, тако да је најмањи резултат 0, а највећи 52 поена.

Узорак испитаника

Узорак чине 46 ученика нижих разреда осам основних школа из Суботице. Просечна старост ученика је 10–11 година. Ова група ученика

је формирана на основу три критеријума: 1) одговора које су давали на загонетна питања НТЦ програма; 2) препоруком разредних старешина и 3) препоруком психолошко-педагошке службе. Осим наведених критеријума, постојало је и ограничење у смислу да из „сваког одељења буду одабрана по два ученика“. Узорак има карактеристике и пригодног и стратификованог узорка.

Подаци су прикупљени у току првог полугодишта школске 2013/14. године. Током организовања истраживања, тражена је сагласност родитеља за учешће деце у истраживању, са напоменом да ће се резултати користити искључиво у истраживачке сврхе.

Резултати

Дескриптивни показатељи стидљивости међу даровитом децом приказани су у Табели бр. 1.

Табела бр. 1: Descriptive Statistics

	N	Minimum	Maximum	Mean	Std. Deviation
stidljivost	46	4,00	41,00	15,2174	8,65105
Valid N (listwise)	46				

Вредност аритметичке средине АС=15.22 указује на низак ниво стидљивости код наших испитаника. Како је добијен велики распон између минималног и максималног нивоа стида, интересовали смо се и за дистрибуцију нивоа стида. Резултати су приказани у Табели бр. 2.

На основу садржаја Табеле бр. 2, уочавамо да је приближно 40% испитаника са нивоом стида, који је изнад просека за групу којој припадају.

Табела бр. 2: Структура узорка према оствареним бодовима на скали стида

		Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid	4,00	2	4,3	4,4	4,4
	6,00	4	8,7	8,9	13,3
	7,00	3	6,5	6,7	20,0
	8,00	2	4,3	4,4	24,4
	9,00	3	6,5	6,7	31,1
	10,00	1	2,2	2,2	33,3
	11,00	2	4,3	4,4	37,8
	12,00	3	6,5	6,7	44,4
	13,00	1	2,2	2,2	46,7
	14,00	2	4,3	4,4	51,1
	15,00	2	4,3	4,4	55,6
	16,00	2	4,3	4,4	60,0
	17,00	2	4,3	4,4	64,4
	18,00	2	4,3	4,4	68,9
	19,00	3	6,5	6,7	75,6
	21,00	1	2,2	2,2	77,8
	22,00	2	4,3	4,4	82,2
	23,00	1	2,2	2,2	84,4
	24,00	1	2,2	2,2	86,7
	26,00	1	2,2	2,2	88,9
	27,00	1	2,2	2,2	91,1
	28,00	1	2,2	2,2	93,3
	32,00	1	2,2	2,2	95,6
	36,00	1	2,2	2,2	97,8
	41,00	1	2,2	2,2	100,0
	Total	45	97,8	100,0	
Missing	System	1	2,2		
Total		46	100,0		

С обзиром на структуру узорка према посматраним демографским варијаблама, на нашем узорку могуће је сагледати једино однос пола и нивоа стидљивости. Резултати су приказани у наредној табели.

Табела бр. 3: ANOVA

	Sum of Squares	df	Mean Square	F	Sig.
Between Groups	97,961	1	97,961	1,285	,264
Within Groups	3126,504	41	76,256		
Total	3224,465	42			

Не постоји статистички значајна разлика (p=0.264) у нивоу стида између даровитих дечака и девојчица.

Поузданост Крозиерове скале стидљивости на нашем узорку приказана је у Табели бр. 4.

Табела бр. 4: Поузданост скале стида

Cronbach's Alpha	N of Items
,819	26

Дискусија

Када ниво стидљивости даровите деце упоредимо са истраживањем на општој популацији деце (Јаредић, Станојевић, Радовић, Минић и Павићевић, 2013), где је аритметичка средина M=16,49 и СД= 7,76 на узорку од 160 испитаника, добијамо вредност т-теста=0,89, што говори да не постоје статистички значајне разлике у нивоу стидљивости између даровитих и опште популације.

Истраживање Алтарас (2006) је показало да интелектуално даровити средњошколци испољавају виши ниво асертивности од интелектуално просечних, тј. чврсто се заузимају за сопствене потребе и теже доминацији у социјалним односима. Полазећи од Learyjeve и Crozierove дефиниције стидљивости она резултира пасивношћу у међуљудским односима, тј. инхибира социјално понашање, наши резултати су у складу са поменутим. Напомињемо да се унутар групе даровитих приликом поређења успешних и оних који подбацују (Алтарас, 2006), асртивност код успешних даровитих „удружује“ са самопоуздањем, те резултира емоционалном стабилношћу; док се унутар групе даровитих који подбацују, асертивност „удружује“ са мањом дружељубивошћу и социјалном нелагодношћу.

Закључак

Нашим истраживањем се показало да је ниво стидљивости, код овако формиране групе даровитих ученика, на узрасту од 10 година, низак. Затим, да се ниво стидљивости на овом узрасту не разликује код даровитих дечака и девојчица.

С обзиром на то да је при формирању узорка испитаника било ограничења (по два ученика из одељења), могуће је да у узорак нису ушли они даровити ученици који имају виши ниво стидљивости.

Како је могуће говорити о даровитости у различитим областима (према Максић, 2007), сматрамо интересантним испитати и постојање различитог нивоа стида код ученика са различитим врстама даровитости.

У светлу налаза Алтарас (2006) у вези са интелектуално даровитима који су успешни и који подбацују, и наших налаза, а у вези са узрасним карактеристикама испитаника, сматрамо интересантним испитати и довољност развоја самопоуздања и асертивности (одсуства инхибиције социјалног понашања) за успех даровитих, као неинтелектуалних чинилаца.

ЛИТЕРАТУРА

Алтарас, А. (2006): *Даровитост и подбацивање*, Институт за психологију, Београд; Мали Немо, Панчево; Центар за примењену психологију Друштва психолога Србије, Београд

Jaredić, B., Stanojević, D., Radović, O., Minić, J., I Pavićević, M. (2013). Shyness and self-esteemin elementary school. Yournal of educational and instructional studies in the world, (3), 80–86.

Leary, M. R. (1986) Affective and behavioral component of shyness: Implications for theory, measurement and research. U W. H. Jones, J. M. Cheek, & S. R.

Максић, С. (2007): *Даровито дете у школи*, Завод за уџбенике, Београд

Renzulli, J. (1986): The three-ring conception of giftedness: a developmental model for creative productivity, in: R. Sternberg & J. Davidson (eds.): *Conceptions of giftedness* (53-92). Cambridge: Cambridge University Press

Reeve, J. (2010): Razumijevanje motivacije i emocija, Naklada slap, Zagreb

Sanson, A., Pedlow, R., Cann, W., Prior, M. & Oberklaid, F. (1996) Shyness ratings: Stability and correlates in early childhood. *International Journal of Behavioral Development, 19,* 705–724.

Sternberg, R. (1986): A trierchic theory of intellectual giftedness, in: **R.** Sternberg & J. Davidson (eds.): *Conceptions of giftedness* (223–243). Cambridge: Cambridge University Press

Sternberg, R., & Davidson, J. (1986): Conceptions of giftedness, Cambridge, Cambridge University Press

Hill, G. J. (1989) An unwillingnes to act: Behavioral appropriateness, situational constraint and self-efficasy in shyness. *Journal of Personality, 57* , 871–890.

Cheek, J. M. & Briggs, S. R. (1990) Shyness as a personality trait. U W. R.Crozier (Ed.) *Shyness and embarassment: Perspectives from Social Psychology.* New York: Cambridge University Press, 315–337.

Crozier, W. R. (2001) *Understanding shyness: Psychological Perspectives.* London: Palgrave.

Biljana Jaredić
Jelena Davidović Rakić

ARE TALENTED SHY?

Summary

The talent is a feature of intellectual and shyness is a feature of emotional aspect of an individual. Emotions, as a kind of motive, may affect as a stimulus or as a fetter in manifesting certain qualities in behavior of an individual. Because of that, we are interested for the level of shyness at talented individuals.

The survey was conducted on a sample of 46 students, average age of 11.10 years, of both sexes (boys = 23; girls = 23). They are students from eight elementary schools in Subotica. Based on three independent estimates, respecting the condition, that only two students from each class may participate, the group of talented is formed. Crozier's scale of shyness was used, designed for children aged 8 to 12 years. The scale contains 26 items, and the answers are given on the three-level scale ("no", "do not know", "yes").

The value of the arithmetic mean AS = 15.22 indicates a low level of shyness at our examinees. Approximately 40% of examinees have a level of shame which is above the average for the group to which they belong. There is no statistically significant difference (p = 0.264) in the level of shame between talented boys and girls. Reliability of the scale of shame is high (Cronbach's alpha = 0.819).

Key words: talented, shyness, Crozier's scale.

Недим И. Прелић*
Универзитет Бијељина
Факултет за психологију
Небојша Б. Петровић**
Универзитет у Београду
Физлозофски факултет
Одељење за психологију
Катедра за социјалну психологију

DOI 10.7251/ZRNS1702231P
Оригинални научни рад

УНУТАРГРУПНА ПРИСТРАСНОСТ И ЊЕНИ ЕФЕКТИ НА ОБРАДУ ИНФОРМАЦИЈА

Апстракт: *Унутаргрупна припадност не подразумијева само припадање одређеној групи, већ и фаворизацију која се очитује у томе да властитој групи дајемо предност, те је доживљавамо као бољу, успјешнију и напреднију у односу на другу, вањску групу, којој приписујемо негативније особине. Снажна идентификација са властитом групом повезана је са позитивним оцјењивањем властите групе, већом пристрасношћу и поносом према властитој групи, те негативном дискриминацијом других група. Са циљем даљег испитивања феномена унутаргрупне пристрасности, приступило се истраживању које је обухватило 238 испитаника Бошњачке националности (од чега је 53,36% испитаника женског пола), просјечне старости 37,24 године. Узорак је случајно подијељен у двије експерименталне групе, гдје је једна група проучавала текст о злочинима туђе групе над властитом, док је друга група проучавала текст о злочинима властите над туђом групом. Како би се објективно приступило праћењу пристрасности, околности у ова два текста су изједначена. Процјена поузданости прочитаног чланка, као и то да ли је испитаницима познат описани догађај статистички се значајно разликује у групи испитаника, гдје је унутрашња група била починилац злочина, у односу на групу испитаника, гдје је унутрашња група била жртва злочина. Добијени резултати, потврђују чињенице у вези са фаворизовањем властите групе, те доживљавањем исте као боље и напредније у односу на вањску групу. Сходно томе, перцепција злочина над властитом и над туђом групом је различита услед утицаја унутаргрупне пристрасности, што указује да унутаргрупна пристрасност има утицаја на обраду информација.*

Кључне ријечи: *социјална категоризација, унутаргрупна пристрасност, обрада информација.*

* nedimprelic@yahoo.com
** npetrovi@f.bg.ac.rs

Увод

Човјек је биће које не постоји само за себе, већ бивствује и функционише у интеракцији са средином која га окружује. Да би дјеловао у тој и на ту средину, човјеку је првенствено неопходно да организује информације које из вањског свијета дјелују на њега. Темељни процес којим индивидуално и на менталном плану човјек организује информације из средине која га окружује и систематизује своју околину, како физичку, тако и социјалну, представља процес категоризације (Чоркало Бирушки, 2009).

Будући да је свијет, који нас окружује, сувише сложен да би се о сваком предмету, појави и бићу могло мислити као о јединки и појединачној ствари, а наш ментални капацитет за обраду информација ограничен, пред нама стоји сложен ментални задатак обраде информација којима располажемо. Аутоматски, наш ментални систем проналази заједничка обиљежја бићима, стварима и појавама, које сада сврстава у категорије. Стога, сваки пут када се сусретнемо са неком непознатом особом, иако смо перцептивно у могућности да региструјемо мноштво детаља који карактеришу појединца ког смо сусрели, ми се радије ослањамо на важније и мање варијабилне особине. На основу ових кључних особина појединца, непознату особу сврставамо у неку од категорија, ослањајући се на властито искуство. На тај начин, ми поједностављујемо процес опажања, те ментално стварамо ред у околини. Олпорт (Allport, 1954) истиче да је категоризација један од темељних процеса при упознавању социјалног свијета око нас. Категоришући, ми не само да опажамо и поједностављујемо околину која нас окружује, већ кроз тај процес категоризације, ми припаднике исте категорије опажамо сличнијима, него што објективно јесу, а припаднике различитих категорија опажамо различитијим, него што заправо јесу.

Процес категоризације, када се догађа у социјалном свијету (па одатле социјална категоризација), представља основу стварања социјалних група. Саставни дио процеса категоризације представља и подјелу група на властиту (унутрашњу) и вањску. Уколико се догоди да у процесу социјалне категоризације превише поједностављујемо, те генералишемо да су сви припадници вањске групе исти, може доћи до ефекта хомогености вањске групе (нпр. Judd & Park, 1988).

Припадање једној групи не значи само да смо припадници властите групе, већ и да не припадамо неким другим групама. Према Тајфелу (Tajfel, Biling, Bundz & Flament, 1971), чињеница да припадамо неким групама, а другим не, довољна је за појаву феномена унутаргрупне пристрасности. Овај феномен се очитује у томе да фаворизујемо властиту групу, да јој дајемо предност, те да је доживљавамо као бољу, успјешнију и напреднију од

вањске групе (нпр. Simon, Kulla, Zobel 1995), којој смо склонији приписивати негативније особине (нпр. Jakson & Smith 1999). Сматрајући бољом групу којој припадамо, подижемо властито самопоштовање и слику о себи (Tajfel & Turner, 1986; Luhtanen & Crocker, 1992).

С обзиром на наведено, процес категоризације представља основу за настанак стереотипа, а када стереотипима додамо негативне емоције према припадницима вањске групе, настају предрасуде. Ако предрасуде постану водич у понашању према припадницима других група, у смислу да се према припадницима тих група опходимо неправедно или с намјером наношења штете само зато што су дио друге групе, тада је ријеч о дискриминацији (Чоркало Бирушки, 2009).

Међу првима, истраживања социјалне категоризације вршио је Тајфел са сарадницима (1971). Тајфел је са својим сарадницима подијелио испитанике у групе по случајном критеријуму (нпр. према преференцији два апстрактна сликара – Paula Klee-а и Василий Кандинский-ог). Овако настале групе су имале минималну укљученост у групне активности и минималан контакт међу члановима групе. Ипак, када се од учесника тражило да процијене анонимне чланове сопствене и туђе групе, или да одмјере њихове заслуге, чинили су то са предубјеђењима и дискриминаторски, фаворизујући припаднике властите групе над оним који то нису били (Brewer, 1979; Tajfel, 1981). Штавише, што је међугрупна категоризација била истакнутија, и извангрупна предубјеђења и исказана дискриминација су биле веће.

Како су ранија истраживања показала да вршењем категоризације на групе, од којих је једна властита, а друга(е) вањска, увијек властиту групу доживљавамо као бољу, успјешнију и напреднију од вањске групе, овим истраживањем се хтјело ићи корак даље, те испитати на који начин се унутаргрупна пристрасност одражава на перцепцију информација које до нас долазе, те да ли под утицајем унутаргрупне пристрасности долази до промјене вриједности, ако се одређена понашања и догађаји везују за унутрашњу групу.

Методологија истраживања

Узорак истраживања је чинило 238 испитаника, од чега је 128 испитаника женског (53,36%), а осталих 111 испитаника је мушког пола (46,64%). Сви испитаници су према етничкој припадности Бошњаци. Распон у доби испитаника је 52 године, односно креће се између 19 и 71 године старости. Просјечна доб испитаника је M = 37,27 година, а варијабилност Sd = 11,78.

Према случајном избору, испитаници су подијељени у двије експерименталне групе, гдје је сваку од група чинило по 119 испитаника. На самом почетку, учесницима истраживања су подијељени новински чланци, који говоре о страдањима током дешавања у протеклом рату. Прва експериментална група је добила текст о дешавањима у источној Босни, гдје су, наводно, априла 1992. године српске снаге окупирале Вишеград и околна села, те у својим дејствима у том периоду убиле 69 бошњачких цивила, више од 70 ранили, а 19 се води као нестало. Након тог догађаја, под дејством истих снага, убијено је више од 3000 Бошњака, од чега су већином били цивили, жене и дјеца. На стотине преживјеле дјеце је остало без иједног или без оба родитеља, а на хиљаде породица је остало без имовине. Десетине села, у којима су Бошњаци били већинско становништво, уништена су. Друга експериментална група је добила текст о дешавањима у Горњој Херцеговини, гдје су, наводно, јула 1992. године муслиманске снаге заузеле град Коњиц и околна села. Током тих дејстава, убијено је 69 српских цивила, више од 70 рањено, а 19 се води као нестало. Након тога, у наредним мјесецима, под дејством истих снага, убијено је више од 3000 Срба, од чега су већином били цивили, жене и дјеца. На стотине преживјеле дјеце је остало без иједног или без оба родитеља, а на хиљаде породица је остало без имовине. Десетине села, у којима су Срби били већинско становништво, уништена су.

Иако су током ратних дешавања у периоду између 1992. и 1995. године конфликти између супротстављених страна резултирали великим бројем жртава са сваке од страна које су у конфликту учествовале, догађаји описани у оба ова чланка су измишљени за потребе истраживања, што се испитаницима није дало до знања. Услови у обје приче су по броју жртава изједначени, како би се на једнак начин приступило обради података и извођењу валидних закључака. Како би се увјерили да је у оваквим условима дошло до социјалне категоризације и идентификовања са групом са којом сви испитаници дијеле социјални идентитет, који се односи на припадање истој етничкој групи, испитаници су попунили низ скала, међу којима су: Скала аспеката етничког идентитета, Скала емпатије према члановима вањске групе, Скала ретрибутивне правде, Скала друштвене и политичке подршке људским правима члановима вањске групе. Утврђено је да не постоји статистички значајна разлика на наведеним скалама, између испитаника који су читали чланак о починиоцима који потичу из властите групе и испитаника који су читали о члановима властите групе над којима је почињен злочин ($p > 0,05$).

Резултати

Након што су испитаници попунили низ скала, приступили су одговарању на питања:

„Колико Вам је познат догађај описан у чланку? Тачније, колико сте увјерени да сте претходно чули о овом специфичном случају прије него што сте прочитали чланак?“ и

„Како оцјењујете поузданост чланка ког сте прочитали на почетку ове студије?“

Испитаници су свој одговор биљежили на шестостепеној скали, гдје најнижи скор (1) представља алтернативу – „потпуно непознат“, а највиши скор представља и навећи ступањ слагања (ниво 6 – „потпуно познат“). Након сумирања резултата, добијени су подаци приказани у Табели 1.

Табела 1: Приказ фреквенција и процената по алтернативама датим као одговор испитаника на шестостепеној скали везаној за питање: „Колико Вам је познат догађај описан у чланку?“

Експериментална група		Потпуно непознат	Углавном непознат	Помало непознат	Помало познат	Углавном познат	Потпуно познат
I - Починиоци	Фреквенција	**62**	**26**	**6**	**18**	**5**	**2**
	%	**52,1%**	**21,8%**	**5,0%**	**15,1%**	**4,2%**	**1,7%**
II - Жртве	Фреквенција	**12**	**17**	**12**	**29**	**38**	**11**
	%	**10,1%**	**14,3%**	**10,1%**	**24,4%**	**31,9%**	**9,2%**

Из приказаних резултата је видљиво да се резултати између двије експерименталне групе разликују. У случају када је властита група приказана као починилац злочина, већина испитаника сматра да није чула за догађаје описане у чланку (у коме су Бошњаци починиоци злочина), односно да су

дате информације непознате. Са друге стране, у случају када је властита група приказана као група која трпи злочин, већина испитаника сматра познатим догађаје у којима се описује страдање бошњачког народа. На значајности ових разлика указује хи-квадрат тест, чија је вриједност χ^2=71,80 (df=5; p = 4,33*10^{-14}).

Табела 2: Приказ статистичких параметара (мјере централне тенденције и мјере распршења уз тестирање значајности разлика међу групама) за двије експерименталне групе везано за питање: „Колико Вам је познат догађај описан у чланку?“

					Mann Whitney			
	M	Мод	Медијана	Станд. девијација	U	Z	r	p
Починиоци	2,03	1,00	1,00	1,36	2786,0	-8,3	0,538	< 0,001
Жртве	3,82	5,00	4,00	1,50				

Посматрајући исте податке, али уз приказ другачијих параметара – просјечних вриједности, уочавамо да се испитаници, који потичу из различитих експерименталних група, разликују по одговору на исто питање, на шта је указивала и Табела 1.Значајност добијених разлика је утврђена преко Mann-Whintey теста (U=2786.0, Z=-8.30), чији су резултати значајни на нивоу преко 99,9% (r=0,538, p=1,07*10-16). Величина утицаја износи r = 0.538, што према Коеновом (1988, према Палант, 2009) критеријуму спада у ред великих утицаја.

Одговарајући на питање којим испитаници оцјењују поузданост прочитаног чланка, испитаници су се изјаснили на сљедећи начин (приказ у табели 3):

Табела 3: Приказ фреквенција и процената по алтернативама датим као одговор испитаника на шестостепеној скали везаној за питање – „Како оцјењујете поузданост чланка ког сте прочитали?“

Експериментална група		Потпуно непоуздан	Умјерено непоуздан	Благо непоуздан	Благо поуздан	Умјерено поуздан	Потпуно поуздан
I - Починиоци	Фреквенција	**32**	**15**	**21**	**24**	**23**	**4**
	%	**26,9%**	**12,6%**	**17,6%**	**20,2%**	**19,3%**	**3,4%**
II - Жртве	Фреквенција	**7**	**5**	**10**	**24**	**44**	**29**
	%	**5,9%**	**4,2%**	**8,4%**	**20,2%**	**37,0%**	**24,4%**

Подаци приказани у Табели 3 указују на ситуацију сличну као и код претходне двије табеле – у случају када је властита група починилац злочина, испитаници углавном сумњају у поузданост чланка, док у случају када је властита група жртва, испитаници углавном чланак сматрају поузданим. Користећи хи-квадрат тест, утврђено је да је добијена разлика статистички значајна са преко 99,9% сигурности (χ^2=50,45; df=5; p = 1,12*10^{-9}).

У нешто другачијем облику (сада кроз мјере централне тенденције и мјеру распршења), приказани су исти подаци кроз Табелу 4.

Табела 4: Приказ статистичких параметара (мјере централне тенденције и мјере распршења уз тестирање значајности разлика међу групама) за двије експерименталне групе везано за питање: „Како оцјењујете поузданост чланка ког сте прочитали?“

					Mann Whitney			
	M	Мод	Медијана	Станд. девијација	U	Z	r	p
Починиоци	3,03	1,00	3,00	1,58	3409,0	-7,06	0,458	< 0,001
Жртве	4,51	5,00	5,00	1,37				

Добијени подаци указују да информација о томе да су припадници властите групе чинили злочин, гледајући према просјеку, сматра се благо непоузданом, док информација о чињењу злочина од стране вањске групе над властитом групом сматра се умјерено поузданом. Пронађене разлике у перцепцији поузданости ова два чланка указују да су разлике статистички значајне (Mann-Whintey U=3409.0, Z=-7,06), чији су резултати значајни на нивоу преко 99,9% (p=1,71*10-12). Величина утицаја износи r = 0,458. Ова вриједност лежи на граници између средњег и великог утицаја према Коену.

Дискусија

Припадање одређеној групи не подразумијева само идентификацију са властитом групом; оно је чак више и од диференцијације у односу на другу групу. Бројна истраживања и теоријски оквири указали су да ову диференцијацију прати и унутаргрупна пристрасност (нпр. Tajfel et al., 1971), односно вјеровање да је властита група боља, успјешнија и напреднија од друге(-их) група. Резултати спроведеног истраживања су у складу са ранијим истраживањима – утврђено је да испитаници другачије прилазе обради информација под утицајем унутаргрупне пристрасности, па тако властиту групу не виде као злочиначку, већ радије су склонији вјеровању да је туђа група склонија чињењу злочина. Стога информацију о злочинима властите групе сматрају мање познатом и мање поузданом него када се исти злочин, у облику информације, додијели вањској групи, за коју испитаници вјерују да је поузданија и познатија, иако је сама информација и у једном и у другом случају измишљена.

Овакви резултати указују да су социјалне групе подложне манипулацијама од стране медија и других извора информација, кроз унутаргрупно фаворизовање. Стога је неопходно развијање медијске и психолошке писмености на нашем поднебљу, с циљем да се обради информација приступи критички у што већој мјери.

Ослањајући се на чињеницу да под утицајем унутаргрупне пристрасности своју групу сматрамо бољом, битна одредница истраживања је та што се бољом особином не сматра тријумф, радовање и подвиг у одузимању живота припадницима друге групе, већ се такав чин осуђује кроз порицање могућности да су припадници властите групе могли учинити такво нешто, а што означавамо као злодјело. Овакви налази дају врло битне информације на путу помирења међу странама које су деведесетих биле у сукобу.

ЛИТЕРАТУРА

Allport, G. W. (1954). *The nature of prejudice*. Garden City, NY: Doubleday.

Brewer, M. B. (1979). Ingroup bias in the minimal Intergroup situation: A cognitive-motival analysis, *Psychological Bulletin*, 89, 307–324

Jackson, J. W., & Smith, E. R. (1999). Conceptualizing social identity: A new framework and evidence for the impact of different dimensions. Personality and Social Psychology Bulletin, 25(1), 120–135.

Judd, C. M. & Park, B. (1988). Out/group homogeneity:Judgements of variability at the individual and group levels. *Journal of Personality and Social Psychology*, 54, 778–788

Luhtanen, R. & Crocker, J. (1992). A collective self-esteem scale: Self/evaluation of one's social identity. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 18, 302-318.

Палант, Ц. (2009). SPSS: Приручник за преживљавање, Нови Сад: Микро књига.

Simon, B., Kulla, C., Zobel, M. (1995): On being more than just a part of a whole: Regional identity and social distinctiveness. *European Journal Of Social Psychology, 25,* 325–340.

Tajfel, H. (1981). *Human groups and social categories: Studies in social psychology*. Cambridge: Cambridge University Press

Tajfel, H. & Turner, J. C. (1986). An integrative theory of social conflict. In: Worchel,S. &Austin, W. (Eds.): Psychology of intergroup relations (str. 7-24). Chicago, IL: Nelson Hall.

Tajfel, H., Biling, M. F., Bundz, R. P. & Flament, C. (1971). Social categorization and ingroup behavior. *European Journal of Social Psychology*, 1, 149-178.

Чоркало Бирушки, Д. (2009). *Зашто их све не волимо? Ставови и понашања међу групама* у: Чоркало Бирушки, Д. (ур): Примијењена психологија: питања и одговори, Загреб: Школска књига, 2009, стр. 256–277

Nebojša B. Petrović
Nedim I. Prelić

Summary

In-group belonging does not mean only belonging to certain group, but also favoritism manifested in giving own group advance, so that we perceived inner group as better, more successful and advanced comparing to the other out-group, we assign more negative attributes. Strong identification with one's group is connected to positive evaluation of own group, more bias and pride toward own group, as well as negative discrimination of other groups. Aiming for further examination of phenomenon of in-group bias, we approached a research including 238 subjects of Bosniak ethnicity (53,36% females), average age 37,24. Sample is divided by case in two experimental groups, one study text of crimes of foreign groups over own group, while second group study text of crimes own group over foreign group. In order to objectively approach following bias, circumstances in these two texts are equaled.Assesment of reliability of the article as well as the question whether subjects are familiar with described article is statistically in significant difference in group of subjects where inner group was commiting crimes comparing to group of subjects where inner group the victim of crimes. Received results confirm facts according to favoring own group and perceiving it as better and advance comparing with out-group. In accordance, perception of crimes over own and over foreign group is different, due to influence of in-group bias, pointing out that information processing is under direct influence of in-group bias.

Сњежана З. Станар*
Универзитет у Источном Сарајеву
Филозофски факултет Пале
Катедра за психологију

DOI 10.7251/ZRNS1702241S
Оригинални научни рад

ОТВОРЕНОСТ ЗА ПРОМЈЕНЕ И СТАВОВИ НАСТАВНИКА О АКТУЕЛНИМ ПРОМЈЕНАМА У ОБРАЗОВАЊУ

Апстракт: *У раду је анализирано дјеловање отворености за промјене као црте личности на општи и посебне ставове наставника о актуелним промјенама у образовању.*

С обзиром на промјене које су већ неколико година актуелне у образовању, поставља се питање у којој мјери наставници који раде у школама оцјењују да су те промјене добре, како за друштво у цјелини, тако и за њих као појединце.

Циљ истраживања је дефинисан као емпиријска верификација података у вези утврђивања релација између отворености за промјене као црте личности и ставова наставника о актуелним промјенама у образовању. Истраживање је реализовано на узорку 420 наставника запослених у основним и средњим школама у Републици Српској и Федерацији БиХ. У раду су кориштени адекватни мјерни инструменти, који имају задовољавајуће метријске карактеристике: скала за испитивање општег односа према промјенама у образовању, скала отворености за промјене (Q1 фактор), као и сет питања о низу посебних ставова о актуелним промјенама у образовању који се односи на: перцепцију исхода актуелних промјена, информисаност о актуелним промјенама, спремност на додатне едукације како би унаприједили своје компетенције и спремност на ангажовање у процесу промјена.

У средишту интересовања налази се природа односа између отворености за промјене, с једне, и ставова наставника о промјенама, с друге стране. Добијени резултати показују да не постоје статистички значајне разлике у смјеру и интезитету општег и посебних ставова о актуелним промјенама у образовању између наставника различитог степена испољености црте отвореност за промјене.

Кључне ријечи: *отвореност за промјене, промјене у образовању, ставови.*

Увод

Под појмом *промјена у образовању* подразумијевамо различита схватања. Јединствена и потпуна дефиниција промјена не постоји, па се тај појам често описује синонимима или блиским појмовима, као што су *иновација*, *новина*, па чак и *реформа,* што зависи од обима и интензитета промјене. Промјена је активан процес, а не статичан догађај.

* snjezana.stanar@ffuis.edu.ba

Реаговање на промјене важно је, како за људе, тако и за организације, а главни циљ управљања промјенама је осигурање људске реакције на промјене у смислу њиховог провођења у складу са постављеним циљевима. Такође, управљање промјенама није задатак никог другог до нас самих. Опирање промјенама је нешто што је историјски познато, те с обзиром на то треба тражити моделе, начине и примјере који ће бити мотив и подршка укључивању свих нас у управљање промјенама.

У том контексту се могу посматрати и промјене у самој људској активности, па и у образовању. Када год је ријеч о промјенама у образовању, увијек се поставља питање шта би оне у суштини требало да значе, да ли се уопште могу уводити и какви ће практични ефекти произаћи из њих. Ниједна промјена појединачно, а ни заједно са осталим промјенама, не може брзо ријешити нагомилане проблеме нашег школства нити задовољити све друштвене потребе за квалитетом образовања, као ни сва очекивања и потребе младих људи укључених у процес школовања. Међутим, сам процес промјене само по себи ће значити револуционаран корак напријед у реформи организације, садржаја, метода и техника рада образовних институција. Уз овакавав процес, почеће брже и ефикасније да се рјешавају и нека друга важна питања у савременој настави, отвориће многе значајне процесе наставе, подстаћи ће креативност ученика и наставника, и унијети дашак свјежине у васпитно-образовне и друге институције које се баве васпитно-образовним радом.

Наравно, као и у свакој другој области, тако и у васпитно-образовном процесу, некритички сагледаване и анализиране, и непровјерене експериментално, промјене могу да дају негативне ефекте, и да се претворе у своју супротност.

Истраживање о учинковитости реформе школског и професионалног развоја наставника у складу је са истраживањима о учинковитим школама у цјелини, у смислу наглашавања важности едукације наставника и њиховог мијењања током дужег временског периода, као и унапређивања сопственог рада и увођења нових наставних стратегија (Fullan, 2000; Fullan i Hargreaves, 1996; Louis & Kruse, 1995).

Истражујући ставове просвјетних радника према промјенама у образовању Републике Српске, Крнета (2000) је показао да постоји јасна и неподијељена позитивна оријентација просвјетних радника према промјенама уопште као и према промјенама у образовању, те да постоји изражена диференцијација у перцепцији спремности на ангажовање у промјенама које би се унијеле у образовање Републике Српске. Такође, истраживање је показало да за значајније ангажовање појединаца и група кад су у питању промјене није довољна само отвореност искуства и позитиван

општи став према промјенама и став да је нешто потребно мијењати, него је нужно неопходно постојање и неких других позитивних детерминанти као покретача на плану активности. Крнета сматра да су то најприје социјалне активности, али и неке карактеристике личности од којих на прво мјесто издваја задовољство постојећим стањима и стварима, као и претходно искуство.

Постоји неколико питања на која школа треба да одговори, како би достигла високе академске стандарде за све ђаке. Та питања су међусобно повезана и гласе: **зашто? шта? гдје? како?** Иако су међусобно повезана ипак постоји редослијед одговора на ова питања. Све школе у процесу промјена треба да почну питањем *зашто.* Сљедеће питање, *шта,* у центар заједничког интересовања ставља оно шта треба мијењати. Затим, школе треба да одреде правац одговором на питање *гдје*. И најзад, питање *како* бави се имплементацијом промјена (Wragg, 1993).

Природа промјене је таква да она мора бити везана за локалне потребе које су засноване на консензусу и изграђене на јединственој снази сваке школе. Не постоји једно јединствено рјешење за унапређење рада наших школа. Да би се постигла нова визија учења, неопходна је комбинација више стратегија. Циљ промјена није учинити сваку школу истом, него свакој школи помоћи да створи своја властита рјешења.

ФАКТОРИ ПРОМЈЕНА У ОБРАЗОВАЊУ

Промјене у друштву се односе на глобализацију, модернизацију и демократизацију и чине факторе друштва, док се промјене у образовању односе на промјене у систему образовања, затим на промјене у организацији наставе и на другачији поглед на учење и развој и чине факторе образовног система. Ништа мање битни су и фактори личности који чине значајну одредницу промјена у образовању, као и промјена уопште.

Друштвени фактори

Крнета (2006) истражујући промјене у образовању истиче да друштвене промјене представљају општи оквир за разумијевање промјена у образовању и да се могу довести у директну везу са друштвено-политичким, економским и другим промјенама у друштву.

У погледу односа промјена у друштву и образовању, карактер друштвених промјена се посебно легитимише управо у сфери образовања.

Он истиче да су посљедице значајних друштвених промјена које су се издешавале у нашој земљи посебно видљиве у проблематизовању друштвеног положаја система школства и преиспитивања његове улоге у друштву, као и кроз покушаје амбициознијег разматрања основних принципа на којима би требало да се темељи, поред осталог, и свакодневна пракса образовања. „Отуда трагање за алтернативним стратегијама мењања, осавремењивања и унапређивања свих делатности које се одвијају у оквиру образовног система постаје све очигледнији и незаобилазнији задатак“ (Хавелка 2000, стр. 11).

Оно што је обиљежило промјене на нашим просторима јесте пад социјалистичког система, политички плурализам, појава тржишне економије и глобализација (транзиција, трансформација, нови свјетски поредак) која је значајно утицала на све сфере друштва, политичке, економске, као и на промјене у сфери образовања које морају да иду у корак са свим тим промјенама.

Рефлексије промјена у друштву на промјене у образовању

Највећи број аналитичара глобализације слаже се да се успостављање новог друштвеног, политичког и економског система постсоцијалистичких земаља своди на **два** основна процеса**,** а то су ***процес модернизације*** и ***процес демократизације***. Ова два процеса нам могу послужити као општи оквир за разумијевање друштвених промјена, као и тумачење импликација њиховог утицаја на будуће правце развоја, како цјелокупног друштва, тако и његових појединих аспеката као што је образовање.

Сам *процес модернизације* се не односи само на цјелокупан образовни систем него и на све његове поједине сегменте. Најзначајнији фактори који утичу на тај процес су:

- експлозија знања која подразумијева употребу и утицај нових научних открића, нових сазнања, на увођење нових садржаја наставе у већ постојећим и новим наставним предметима;
- нове технологије које се све више развијају унапређујући информациону мрежу и комуникацију међу људима широм свијета, као и доступност информација;
- нови материјали који су предвиђени за употребу уз нову технологију.

Процес демократизације карактеришу два основна принцип, а то су принципи **слободе** (собода избора или слобода бирања) и **људска права.** Овај процес се заснива на демократизацији односа у друштву који својим дјеловањем утичу и на успостављање демократичнијег положаја наставника и ученика у наставном процесу. Демократизација у образовању је условљена демократизацијом у друштву.

ФАКТОРИ ОБРАЗОВНОГ СИСТЕМА

Велики је број фактора који утичу на ефекте које образовни систем врши кроз васпитно-образовни рад школа. Сви ти фактори се могу сврстати у три групе (Крнета, 2006):

- фактори који су настали као производ друштвених промјена – настали као посљедица крупних друштвених, политичких и економских промјена, тј. процеса транзиције, а односе се на промјене у друштвеном, политичком и економском уређењу земаља које су чиниле некадашњу СФРЈ.
- фактори који одражавају карактериситке социјалне средине – карактеристични за поједине социјалне средине и који врше утицај на цјелокупан образовни систем.
- фактори који се односе на школски систем – произашли из карактеристика организације наставе гдје се особине наставника и ученика могу сматрати основним факторима васпитно-образовног процеса.

Као у сваком систему, тако и у систему васпитања и образовања, долази до раста током којег систем надраста сам себе. Током тог процеса долази до проблема усљед све већег издвајања дијелова тог система.

УДИО ФАКТОРА ЛИЧНОСТИ У ИМПЛЕМЕНТАЦИЈИ ПРОМЈЕНА

„Реаговање на промјене је важно и за организацију, једнако као и за људе. У данашњем свијету постоје двије врсте организација: оне које се мијењају и оне које пропадају... Слично томе, постоје двије врсте људи: они који се мијењају и они који се припремају за жртве промјена“ (Clemmer, 2009, стр. 14).

С обзиром на то да је најчешће директор школе тај који покреће промјене и особа која је одговорна за руковођење промјенама у школи, уз одговарајуће компетенције би требао да зна одговоре на питања релевантна за успјешно спровођење и вођење промјена.

Ништа мање битна улога у процесу промјена је улога наставника. Иако практично руководи једним дијелом наставног процеса, наставник није и не мора бити иноватор, али представља једног од главних носилаца промјене, као и њене операционализације у њеној практичној примјени. Да ли ће он свој рад обогатити да би у васпитно-образовном раду дошло до квалитетнијих промјена, првенствено зависи од његових особина личности, способности, мотивације за рад, као и од његових ставова о властитој улози

у васпитно-образовном раду и самим промјенама. „Самим тим што су носиоци управљања наставним процесом, наставници су главни чинилац развоја ученика“ (Дунђеровић и сар., 2009).

Особине личности

Особине личности које праве индивидуалне разлике између наставника и које утичу на велики број њихових поступака су црте темперамента, црте карактера и способности. Када је ријеч о *темпераменту,* познато је да ће ученици различито реаговати на наставника који је миран и на наставника који то није. Наставник који посједује самопоуздање, објективност, као и осјећај да реагује примјерено ситуацији у којој се налази, тј. емоционално је стабилан, вјерује у ученике, код ученика ће остварити потребан ауторитет прије него онај наставник који је несигуран, осјетљив, који реагује импулсивно, у мањој мјери вјерује у успјех својих ученика.

Карактер се стиче током социјализације, и представља моралну страну личности, па се с правом може рећи да је резултат васпитања и учења. Добар узор ученицима може бити само онај наставник који и сам има друштвено пожељне вољне и моралне особине.

Посебно битну групу црта личности наставника представљају њихове *способности,* које показују колико успјеха ће наставник имати приликом извођења наставе. У савременом образовању које је засновано на компетенцијама способности које представљају основу општег и професионалног успјеха наставника су знање, дјеловање, вредновање, комуницирање и међусобно разумијевање. Све ове способности налазе се у домену опште, али и социјалне и емоционалне интелигенције.

Особина личности која представљају одредницу ставова наставника о актуелним промјенама у образовању, за коју је претпостављено да је релевантна са аспекта проблема овог истраживања је **отвореност/ затвореност за промјене (Q1 фактор).**

Отвореност за промјене представља димензију која разликује маштовите, креативне људе, од конвенционалних људи који стоје чврсто на земљи. Особе које имају високе скорове на овој димензији склоније су прихватању нових искустава, идеја и ставова, односно, самих промјена. С друге стране, особе са ниским скоровима на овој димензији су конвенционалне, конзервативног мишљења, изгледа и држања, у већој мјери се придржавају познатог у односу на ново, емоционалне реакције су им мање изражене. Посједовање ове црте личности, али и позитиван став према промјенама, од великог су значаја за увођење и реализацију актуелних промјена у образовање,

јер од отворености за промјене зависи сама спремност за промјене, па самим тим и спремност за прихватање промјена у образовању и свих новина које те промјене са собом доносе. Отвореност за промјене анализирана је у свјетлу Кателове теорије личности. Ову диспозицију личности Кател назива Q1 фактор, а на основу одговора добијених из упитника и самоисказа, те га представља као континуум чији позитиван пол означава радикализам или, у новије вријеме, отвореност за промјене, док је негативан крај овог континуума означен као конзервативизам или затвореност за промјене.

Кад су у питању конзервативне особе, за њих се каже да оне „показују трпељивост према невољама и тегобама, оне избегавају напоре и нису кадре да се успешно суоче са проблемима. Поменути људи поштују општеприхваћене идеје и начела и пуни поверења у све што су научили да је достојно поверења. Они се стога опиру променама и новинама“ (Поповић, 2006, стр. 166).

За људе који су радикални, односно који се налазе на позитивном полу континуума каже се да су „либералних ставова, иновативни, аналитички, осјећају да друштво треба одбацити традицију, преферирају прекид с устаљеним начином обављања послова; високе резултате, постижу особе које добро рјешавају проблеме у истраживањима групног одлучивања; ипак, особе које постижу високе резултате, будући да знају бити превише критичне и вербално агресивне, нису омиљене као вође групе“ (Larsen & Buss, 2008, стр. 80).

Отвореност-затвореност за промјене, односно, радикализам/конзервативизам, по Кателу, представљају примарни фактор личности и манифестују се као крајњи фактори у понашању појединца. Међутим, неријетко се дешава да не представљају чисти тип „радикалца“ или чисти тип „конзервативца“, него су углавном „мијешани“ типови, што је условљено природом ситуације у којој се налазе. То значи да, у зависности од ситуације, неко ће више бити склон испољавању радикализма, док ће неко други више испољавати конзервативне особине, што опет зависи од осталих особина личности.

Отвореност-затвореност за промјене као диспозиција личности значајна је за ово истраживање на првом мјесту због актуелности увођења и реализације промјена у образовање, јер је спремност да се промјене прихвате од кључног значаја за њихову имплементацију у образовни систем.

Осврнувши се на чињеницу да школа представља организацију, са сигурношћу се може рећи да је основна карактеристика сваке савремене организације непрекидна промјена. „Нужност промјена организација призилази из њене природне и непрекидне тежње за развојем, успјехом и

повећањем ефикасности. Организација се мора континуирано мијењати да би одговорила захтјевима тржишта, технолошким промјенама и захтјевима државе“ (Бајрактаревић и сар., 2013, стр. 185).

СОЦИЈАЛНИ СТАВОВИ И ПОНАШАЊЕ ПОЈЕДИНАЦА

Како бисмо утврдили однос неког појединца према различитим појавама у друштву то можемо постићи, релативно лако и брзо, утврђујући какве ставове тај појединац има према тим појавама. Најпотпунију дефиницију појма става, према мишљењу Николе Рота, дали су Креч, Крачвилд и Балаки, који сматрају да су ставови „трајни системи позитивног или негативног оцењивања, осећања и тенденције да се предузме акција за или против – а у односу на различите објекте“ (Креч, Крачвилд и Балаки, 1972, према Рот, 2003, стр. 318).

Социјални ставови представљају ставове према значајним друштвеним појавама. Формирају се у периоду дјетињства и младости кроз које одрасла особа сублимира своје виђење, разумијевање и вредновање актуелне социјалне реалности. Они се односе на ставове већег броја појединаца или група према конкретним друштвеним појавама. Ако се отвореност за промјене посматра као став, онда се може рећи да је појединац који је позитивно оријентисан на промјене, односно уколико има позитиван став према промјенама, спремнији да преузме активнију улогу у увођењу и реализацији промјена (Хавелка, 2005).

Ставови, као и вриједности, дјелују као катализатор или као ограничавајући фактор дјеловања појединаца у односу на одређена питања и појаве.

Кад је ријеч о промјенама у образовању, низ је посебних ставова преко којих се може утврдити какав однос имају наставници према актуелним промјенама у образовању, те на релативно поуздан начин предвидјети њихово понашање приликом увођења и реализације тих промјена. Три компоненте ставова, когнитивна, афективна и конативна, долазе до изражаја у односу наставника према промјенама у образовању. Уколико би наставници хтјели или жељели да унаприједе своје компетенције за рад у настави или уопште у каријери путем едукација, они на првом мјесту треба да промијене своја увјерења, мишљења и сазнања о важној улози стручних едукација за сопствени развој. Стручне едукације могу помоћи наставницима да развију компетенције, ослободе се страха који промјене као нешто непознато доносе, да овладавају социјалним вјештинама релевантним за њихов посао: успјешна комуникација и интеракција са другима, рјешавање конфликата, прихватање

другог и другачијег, флексибилност и сл. Спремност на промјене можда је најбоље сагледавати преко когнитивне компоненте ставова које имају наставници према постојећем стању у школи, што подразумијева степен информисаности наставника, да ли позитивно или негативно перципирају посљедице увођења промјена, шта је то што сматрају лошим, а шта добрим, кога опажају креативним, а кога сметњом и сл. Афективна компонента става укључује степен задовољства појединаца и група актуелним стањем појаве према којој треба да формирају став. То задовољство укључује задовољство општом ситуацијом, условима рада, међуљудским односима, личним дохотком, понашањем менаџмента и слично. Овдје је важно напоменути да, у суштини, није довољно сао установити у којем обиму се незадовољство јавља него је подједнако важно установити структуру незадовољства што значи да је потребно установити чиме су конкретно наставници највише незадовољни. У зависности од когнитивне и афективне компоненте става јавља се и конативна компонента, тј. у којој мјери су наставници спремни да се активно ангажују (јавно указују на слабости у раду школе, учествују у тиму који се бави анализом појава које треба мијењати, позитивно утичу на друге,...) како би допринијели покретању и реализацији актуелних промјена у својој школи.

МЕТОДОЛОГИЈА ИСТРАЖИВАЊА

Предмет овог истраживања је сагледавање научног и практичног значаја познавања ставова и извора ставова наставника о актуелним промјенама у нашим савременим школама. Ужи предмет проучавања, односи се на емпиријско сагледавање природе (смјера и интензитета) утицаја отворености за промјене на општи и посебне ставове о актуелним промјенама.

Основни циљ овог истраживања је *анализирање релација између* спремности на промјене, с једне стране, и општих и посебних ставова о актуелним промјенама у образовању, с друге стране.

Узорак истраживања

Узорак испитаника изабран је у етапама. У првој етапи намјерно су одабрани градови за које се претпоставља да могу бити репрезентативни у смислу ставова наставника, а затим су изабране средње школе, а таблицом случајних бројева и основне школе. Након тога проведено је анкетирање наставника на сједницама наставно-одјељенског вијећа, гдје су били

обухваћени наставници који су у вријеме анкетирања били присутни на сједници. Такав узорак има елементе вишеетапног пригодног са елементима случајног избора. Тим поступком обухваћено је 420 наставника, 217 из средњих и 203 наставника из основних школа.

Методе и инструменти истраживања

Као основни метод, у истраживању смо користили систематско емпиријско неексперименталн метод (Survey) који се уобичајено користи за теренско истраживање на изабраном узорку уз помоћ инструмената који су прилагођени или конструисани за ово истраживање. Поред овог метода, користили смо и метод теоријске анализе који се користи за анализу садржаја претходних истраживања предметно и методолошки сродних овом проблему.

Инструменти који су, у складу са предметом и циљем истраживања, кориштени за прикупљање података у истраживању су:

- Упитник за наставнике у оквиру којег су испитивани посебни ставови према промјенама у образовању
- Скала за испитивање општег односа према промјенама у образовању;
- Скала отворености за промјене (Q1 фактор).

Упитник за наставнике представља сет питања о низу посебних ставова о актуелним промјенама у образовању. Сет питања о посебним ставовима односи се на: перцепцију исхода актуелних промјена, информисаност о актуелним промјенама, спремност на додатне едукације како би унаприједили своје компетенције и спремност на ангажовање у процесу промјена.

Скала за испитивање општег односа према промјенама у образовању дијелом је конструисана за потребе овог истраживања, а дијелом преузета од Р. Дунђеровића (2005) и мјери општи став наставника о актуелним промјенама у образовном систему. Скала садржи 25 тврдњи од којих је 14 позитивно, а 11 негативно формулисано.

Скала за испитивање општег односа према промјенама у образовању има добру унутрашњу сагласност на шта указује и израчунати Кронбах алфа коефицијент који износи 0.853.

Приликом формулације ставки водили смо рачуна да ставке изражавају битне аспекте општег субјективног односа према промјенама у образовању. У скоро свим ставкама се директно помињу промјене у образовању, што је овој скали осигурало тзв. *очигледну ваљаност*.

Дистрибуција општег става о промјенама у образовању статистички значајно одступа од нормале, на шта указује вриједност Колмогоров-Смирновог теста (K-S = 0,064, p = 0,000).

Табела 1: Статистички показатељи дистрибуције општег става о актуелним промјенама у образовању

AS	SD	Мин.	Макс.	Ранг	Sk	Ku
3.82	0.609	2.00	5.00	3.00	-.153	-.838

Аритметичка средина износи 3,82. Вриједност скјуниса је -0,153 што указује на негативну закривљеност, тј. на груписање резултата око виших вриједности. Куртозис износи -0,838 што показује да је расподјела платикуртична, тј. има више случајева на крајевима дистрибуције. На основу статистичких показатеља могуће је закључити да су испитаници углавном подједнако испољавали позитивне и негативне ставове о актуелним промјенама у образовању.

Скала отворености за промјене (Q1 фактор) преузета је из Кателове скале 16 примарних фактора. Ова субскала има 10 тврдњи на које испитаници одгговарају заокруживањем 1 од 3 понуђена одговора, бодована од 0 до 2. Према Кателу отвореност за промјене је континуум на чијем једном крају се налазе особе које показују већу отвореност за промјене или радикализам, док су на другом крају континуума особе које су затворене за промјене или конзервативне.

Приликом обраде добијених података у овом истраживању кориштени су статистички поступци који се односе на анализу дистрибуције добијених одговора, а то су мјере средњих вриједности и мјере одступања од тих вриједности. За утврђивање статистичке значајности разлика између сегмената укрштених варијабли кориштен је пирсонов Хи квадрат тест. Испитивање латентне структуре општег става о актуелним промјенама у образовању вршено је факторском анализом, методом главних компоненти, помоћу које смо велики број манифестних варијабли свели на мањи број главних фактора, као латентних структура. Помоћу факторске анализе утврдили смо који фактори леже у основи међусобне повезаности варијабли општег става о актуелним промјенама у образовању, као и повезаност појединих манифестних варијабли са добијеним факторима, а затим смо објаснили психолошку природу добијених фактора. Овим поступком смо велики број манифестних варијабли општег става о актуелним промјенама у образовању свели на мањи број латентних структура, а као критеријум за задржавање, односно одбацивање одређеног броја компоненти, користили смо Кајзеров критеријум по којем се задржавају само оне компоненте које

имају карактеристчан коријен већи од 1. Све ове статистичке технике које су прикладне приликом обраде таквих података подржане су у статистикама многих аутора (Пец, Колесарић, Иванец, 2012; Pallant, 2011, Cohen, Manion, Morrison, 2007; Бајрактаревић, 2003; Драгичевић, 2002; Тењовић, 2002).

Поступак обраде података вршен је у програмском пакету SPSS Windows version 17.0.

Резултати истраживања

У овом дијелу рада најприје ћемо дати приказ и анализу дистрибуције општег, као и посебних ставова испитаника о актуелним промјенама у образовању, а затим и њихову повезаност са чртом отворености за промјене.

Сам процес промјене сам по себи ће значити револуционаран корак напријед у реформи организације, садржаја, метода и техника рада образовних институција, традиционалне наставе у којој су доминантни фронтални облик рада, вербалне монолошке методе преношења знања уз повремену употребу наставних средстава.

Табела 2: Општи став о актуелним промјенама у образовању

Различити аспекти ставова према *промјенама у Вашој школи*.	Потпуно се слажем	Дјелимично се слажем	И слажем се и не слажем	Дјелимично се не слажем	Уопште се не слажем	**SV**
1.Спремност наставника на промјене је предуслов развоја његових могућности и сазнања.	181 43.10	163 38.81	61 14.52	13 3.10	2 0.48	4.21
2.Радим у школи само зато што волим свој посао.	199 47.38	121 28.81	70 16.67	18 4.29	12 2.86	4.14
3.Треба увести облике рада који ће ученицима пружити прилику да активно судјелују у наставном процесу.	181 43.10	137 32.62	66 15.71	28 6.67	8 1.90	4.08
4. Промјене у образовању треба да омогуће ученицима да постижу резултате примјерене горњим границама њихових могућности.	161 38.33	146 34.76	94 22.38	13 3.10	6 1.43	4.05

5. Једини начин да наставник промијени свој начин рада је да се усавршава.	155 36.90	147 35.00	76 18.10	26 6.19	16 3.81	3.95
6. Да нема ученика не бих ни радио/ла овај посао.	199 47.38	88 20.95	72 17.14	30 7.14	31 7.38	3.94
7. Наставници који воле промјене су креативни.	137 32.62	154 36.67	92 21.90	20 4.76	17 4.05	3.89
8. Наставнике у мојој школи потребно је додатно едуковати како би прихватили промјене у образовању.	115 27.38	170 40.48	100 23.81	23 5.48	12 2.86	3.84
9. Само крупније системске промјене могу створити повољне услове за успјешан даљи развој образовања.	132 31.43	118 28.10	105 25.00	39 9.29	26 6.19	3.69
10. Образовни систем је лош и треба га мијењати.	100 23.81	139 33.10	132 31.43	34 8.10	15 3.57	3.65
11. Увођење нових метода рада је нужно да би се постигли очекивани ефекти.	72 17.14	181 43.10	125 29.76	29 6.90	13 3.10	3.64
12. Промјене у образовању су, саме по себи, позитиван феномен.	85 20.24	151 35.95	118 28.10	36 8.57	30 7.14	3.54
13. Наставнике треба награђивати прије свега према томе колико квалитетно уводе иновације у свој рад.	76 18.10	129 30.71	115 27.38	49 11.67	51 12.14	3.31
14. Крупније промјене кадровске структуре стварају оптималне услове за успјешан развој образовања.	49 11.67	133 31.67	156 37.14	45 10.71	37 8.81	3.27
15. Промјене у образовању увијек доносе проблеме наставницима и зато их треба избјегавати.	15 3.57	79 18.81	127 30.24	84 20.00	115 27.38	2.52
16. Боље је радити по класичном разредно-часовном систему него експериментисати са промјенама.	25 5.95	68 16.19	120 28.57	94 22.38	113 26.90	2.51
17. Свака промјена у организацији наставе водиће томе да у школи буде још мање реда и дисциплине.	23 5.48	61 14.52	116 27.62	92 21.90	128 30.48	2.43

18. Увјерен/а сам да сада радим боље него што бих радио/ла ако се уведу крупније промјене.	15 3.57	58 13.81	120 28.57	89 21.19	138 32.86	2.34
19. Увођење нових наставних средстава рада изискују и финансијска улагања и напоре запослених и зато је боље радити онако као и досад.	18 4.29	75 17.86	83 19.76	78 18.57	166 39.52	2.29
20. Зашто уопште нешто мијењати кад је досадашњи начин наставног рада показао изузетне ефекте.	14 3.33	54 12.86	110 26.19	100 23.91	142 33.81	2.28
21. Да се ја питам, наставнике који не имплементирају промјене бих искључио из наставног процеса.	18 4.29	54 12.86	103 24.52	95 22.62	150 35.71	2.27
22. Веће промјене у организацији наставе нужно доводе до лоших међуљудских односа.	6 1.43	55 13.10	104 24.76	95 22.62	160 38.10	2.17
23. Наставници који су склони промјенама представљају сметњу осталим наставницима.	13 3.10	57 13.57	81 19.29	58 13.81	211 50.24	2.05
24. Без обзира шта промијенили, ја ћу радити као и до сада па стога не подржавам промјене.	17 4.05	45 10.71	69 16.43	72 17.14	217 51.67	1.98
25. Наставници који су изразитије склони промјенама су непоуздани и неодговорни.	11 2.62	32 7.62	78 18.57	77 18.33	222 52.86	1.89

С обзиром на то да је вишим вриједностима у скали означен позитиван степен слагања, односно позитиван став о актуелним промјенама у образовању, и да су скални индекс као и средње вриједности ставки које одражавају позитивне ставове наставника о актуелним промјенама високи, можемо закључити да су наставници позитивно оријентисани ка актуелним промјенама у образовању.

Рачунањем аритметичке средине (SV-средња вриједност) за сваку тврдњу утврдили смо просјечну, тј. средњу вриједност за сваку појединачну тврдњу, односно, утврђено је какве ставове, позитивне или негативне, имају испитани наставници о актуелним промјенама у образовању. Просјечне средње вриједности крећу се у распону од 4,21 за најприхваћенију тврдњу до 1,89 за тврдњу која је најмање прихваћена. На основу дистрибуције података приказаних у Табели 2 уочљиво је да испитаници ријетко опажају, односно доживљавају промјене у образовању као негативан феномен.

На основу добијене дистрибуције података одговоре испитаника смо подијелили у три категорије: 1. негативан, 2. колебљив и 3. позитиван општи став о актуелним промјенама у образовању.

Табела 3: Скалне вриједности општег става о актуелним промјенама у образовању

Општи став о актуелним промјенама у образовању	**Скална вриједност**	**%**
Негативан	36-60	34.29
Колебљив	61-70	31.90
Позитиван	71-85	33.81

Посебни ставови о актуелним промјенама у образовању

Анализом резултата низа посебних ставова о актуелним промјенама у образовању могуће је добити прецизније показатеље о природи односа испитиваних наставника о актуелним промјенама у образовању. Да бисмо добили те прецизније показатеље, односно да бисмо испитали низ посебних ставова, тј. ставова који се најдиректније односе на неке од релевантних аспеката промјена у образовању, испитаника о актуелним промјенама у образовању, конструисали смо и примијенили посебан сет питања која се односе на *перцепцију исхода* актуелних промјена у образовању; *информисаност* о актуелним промјенама у образовању; *спремност на додатне едукације како би унаприједили властите компетенције у настави* и *спремност на ангажовање како би допринијели покретању и реализацији потребних промјена у својој школи.*

Анализирајући мишљења и ставове испитаника о наведеним питањима, пошли смо од претпоставке да натполовична већина испитаника има позитивне посебне ставове кад су у питању актуелне промјене које се проводе или би требало да се проведу у образовном систему.

Tabela 3: Посебни ставови о актуелним промјенама у образовању

	SD
Перцепција исхода актуелних промјена у образовању	2.37
Информисаност о актуелним промјенама у образовању	3.51
Спремност на додатне едукације	2.78
Спремност за ангажовање у покретању и реализацији промјена у образовању	2.07

Посматрани у цјелини, резултати анализираних посебних ставова наставника о промјенама у образовању, указују нам на позитиван однос наставника о промјенама које су актуелне, с тим да постоје одређене разлике у појединим компонентама става.

Факторском анализом скале на заједничке факторе са Облимин ротацијом (косоугло рјешење) у латентном простору издвојена су 4 релативно независна фактора која објашњавају 54,933% укупне варијансе. Анализа је обухватила 17 ајтема који су, према критеријуму карактеристичне вриједности, сврстани у 3 фактора, гдје су задржани само они чија је вриједност већа од 1. Кајзер-Мејер-Олкинов (КМО) тест репрезентативности износи 0,874 што указује на задовољавајуће висок ниво повезаности варијабли који се може објаснити заједничким факторима, док је Бартлетов тест био статистички значајан на нивоу 0,01 (χ^2 = 2040,283; df = 136; p = 0,000) што указује на довољно високу повезаност манифестних варијабли.

Фактор	Initial Eigenvalues			Extraction Sums of Squared Loadings			Rotation Sums of Squared Loadings
	Total	% of Variance	Cumulative %	Total	% of Variance	Cumulative %	Total
1	**5.189**	**30.521**	**30.521**	**5.189**	**30.521**	**30.521**	**4.180**
2	**2.037**	**11.983**	**42.504**	**2.037**	**11.983**	**42.504**	**2.077**
3	**1.147**	**6.744**	**49.248**	**1.147**	**6.744**	**49.248**	**3.090**
4	.966	5.685	54.933	.966	5.685	54.933	2.405

Фактор 1: Овај фактор објашњава 30,52 % укупне варијансе и назвали смо га НЕМОТИВИСАНОСТ ЗА ПРОМЈЕНЕ. Граде га сљедеће манифестне варијабле-ставови:

Рб.	**ТВРДЊЕ**	**(r)**
1.	Увођење нових наставних средстава рада изискују и финансијска улагања и напоре запослених и зато је боље радити онако као и досад.	0.693
2.	Боље је радити по класичном разредно-часовном систему него експериментисати са промјенама.	0.687
3.	Без обзира шта промијенили, ја ћу радити као и до сада па стога не подржавам промјене.	0.659
4.	Зашто уопште нешто мијењати кад је досадашњи начин наставног рада показао изузетне ефекте.	0.654
5.	Наставници који су изразитије склони промјенама су непоуздани и неодговорни.	0.647
6.	Промјене у образовању увијек доносе проблеме наставницима и зато их треба избјегавати.	0.646
7.	Увјерен/а сам да сада радим боље него што бих радио/ла ако се уведу крупније промјене.	0.618
8.	Свака промјена у организацији наставе водиће томе да у школи буде још мање реда и дисциплине.	0.591
9.	Веће промјене у организацији наставе нужно доводе до лоших међуљудских односа..	0.571
10.	Наставници који су склони промјенама представљају сметњу осталим наставницима.	0.539
11.	Спремност наставника на промјене је предуслов развоја његових могућности и сазнања.	0.513
12.	Промјене у образовању треба да омогуће ученицима да постижу резултате примјерене горњим границама њихових способности.	0.473

Овдје је ријеч, како се види из табеле, о оним негативним тврдњама које латентно одређују цјелокупни систем ставова о промјенама у образовању: кад се нови начин рада оцјењује неефикасним и неефективним, наставници који заговарају промјене као неодговорни и незрели, промјене се оцјењују као носиоци проблема и лоше по међуљудске односе и слично.

Фактор 2: Овај фактор објашњава 11,98 % укупне варијансе и назвали смо га ПОТРЕБЕ ЗА ПРОМЈЕНАМА. Граде га сљедеће манифестне варијабле – ставови:

Рб.	**ТВРДЊЕ**	**(r)**
1.	Промјене у образовању су, саме по себи, позитиван феномен.	0.581
2.	Једини начин да наставник промијени свој начин рада је да се усавршава.	0.575
3.	Увођење нових метода рада је нужно да би се постигли очекивани ефекти.	0.558
4.	Наставници који воле промјене су креативни.	0.476
5.	Треба увести облике рада који ће ученицима пружити прилику да активно судјелују у наставном процесу.	0.412

Овај фактор указује на потребу за промјенама, прије свега у том смислу што наставници вјерују да би до позитивнијег односа према промјенама дошло уколико би се наставници додатно усавршавали те уколико би се увеле нове методе у рад наставника.

Добијени налази нам говоре да, иако наставници манифестују позитиван општи став о актуелним промјенама, како можемо видјети из дистрибуције добијених резултата за општи став о промјенама у образовању, ипак видимо да одређене аспекте промјена латентно опажају као негативне.

Отвореност-затвореност за промјене и општи став о промјенама у образовању

Отвореност/затвореност за промјене представља један од битнијих појмова за анализу могућег отпора према промјенама који ће наставници пружити у том процесу.

Добијена дистрибуција резултата приказаних у Табели 4 показује да су добијене вриједности у већој мјери дистрибуиране у петом (37,86%) и шестом децилу (33,33%), тј. доминирају они наставници код којих је димензија отвореност за промјене умјерено изражена.

Табела 4: Децилне вриједности отворености за промјене

Отвореност за промјене – децилне вриједности								**Свега**
$Д_2$	$Д_3$	$Д_4$	$Д_5$	$Д_6$	$Д_7$	$Д_8$	$Д_{10}$	
f %	f %	f %	f %	f %	f %	f %	f %	
3	4	63	159	140	33	7	1	420
0.71	3.33	15.00	37.86	33.33	7.86	1.67	0.24	100.00

Увидом у добијене податке презентоване у Табели 5 видимо да отвореност за промјене значајно не детерминише ставове наставника о промјенама у образовању.

Табела 5: Отвореност за промјене и општи став о промјенама у образовању

Отвореност за промјене	**Општи став о промјенама у образовању**			**Свега**
	Негативан	Колебљив	Позитиван	
	(%)	(%)	(%)	**(%)**
Ниска	7	7	3	17
	41.18	41.18	17.65	100.00
Умјерена	126	115	121	362
	34.81	31.77	33.43	100.00
Висока	11	12	18	41
	26.83	29.27	43.90	100.00
Свега	144	134	142	420
	34.29	31.90	33.81	100.00

χ^2 =4,043 df = 4 C.Coeff. = 0,098 p = 0,400

Добијени подаци се могу сагледати и са позитивног аспекта у смислу да је много већи број оних који су умјерено и високо оријентисани на промјене, док је мањи проценат оних који то нису што нам се чини веома значајним у процесу покретања и реализације актуелних промјена у образовању. Подаци нам говоре о томе да су наставници дјелимично отворени за промјене, јер се досадашња пракса увођења и реализације промјена показала неуспјешном, отежавала је рад и збуњивала, те је, на првом мјесту, потребно расвијетлити *зашто* нешто мијењати, а затим *шта* треба промијенити да би успјех био загарантован.

Отвореност-затвореност за промјене и посебни ставови о промјенама у образовању

Добијене резултате ћемо искористити како бисмо провјерили односно тестирали хипотезу о постојању статистички значајне повезаности црте отвореност за промјене и посебних ставова испитиваних наставника о актуелним промјенама.

Табела 6: Отвореност за примјене и посебно ставови о актуелним промјенама у образовању

Посебни ставови	Отвореност за промјене
Перцепција исхода актуелних промјена у образовању	*p = 0,587*
Информисаност о актуелним промјенама	*p = 0,196*
Заинтересованост за додатне едукације	*p = 0,488*
Спремност на ангажовање у промјенама	*p = 0,078*

Без обзира на непостојање статистички значајних разлика вјероватно је да наставници имају развијену свијест о томе да би рад у условима промјена био неучинковит уколико они сами не би развијали своје компетенције које их уједно чине пријемчивим за нова знања, да остварују и компетенције оних који су у директном контакту с њима у процесу промјена, а то су ученици, а такође их чини и задовољнијима самим собом. Јасно нам је да се појединци опиру свему што их ремети из навикнутог обрасца понашања, из сигурности на коју су навикли, али и лоша искуства из ранијег периода, те недовољна новчана сатисфакција, такође могу да утичу на то да појединац више не жели да се залаже и ангажује за оно преко чега није могао да оствари својеврсну психолошку, економску и социјалну корист.

Закључак

Укупни резултати истраживања показују да су потврђене обје главне претпоставке и да је однос наставника према промјенама у образовању, анализиран преко општег и низа посебних ставова, позитиван, али да постоје одређене разлике код појединих компоненти става, односно посебни ставови наставника о промјенама у образовању су врло различитог карактера, како по смјеру тако и по интензитету.

Промјене, како на ширем тако и на ужем друштвеном плану, најприје подразумијевају истраживања уз помоћ којих би се идентификовали фактори који у највећој мјери представљају сметњу приликом увођења и реализације промјена у васпитно-образовни систем. Оно што је неопходно напоменути јесте важност испитивања оцјена ових фактора као одраза стварности, с једне стране, и одраза индивидуалних карактеристика и карактеристика окружења, с друге стране.

Остварење научних циљева огледало би се у вредновању домета у којем је истраживање извршено те у јављању неких нових садржаја које би у неким наредним истраживањима било добро обухватити. Остварење

практичних циљева огледало би се у планирању и остваривању активности које би допринијеле да дође до пожељних промјена. Пожељне промјене, у овој области, потребно је усмјерити како на промјене у самом појединцу тако и на промјене у цјелокупном друштву.

ЛИТЕРАТУРА

Bajraktarević, J. (2003). *Metodologija psiholoških istraživanja*. Skripta. Filozofski fakultet: Sarajevo.

Bajraktarević, J., Bajraktarević, F., Solaković, Š. (2013). *Organizaciono ponašanje*. Avery d.o.o: Sarajevo.

Dragičević, Č. (2002). *Statistika za psihologe sa zbirkom zadataka*. Centar za primenjenu psihologiju: Beograd.

Dunđerović, R., Radovanović, I., Levi, S. (2009). *Upravljanje razredom, Psihološki i pedagoški aspekti upravljačke funkcije nastavnika*. Učiteljski fakultet: Univerzitet u Beogradu.

Dunđerović, R. (2005). *Osnovi psihologije menadžmenta*. Fakultet za menadžment: Novi Sad.

Krneta, D. (2006). *Interaktivno učenje i nastava*. Fakultet za političke i društvene nauke: Banja Luka.

Крнета, Д. (2000). *Однос просвјетних радника према промјенама*. Републички педагошки завод: Бања Лука.

Larsen, R.J., Buss, D.M. (2008). *Psihologija ličnosti*, Naklada slap: Zagreb.

Louis, K.S., Kruse, S. (1995). *Profesionalism and community in schools*, Thousand Oaks, CA: Corwin.

Pallant, J. (2011). *SPSS Priručnik za preživljavanje*. Mikro knjiga: Beograd.

Petz, B., Kolesarić, V., Ivanec, D. (2012). *Petzova statistika, Osnovne statističke metode za nematematičare*. Naklada Slap: Zagreb.

Поповић, Б. (2002). *Буквар теорије личности*. Центар за примењену психологију Друштва психолога Србије: Београд.

Rot, N. (2003). *Osnovi socijalne psihologije*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva: Beograd.

Fullan, M. (2000). *Change Forces: The seqel*. Falmer: London.

Fullan, M. Hargreaves, A. (1996). *Whats worth fighting for in your school*. Theachers College Press: New York.

Havelka, N. (2000). *Učenik i nastavnik u obrazovnom procesu*. Zavod za udžbenike i nastavna sredstva: Beograd.

Havelka, N. (2005). *Uvod u psihologiju međuljudskih odnosa u obrazovanju*. Centar za primenjenu psihologiju: Beograd.

Clemmer, J. (2009). *Growing @ the Speed of Change: Your Inspir-Actional How-To Guide for Leading Yourself and Others Through Constant Change*, The CLEMMER Group.

Cohen, L., Manion, L., Morrison, K. (2007). *Методе истраживања у образовању*. Наклада Слап: Загреб.

Wragg, E.C. (1993). *Class Management*, Routledge/Falmer: London.

Тијана Тодић Јакшић*
Универзитет у Приштини
Филозофски факултет Косовска
Митровица
Катедра за психологију
Миљана Павићевић
Универзитет у Приштини
Филозофски факултет Косовска Митровица
Катедра за психологију

DOI 10.7251/ZRNS1702263T
Оригинални научни рад

ОДНОС ДОЖИВЉАЈА АТРАКТИВНОСТИ ВЛАСТИТОГ ЛИЦА СА ОСЕЋАЈЕМ САМОПОШТОВАЊА И САМОПРЕЗЕНТАЦИЈЕ КОД СТУДЕНАТА

Апстракт: *Циљ истраживања је био испитати однос доживљаја атрактивности властитог лица са осећајем самопоштовања и самопрезентацијом на друштвеним мрежама. У формирању осећаја самопоштовања важну улоги игра и задовољство властитим физичким изгледом. Такође, имајући у виду популарност друштвених мрежа, као и то да се користе за остваривање сексуалне стимулације, поставља се питање повезаности ових варијабли. Почетна претпоставка је била да особе које себе доживљавају као атрактивније имају и виши осећај самопоштовања, тако да виртуелне друштвене мреже не користе за проналажење сексуалних партнера.*

У истраживању су учествовали студенти психологије са Филозофског факултета у Косовској Митровици, оба пола, њих укупно 96 (29 мушких и 67 женских испитаника), просечне старости АС=19.96, СД=1.39. Од инструмената коришћена је скала самопроцене атрактивности властитог лица, Розенбергова скала самопоштовања и Скала процене виртуелних понашања у друштвеним мрежама (субскала Самопрезентација у циљу постизања сексуалне стимулације).

Резултати показују да атрактивност лица позитивно корелира са самопоштовањем ($r=.325$; $p<0.01$), док самопоштовање негативно корелира са самопрезентацијом у циљу постизања сексуалне стимулације ($r=-.268$; $p<0.01$). Резултати регресионе анализе су показали да је самопроцена атрактивности властитог лица значајан предиктор самопоштовања ($\Delta R=.106$; $\beta=.332$; $p<0.05$), али не и самопрезентације на друштвеним мрежама. Дакле, особе које своје лице доживљавају као атрактивније показују и виши степен самопоштовања. Треба поменути и то да особе са вишим степеном самопоштовања показују мање активности на друштвеним мрежама са циљем проналажења сексуалног партнера.

Кључне речи: *атрактивност лица, самопоштовање, друштвене мреже, сексуална самопрезентација.*

* tijana8504@yahoo.com

УВОД

Емпиријске студије, као и схватања лаика, указују на важност улоге социјалног поређења на формирање, одржавање и пад самопоштовања (Groesz, Levine & Murnen, 2002; E. Henderson-King & Henderson-King, 1997; McKinley, 1998, 1999; Monteath & McCabe, 1997; Wilcox & Laird, 2000, према Patrick, Neighbors & Knee, 2004). Анализом теорија о селфу примећује се дугогодишње схватање теоретичара да је селф у великој мери изграђен на основу поређења са битним особама у животу (James, 1890; Shotter & Gergen, 1989, према Patrick, Neighbors & Knee, 2004). Може се рећи да важност коју социјална околина придаје индивидуи чини базу њеног самопоштовања, док су индивидуалне разлике у самопоштовању повезане са степеном у којем индивидуе верују да су прихваћене односно одбачене (Leary i Baumeister, 2000; Baumeister, Campbell, Krueger i Vohs, 2003; Anthony, Holmes i Wood, 2007 према Зубић и Бурушић, 2009). Бројне су студије које указују да осећај самопоштовања неке индивидуе произилази из осећаја да ли је она прихваћена од стране других (Baumeister, Tice & Hutton, 1989; Hogan, Jones & Cheek, 1985; Leary, Tambor, Terdal & Downs, 1995, према Patrick, Neighbors & Knee, 2004). Ипак, постоје индивидуалне разлике у томе како су индивидуе протумачиле прихватање, тј. као условно или безусловно (Rogers, 1959, према Patrick, Neighbors & Knee, 2004). За оне који виде прихватање као контингенту на успех, без обзира да ли се ради о добијању добрих оцена, победама у такмичењима или живљења по стандардима физичке лепоте, осећај селфа постаје зависан од достизања ових очекивања. Поједина истраживања су се фокусирала на испитивање утицаја социјалног поређења на стварање слике о властитом телу. Нека од њих су се позабавила питањем утицаја слика људског тела, које се појављују у медијима, на формирање нереалних стандарда физичке атрактивности. Ова истраживања су имала за циљ испитивање начин на који поређење властитиг тела индивидуе са сликама тела у медијима утиче на самопоштовање (Shaw & Waller, 1995; Stice & Shaw, 1994, према Patrick, Neighbors & Knee, 2004). Кинг и Кинг (1997) у свом раду наводе да су жене са ниским скором перцепције своје атрактивности искусиле већи пад у задовољству властитим телом после посматрања слике тела „идеалне“ жене која је презентована у медијима (Henderson-King and Henderson-King, 1997, према Patrick, Neighbors & Knee, 2004).

Реченицом “Што је лепо, то је и добро” истраживачи су желели да укажу на чињеницу да људи особама које процењују као физички атрактивне додељују и друге позитивније социјално пожељне особине (Dion, Berscheid i Walster, 1972 према Зубић и Бурушић, 2009). Физички атрактивне особе процењују се као особе које имају пожељније особине личности, виши

професионални статус, и уопштено као професионално и социјално срећнијим људима (Eagly, Ashmore, Makhijani i Longo, 1991; Feingold, 1992; Langlois, Kalakanis, Rubenstein, Larson, Hallam i Smoot, 2000; Baumeister i Bushman, 2008 према Зубић и Бурушић, 2009). Мета анализом истраживања на тему фацијалне атрактивности, физичке атрактивности и лепоте у периоду од 1932. до 1999. налази указују да се физички атрактивна деца процењују боље на подручјима академске и интерперсоналне компетенције, социјалног утицаја и прилагођености. Такође, атрактивним особама се посвећује више пажње, више су награђиване, постоји више позитивне социјалне интеракције, људи су склонији сарадњи с атрактивним особама и више им помажу (Langlois, Kalakanis, Rubenstein, Larson, Hallam i Smoot, 2000 према Зубић и Бурушић, 2009).

У покушају да се испита повезаност између физичке атрактивности и самопоштовања, истраживачи су извели закључак да физички атрактивне особе имају високо самопоштовање. Разлог за то су чињенице које указују да их други третирају много повољније него неатрактивне особе. На пример, они су популарнији, пожељнији у друштву, љубавници и пријатељи их оцењују вишим скоровима на скалама евалуације итд. Такође, могуће је да они који постижу високе скорове на скали самопоштовања, тврдећи да су најдивни људи у окружењу, преувеличавају и своју физичку атрактивност. Како би разјаснили ову недоумицу истраживачи су спровели истраживање у ком су испитали велику групу људи како би добили њихове скорове на скали самопоштовања. Потом су их сликали и њихове слике показали судијама који су процењивали физичку атрактивност испитаника. Закључак истраживања је да није нађена корелација између процењивања слика целог тела испитаника и самопоштовања. Међутим, нешто бољи резултати су добијени при процени само појединих делова тела, тј. главе и рамена. Ипак, треба поменути да су ови налази дискутабилни јер особе са високим нивоом самопоштовања воде рачуна о томе како презентују себе, тј. носе упадљиву одећу и накит (Diener, Wolsic and Fujita, 1995 према Baumeister, Campbell, Krueger and Vohs, 2004. Како би и ова недоумица била разрешена, истраживачи су презентовали судијама слике лица испитаника без накита. У овој ситуацији минимална корелација између атрактивности и самопоштовања, која је раније нађена, се изгубила. Треба напоменути да властита процена физичке атрактивности високо корелира са самопоштовањем. Дакле, оне особе које имају високо самопоштовање су у својим очима прелепе, али не нужно и у очима других људи. Шта нам показују ове велике разлике у добијеним налазима? Показују да су људи врло доследни у томе да високо вреднују себе. Међутим, постоји и паралелан феномен који утиче на особе које имају ниско самопоштовање, а то је да су они склони да себе процењују као безвредне. Често, људи са ниским самопоштовањем у ствари немају негативно мишљење само о себи већ и о другим стварима (Baumeister, Campbell, Krueger and Vohs, 2004).

Још једно важно питање је шта је са тинејџерима и њиховим самопоштовањем? Тачније, како самопоштовање или недостатак истог, утиче на њихов љубавни живот и сексуалне активности? Добијени налази истраживања указују да тинејџери са ниским самопоштовањем нису предиспонирани за раније ступање у сексуалне односе или на чешће упражњавање сексуалних односа. Штавише, они са вишим самопоштовањем су мање уздржани, вољнији да занемаре ризик и склонији да се упусте у сексуалне односе. Ипак, лоша сексуална искуства и нежељене трудноће су чешће код тинејџера са ниским самопоштовањем (Baumeister, Campbell, Krueger and Vohs, 2004).

Самопоштовање има кључну улогу у развојном процесу адолесцената (*Harter,*1983, према Анђелковић, 2008). Розенберг (Rosenberg, 1965) дефинише сампоштовање као глобални и једнодимензионални конструкт који се односи на процену сопствене вредности и поштовања према себи (Тодоровић, 2004). Као евалуативна димензија представе о себи, самопоштовање је уско повезано са веровањем у сопствену ефикасност и осећањем контроле над сопственом судбином. Самопоштовање се дефинише и као став према себи самоме који укључује вредновање (Требјешанин, 2004) и указује на степен у коме особа верује за себе да је значајна и вредна (Капор Стануловић, 1988).

Из различитих дефиниција самопоштовања могуће је издвојити следеће елементе: способност сагледавања себе; оцењивање сопствене вредности и емоционални одговор на процену сопствене вредности или безвредности (London, 1997, према Крнетић, 2006). Крнетић (2006) истиче да самопоштовање садржи три компоненте, и то: когнитивну компоненту (одговор на питање: Каква сам ја особа?), афективну компоненту (степен позитивности или негативности који се везује за дескриптивне елементе) и евалуативну компоненту (придавање себи одређеног нивоа вредности).

Друштвене мреже као нпр. Фејсбук (Facebook) и Твитер (Twitter) су интернет сервиси за успостављање, одржавање и ширење социјалних контаката. Само функционисање друштвених мрежа заснива се на креирању виртуелног профила који представља личну презентацију особе на интернету, а преко кога се остварује комуникација са другим корисницима (Bodroža, Popov i Poljak, 2009). Једна од намена коришћења друштвених мрежа је и налажење партнера. Поставља се питање: да ли особе користећи, по свом мишљењу, најатрактивније слике свог лица као профилне слике на друштвеним мрежама, покушавају да нађу што више потенцијалних сексуалних партнера?

Истраживање друштвених мрежа је посебно интересантно због специфичности које доноси у односу на комуникацију у реалном

свету. Истраживања (Bugarski, 2003) су показала да се особе различито представљају у анонимном интернет окружењу у односу на не-анонимно. Интернет окружење особама омогућава не само да буду оно што нису, него и да истакну оне аспекте своје личности које у релном окружењу теже долазе до изражаја.

Имајући ово у виду, циљ нашег истраживања је био да се испита да ли самопоштовање и самопроцена физичке атрактивности испитаника утиче на њихово понашање на друштвеним мрежама и то пре свега са циљем проналажења сексуалних партнера.

МЕТОДОЛОШКИ ДЕО ИСТРАЖИВАЊА

Проблем истраживања

Основни проблем истраживања је био испитати повезаност доживљаја атрактивности властитог лица са осећајем самопоштовања и самопрезентацијом на друштвеним мрежама, повезаност са годинама старости, као и разлике у односу на пол испитаника.

Циљ истраживања

Основни циљ истраживања је био утврдити повезаност доживљаја атрактивности властитог лица са осећајем самопоштовања и самопрезентацијом на друштвеним мрежама, повезаност са годинама старости, као и разлике у односу на пол испитаника.

Хипотезе истраживања

Главна хипотаза гласи: постоји повезаност доживљаја атрактивности властитог лица са осећајем самопоштовања и самопрезентацијом на друштвеним мрежама, повезаност са годинама старости, као и разлике у односу на пол испитаника.

Варијабле истраживања

У истраживање су укључене следеће варијабле: доживљај атрактивности властитог лица, самопоштовање и самопрезентација на друштвеним мрежама и социодемографске варијабле (пол и узраст).

Доживљај атрактивности властитог лица се односи на процену властитог лица на седмостепеној скали дескриптора „атрактивно“.

Самопоштовање се односи на степен у коме је испитаник задовољан собом и уопште својим животом и операционализована је скором на Скали самопоштовања (Rosenberg, 1965).

Самопрезентација на друштвеним мрежама (Bodroža, Popov i Poljak, 2009) дефинише се као намерно улепшавање и филтрирање информација са циљем да се освоје нечија наклоност и симпатије, врло често у сврхе постизања реалне или виртуелне сексуалне стимулације.

Инструменти

У истраживању су коришћени следећи инструменти:

Скала самопроцене атрактивности властитог лица чини дескриптор *атрактивно*. Задатак испитаника је био да процени атрактивност свог лица заокруживањем једног броја од 1 до 7, где број 1 у описном смислу има значење уопште, а 7 веома.

Розенбергова скала самопоштовања (Rosenberg, 1965) је скала за процену глобалног самопоштовања, садржи 10 ставки са петостепеном скалом Ликертовог типа. Високи скорови на скали указују на веће самопоштовање. Поузданост скале на нашем узорку изражена преко Кромбаховог α је .83.

Скала за процену виртуелног понашања у друштвеним мрежама (Bodroža, Popov i Poljak, 2009) укупно има 42 ставке. Садржи шест субскала: зависност од друштвених мрежа, виртуелно отуђивање, социјализација путем друштвених мрежа, негативан став према друштвеним мрежама, самопрезентација у циљу постизања сексуалне стимулације и профил као виртуелни селф. У овом истраживању употребљена је субскала *Самопрезентација у циљу постизаања сексуалне стимулације.* У питању је субскала Ликертовог типа која садржи 5 ајтема. Поузданост скале на нашем узорку изражена преко Кромбаховог α је .71.

Упитник основних социодемографских варијабли садржи питања о полу испитаника (мушки, женски) и узрасту (навршене године у тренутку испитивања).

Узорак и поступак истраживања

Истраживање је спроведено на пригодном узорку од 97 студената психологије са Филозофског факултета у Косовској Митровици, оба пола, 29 мушких и 67 женских испитаника, просечне старости АС=19.96, СД=1.39. Испитивање је било анонимно и спроведено је током новембра и децембра 2015. године у просторијама факултета, након добровољног пристанка студената да учествују у истраживању.

РЕЗУЛТАТИ ИСТРАЖИВАЊА

Повезаност доживљаја арактивности властитог лица, самопоштовања и самопрезентације на друштвеним мрежама

Повезаност доживљаја атрактивности властитог лица са самопоштовањем и самопрезентацијом на друштвеним мрежама је утврђена применом Пирсоновог коефицијента корелације. Из Табеле 1 се види да је утврђена позитивна корелација доживљаја атрактивности властитог лица са самопоштовањем, док самопоштовање остварује негативну корелацију са самопрезентацијом на друштвеним мрежама. Није утврђена статистички значајна повезаност доживљаја актрактивности властитог лица са самопрезентацијом на друштвеним мрежама.

Табела 1. Повезаност доживљаја арактивности властитог лица, самопоштовања и самопрезентације на друштвеним мрежама

	Атрактивност	Самопоштовање	Самопрезентација
Атрактивност	1	.325**	-.064
Самопоштовање	.325**	1	-.268**
Самопрезентација	-.064	-.268**	1

** Корелација значајна на нивоу n<0.05 ** Корелација значајна на нивоу n<0.01*

Доживљај актрактивности властитог лица као предиктор самопоштовања и самопрезенатције

За процену предиктивне моћи доживљаја атрактивности властитог лица у предвиђању самопоштовања и самопрезентације студената коришћен је модел мултипле регресије. У модел регресионе анализе као предиктор је укључен доживљај атрактивности властитог лица, а скорови на скалама самопоштовања и самопрезентацији као критеријумске варијабле.

Самопоштовање. Резултати мултипле регресионе анализе показују да је доживљај атрактивности властитог лица значајан предиктор (F=3.206; p=.006) самопоштовања и да објашњавају 10,6% варијансе самопоштовања. Модел је значајан на нивоу 0.05.

Табела 2. Мултипла регресиона анализа – Доживљај атрактивности властитог лица као предиктор самопоштовања

	R^2	F	Sig.	β	t	Sig.
Атрактивност лица	.106	3.545	.006	.332	3.206	.002

*п<0.05

Доживљај актрактивности властитог лица се показао као значајан предиктор (β= .332; p= .002) у предвиђању самопоштовања студената. Испитаници који своје лице процењују као атрактивно, показују веће самопоштовање.

Самопрезентација на друштвеним мрежама. Резултати мултипле регресионе анализе показују да доживљај атрактивности властитог лица није значајан предиктор самопрезентације на друштвеним мрежама.

Повезаност доживљаја актрактивности лица, самопоштовања и самопрезентације са социодемографским варијаблама

Резултати т-теста су приказани у Табели 2. Они показују да се мушки и женски испитаници разликују једино у изражености самопрезентације на друштвеним мрежама, док нема полних разлика у испољености доживљаја атрактивности властитог тела и самопоштовања. Мушки испитаници су склонији да манипулишу информацијама у комуникацији са другима са циљем проналажења партнера или онлајн сексуалне стимулације.

Табела 3. Полне разлике у испољености атрактивности, самопоштовања и самопрезентације

	Пол	Н	АС	СД	т	дф	Сиг.
Атрактивност	Мушки	29	4.46	.99	-.565	91	.574
	Женски	67	4.63	1.36			
Самопоштовање	Мушки	29	41.07	5.73	1.01	94	.31
	Женски	67	39.81	5.54			
Самопрезентација	Мушки	29	**11.48**	4.49	2.07	94	**.04**
	Женски	67	**9.97**	2.61			

Даља анализа је показала да постоји статистички значајна корелација година старости са самопрезентацијом на друштвеним мрежама, док нема статистички значајне повезаности година старости са доживљајем атрактивности властитог лица и самопоштовања испитаника.

Табела 4. Повезаност доживљаја атрактивности властитог лица, самопоштовања и самопрезентације са годинама старости

	Атрактивност	Самопоштовање	Самопрезентација
Године старости	-.015	.116	.212*

*Корелација значајна на нивоу п<0.05

ДИСКУСИЈА И ЗАКЉУЧАК

Прва урађена анализа је указала да атрактивност корелира са осећањем самопоштовања. Дакле, испитаници који процењују атрактивност свог лица вишим скоровима уједно имају и више скорове при вредновању себе. Овај налаз потврђује резултате ранијих истраживања који указују да особе које доживљавају себе као атрактивније имају и висок осећај самопоштовања (Diener, Wolsic and Fujita, 1995 према Baumeister, Campbell, Krueger and Vohs, 2004; Baumeister, Campbell, Krueger and Vohs, 2004). Међутим, осећај самопоштовања негативно корелира са самопрезентацијом на друштвеним мрежама. Овај налаз се може протумачити као одбијање особе која има високо самопоштовање да користи друштвене мреже како би привукао што више особа са намером да оне имају улогу сексуалног стимулуса.

Друга анализа је урађена са намером да се испита могућност предикције осећаја самопоштовања и самопрезентације на друштвеним мрежама у зависности од резултата на скали доживљаја атрактивности властитог лица. Резултати упућују на то да особе које доживљавају своје лице као атрактивније имаће и виши осећај самопоштовања, што се не може рећи и за самопрезентацију на друштвеним мрежама.

Наредна анализа је имала за циљ да испита полне разлике у доживљају атрактивности властитог лица, осећаја самопоштовања и самопрезентације на друштвеним мрежама са циљем постизања сексуалне стимулације. Резултати указују да мушкарци, за разлику од жена, чешће користе друштвене мреже са циљем проналажења сексуалних партнера. Овај налаз је поткрепљен закључцима ранијих истраживања понашања студената на друштвеним мрежама (Тодић Јакшић и Павићевић, 2014; Станојевић, Радовић и Тодић, 2012). Са друге стране, налази нису у складу са претходним резултатима истраживања који показују да се жене у интернет окружењу осећају дезинхибирано и слободније, односно да су у интернет окружењу стандарди везани за друштвено очекиване полне улоге и понашања мање строги и контролисани (Bodroža, Popov i Poljak, 2009). Могуће објашњење добијених налаза је осећај сексуалне слободе која се испољава у виртуелном окружењу. Како наводи Сулер (Suler, 1996 prema Bugarski, 2003) због немогућности да остваре интимне везе у реалном свету или зато што нису атрактивне или себе не доживљавају као атрактивне, особе често користе друштвене мреже за налажење партнера. Неретко, због могућности анонимне комуникације, особе манипулишу властитим карактеристикама како би оствариле свој циљ.

Такође, резултати су показали да су старији испитаници склонији самопрезентацији на друштвеним мрежама у циљу сексуалне стимулације у доносу на млађе испитанике, док нема узрасних разлика у доживљају атрактивности властитог лица као ни у самопоштовању.

Можемо рећи да особе са високим осећајем самопоштовања доживљавају своје лице као атрактивније, као и то да што особа доживљава своје лице као атрактивније може се претпоставити да она има и висок осећај самопоштовања. Такође, особе које високо вреднују себе одбијају да користе друштвене мреже како би презентовале себе са намером да остваре што више сексуалних контаката.

С обзиром на то да доживљај актрактивности властитог лица објашњавају само 10,6% варијансе самопоштовања, у неким наредним истраживањима треба укључити неке друге варијабле како би се добила потпунија слика. Једна од могућности је да се слике свих испитаника покажу независним судијама који би процењивали њихову атрактивност. У даљу анализу би укључили само оне испитанике који имају високо и

ниско рангирану атрактивност, по властитој и садијској процени. На овај начин би могло да се провери да ли свест о властитој атрактивности или неатрактивност заиста утиче на ниво самопоштовања.

ЛИТЕРАТУРА

Анђелковић, В. (2008). Анксиозност и самопоштовање у контексту узраста, пола и професионалног усмерења. *Годишњак за психологију*, *5* (6–7), 111–130.

Baumeister, R., Campbell, J, Krueger, J. and Vohs, K. (2004). Exploding the Self-Esteem Myth. Scientific American preuzeto 30.10.2016 sa https://www.uvm.edu/~wgibson/PDF/Self-Esteem%20Myth.pdf

Bodroža, B., Popov B., i Poljak, I. (2009). Procena virtuelnog ponašanja u društvenim mrežama. U: Biro, M., Smederevac, S. i Novović, Z. (Ur.). *Procena psiholoških i psihopatoloških fenomena.* Beograd: Centar za primenjenu psihologiju. 179–193.

Bugarski, V. (2003). Zavisnost od interneta - na putu ka novoj dijagnostičkoj kategoriji. *Aktuelnosti iz neurologije, psihijatrije i graničnih područja, 2,* 50–56.

Heather Patrick, H., Neighbors, C., Knee, R. (2004). Appearance-Related Social Comparisons: The Role of Contingent Self-Esteem and Self-Perceptions of Attractiveness. Society for Personality and Social Psychology, Inc.

Капор- Стануловић, Н. (1988). *На путу ка одраслости*. Београд, Завод за уџбенике и наставна средства.

Крнетић, И. (2006). Евалуација рационално емотивно бихејвиоралне терапије социјалне анксиозности: истраживање на појединцу. *Зборник радова Филозофског факултета* Ниш

Rosenberg, M. (1965). *Society and the adolescent self-image*. Princeton, NJ: Princeton University Press.

Станојевић, Д., Радовић, О., Тодић, Т. (2012). *Социјална самоефикасност, реална и виртуелна пријатељства код младих.* Саопштење на Научном скупу међународног значаја „Појединац, породица, друштво у транзицију“, Косовска Митровица.

Тодић Јакшић, Т., Павићевић, М. (2014). Повезаност прокрастинације и виртуелног понашања у друштвеним мрежама код студената психологије. *Зборник радова са научног скупа- Наука и глобализација.* Универзитет у Источном Сарајеву, Филозофки факултет. Књига 8, том 2/2. стр. 1207–1218.

Тодоровић, J. (2004). Васпитни стилови у породици и стабилност самопоштовања адолесцената. *Психологија* 37 (2), 183–193.

Требјешанин, Ж. (2004). *Речник психологије.* Београд: Стубови културе.

Zubić, D. i Burušić, J. (2009). Fizička atraktivnost kao odrednica sociometrijskog statusa: moderirajući utjecaj samopoštovanja i socijalne anksioznosti. Suvremena psihologija 12, 1, 63–80

Новинарство

Ljiljana Lj. Bulatović*
Univerzitet Singidunum, Beograd,
Fakultet za medije i komunikacije,
Beograd, departman za Novinarstvo i komunikacije
Goran R. Bulatović**
Univerzitet Singidunum, Beograd,
Fakultet za medije i komunikacije,
Beograd, departman za Novinarstvo i komunikacije

DOI 10.7251/ZRNS1702277B
Оригинални научни рад

MEDIJSKO MAPIRANJE MEDIJA

Apstrakt: *Mediji su se izborili za slobodu da biraju o čemu će i kako izveštavati, svesni svoje odgovornosti prema građanima i društvu u celini. Društveni i državni aparati, sa druge strane, sve više koriste medije kao sredstvo uspostavljanja i održavanja postojećih odnosa moći i nadređenosti, svesni da mediji svojom uticajem deluju na dnevnu politiku. Smatramo da bi upravo mediji svojim izveštavanjem o promenama u medijskoj industriji i društvenim posledicama tih promena, trebalo da utiču na pokretanje šire i dublje javne rasprave o medijskim politikama, oblikovanje novih principa funkcionisanja medija u korist javnosti i povratak poverenja javnosti u medije. Empirijsko istraživanje koje prikazujemo u radu pokazuje da to nije slučaj.*

Ključne reči: *mediji, društvo, poverenje, medijska kultura.*

Uvod[1]

Tradicionalne četiri uloge masovnih medija u savremenom društvu (informisanje, zabava, ubeđivanje i transmisija kulture) u savremenom odnosu dobijaju novo ruho medija i društva. Danas je zabava ta koja u medijima dobija prioritet u odnosu na informisanje (Poter, 2011). Uz zabavu, i ubeđivanje postaje jedan od važnijih zadataka masovnih medija u XXI veku (Black, Jennings, 1995 u Mokriš, 2011:125). Informisanje kao prva i najvažnija uloga koja uključuje prenos, objašnjavanje i komentarisanje događaja koji su važni za društvo u celini i na osnovu kojih bi građani mogli da generišu i upravljaju društvenim kretanjima i svojim ličnim životima, ima poseban značaj za demokratsku agendu. U tom

* ljiljana.bulatovic@fmk.edu.rs ;
** goran.bulatovic@fmk.edu.rs;kokacns@gmail.com

[1] Rad je rezultat istraživanja na projektu „Digitalne medijske tehnologije i društveno obrazovne promene“, Ministarstvo za obrazovanje, nauku i tehnološki razvoj Republike Srbije.

procesu, u određenim istorijskim fazama, tradicionalni mediji izborili su slobodu da sami biraju o čemu će i kako izveštavati svesni svoje odgovornosti prema građanima i društvu u celini. Društveni i državni aparati kao i određeni centri moći i uticaja, sa druge strane, sve više koriste medije kao sredstvo uspostavljanja i održavanja postojećih odnosa moći i nadređenosti, svesni da mediji svojom uticajem deluju na dnevnu politiku. Reklo bi se da je to odnos u kojem jedni druge ispomažu, mada ima i mišljenja kako su mediji „zapravo nadmoćni s obzirom na to da bi oni bez politike ipak nastavili da postoje, dok bi politika teško postojala bez podrške medija" (Čerkez, 2009: 30–33). U demokratiji mediji su *watchdogs* (psi čuvari), oni *postavljaju agendu*, diktiraju i definišu teme koje će se pojaviti na javnoj raspravi, i na kraju imaju ulogu *gatekeepera* (čuvari kapija), odnosno oni su ti koji obezbeđuju transparentnost i nadgledaju funkcionisanje onih koji su na vlasti (Norris, Odugbemi, 2010, u Peruško, 2011: 25). Navedeno dopunjava Potter (2004, 2009, 2011) smatrajući da od medija učimo, formiramo mišljenja i stavove, da oni utiču na emocije, na fiziološke reakcije i na kraju, na ponašanje. Poter kao i niz autora, posebno apostrofira decu i mlade (Poter, 2009, Zgrabljić, Rotar, 2005:11).

Mnogobrojna su istraživanja koja se bave odnosom medija i načinom ili pre – načinima na koji oni utiču na promenu stavova i mišljenja javnosti. Praktično nema sfere koja nije zahvaćena i nema nauke iz društvenog, humanističkog i umetničkog prosedea, za koju mediji i njihov uticaj na društvo nisu interesantni. Analizirane su posledice tog uticaja (Lemiš, 2008, Gebner, Gross, Morgan, Signorielli, 2002), mapirane su najosetljivije grupe u tom kontekstu (Korać, 2001, Glick, Lamerias, Fiske, Eckes, Masser, Volpato, 2004), analizirani su stereotipi (Fiske, 1990, Dragičević-Šešić, 2002, Đerić, Studen, 2006), diskutovane su navike korisnika i načini koje mediji koriste u nastojanju uhvate korak sa navikama svojih korisnika (Miletić, 2009), istraživana je uloga medija u različitim diskursima (Milivojević, 2004, Miliša, 2008, Tošić, 2015), meren je njihov uticaj na društvene promene (Jevtić, 2011, Miletić, 2009) uočeni su i različiti manipulativni načini na koje mediji utiču na formiranje mišljenja i stavova (Gamson, Modigliani 1989, Iyengar 1991, Bartels, 2001, Phillip, 2009, Baldwin, 2007, Džajls, 2011).Većina ovih istraživanja ukazala je i na to da mediji nisu samo proizvod potreba i odnosa u društu, nego su i „proizvođači društvenih odnosa koji utiču na stavove aktera javne scene" (Splichal, 2011, 2014, Bašić, Hrvatin, 2013, Jevtović, Aracki, 2011, Milivojević, 2015). Ukratko – posmatrani su pojedinac i društvo u celini u odnosu na medije i mediji u odnosu na njih.

S druge strane, razvoj informaciono-komunikacionih tehnologija s kraja XX i početka XXI veka, pa tako i masovnih medija uslovio je revolucionisanje procesa osmišljavanja kulturoloških i medijskih poruka i priča, kao i njihovo prenošenje velikom i raznovrsnom auditorijumu kroz medijske kanale, tradicionalne kao što su štampana knjiga, novine, magazini, radio i televizija, i nove

i konvergentne kao što je internet, što je generisalo potrebu za novim promišljanjem pitanja balansa između slobode i odgovornosti samih medija i njihovih vlasnika i korisnika. Nove komunikacione prakse uslovile su potrebu i za preispitivanjem tradicionalnog razumevanja uloge i funkcije medija i novinarstva u društvu, pogotovo u situaciji kada se često, i mimo profesije i struke, uspostavljaju novi, na neoliberalizmu i konzumerizmu zasnovani, principi funkcionisanja medija koji umesto nepristrasnog informisanja favorizuju zabavu, a umesto interesa javnosti korporativni profit. Oblikovanje novih odnosa u medijskoj industriji lišeno je ranijih pokušaja medijskih profesionalaca da uspostave ravnotežu "između ideologije i otpora" (Hall, 1980: kod Kelnera str. 568). Pri tom se priznaje moć masmedija u oblikovanju i nametanju ideološke i svake druge hegemonije, ali se priznaje i sposobnost korisnika da se tome odupru. Nažalost, iako aktivističke grupe preduzimaju odgovarajuće akcije, one su kratkog daha i malog dometa i efekta. Upravo iz tog razloga u ovom radu pridružujemo se stavu Potera (Poter, 2011) koji izražava potrebu za diskusijom o novoj prirodi medija i njihovoj novoj ulozi u društvu. Smatramo da bi upravo mediji svojim izveštavanjem o promenama u medijskoj industriji i društvenim posledicama tih promena trebalo da utiču na pokretanje šire i dublje javne rasprave o medijskim politikama, oblikovanje novih principa funkcionisanja medija u korist javnosti i povratak poverenja javnosti u medije, što sada, kako pokazuje naše istraživanje, nije slučaj.

Korisnički medijski kontekst u Srbiji i Evropi

Iako su mediji neizbežni deo „dekora privatne sfere" (Gone, 1998) i kao takvi, gotovo alternativa za sve druge vidove socijalizacije, dogodio se paradoks – domaća i istraživanja u svetu pokazuju da poverenje građana u medije opada. Istraživanje o stanju medija u Srbiji koje je sprovedeno u periodu od 10. do 24. januara 2015. godine na teritoriji Beograda, anketnim terenskim istraživanjem licem u lice (F2F) na slučajnom uzorku od 804 ispitanika (LIBEK i ALP, 2015) pokazalo je da u Srbiji samo 9.4% ispitanika ima poverenje u medije, 85,5% ispitanika smatra da vlast ograničava slobodu medija, od 85,5% ispitanika koji smatraju da vlast ograničava medije, 31,9% ispitanika smatra da to nije ozbiljan problem, 83,8% ispitanika smatra da novinari nemaju slobodu da izraze svoje stavove i izveštavaju kritički. Najčešće asocijacije na pojam medija u Srbiji su: pozitivne 4,5%, korupcija 6,8%, sprega vlasti i medija 11%, Aleksandar Vučić 17,4%, loš kvalitet medija 18,8%, cenzura 19,5%, dezinformisanje 22%. Pažnju privlači i podatak da se 16,1% građana slaže sa stavom da vlast nikada ne bi trebalo da dozvoli potpunu slobodu medija, dok se 70,3% građana ne slaže. Takođe, 56,7% građana ne bi žrtvovalo slobodu medija zarad održanja stabilnosti u društvu, dok bi 22,5% to uradilo. Čak 76,5% građana smatra da su slobodni mediji preduslov za slobodno demokratsko društvo, dok 87,4% zastupa stav da je sloboda govora osnovno ljudsko pravo.

Zanimljiv je i nalaz Evropske radiodifuzne unije (The European Broadcasting Union – EBU), koji su preneli mediji u Srbiji, po kojem je medij kojem veruje najveći procenat građana EU (55%) radio, dok se ubedljivo na poslednjem mestu nalaze internet (35%) i onlajn društvene mreže (20%). Televizija zadržava visoko drugo mesto (48%), dok štampi veruje 43% ispitanika. Gledano po regionima i državama dobija se drugačiji uvid. Kod istočnoevropskih država, posebno na Balkanu, situacija je obrnuta u odnosu na generalnu sliku. U istočnoevropskim zemljama je najniži nivo poverenja u tradicionalne medije i srazmerno viši u onlajn medije. Konkretno, u Srbiji, najviši indeks poverenja ima internet (četiri odsto više pozitivnih ocena nego negativnih), nešto niži radio (15% više negativnih odgovora), zatim sledi TV (18% više negativnih) i onlajn društvene mreže (21%), dok se najmanje veruje štampi (39% više negativnih ocena). Zanimljivo je da kad je o štampi reč Srbija drži drugo mesto, odmah posle Britanaca (51% više negativnih ocena), po nepoverenju u štampane medije. Budući da naši tabloidi upravo u britanskim vide svoje uzore, nije ni čudo što su im se po svojim štetnim efektima pridružili (EBU, 2016).

Pokazuje se da su mediji proizvodi i proizvođači društvenih odnosa, da je „realnost u njima rezultat konstrukcije i kreacije, ne odražavaju stvarnost, oni kreiraju i prezentuju jednu vrstu nove stvarnosti, sopstvene medijske meta-stvarnosti“ (Mršević, 2013), i da su žrtva te nove stvarnosti. Sve manje im se veruje, sve više se od njih očekuje. Retko postavljano, a važno pitanje jeste: Gde su mediji u odnosu na sebe same? Kako izveštavaju i pišu o onome što im se dešava, o poverenju javnosti u medije, o slobodi i ograničenjima, kako postavljaju agendu u odnosu na sopstveni položaj, uticaj i ulogu u društvu?

Mediji o medijima u Srbiji

Jedan od važnih aspekata uticaja medija na društvo, pa tako i na oblikovanje stavova javnosti o medijima i kreiranje budućih medijskih politika, jeste medijsko izveštavanje o samim medijima, promenama medijskih politika, praksi i posledicama promena na društvo iza kojih je moguće prepoznati profesionalnu brigu i upitanost o tome gde su danas granice slobode i odgovornosti medija, kako uspostaviti neophodan balans među njima u novim tehnološkim, društvenim i ekonomskim okolnostima, šta i kako danas oblikovati i posredovati istinu o realnosti i koga se ona tiče, kako vratiti poverenje publike u informativne medije ...

U ovom radu prikazaćemo nekoliko rezultata iz obimnog istraživanja štampanih medija u Srbiji (papirno i onlajn izdanje), koje smo radili u periodu 1.04–30.04.2015. godine, i koje je u fokusu imalo istraživačko pitanje: Kako analizirani mediji postavljaju agendu o medijima? Pretpostavili smo da ćemo na

osnovu odgovora na ovo pitanje moći da steknemo sliku o tome kako javnost formira stavove prema medijima i kako ih percipira.

Predmet našeg istraživanja bila je analiza troje izdanja dnevnih novina, štampanih i onlajn (koje po tiražu i načinu obrade tema imaju najveći uticaj u društvu): *Blic*, *Danas* i *Politika*, u periodu od 1.04.2015. do 30.04.2015. god., sa fokusom na navedeno istraživačko pitanje.

Dnevni list *Blic* odabran je za istraživanje jer je najčitaniji (pa tako i najuticajniji) tabloid u zemlji iza koga stoji privatni strani kapital. Dnevni list *Politika* odabran je zato što predstavlja klasičan primer kompakt formata novina, najstariji je list na Balkanu sa velikim ugledom i u mešovitom je vlasništvu države i privatnog kapitala, a dnevni list *Danas* analiziran je zato što nastoji da neguje istraživački i analitički pristup izveštavanju, i u privatnom je vlasništvu. Sve tri dnevne novine distribuiraju se na čitavoj teritoriji Srbije.

Cilj istraživanja je bio da se utvrdi da li, u kojoj meri, u kom kontekstu, sa kojom odgovornošću, odabrani mediji (*Blic, Danas i Politika*) spominju druge medije i medijsku scenu Srbije, postavljajući tako agendu (McCombs, 2014) o ulozi, značaju i položaju samih medija.

Metod istraživanja bila je analiza sadržaja i diskurs analiza.

Kao instrument je korišćena za ovu priliku oblikovana Kodna lista sa 19 varijabli.

Potvrđena je glavna hipoteza istraživanja - H0: U medijima koji su bili predmet istraživanja i analize, medijska scena Srbije prikazana je sa negativnim predznakom.

Prikaz rezultata i diskusija istraživanja

Za 30 dana, u toku kojih su odabrani mediji bili predmet analize, pronađeno je svega 30 tekstova koji su se bavili medijima.

U odnosu na vrstu napisa o medijima, distribucija rezultata je pokazala da su u ukupnom uzorku interpretativni i analitički tekstovi zastupljeni gotovo u idealnim polovinama: interpretativni 51%, analitički 49%. Pri tome je najčešći povod, kod analiziranih medija, za pisanje o medijima u Srbiji bio aktuelni događaj – 53%. Drugi povodi: pojava, medijska inicijativa ili ličnost, našli su se u prilično izjednačenom broju tekstova (14%, 17% i 16%). Distribucija rezultata u odnosu na žanr pokazala je da najveći procenat tekstova pripada vestima iz medija – 27%, slede članci – 22%, a potom izveštaji –21%. Zanimljivo je da reportaža i intervjua ima malo, svega po 8%, dok je komentara – 9%. Već ovi podaci svedoče, posredno naravno, da je medijska scena u krizi bar kada su njeni reprezenti –

novinari u pitanju, a utisak je i jači kada imamo u vidu da svega 14% tekstova za povod ima pojavu, dublje izanaliziranu i javnosti podrobno objašnjenu.

Dalje, rezultati istraživanja pokazali su da u najčitanijim i najtiražnijim medijima u Srbiji, koji su bili predmet istraživanja, čak 14% tekstova nema potpisanog autora. Ovaj nalaz je bio neočekivan, pogotovo što su predmet analize bili isključivo tekstovi u kojima se govori o medijima. Ne znamo čak ni da li su tekstovi preuzeti od agencija, sa društvenih mreža ili portala. Podatak, osim što zabrinjava, govori mnogo i o neprofesionalizmu, što posebno bode oči kada se piše o sopstvenoj struci.

Distribucija rezultata je pokazala i da 64% autora tekstova o medijima u analiziranim dnevnim novinama nema eksplicitan stav o temi koja se bavi medijima i novinarstvom, dok je onih sa izraženim stavom 36%. Ova činjenica, u osnovi, govori o pozitivnoj strani medijske scene, govori nam da su autori u 64% slučajeva ostali suzdržani od davanja svog mišljenja u tekstu čiji je zadatak objektivno informisanje javnosti. S druge strane – ovo je jedan od onih nalaza koji je teško obektivno diskutovati, pošto se traži odgovor na pitanje staro koliko i sama profesija: Da li bi novinari trebalo da imaju stav o temi koja se tiče njihove profesije i medija ili bi trebalo da ostanu neutralni? Ovo tim pre što su u pitanju analitički i interpretativni tekstovi.

Sa druge strane, kada analiziramo broj tekstova u odnosu na temu, rezultati pokazuju da se mediji bave gorućim temama po njih: pritisci na medije 21%, cenzura i privatizacija po 16%, socijalni i ekonomski položaj novinara i medija 15%, uređivačka politika medija 12%. Međutim, teme koje javnost najviše zaokupljaju i zbog kojih se medijima i ne veruje: autocenzura, tabloidizacija, politizacija, transparentnost vlasništva – zastupljene su sporadično, pa tako imamo situaciju da svega 4% tekstova piše o autocenzuri, o tabloidizaciji 6%, politizaciji 2%, vlasništvu u medijima 2%.

Zanimljivo je videti šta se dešava kada je u pitanju tema o kojoj se piše u analiziranim medijima, a u odnosu na stav autora koji o njoj piše. Zaključujemo da jedino u okviru dve teme ima više tekstova u kojima autor ima eksplicitan stav. To su teme „autocenzura“ i „vlasnička struktura medija“. Prilikom pisanja o autocenzuri 3% autora je jasno iznelo svoj stav, dok je svega 1% ostalo uzdržano, ostavljajući lični stav van medijskog teksta. O vlasničkoj strukturi medija 2% autora ima, a 1% autora nema eksplicitan stav.

Grafikon br. 1: Stav autora u odnosu na temu

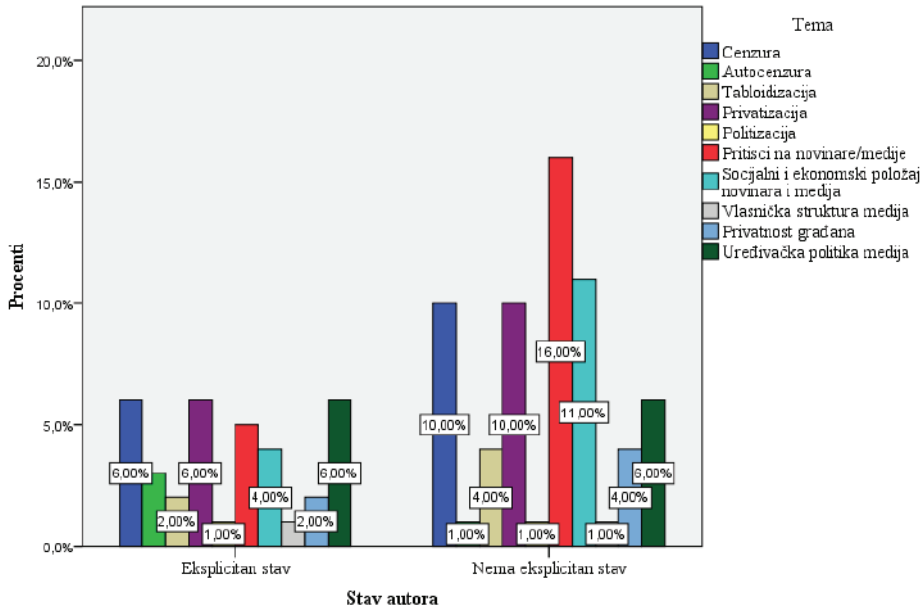

Imajući u vidu naše istraživačko pitanje, kao i kontekst u kojem mediji u Srbiji funkcionišu, postavlja se pitanje: Da li uopšte postoji važnija tema za medije od opstanka njih samih? Distribucija rezultata je pokazala da ključni štampani mediji u Srbiji, u aprilu 2015. godine nisu pokazali ozbiljnu inicijativu povodom pitanja ključnih za medije.

Iz istog diskursa gledano, zanimljivi su i izvori koje analizirani mediji prenose stvarajući sliku o sebi. U najvećem procentu kao izvori informacija u analiziranim tekstovima pojavljuju se novinari 31%, slede strani mediji 16%, državni organi 14%, sam autor 14%, dok je najmanji broj tekstova u kojima su kao izvori informacija navedeni građani 3%. Ovo je delom razumljivo, pošto je i kontekst u kojem je rađeno istraživanje opredelio ovakve rezultate – privatizacija medija bila je u punom jeku. Ipak, kontekst ne umanjuje utisak da je medijima najmanje bilo važno šta imaju o njima da kažu oni zbog kojih i postoje – građani 3%.

Kada je u pitanju nivo pokrivenosti medija o kojima su tri dnevna lista pisala tokom aprila 2015. godine, rezultati pokazuju da su se najviše bavili medijima na nacionalnom i globalnom nivou, a mnogo manje regionalnim ili lokalnim medijima.

Grafikon br. 2: Nivo pokrivanja medija u odnosu na temu

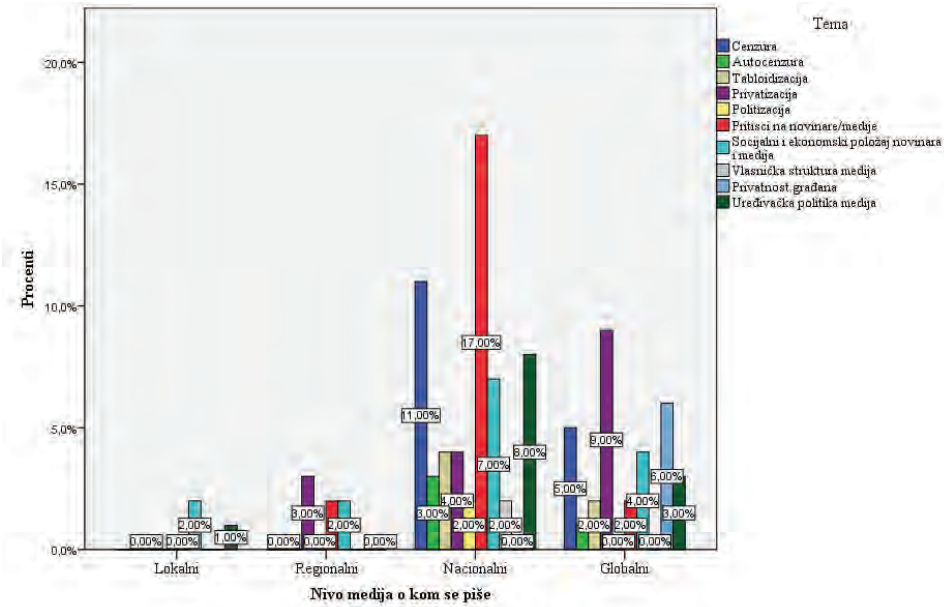

Grafikon pokazuje da su sva tri analizirana dnevnika najviše pisali o nacionalnim i globalnim medijima, a mnogo manje o regionalnim ili lokalnim. U okviru nacionalnih medija najzastupljenija tema bila je „pritisci na novinare/medije“ (17%), zatim „cenzura“ (11%) , „socijalni i ekonomski položaj novinara i medija“ (7%) i „uređivačka politika medija“ (8%), a znatno su manje zastupljene teme „tabloidizacija“ (4%), „privatizacija“ (4%), „autocenzura“ (3%), „politizacija“ (2%) i „vlasnička stuktura medija“ (2%).

Kada je reč o pisanju o globalnim medijima, teme su skoro podjednako zastupljene, a izdvajaju se „privatizacija“ (9%), „privatnost građana“ (6%) i „cenzura“ (5%). Primećujemo, da tema „politizacija“ i „vlasnička struktura medija“ nisu zastupljene u tekstovima koji govore o medijima na globalnom nivou, a da se najmanje govori o autocenzuri (1%).

Nekolicina tekstova u kojima su pominjani mediji na regionalnom i lokalnom nivou, obuhvatili su teme „privatizacija“, „pritisci na novinare/medije“, „socijalni i ekonomski položaj novinara ili medija“ i „uređivačka politika medija“. Teme „socijalni i ekonomski položaj novinara ili medija“ i „uređivačka politika medija“, jedine su, u kojima se pominju lokalni mediji, a takvih tekstova je svega 3%. Teme u okviru kojih su spominjani regionalni mediji bile su: „privatizacija“ (3%), „pritisci na novinare/medije“ (2%) i „socijalni i ekonomski položaj novinara i medija“ (2%).

Naše istraživanje obuhvatilo je i argumentaciju koja se koristila u tri dnevna lista kada su obrađivane teme vezane za medije. Rezultati pokazuju da su novinari i u tim tekstovima pribegavali pretpostavkama i nagađanjima i oslanjali se na neproverene informacije, 32% tekstova, rušeći tako sopstveni, kredibilitet medija za koji rade, ali i same medijske scene u zemlji. Ipak u 68% tekstova o medijima koristili su činjenice.

Distribucija rezultata u odnosu na reprezentativnost izvora informacija pokazala je da je u 88% tekstova o medijima izvor bio reprezentativan, a u svega 12% nije. Kada se uporedi korišćena argumentacija u odnosu na izvore informacija, rezultati su kao u Grafikonu br. 3.

Grafikon br. 3: Korišćena argumentacija u odnosu na izvore informacija

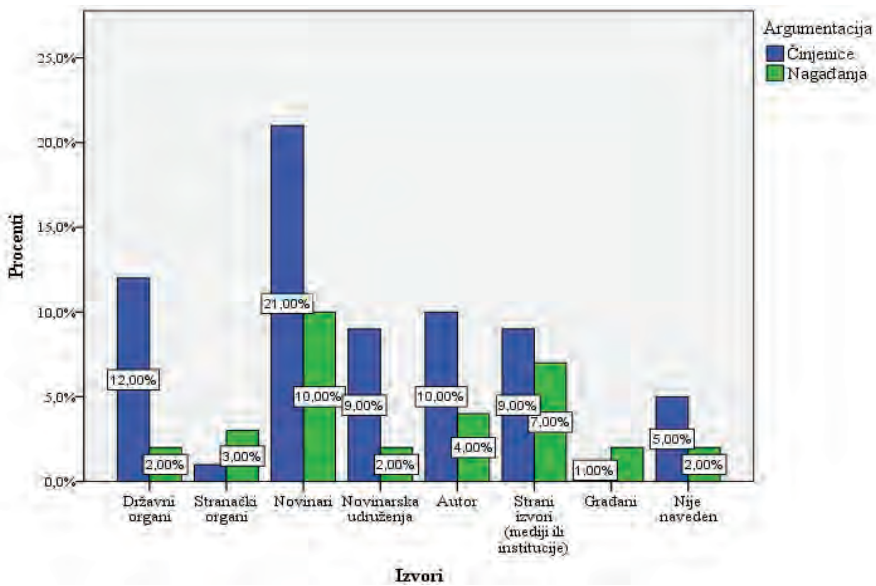

Idealno bi bilo da nagađanja u tekstovima nema. Međutim, njih ima, iako ne preovlađuju kod svih izvora. Nagađanja je više u tekstovima gde su kao izvori navedeni stranački organi i građani. Ujednačenost upotrebe činjenica i nagađanja pronašli smo prilikom deljenja informacija dobijenih iz stranih izvora ili od izvora koji nisu navedeni. Distribucija rezultata pokazuje da je odnos argumentacije i izvora najviše išao u korist novinara, 21%, zatim državnih organa 12%, slede autori 10% i novinarska udruženja 9%. Veoma je važan podatak da činjenice preovlađuju u većini slučajeva i to kada su izvori državni organi, 12%, novinari 21%, novinarska udruženja 9%, ili sam autor 10%. Zanimljivo je da kada su novinari bili izvori informacija procenat nagađanja iznosi 10%, a kada su izvori novinarska udruženja ili državni organi samo 2%.

Vrednosni kontekst iz kojeg mediji pišu o sebi, svojevrsni je pokazatelj o tome kakva se slika medija nudi društvu, i na osnovu koje možemo da pretpostavimo kako društvo vidi te iste medije. U našem istraživanju većina obrađenih tekstova ima pretežno negativnu konotaciju, čak 55 %. Balans između pozitivne i negativne konotacije uočava se u 33% tekstova o medijima, a onih u kojima preovlađuje pozitivna konotacija je samo 12%.

Kada se uporedi vrednosna konotacija istraživanih tekstova i tema vezana za medije, dobijaju se rezultati kao na Grafikonu br. 4.

Grafikon br. 4: Vrednosni kontekst u odnosu na temu

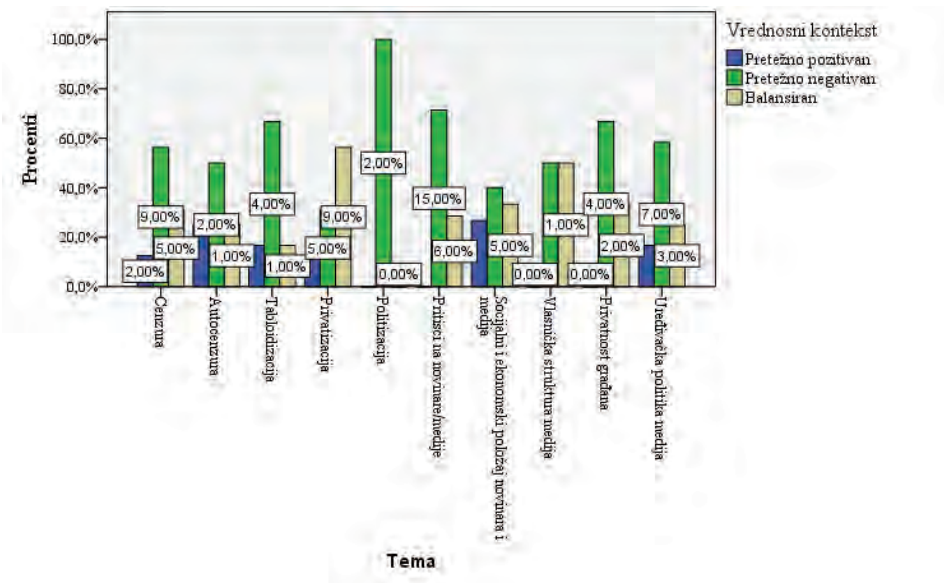

Kada uporedimo vrednosne konotacije i temu tekstova o medijima, dolazimo do sledećih rezultata: pretežno pozitivnu konotaciju, prepoznali smo u veoma malom broju tekstova iz uzorka i to o temama cenzure (2%), autocenzure (1%), tabloidizacije (1%), privatizacije (2%), socijalnog i ekonomskog položaja novinara i medija (4%) i o temi uređivačka politika medija (2%). Pozitivnu konotaciju nisu imali tekstovi koji se tiču politizacije, pritisaka na novinare i medije, vlasničke strukture medija, kao ni oni tekstovi koji govore o privatnosti građana. Zaključujemo da iako postoje tekstovi koji imaju pozitivnu konotaciju, oni ne dominiraju ni u jednoj temi. Balansiranu vrednosnu konotaciju prepoznali smo u svim temama, ali ona dominira jedino kada je u pitanju tema privatizacije (9%), dok je u temi „vlasnička struktura medija“ izjednačena sa negativnom (1%). U tekstovima obuhvaćenim ovim istraživanjem registrovana je pretežno negativna konotacija. Vezano za svaku temu, izuzev privatizacije (5%), negativna konotacija

prevazilazi pozitivnu u velikoj većini tekstova. Te tako o temi „politizacija“ imamo isključivo tekstove sa pretežno negativnom konotacijom, isto je i kada su u pitanju teme „pritisci na novinare i medije“, „cenzura“, „tabloidizacija“, „uređivačka politika medija“, kao i tema vezana za privatnost građana.

Preovlađujuće negativna konotacija u temama tekstova o medijima govori da analizirani mediji pružaju negativnu sliku o celokupnoj medijskoj sceni Srbije. S druge strane, time što govore o lošem stanju i kritikujući ga, podstiču javnost da podrži pozitivne promene.

Način na koji mediji vide svoje probleme prelama se kroz rešenja koja nude za njihovo prevazilaženje. Budući da mediji imaju na raspolaganju prostor i alate, a trebalo bi da imaju i potrebu, da nametnu agendu za rešavanje onih problema koji najviše remete kvalitetno obavljanje njihovih društvenih funkcija, u istraživanju najviše čudi nalaz da je u čak 46% analiziranih tekstova izostala ideja o bilo kakvom rešenju problema! A od mogućih rešenja, najčešće predlagana su: transparentnost vlasničke strukture (15%), profesionalizacija (14%) i kažnjavanje novinara, odnosno medija (12%). Usavršavanje novinara je rešenje koje pronalazimo u svega 1% tekstova.

Prilikom poređenja rezultata ponuđenih rešenja za probleme u medijima sa temama analiziranih tekstova, dobili smo reziltate prikazane na Grafikonu br. 5.

Grafikon br. 5: Ponuđenja rešenja u odnosu na temu tekstova o medijima

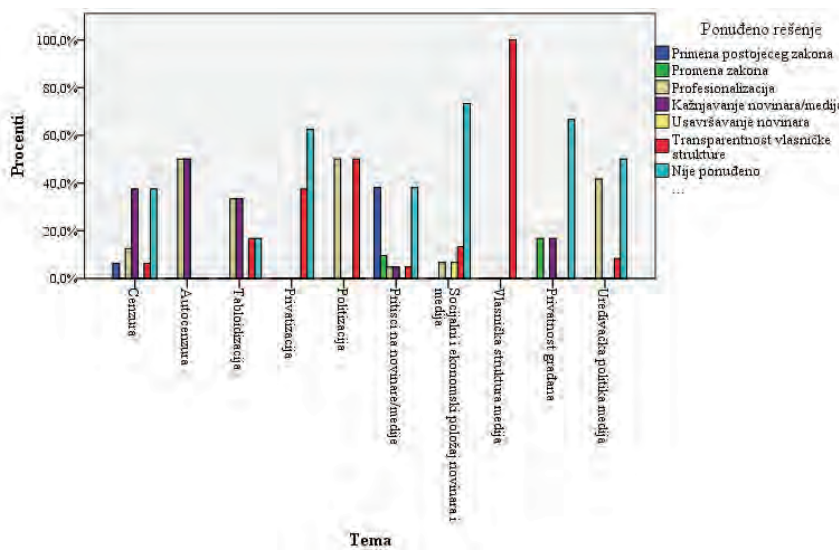

Na osnovu rezultata istraživanja ukupnog uzorka vidimo da kada je tema teksta „cenzura“, rešenje koje je najčešće nudi jeste kažnjavanje novinara/medija 37,5%. Zanimljivo je da u istom procentu i za istu temu rešenje nije bilo

ponuđeno. Ipak, mali broj tekstova imao je kao rešenje i profesionalizaciju 12,5%, primenu postojećeg zakona 6,3%, kao i transparentnost vlasničke strukture 6,3%. Kada je u pitanju autocenzura, jedina dva rešenja koja su u uzorku ponuđena jesu kažnjavanje novinara/medija 50% i profesionalizacija 50%. Ova rešenja najčešća su i u tekstovima čija je tema tabloidizacija – 33,3%, a pored njih registrovali smo i transparentnost vlasničke strukture kao moguće rešenje ovog problema u 16,7% tekstova.U natpolovičnoj većini tekstova rešenja nisu ponuđena 62,5%, kada je tema bila problem privatizacije, a nešto manji procenat 37,5%, kao moguće rešenje navodi transparentnost vlasničke strukture. Profesionalizacija – 50% i transparentnost vlasničke strukture – 50%, dva su ponuđena rešenja za problem politizacije, dok kada je tema vlasnička struktura medija, jedino navedeno rešenje jeste transparentnost.

Kada istraživane dnevne novine pišu o privatnosti građana ili o uređivačkoj politici medija, rešenja problema uglavnom su izostala, premda ima i opcija kao što su kažnjavanje novinara16,7%, profesionalizacija 41,7% ili promena zakona 16,7% i transparentnost vlasničke strukture 8,3%.

Veliki problem kao što su pritisci na novinare, odnosno medije, ostao je bez rešenja u 38,1%, analiziranih tekstova, a u istom procentu kao rešenje nudi se dosledna primena postojećeg zakona, u mnogo manjem procentu predlaže se profesionalizacija novinara 4,8% promene zakona 9,5%, kažnjavanja novinara 4,8% ili transparentnosti vlasničke strukture 4,8%.

Posebno važno za ovo istraživanje jeste pisanje medija o problemu socijalnog i ekonomskog položaj novinara i medija, a rezultati do kojih smo došli su zaista neočekivani. U 73,3% tekstova koji se kao temom bave ovim problemom, rešenja nisu ponuđena, dok je 13,3% tekstova kao rešenje navelo transparentnost vlasničke sturkture, dok svega 6,7% tekstova profesionalizaciju i usavršavanje novinara smatra potencijalnim rešenjem problema socijalnog i ekonomskog statusa novinara. U isto vreme svega je 8% tekstova koji imaju pozitivnu posledicu, malo je i onih koji pozivaju 9% ili ne pozivaju na građansku akciju 5%, tekstova koji se bave poznatim nagađanjima i tekstova koji pokušavaju da pronađu rešenje je po 15%.

Kada je u pitanju angažovanost analiziranih tekstova u odnosu na grupe kojima su tekstovi prevashodno upućeni, dobili smo rezultate kao što pokazuje Grafikon 6.

Grafikon br. 6: Angažovanost teksta u onosu na ciljnu grupu kojoj se prevashodno obraća

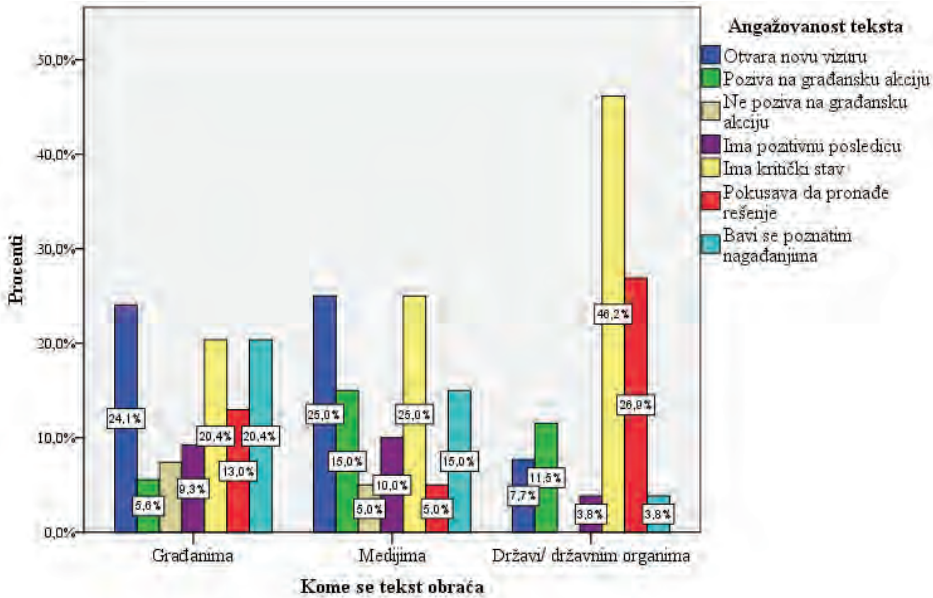

Državi i državnim organima, najviše su bili upućeni tekstovi koji imaju kritički stav 46,2%, zatim tekstovi koji pokušavaju da pronađu rešenje 26,9%, a onda u mnogo manjem procentu tekstovi koji obrađuju pozitivnu posledicu 3,8% i oni koji se bave nagađanjima 3,8%. Za razliku od tekstova koji se obraćaju državnim organima, tekstovi koji se obraćaju drugim medijima ili novinarima u najvećem procentu 25% otvaraju novu vizuru i perspektivu ili imaju kritički stav. U nešto manjem procentu 15% ovi tekstovi se bave poznatim nagađanjima ili pozivaju na građansku akciju, samo 10% ima pozitivnu konotaciju, dok je svega 5% tekstova koji pokušavaju da pronađu rešenje, a toliko je i onih koji ne pozivaju na građansku akciju. U sva tri analizirana medija od ukupnog uzorka građanima se obraća 54% tekstova. Među njima je najviše onih koji otvaraju novu vizuru i perspektivu 24,1%. Odmah potom su tekstovi koji se bave poznatim nagađanjima 24,4% i oni koji imaju kritički stav 24,4%. Interesantno je da je među njima 5,6% tekstova koji pozivaju na građansku akciju.

Zaključak

Bez ikakve sumnje, savremeni mediji i način njihovog funkcionisanja posledica su aktuelnih duštvenih, političkih i ekonomskih odnosa i razvoja medijske kulture pod uticajem novih informacionih i komunikacionih tehnologija. Istovremeno, tako uspostavljeni i proizvedeni mediji generišu savremenu medijsku kulturu, društvene, ekonomske i političke odnose, utiču na percepciju stvarnosti isto koliko u na njenu proizvodnju. Jedan od činilaca koji oblikuju pravac i intenzitet uticaja medija na društvo, a samim tim i na stavove javnosti o medijima koji opet utiču na kreiranje medijskih politika, jeste medijsko izveštavanje o samim medijima, promenama medijskih praksi i politika, i posledicama tih promena na društvo. Bez duboke medijske aktuelizacije, otvaranja što šire javne debate, bez javno iskazane i argumentovane, profesionalne brige i upitanost o mestu i ulozi medija u savremenom društvu, o tome gde su danas granice slobode i odgovornosti medija, ne možemo ni očekivati rešavanje aktuelnih problema. Pitanja koja bi mediji morali intenzivnije da analiziraju i postave pred javnost tiču se značaja oslobađanja medija od bilo koje vrste pritisaka, pitanja o tome kako o samim medijima izveštavati javnost i uspostaviti neophodni balans u novim tehnološkim, društvenim i ekonomskim okolnostima, kako danas oblikovati i posredovati ono što čini realnost svakodnevne medijske prakse i vratiti poverenje publike u informativne medije. Ovo je samo deo problema koji, na žalost, nisu dotaknuti u analiziranim medijima koje bi upravo novinari i medijski profesionalci trebalo da aktuelizuju, argumentuju, postave u žižu javnosti kao aktuelnu kulturnu, političku i demokratsku agendu i da u njihovo rešavanje uključe što veći broj kolega, stručnjaka i građana jer je društveni značaj nezavisnih i kritičkih informativnih medija neuporedivo veći od značaja njihove ekonomske efikasnosti.

LITERATURA

Baldwin V. G. (2007). The Constructionist Approach to Framing: Bringing Culture Back In, *Journal of Communication* 57, pp. 60–78, https://lirias.kuleuven.be/bitstream/123456789/250813/1/Joc_The%2Bconstruction, pristupljeno 15.09.2016.

Bartels, L. M., Zaller, J. R. (2001). Presidential Vote Models: A Recount, *PS: Political Science & Politics* 34, pp. 9-20,http://citeseerx.ist.psu.edu/viewdoc/download?doi=10.1.1.471.3300&rep=rep1&type=pdfpristupljeno 15.09.2016.

Bašić-Hrvatin, S. (2013). Moć bez odgovornosti, *Medijska kultura*, br. 5, Teorija medija, Civilni forum Nikšić, Nikšić.

Čerkez, I. (2009). Osnovna obilježja medijske komunikacije u demokratskoj

kulturi, *Soc. ekol. Zagreb,* Vol 18, No. 1, str. 30-33,http://bib.irb.hr/datoteka/599133.01_cerkez024_cerkez005_jankovicBook_SE_1_091.pdf pristupljeno 15.09.2016.

Đerić, I., Studen R. (2006). Stereotipi u medijima i medijsko opismenjavanje mladih. *Zbornik instituta za pedagoška istraživanja* 2: 456-471, http://www.doiserbia.nb.rs/img/doi/0579-6431/2006/0579-64310602456D.pdf pristupljeno 15.09.2016.

Dragičević-Šešić, M. (2002). Mizoginija u obrascima masovne kulture. U: *Mapiranje mizoginije u Srbiji: diskursi i prakse*, II tom, 371–404. Beograd: AŽIN

Džajls, D. (2014). *Psihologija medija*, Clio, Beograd.

Fiske, S. T., Neuberg S. (1990). A Continuum of Impression Formation, from Category-Based to Individuating Processes: Influences of Information and Motivation on Attention and Interpretation. In: *Advances in Experimental Social Psychology*, 1-74. ed. Mark P. Zanna. New York: Academic Press.

Gamson, W. A., Modigliani, A. (1989). Media Discourse and Public Opinion on Nuclear Power: A Constructionist Approach. *American Journal of Sociology* 95, no. 1: 1–37. *Stable Annual Review of Sociology is currently published by Annual Reviews.*URL: http://links.jstor.org/sici?sici=03600572%281992%2918%3C373%3AMIATSC%3E2.0.CO%3B2-Z

Gebner, G., Gross L., Morgan, M., Signorielli, N. (2002). Growing up with television: Cultivation processes. *Media effects: Advances in theory and research*: 43-67., http://web.asc.upenn.edu/gerbner/Asset.aspx?assetID=1617

Glick, P., Lamerias, M., Fiske, S.T., Eckes, T., Masser, B., Volpato, C. (2004). Bad but bold: Ambivalent attitudes toward men predict gender inequality in 16 nations. *Journal of Personality and Social Psychology*, 86: 713–728, https://www.researchgate.net/publication/8545830_Bad_But_Bold_Ambivalent_Attitudes_Toward_Men_Predict_Gender_Inequality_in_16_Nations , pristupljeno 10.04.2015.

Gone, Ž. (1998). *Obrazovanje i mediji*, Klio, Beograd.

Iyengar, S. (2005). Speaking of Values: The Framing of American Politics*,The Forum*, Volume 3, Issue 3 Article, http://pcl.stanford.edu/common/docs/research/iyengar/2005/speaking.pdf, pristupljeno 15.09.2016.

Jevtić, B. (2011). Vaspitanje za humane odnose, problemi i perspektive. *Zbornik radova*. Niš: Filozofski fakultet.

Jevtović, Z., Aracki, Z. (2011). Medijski uticaji, političke elite i društvena moć u Srbiji na početku 21. veka, *Kultura polisa*, Vol. 8, No. 15.

Kelner, D. (2011). *Medijska kultura*, Clio, Beograd, str. 568.

Korać, N., Vranješević, J. (2001). *Nevidljivo dete: slika deteta u medijima*, Centar za prava deteta Beograd, http://www.cpd.org.rs/Data/Files/nevidljivo_dete_publikacija.pdf; pristupljeno 15.09.2016.

Lemiš, D. (2000). *Deca i mediji,* Clio, Beograd.

McCombs, M., Stroud, N. J. (2014). Psychology of Agenda-Setting Effects. Mapping the Paths of Information Processing. *Review of Communication Research*. 2 (1): 68–93.

Media Consumption Trends 2016 (2016).The European Broadcasting Union-EBU, http://www.ebu.ch/publications

Miletić, M. (2009). Škola, mediji i dokolica u životu mladih u Srbiji, *Kultura polisa,* Posebno izdanje, pp. 37–54, http://kpolisa.com/KPP2009/kpp09-2-MirkoMiletic.pdf

Miliša, Z. (2008).Uloga medija u razvoju interkulturalne komunikacije, *Pedagogijska istraživanja*, 5 (1), str. 219-231, file:///Users/goranbulatovic/Downloads/ZMhrv.pdf , pristupljeno 12.03.2016.

Milivojević, S. (2015). *Mediji, ideologija i kultura*, Fabrika knjiga i Peščanik. Beograd.

Milivojević, S. (2004). Žene i mediji: strategije isključivanja. *Genero: časopis za feminističku teoriju i studije kulture, online*, posebno izdanje. http://www.zenskestudie.edu.rs/izdavastvo/casopis-genero/6-genero-posebno-izdanje, pristupljeno 4. 2. 2015.

Mokriš, S. (2011). Novine i njihova uloga u društvenoj zajednici, *Vjesnik bibliotekarske Hrvatske* 54, 4, str. 125.

Mršević, Z. (2013). *Kvalitativna analiza medijskog izveštavanja o nasilju nad ženama*, Program Ujedinjenih nacija za razvoj, Beograd, UNDP_SRB_AnalizaMedija.pdf, str.19, pristupljeno 15.09.2016.

Peruško, Z. (2011). *Uvod u medije*, Naklada Jesenski i Turk, Hrvatsko sociološko društvo, Zagreb, str. 25.

Philip, M.D. (2009). How the Media Frames "Open Access", *JEP*, Volume 12, Issue 1, http://quod.lib.umich.edu/j/jep/3336451.0012?rgn=main;view=fulltext; pristupljeno 15.09.2016.

Poter, Dž. (2011). *Medijska pismenost*, Clio, Beograd.

http://mysite.dlsu.edu.ph/faculty/marianog/publish/potter.pdf, pristupljeno 14. 08. 2016.

Potter, W. J. (2009). *Media literacy.* In W. F. Eadie (Ed.), 21st Century communication: A reference handbook, (pp. 558–567). Thousand Oaks, CA: Sage; http://mysite.dlsu.edu.ph/faculty/marianog/publish/potter.pdf, pristupljeno 14.08.2016.

Potter, W. J. (2004). *Theory of media literacy: A cognitive approach.* Thousand Oaks, CA: Sage.

Poverenje građana u medije u Srbiji, (2015) autor LIBEK, https://libek.org.rs/uploads/files/1430823845.xIuocXtKdRoxlwti.pdf; pristupljeno 5. 03. 2015.

Splichal S. (2011).*Transnationalization of the Public Sphere and the Fate of the Public*. Hampton, New York.

Splichal, S. (2014). Masovni mediji između javnosti i javne sfere, *Medijska istraživanja* (god. 20, br. 1) 2014. (5-24), hrcak.srce.hr/file/186765/Masovni_mediji_izmedu_javnosti_i_javne_sfere.pdfpristupljeno 20.09.2016.

Tošić 2015, Tošić, M. (2015). Stereotipi u medijima i uticaj koji imaju na poimanje sociokulturne stvarnsti, *CASCA* - Časopis za društvene nauke, kulturu i umetnost, Centar za alternativno društveno i kulturno delovanje, http://www.journal.casca.org.rs/2015/12/30/stereotipi-u-medijima-i-uticaj-koji-imaju-na-konstrukciju-i-poimanje-sociokulturne-stvarnosti/ , pristupljeno 15.09.2016.

Zgrabljić-Rotar, N. (2005). *Medijska pismenost i civilno društvo,* Mediacentar, str. 11.

Ljiljana Lj. Bulatović,
University Singidunum,
Faculty of Media and Communications,
Belgrade,
Department for Journalism and Comunications
Goran Bulatović,
University Singidunum,
Faculty of Media and Communications,
Belgrade,
Department for Journalism and Comunications

MEDIA MAPPING MEDIA

Summary

The media have fought for the freedom to choose what and how they report, being aware of its responsibility towards citizens and society as a whole. Social and state apparatus, on the other hand, are increasingly using the media as a means of establishing and maintaining the existing relations of power and superiority, aware that the media influence their effect on daily politics. We believe that the news media with their reporting of changes in the media industry and the social consequences of these changes should influence the initiation of a broader and deeper public debate about media policies, the creation of new principles of functioning of public media in favor of the return of public confidence in the media. Empirical research presented in this paper shows that this is not the case.

Keywords: media, society, trust, media culture.

Marija Vujović*
Filozofski fakultet, Niš
Marta Mitrović**
Filozofski fakultet, Niš

DOI 10.7251/ZRNS1702295V
Прегледни рад

VIZUELIZACIJA SAVREMENIH MEDIJA

Apstrakt: *Tokom 20. veka, u duhu moderne, dolazi do slikovnog zaokreta. Savremeno društvo karakteriše potiskivanje ostalih oblika komunikacije u odnosu na vizuelno. Teoretičari su saglasni da smo danas, više nego ikad ranije, izloženi slikama. Ovaj tip informacija postaje osnova savremenih medija. Ako imamo u vidu rezultate do kojih su neka od istraživanja ove oblasti došla, da su stanovnici savremenih urbanih sredina svakodnevno na udaru nekoliko hiljada reklamnih poruka, pre svega vizuelnih, a da godišnja vrednost oglašavanja u Srbiji prelazi stotinu miliona evra, jasno je da je reč o poslu vrednom pažnje. Zato smo se opredelili da predmet analize rada bude reklamna fotografija kao primarni sadržaj specijalizovanih časopisa. Za studiju slučaja odabrali smo Bazar, ženski časopis sa najdužom tradicijom u Srbiji. Na opredeljenom uzorku, prvi brojevi časopisa Bazar iz šezdesetih godina i savremena izdanja Bazara, pristupićemo kvantitativnoj analizi sadržaja reklamnih fotografija, pri čemu ćemo posmatrati ukupan broj i površinu koju zauzimaju, kao i obim narativnog teksta kao dela reklamnih fotografija. Cilj ovog rada je da komparativnom metodom dokažemo veće prisustvo vizuelnog na posmatranom uzorku savremenih izdanja časopisa Bazar u odnosu na prve brojeve iz šezdesetih godina prošlog veka.*

Ključne reči: *mediji, vizuelizacija, fotografija, reklama, reklamna fotografija.*

Uvod

Fotografija, kao vizuelni tekst, danas ima veliku ulogu u svim sferama života, od nauke, preko umetnosti, do zabave. Živimo u vremenu dominacije vizuelnog i skloni smo da poverenje zasnivamo na onome što možemo da vidimo. Prema Žizel Fren [Gisele Freund], ona je toliko ugrađena u društveni život da je od silnog gledanja gotovo i ne vidimo (1981: 6). Njena sposobnost da tačno reprodukuje spoljašnju stvarnost, sposobnost koju duguje svojoj tehnici, daje joj obeležje dokumentacije i tako ona predstavlja postupak u kojem se najvernije i najnepristrasnije reprodukuje društveni život.

Rađajući i razvijajući se gotovo istovremeno, fotografija i potrošačko društvo saveznici su i danas, čak veći nego ikada u istoriji. Upravo reklamne fotografije promovišu i slave potrošačku kulturu i to na sebi svojstven način.

* marija.vujovic@filfak.ni.ac.rs
** marta.mitrovic@filfak.ni.ac.rs

Naime, reklame koriste moć fotografije za koju ljudi često neupitno veruju da je realna slika stvarnosti, pod sloganom stare kineske poslovice da „slika vredi više od hiljadu reči", i često su nesvesni njene manipulativne prirode. Koliko su oglasi važni u savremenom svetu, govori činjenica da se godišnji budžeti za njihovu produkciju i postprodukciju mere u milijardama dolara. Pravljenje oglasa, koji često uključuje i reklamnu fotografiju, zahtevan je posao koji podrazumeva timski rad stručnjaka brojnih oblasti, komunikologa, psihologa, sociologa, ekonomista, umetnika, grafičkih dizajnera, pisaca, istraživača javnog mnjenja itd.

„Svaki skup oglas sastoji se iz truda, pažnje, proveravanja, duhovitosti i veštine mnogih ljudi. Svaki istaknut oglas u nekim novinama ili magazinu sastavlja se s kudikamo više razmišljanja i brižljivosti negoli što se pišu njihove rubrike i uvodnici" (Makluan, 1971, str. 286).

Tim povodom Todić zapaža: „Granice između umetnosti (slikarstva, skulpture, arhitekture) i reklame odavno su počele da nestaju" (2012: 85).

Istorija oglašavanja u štampi, i pojava fotografije u njoj, koja će bitno promeniti oglašavanje, usko je vezana za razvoj i uobličavanje štampe kakva je danas. Pojava fotografije je dovela i do porasta tiraža štampanih medija, a samim tim i do rasta vrednosti oglašavanja. Prostor za fotografije se neprestano povećava u svim vrstama novina, a fotografija postaje prozor u svet:

„Uvođenje fotografija u štampu pojava je od presudne važnosti. Ona masama menja viziju sveta. Do tada je običan čovek mogao vizualizovati samo one događaje koji su se zbivali u njegovoj blizini, na ulici ili u selu. […] Pisana reč je apstraktna, ali slika je konkretan odraz sveta u kom živimo" (Freund, 1981, str. 100).

Kada je o pisanom ili verbalnom iskazu reč, posredovanje prilikom reprezentacije je evidentno, međutim, kod vizuelnih medija to ponovno predstavljanje, odnosno reprezentacija, u velikoj meri podseća na sopstveno doživljavanje stvarnosti, zbog čega su ljudi skloni da slike koje se u medijma nude prihvataju kao sopstveno viđenje sveta. Iako je nekada u doživljavanju sveta glavni činilac bio dodir i prisustvo pojedinca, danas se prednost daje vidu.

„Slike su probile svoj put u tkivo našeg društvenog života. One učestvuju u načinu na koji ćemo izgledati, u tome šta smo zaradili, sa nama su i kada brinemo o računima, stanovanju i podizanju dece. One se takmiče za pažnju gledalaca kroz šok-taktike, sigurnost, seks i misterije, i pozivanjem gledaoca da učestvuju u seriji vizuelnih puzli" (McRobbi, 2005, p. 17)[1].

[1] Samostalni prevod autorki. Original: "Images push their way into the fabric of our social lives. They enter into how we look and what we earn, and they are still with us when we worry about bills, housing and bringing up children. They compete for attention through shock tactics, reassurance, sex and mystery, and by inviting viewers to participate in series of visual puzzles" (McRobbi, 2005, p. 17).

Većina stvari koje znamo, ili bar mislimo da ih znamo, odnosno, većina iskustava za koje smatramo da su originalno naša, nikada zapravo nisu neposredno doživljena. Odnos koji će publika zauzeti prema „stvarnosti" objavljenoj u određenom tekstu ili prilogu, zavisi i od toga da li je on dopunjen slikom, zvukom ili videom (u zavisnosti od medija). Prema pravilu, više pažnje privlače oni medijski sadržaji koji su vizuelno obogaćeni. Zbog čega su slike dominantne u komunikaciji danas, pokušava da objasni Not [Nöth]: „Slike se primaju brže nego jezički tekstovi, pažnja je tu veća, a i informacija ostaje duže u pamćenju" (2004: 481). Slika je univerzalnije sredstvo komunikacije, koje mogu da dekodiraju i nepismeni ili ljudi koji pripadaju različitim kulturama.

U ovom radu predmet analize su vizuelni tekstovi, reklamne fotografije objavljene u ženskom časopisu *Bazar*, u razmaku od ravno pola veka, u po dva broja u avgustu, 1966. i 2016. godine. Jedan od ključnih razloga za odabir časopisa *Bazar,* ženskog časopisa sa najdužom tradicijom u Srbiji, je što je on domaći časopis, a pod pretpostavkom da je uređivačka politika više oslonjena na kulturnu tradiciju ovih porstora nego kada je reč o licenciranim izdanjima ženskih časopisa. *Bazar* je i najstariji ženski list u Srbiji, i još se štampa. Od 1964. godine izlazi u izdanju *Politike* i danas, u nekoliko desetina hiljada primeraka, izlazi u Srbiji, ali i zemljama regiona.

„Istraživanja su pokazala da *Bazar* čitaju visokoobrazovane žene i one sa srednjom stručnom spremom, koje su uglavnom zaposlene. Takođe, više od jedne petine čitalaca su muškarci. Starosna dob je između 28 i 55 godina, ona koja je i najpoželjnija jer su ekonomski samostalne. Ispostavilo se da u jednoj porodici čak tri generacije žena čita Bazar".[2]

Pri odabiru lista važna je bila i pretpostavka da je ženska štampa oduvek bila privlačna za oglašivače, što proizilazi iz pretpostavke da su žene veći potrošači od muškaraca. Stoga i ne iznenađuje što reklame zauzimaju visok procenat ukupnog prostora u ženskim časopisima. O tome govori i Milanka Todić, izučavajući reklame u srpskoj štampi:

„Koliko je žena, a ne muškarac, bila sklona kupovini ilustruje i oglas u listu *Politika* iz 1911. godine na kome su prikazane, gotovo u ključu futurističkog slikarstva, građanke i seljanke kako prepunih ruku jure iz velike prodavnice na beogradskim Terazijama" (Janc, 1978, str. 139; prema: Todić, 2012, str. 16).

Prisustvo velikog broja fotografija u ženskoj štampi, svakako je u vezi sa estetizmom kome se teži i može se analizirati kroz „žensku prirodu" koja podrazumeva i naglašeno obožavanje lepog. Osim toga: „Naglašen vizuelni element povećava iluziju učestvovanja i nudi varljivo osećanje zamene za crno-belu stvarnost iz koje čitateljka želi, bar na kratko, da pobegne" (Todorović, 1987,

[2] Navedeno prema: www.politika-ad.rs (posećeno 25. septembra 2015. godine).

str. 18). Kvalitet i privlačan izgled ženske štampe odražava se i na tiraž ovih listova i imperativ je koji nameću i oglašivači.

Takođe, jedan od ključnih razloga za odabir časopisa *Bazar* jeste i to što je, zbog duge tradicije, pogodan za komparativnu analizu, odnosno poređenje prisustva reklamnih fotografija pre pola veka i danas, što je i osnovni cilj ovog istraživanja. Pretpostavka je bila da su izdanja iz avgusta 1966. godine imala neuporedivo manji broj reklamnih fotografija, koje su zauzimale i znatno manju površinu izdanja, nego avgusta 2016. godine. Takođe, kvalitativna analiza je trebalo da pokaže razliku u upotrebi narativnog teksta nasuprot vizuelnom, grafika i ilustracija nasuprot fotografijama, kao i razliku u boji i kvalitetu samih reklamnih fotografija 1966. godine i danas, što bi dodatno potvrdilo tezu o dominaciji vizuelnog.

Reklamna fotografija

Vizuelne komunikacije, ali i vizuelna kultura kao deo medijske kulture, postaju predmet interesovanja teoretičara u vremenu kada slika sve više dominira.[3] „U tom smislu, izgleda da ne bi bilo preterano govoriti o dominaciji vizuelnog, što je posebno karakteristično za trenutnu etapu društvenog razvoja, jer smo danas sasvim sigurno više nego bilo kada ranije izloženi i okruženi slikama“ (Zvijer, 2012, str. 1701). Zbog toga, tvrdi Zvijer, sociologija vizuelnog, i studije vizuelnog uopšte, dobijaju na značaju krajem 20. i početkom 21. veka.

Vizuelne komunikacije bi se mogle definisati na sledeći način: „Vizuelne komunikacije su oblik i način prenosa informacija savremenim vizuelnim medijima (plakat, ilustrovani časopis, strip, reklama, fotografija, film, video, televizija, telefaks, kompjuterska mreža)“ (Šuvaković, 2011, str. 774). Prema Šuvakoviću, u osnovi masovnih medija su vizuelne informacije[4], njihov sadržaj i način prenošenja. Masovni mediji bi trebalo da prošire ljudska čula i svest, da promene percepciju sveta.

[3] Teoretičari, poput Tomasa W. J. [Thomas W. J], govore o slikovnom zaokretu koji zamenjuje jezički, o video centrizmu koji zamenjuje logocentrizam (prema: Mitchell, 2005). Slike dominiraju, ne samo kvantitativno, već i kvalitativno, posebno vizuelni medijski tekstovi, ideološki su obojene i, kao takve, grade ili održavaju određene sisteme vrednosti, modele ponašanja i stavove u društvu, pogled na svet. „Od slike kao odslika ili preslike realnoga (Ab–bild), slike kao reprezentacije forme i materije onoga realnog do slike kao komunikativnoga medija koji ne odslikava, preslikava niti više predstavlja i prikazuje nešto samorazumljivo realno, nego generira novu realnost medijalno – komunikativno vodi istorijski put redukcije i oslobađanja slike od nečega njoj nadređenoga – ideje, Boga, jezika, govora, pisma – u posvemašnju vizualizaciju sveta“ (Paić, 2008, str. 51).

[4] „Vizuelnom informacijom, u smislu realističkih teorija percepcije, naziva se svetlosni signal koji nosi sadržaj i poruku o svetu koji okružuje posmatrača“ (Šuvaković, 2011, str. 771).

„Vizuelna informacija deluje trostruko: 1) kao slika ili predstava koja posreduje nekodiranu poruku (njeno značenje proizilazi iz samog izgleda), 2) kao slika ili predstava koja posreduje kodiranu ikoničku, indeksnu ili simboličku poruku i 3) kao značenjska jezička poruka (prava kodirana poruka)“ (Šuvaković, 2011, str. 775).

Vizuelna informacija, tekst, je semiološka, znakovna struktura, čiji vizuelni elementi, kroz proces označavanja, dobijaju status znakova. Takva vizuelna informacija je i reklamna fotografija.

Reklama je, bez sumnje, u modernom društvu, veoma moćan oblik komunikacije. Pored svoje primarne funkcije da prodaju proizvode, reklamne poruke prodaju i životni stil, modele ponašanja i društveno poželjan identitet. Kupujući reklamirani proizvod, kupujemo iluziju promovisanu na reklamnoj poruci, iluziju sreće, mladosti, lepote.

“Tokom čitavog jednog veka, 20. veka, različitim reklamnim strategijama a u društvu masovnih medijskih komunikacija, ljudi su se širom planete, kontinuirano i sistematski, dobrovoljno izlagali ubeđivanju da im je neophodan auto. Ali ne samo kao sredstvo za lakše savladavanje razdaljina, već kao reprezent njihovog društvenog statusa“ (Todić, 2012, str. 10).

Od nastanka društva spektakla, dvadesetih godina 20. veka, reklami se pristupa iz drugog ugla. Spektakl robe je neraskidivo vezan za spektakl slika, a među njima i za reklamne fotografije. Prema Gi Deboru [Guy Debord], ono što se vidi, dobro je; ono što je dobro, vidi se. Upravo u tome leži srž reklamne fotografije: da prikaže proizvod ili uslugu kao dobru, da ulije život i smisao proizvodima, da ih učini željenim, čak neophodnim za srećan život. Kupujući reklamirani proizvod, kupujemo iluziju promovisanu na reklamnoj poruci, iluziju sreće, mladosti, lepote. U tezi 42, Debor piše: „Spektakl je faza u kojoj roba uspeva da kolonizuje ceo društveni život. Komodifikacija nije samo očigledna: mi više ne vidimo ništa drugo. Svet koji vidimo je svet robe“ (1967: 12). Debor posebno ističe važnost vizuelnih medijskih poruka, pre svega, fotografije, u razvoju društva spektakla. O značaju fotografije u razvoju društva spektakla govori i Suzan Sontag [Susan Sontag]:

„Kamere definišu stvarnost na dva načina, koja su bitna za rad jednog razvijenog industrijskog društva: kao spektakl (za mase) i kao predmet nadziranja (za vladare). Proizvodnja slika stvara takođe vladajuću ideologiju. Društvena promena zamenjuje se promenom slika. Sloboda da se troši mnoštvo slika i dobara izjednačava se sa samom slobodom“ (1978: 178–179, prema Ramamurti, 2006, str. 265).

Prema Fren, prva dokumentarna fotografija u štampi pojavila se 1880. godine u njujorškom listu *Daily Herald* (1981: 99). Ipak, fotografije u potpunosti

zamenjuju ilustracije tek početkom 20. veka, i to prvo u periodičnoj štampi, koja ima više vremena za pripremu svojih izdanja, a potom i u dnevnoj. Ekspanzija fotografije u štampi posebno je izražena od 1920. godine, kada se javljaju ilustrovani časopisi čiji je osnovni sadržaj bila fotografija. „Slika je, tokom prošlog veka, postepeno potiskivala u drugi plan sve ostale oblike komunikacije od taktilne do tekstualne. […] Fokusiranost na optičke a ne na taktilne senzacije tipičan je idiom moderne“ (Todić, 2012, str. 96–97).

Ilustrovani časopisi, u kojima dominira fotografija, prvi put uvode teme iz svakodnevnog života običnih ljudi. To povećava njihovu popularnost i čitanost. Nastaju u Nemačkoj, dvadesetih godina 20. veka, a prvi takav list bio je *Münchner Illustrierte Presse*. U Francuskoj izlazi časopis *Vu* (1928–1938), u Britaniji *Picture Post* (1938–1957). Oni, kako tvrdi Fren, postaju simbol liberalnog duha epohe. Ovakvo uređenje lista procvat doživljava sa američkim časopisom *Life*[5]. *Life* se, kako tvrdi Fren (1981), od drugih časopisa razlikovao snagom verodostojnosti, a to je postigao zahvaljujući fotografiji. Već u prvom broju, jednu trećinu sadržaja činile su reklame ilustrovane fotografijama.

Ilustrovani časopisi, kao što je *Life*, posebno su bili privlačni oglašivačima. Tradicija da se sa više pažnje kreiraju i da se veći broj reklama objavljuje u periodičnoj, a ne u dnevnoj štampi, održala se do danas. „Na formalnom nivou, vizuelna poruka u štampanim reklamama objavljenim tokom 20. veka uvek je bila daleko bolje dizajnirana od svih ostalih stranica u ilustrovanim i dnevnim novinama“ (Todić, 2012, str. 112). I danas se najveći broj dnevnih i periodičnih listova finansira isključivo od reklama i novca od prodatih primeraka. Zbog toga je reklama važan deo sadržaja štampe, a često utiče i na celokupnu uređivačku politiku. „Danas je nepojmljivo da bi ma koja publikacija bez slika, dnevna ili periodična, mogla zadržati više od nekoliko hiljada čitalaca“ (Makluan, 1971, str. 288).

Iistorija oglašavanja u masovnim medijima počinje u štampi, kao najstarijem, sredinom 17. veka, a podudara se sa prelaskom iz feudalnog u kapitalističko ekonomsko-političko uređenje. U literaturi su zabeležene različite godine u kojima je objavljen prvi oglas[6]. Oglasi, u to vreme, bili su pretežno

[5] Prema Fren (1981), prvi broj časopisa *Life*, koji je uređivao Henry R. Luce, izašao je 1936. godine u više od četiri stotine hiljada primeraka, a sedamdesetih godina dostiže tiraž od osam miliona, dok 1972. godine nije ugašen, u vremenu kada televizija preuzima primat.

[6] Prema Čoloviću i Vukoviću, mesto rođenja modernog oglašavanja je Francuska: „Kao začetnika novinskih oglasa neki autori navode Teofrasta Ranodoa, pariskog izdavača *Listova* i *Francuskih novina*, koji je 1630. počeo da objavljuje reklamne članke i male oglase. Iste godine on je osnovao i prvu reklamnu agenciju *Biro adresa*“ (1979: 448). Prema drugima, kolevka rođenja modernog oglašavanja je Engleska: „Presbrey beleži pojavu izdavačevog oglasa ’Obavesti o novoizašlim knjigama’ u listu *Mercurius Politicus*

informativnog karaktera, bez marketinških trikova u funkciji nagovaranja potrošača. To se, prema Barnardu [Barnard], menja u drugoj polovini 19. veka, kada informativna reklama ustupa tron onoj koja nagovara i utiče na potrošače. „Grubo rečeno, oglašavanje se, iz informativnog, kondicionalnog i naivnog, preobrazilo u nagovaračko, imperativno, znalačko i sofisticirano" (Barnard, 2002, str. 53). Tome je doprinela i pojava reklamne fotografije.

Prve reklamne poruke u štampi bile su tekstualne, ponekad uz grafičku ilustraciju. Prema rečima Milanke Todić, do revolucionarnog pomeranja akcenta sa reči na sliku dolazi krajem 19. veka.

„Ako je tekst krajem 19. veka bio raspričan u oglasima, između ostalog i zato što je bio nosilac faktografskih informacija, onda je slika otvarala prozor u asocijativnu i simboličku ravan značenja predstavljenog predmeta u štampanim reklamnim porukama već od početka 20. veka" (Todić, 2010, str. 217).

Na to je presudan uticaj imao razvoj industrijske proizvodnje robe, pre svega gotovih odevnih predmeta namenjenih ženama.

„U poređenju sa onom starom, tekstualnom i sažetom formom oglašavanja koja je bila nametnuta, u značajnoj meri, i komercijalnim razlozima, slika, najpre crtež a onda i fotografija, umela je mnogo više da kaže 'malom čoveku', kako je to primetio Rastko Petrović" (Todić, 2001, str. 57–60; prema: Todić, 2010, str. 216).

Todić dodaje: „Industrijska roba zahtevala je industriju slika, masovnu medijsku vizualizaciju robe" (2010: 216). Od tridesetih godina 20. veka fotografija polako zamenjuje ilustracije na reklamnim porukama.

Tokom tridesetih godina 20. veka identifikacija potrošača, koju prati lako doneta odluka o kupovini proizvoda, bila je jedan od ključnih ciljeva tvoraca reklama.

„Odnos između glamura i naturalizma ključni je aspekt reklamne fotografije tridesetih godina 20. veka. […] Stepen naturalizma dozvolio je prosečnom potrošaču da se identifikuje sa modelom a, u kombinaciji sa slikom glamura, omogućava mu i da podstiče svoju želju koja se, putem reklame, preusmerava od modela ka reklamiranom proizvodu" (Ramamurti, 2006, str. 278).

Makluan ističe i ulogu fotografije u razvoju potrošačkog društva:

„Jedno neizmerno područje uticaja fotografije koje ima upliva na naš

od 1. do 8. novembra 1655, a godinu dana kasnije, ista novina, u svom broju od 10. do 17. aprila 1656., objavljuje oglas koji nudi nagradu za pronalaženje izgubljenog konja" (Presbery, 1929, str. 46, prema Barnard, 2002, str. 50). U ostalim zemljama zapadne Evrope, komercijalni oglasi u štampi se javljaju deceniju kasnije, a tada se javljaju i prve novine koje se u potpunosti finansiraju od oglasa, i ne zavise više od prodaje i pretplate, što je dovelo do, i u savremenom vremenu prisutne opasnosti, gubitka objektivnosti i profesionalizma štampe.

život predstavlja svet pakovanja i izlaganja proizvoda – uopšte, organizacija dućana i radnji svake vrste. List koji je bio u stanju da na jednoj stranici oglašava proizvode svake vrste ubrzo je doveo do nastanka robnih kuća, koje su pod jednim krovom držale proizvode svake vrste“ (1971: 254).

Od šezdesetih godina fotografija dominira na reklami, a od osamdesetih godina doživljava revolucionarne promene sa pojavom kompjuterskih softvera za fotomontaže. Ipak, iako u posmatranom uzorku u radu reklamnih fotografija časopisa *Bazar* iz 1966. godine nisu zabeležene, ilustracije su bile česte i tokom šezdesetih godina 20. veka (Slika 1), a prisutne su i na početku 21. veka (Slika 2).

Slika 1: Bazar, 17. avgust 1968. godine

Slika 2: Bazar, 26. avgust 2016. godine

U ukupnoj produkciji, reklamna fotografija postaje sveprisutna, a ideologija kapitalizma, masovnog, potrošačkog društva, jasno se uočava na njoj. Fotografija objavljena na bilbordu, na letku, u katalogu, ili na stranicama časopisa ima zadatak da nešto proda, podstičući želje i potrebe kod posmatrača/potrošača.

Ramamurti reklamnu fotografiju naziva „parazitom“, ističući da ona nije izgradila poseban žanr, već pozajmljuje postojeće (2006: 276).

Holand [Holland] zapaža da je reklamna fotografija postala popularna u časopisima, od kada je reprodukovana u koloru, u drugoj polovini 20. veka. „Izdašno finansirane, nesputane potrebom da izveštavaju ili predstavljaju realan svet, slobodne da se upuste u emocije i fantaziju, reklame su predvodnici u vizuelnim inovacijama“ (2005: 703). Holand ističe da fotografije imaju važnu ideološku ulogu i da utiču na to kako se svet doživljava, da čak i trivijalna, zabavna fotografija nosi poruke koje su važne. U tom procesu reklamna fotografija ima ključnu ulogu. U celosti, sa svim svojim tekstualnim, vizualnim i zvučnim elementima, reklama predstavlja i oblik kulturnog stvaralaštva i kreativnog izražavanja.

Moderno oglašavanje se razvilo prateći povećan obim proizvodnje, industrijsku revoluciju, povećanjem broja pismenih, ali i razvojem medija. U razvoju oglašavanja bila je važna i pojava brendiranja robe,[7] vizuelnog određenja robne marke, čime roba dobija simbolično značenje. Početkom 20. veka, simboličko značenje proizvoda postaje važnije od cene, kvaliteta i ostalih, faktičkih osobina proizvoda. Sledeći reklamnu poruku, sa proizvodom, kupujemo sreću, mladost, lepotu, status, sve ono što nam reklama prodaje.

„Reklama postaje racionalni stimulans za izazivanje iracionalnog ponašanja. Obraća se, direktno, sugestivna je i nemilosrdna u svom ponavljanju. Prestaje biti informacija, jer se ne svodi u osnovi na to da obavesti, upozori na svojstvo novog proizvoda; njena je uloga u biti zavodnička, pa i obmanjivačka“ (Martinić, 1074, str. 121).

Metode

Studija slučaja u radu je *Bazar*, ženski časopis sa najdužom tradicijom u Srbiji. Predmet analize su reklamne fotografije objavljene 1. i 15. avgusta 1966. godine, u brojevima 40, 41 i 12. i 26. avgusta 2016. godine, u brojevima 1337, 1338. Primenom metoda kvantitativne i kvalitativne analize sadržaja reklamnih fotografija i komparativne metode, cilj je dokazati dominaciju vizuelnog u savremenim izdanjima časopisa, koja se ogleda u većem broju objavljenih reklamnih fotografija, u većoj površini koju zauzimaju u odnosu na ukupnu površinu izdanja, kroz više reklamnih fotografija u boji, i manje narativnog teksta koji ih prati. Dakle, hipoteze od kojih autorke polaze su da je u avgustu 2016.

[7] „Uredba *Trade marks Registration Act* iz 1875. u Velikoj Britaniji pružila je legalnu zaštitu od imitacije proizvođačima koji žele da koriste znak za identifikaciju svojih proizvoda. Slične zakone u SAD izglasao je Kongres 1870. i 1905.“ (Makruri, 2005, str. 71).

godine objavljen veći broj reklamnih fotografija u odnosu na avgust 1966. godine, da su reklamne fotografije u 2016. godini, za razliku od 1966. godine, zauzimale veći procenat površine u odnosu na ukupnu, da su 2016. godine dominirale reklamne fotografije u boji, i da su praćene sa manje narativnog teksta.

Rezultati

Analizom reklamnih fotografija objavljenih 1. i 15. avgusta 1966. godine, u brojevima 40, 41 i 12. i 26. avgusta 2016. godine, u brojevima 1337, 1338, autorke su potvrdile hipotezu o većem prisustvu reklamnih fotografija u 2016. u odnosu na 1966. godinu. Naime, u oba broja u avgustu 1966. godine objavljene su po dve reklamne fotografije (reč je o istim reklamama u oba broja, za jestivo ulje *Vital* (Slika 3) i za kozmetiku *Merima* (Slika 4).

Slika 3: Bazar, 1. i 15. avgust 1966. godine

Slika 4: Bazar, 1. i 15. avgust 1966. godine

Površina ovih reklamnih fotografija zauzima svega 0,7 odsto ukupne površine po izdanju časopisa[8]. Za razliku od 1966. godine, tokom avgusta 2016. godine objavljen je znatno veći broj reklamnih fotografija, 12. avgusta 10, a 26. avgusta 13 reklamnih fotografija. U prvom avgustovskom broju zauzimale su 7,6 odsto površine u odnosu na ukupnu, a u drugom avgustovskom broju 10,7 odsto od ukupne površine izdanja. Ovim je potvrđena i hipoteza da u savremenim časopisima reklamne fotografije zauzimaju veću površinu. Kada je o površini reč treba primetiti da u 1966. godini nema reklamnih fotografija koje zauzimaju celu stranicu časopisa, dok je 2016. godine 12. avgusta objavljeno 6, a 26. avgusta čak 9 takvih reklamnih fotografija (Slika 5).

[8] Procenat površine koji zauzimaju reklamne fotografije meren je u cm², u odnosu na ukupnu površinu novina.

Slika 5: Bazar, 26. avgust 2016. godine

Autorke su potvrdile i hipotezu kada je reč o dominaciji fotografije u boji u savremenim medijima. Sve reklamne fotografije u časopisu Bazar, u avgustu 1966. godini su crno-bele, dok su u avgustu 2016. godine sve reklamne fotografije štampane u boji.

Hipoteza o većem prisustvu narativnog teksta tokom 1966. godine nije potvrđena. Dok je u uzorku iz 1966. godine štampano 5 reči po reklamnoj fotografiji u proseku, u 2016. godini je 12. avgusta štampano 125 reči, a 26. avgusta 66 reči po reklami u proseku (Slika 6).

Slika 6: Bazar, 26. avgust 2016. godine

Diskusija

Revolucija u oglašavanju u štampi predstavlja vizuelnu podršku tekstu, najpre putem ilustracija, a zatim i reklamnih fotografija.

„Uspavana i klišetirana pažnja čitalaca stare srpske štampe razbijena je u poslednjim decenijama 19. veka kada su se pojavili prvi oglasi sa ilustracijama. Naime, do ključne inovacije je došlo kada je informativni tekst pomeren u stranu, tačnije na marginu, kako bi se pojavila slika reklamiranog proizvoda u centralnom polju oglasa“ (Todić, 2012. str. 11).

Takav zaokret potvrđuje i istraživanje sprovedeno u ovom radu. Za razliku od 1966. godine, kada su u oba analizirana broja objavljene ukupno 4 reklamne fotografije, 2016. godine objavljeno je 25 reklamnih fotografija. Međutim, kako bismo dokazali centralnu tezu o dominaciji vizuelnog, fokus je bio na komparaciji površine koju reklamne fotografije zauzimaju u odnosu na ukupnu površinu časopisa *Bazar*. Rezultati istraživanja pokazuju da je površina koju zauzimaju reklamne fotografije u analiziranim brojevima iz 2016. godine, 10 puta veća, pri komparaciji sa prvim brojem časopisa iz 2016. godine, odnosno čak 15 puta veća, u poređenju sa drugim brojem časopisa *Bazar* iz 2016. godine. Kada je o površini reč, dokazana hipoteza o većem broju reklamnih fotografija koje zauzimaju celu površinu stranice časopisa, 1966. godine nije bilo takvih fotografija, dok ih je u analiziranim brojevima 2016. godine bilo 15, dodatno potvrđuje pretpostavku o vizuelizaciji savremenih medija. Takav trend objašnjava i Tarabukin: “Čisto tekstualna reklama je, po snazi utiska koji izaziva, znatno slabija od likovne reklame. Vizuelna slika se lakše percipira i duže pamti od logičkog pojma izraženog samo u tekstu” (1979: 479). Sve reklamne fotografije objavljene u analiziranim brojevima iz 2016. godine bile su u boji, dok to nije slučaj ni sa jednom reklamnom fotografijom iz avgustovskih brojeva *Bazara* 1966. godine, što, takođe, govori u prilog postavljenim hipotezama.

Reklamna fotografija, kao oblik vizuelne poruke, često sadrži i prateći tekst, ali u stvaranju celovite reklamne poruke u štampanim medijima, fotografija je danas u prvom planu. Milanka Todić, izučavajući istoriju reklamne fotografije u Srbiji, tvrdi da je retorika slike ne samo ubedljivija nego i zavodljivija od teksta (2010: 216). Pa ipak, hipoteza o kvantitativnom odnosu narativnog i vizuelnog teksta u prilog vizuelnom, nije potvrđena. Reklamne fotografije bile su prisutnije 2016. godine, kvantitativno i u odnosu prema površini koju zauzimaju, ali bile su praćene sa značajno više narativnog teksta, nego što je to bio slučaj u analiziranim brojevima iz 1966. godine. S obzirom na to da časopis *Bazar* ima jasno definisanu ciljnu grupu, a u skladu sa ciljnom grupom i uzak krug reklamiranih proizvoda, moguća je pretpostavka urednika da će čitateljke i čitaoci biti jako zainteresovani za reklamne proizvode i da upravo zbog toga kroz narativni tekst nude višak informacija o proizvodu.

Komparacija reklamnih fotografija objavljenih u brojevima časopisa *Bazar* u razmaku od pola veka, potvrđuje trend vizuelizacije u savremenim medijima. Štampani mediji su u svom začetku i prvom periodu razvoja identitet gradili na narativnom tekstu i veštim perima novinara. Vremenom je, bilo da je reč o reklamnoj ili fotografiji koja prati novinski tekst, vizuelna reprezentacija postajala sve značajnija. Danas, u doba interneta i onlajn pandana gotovo svih štampanih medija, vizuelno preuzima primat, pa novine i časopisi na svojim internet prezentacijama ne nude samo brojne fotografije, već i video zapise. Stoga je realno očekivati da će u budućnosti vizuelno biti sve dominantnije i da će štampani mediji morati da prate taj trend, nudeći vizuelni doživljaj nauštrb narativnog teksta, bilo da je reč o reklami ili novinskom članku.

LITERATURA

Barnard, M. (2002). Oglašavanje i reklama: retorički imperativ. U C. Jenks (Prir.), *Vizualna kultura*, (str. 47–66). Zagreb: Naklada Jasenski i Turk, Hrvatsko sociološko društvo.

Čolović, I. Vuković, Đ. (1979). Pravci istraživanja reklame. U R. Kuzmanović (Prir.), *Treći program*, br. 41, (str. 447-453). Beograd: Radio Beograd.

Debor, G. (1967). *Društvo spektakla*. dostupno na: [URL] http://anarhijablok45.net1zen.com/tekstovi/Debord_Drustvo_spektakla_A4_1967.pdf. posećeno 06. aprila 2015. godine.

Freund, G. (1981). *Fotografija i društvo*. Zagreb: Grafički zavod Hrvatske.

Holand, P. (2005). Novinska fotografija 'Direktno obraćanje oku'? Fotografija i štampa. U A. Brigs i P. Kobli (Prir.), *Uvod u studije medija* (str. 699–717). Beograd: Clio.

Janc, Z. (1978). *Oglasi u staroj srpskoj štampi 1834–1915*. Beograd: Muzej primenjene umetnosti.

Makluan, M. (1971). *Poznavanje opštila čovekovih produžetaka*. Beograd: Prosveta.

Makruri, J. (2005). Advertajzing i novo medijsko okruženje. U A. Brigs i P. Kobli (Prir.), *Uvod u studije medija* (str. 64–89). Beograd: Clio.

Martinić, T. (1974). Ideologija reklame. *Politička misao: časopis za političke znanosti*, god. 11, br. 3, 118–125.

McRobbi, A. (2005). *Postmodernism and Popular Culture*. London, New York: Routledge.

Mitchell, W. J. (2005). *What Do Pictures Want*. Chicago: University of Chicago Press.

Nöth, W. (2004). *Priručnik semiotike*. Zagreb: Ceres.

Paić, Ž. (2008). *Vizuelne komunikacije*. Zagreb: Centar za vizuelne studije.

Presbery, F. (1929). *The History and Development of Advertising*. New York: Doubleday, Doran and Co.

Ramamurti, A. (2006). Spektakli i iluzije. U L. Vels (Prir.), *Fotografija* (str. 261–331). Beograd: Clio.

Sontag, S. (1978). *On Photography*. Harmondsworth: Penguin.

Šuvaković, M. (2011). *Pojmovnik teorije umetnosti*. Beograd: Orion Art

Tarabukin, N. (1979). Reklama – umetnost dana. U R. Kuzmanović (Prir.), *Treći program* (str. 478–485). br. 41, Beograd: Radio Beograd.

Todić, M. (2010). Potrošačka kultura u izgradnji, predstava žene u štampanim reklamama (1900–1940). U: Aleksandar K. (Ur.): *Zbornik Matice srpske za likovne umetnosti* (213–234). Novi Sad: Matica srpska.

Todić, M. (2001). *Fotografija i slika*. Beograd: Cicero.

Todić, M. (2012). V*ek reklame*. Beograd. dostupno na: [URL] https://www.academia.edu/2531365/Vek_reklame_Beograd_2012. posećeno 12. juna 2016. godine.

Todorović Uzelac, N. (1987). *Ženska štampa i kultura ženstvenosti*. Beograd: Naučna knjiga.

Zvijer, N. (2012). Sociologija vizuelnog – mogući pravci budućeg razvoja sociologije u Srbiji. U A. Slobodan (Prir.), *Sociološki pregled: časopis Srpskog sociološkog društva* (1070–1090). Vol. XLVI, No. 3–4.

Marija Vujović
Marta Mitrović

VISUALIZATION OF MODERN MEDIA

Summary

During the 20th century, in the spirit of modernity, there was a turn towards using pictures more. Modern society is characterized by the suppression of other forms of communication except for the visual. The theoreticians agree that now, more than ever, we are exposed to images. This type of information has

become the basis of modern media. If we consider the results obtained by some of the research in this field which have shown that the inhabitants of modern, urban areas are daily exposed to several thousands of advertising messages, primarily visual, and that the annual cost of advertising in Serbia exceeds one hundred million euros, it is clear that this is a job worthy of attention. That is why we have decided for commercial photography as the primary content of specialized magazines to be our subject of analysis. For the purpose of the case study we chose Bazar, women's magazine with the longest tradition in Serbia. By using the allocated samples which will include the first issues of the magazine Bazar from the 1960's, as well as the contemporary issues of Bazar, we will perform a quantitative content analysis of commercial photography, by looking at the overall area the pictures occupy, as well as the scope of the narrative text that follows the photographs. The aim of this study is to use the comparative method in order to demonstrate that the visual items are more present in the observed samples of modern issues of the magazine Bazar, than in the first issues from the 1960's.

Key words: media, visualization, photography, advertising, commercial photography.

Radenko Z. Udovičić
Media plan institut

DOI 10.7251/ZRNS1702311U
Кратко/претходно саопштење

JAVNI RADIO-TELEVIZIJSKI SISTEM U BIH U PROCJEPU VJERODOSTOJNOSTI I OSPORAVANJA

Apstrakt: *Iako su u većini istočnoevropskih država javni RTV servisi u upravljačkoj i programskoj krizi, medijski stručnjaci ističu važnost njihovog postojanja za održanje i razvijanje demokratskih potencijala svake zemlje. Zbog većinskog finansiranja iz javnih fondova, oni imaju obavezu da proizvode i emituju programe od javnog interesa nezavisno od njihove komercijalne konkurentnosti. Moraju visokim profesionalnim i etičkim standardima, zanimljivom i modernom prezentacijom stimulisati gledaoce da ih prate. Pred javnim medijima je dvostruka uloga – da se odupiru negativnim, prije svega političkim pritiscima iz sredine za koju pišu i govore, i da u svojim novinarskim redovima i redakcijama grade i primjenjuju profesionalne standarde zasnovane na uvažavanju i toleranciji. Država BiH ima RTV sistem koji do danas nije postao funkcionalan. Sistem je upao u mnoštvo nedorečenih zakonskih rješenja i neartikulisanih ili samo po političkoj volji ispoljenih interesa. Na ovim osnovama autor razmatra evropsku praksu, društvene dileme, profesionalne i komunikološke nedorečenosti programskog opusa javnih servisa i njihov uticaj na javno mnjenje.*

Ključne riječi: *radio-televizija, javni servis, profesionalni standardi, govor mržnje, pritisci na medije, RTV taksa.*

Šta je javna radio-televizija

Javna radio-televizija je modifikovani oblik nekadašnjih državnih televizija u Evropi. Riječ je o takozvanoj demokratičnijoj varijanti upravljanja ovim medijskim sistemima sa nešto većim programskim zahtjevima za raznolikošću i objektivnošću. Tranzicija državnih u javne televizije je počela sedamdesetih godina prošlog vijeka, a intenzitet je pojačan padom Berlinskog zida, kada je završen Hladni rat i kada je većina istočnih evropskih država prihvatila liberalno-demokratska mjerila dotadašnje zapadne Evrope.

Javna radio-televizija definiše se kao javna usluga koja se finansira posredstvom države, sa svrhom obavještavanja javnosti. Ona služi građanima, a ne vlasti i od nje bi trebala biti potpuno nezavisna. I zakonski i kroz različite novinarske kodekse, dužnost je iznijeti sva mišljenja i jednako zastupati sve političke, socijalne, društvene i kulturne interese i na taj način izvršiti svoju

* udovicic.r@mediaplan.ba

zadaću – pomoći da se tačno, blagovremeno i nepristrasno informišu gledaoci koji će zahvaljući tome preuzeti odgovornost za dobrobit društva u kojemu žive.

U bh. jezicima se za javne RTV medije udomaćio anglosaksonski izraz servisi (*service*), što znači usluga. Već iz ovoga je jasno da oni trebaju da služe narodu (javnostima) u informisanju, zabavljanju i društvenoj orijentaciji. Američka autorica Paula Čakvararti, koja se intenzivno bavi medijskim sistemima u cijelom svijetu, navodi da su javni emiteri/servisi medijske institucije koje funkcionišu bez pritiska tržišnog nadmetanja, a na temelju načela i plemenitih ideala obrazovanja, informacija i kvalitetne zabave. Sastavni su dio evropskog modela socijalnog društva. Izraz su organizovanih napora evropskih vlada da se koriste radijskim i televizijskim tehnologijama primarno za obrazovanje svojih građana kao i za nacionalnu i kulturnu homogenizaciju državne zajednice (Čakvararti [Chakravartty], P i Sarikakis [Sarikakis], K, 2006: 47). U ovoj definiciji ključni je momenat *nacionalna i kulturna homogenizacija državne zajednice,* što pokazuje da je riječ o televizijama koje se moraju povinovati državnim interesima, koji, barem u Evropi, korespondiraju sa većinskim javnim mnjenjem. U državama se slabijom demokratskom kulturom, političke kalkulacije javnim interesima, kao i mogućnost direktnog ili indirektnog uticaja parlamentarne većine da postavlja najviše vladajuće strukture medija, su rezultovali da su javni servisi pod uticajem vlasti.

Profesor novinarstva i PR-a Najil Kurtić model javnog emitovanja zasniva na tri principa:

-Temeljna svrha emitovanja radijskog i televizijskog programa je zajednički interes svih građana.

-Eksploataciju komunikacijske infrastrukture, a potom i sistem javnog emitovanja regulišu i kontrolišu u ime društva državne javne agencije, a na temelju demokratski donesenih zakona i propisa.

Javni se emiteri primarno finansiraju iz javnih izvora (ur. Malović, S, / Kurtić, N, 2014: 316)

Posljednja tačka sa isticanjem *finansiranja iz javnih izvora* znači prije svega budžetska izdvajanja, RTV taksu i domaće i međunarodne donacije. Većina evropskih servisa se finansira kombinacijom RTV takse i marketinških prihoda, manji broj od budžetskih sredstava i marketinga, dok prvi i najjači javni servis u Evropi – BBC ima isključivo finansiranje od RTV takse. Kada su zemlje bivše Jugoslavije u pitanju, servisi u BiH, Hrvatskoj, Sloveniji i Makedoniji se finansiraju kombinacijom takse i marketinga, u Srbiji miksom budžeta, takse i marketinga, a u Crnoj Gori samo budžetska sredstva i marketing.

U Zakonu o javnom radio televizijskom sistemu Bosne i Hercegovine navedeno je da je „osnovni zadatak javnih RTV servisa da plasmanom

raznovrsnih i vjerodostojnih informacija istinito informišu javnost o političkim, privrednim, socijalnim, zdravstvenim, kulturnim, obrazovnim, naučnim, religijskim, ekološkim, sportskim i drugim događajima, podstiču demokratske procese, obezbijede odgovarajuću zastupljenost nepristrasnih vijesti i programa o aktuelnim dešavanjima, u udarno i u drugo vrijeme, informativnog, kulturno-umjetničkog, obrazovnog, dječijeg, sportskog i zabavnog programa, te da programi najvišeg kvaliteta budu dostupni javnosti u Bosni i Hercegovini". https://www.parlament.ba/sadrzaj/zakonodavstvo/precisceni_tekstovi_zakona/default.aspx?id=58892&langTag=bs-BA&pril=b U Zakonima o Javnom RTV servisu BiH i RTV Federacije BiH se ne definišu detaljno obaveze ovih medijskih kuća dok Zakon o Radio televiziji Republike Srpske u članovima 7 (zadatak RTRS) i 13 (programska načela) navodi niz medijskih ideala i programskih zadataka koji su u skladu sa najvišim evropskim medijskim standardima.

Jedan od pokušaja očuvanja elektronskih medija kao istinskog informatora javnosti je uvođenje dupola. Taj model zahtijeva koegzistenciju stanica u javnom i privatnom vlasništvu, koje se nadmeću za publiku, ali ne i za isti izvor prihoda. Ovaj model je postao standard u Evropi i sve zemlje kandidati za članstvo u Evropskoj uniji su dužne da prilagode sistem radiodifuzije ovakvom modelu. Evropski parlament je 1990. godine usvojio rezoluciju kojom se podržava javni radiodifuzni servis kao "pomoć informisanom građanstvu" i "agens predstavničkog pluralizma", sa obavezom da održava i podržava kulture evropskih nacija i regiona", da služi interesima manjina" i "podstiče razumijevanje neevropskih kultura i etničkih grupa prisutnih u Uniji". (ur. Brigs [Briggs], A, Kobli [Cobley] P, / Harvi [Harvey] S, 2005: 353).

No, zadnjih godina klasična podjela između javnih i komercijalnih RTV medija sve više gubi na značaju. Javni RTV sistemi u većini evropskih zemalja su dobili mogućnost prikupljanja prihoda i od marketinga, što je smanjilo dotacije države, odnosno obavezne RTV takse. I na programskom polju razlike se sve više brišu. Obično postoji jasna dihotomija u raspravama emitera između programa "javnog servisa" koji njeguju javno mnijenje i zabavnih programa osmišljenih da razonode, opuste i privuku što brojniju publiku. Ova dva programa nisu sasvim inkompatibilna i odvojena – i zabavni programi mogu da pokrenu ozbiljna društvena pitanja i podstaknu na razmišljanje i izazovu polemike. Isto tako, i ozbiljan javni servis može biti čista propaganda, ili toliko dosadan i u strahu da nekog ne uvrijedi da vrlo malo služi osnovnoj svrsi (Brigs, Kobli, 2005: 9).

U knjizi "Indikatori javnog interesa" medijskih analitičara iz jugoistočne Evrope, jedan od zaključaka je da se granice između javne i komercijalne televizije polako brišu. Na osnovu monitoringa javnog i komercijalnog medija sa najjačim informativnim programom izvedenog početkom 2007. godine, primijećeno je da u većini zemalja, u žestokim tržišnim uslovima, televizije nastoje da udovolje

svojoj ciljnoj populaciji, što se, srećom, ipak više radi prezentovanjem većeg broja kvalitetnih informacija nego raznim manipulacijama i nekritičkim ulagivanjem. Primjetan je trend da javni servisi još uvijek imaju respekt prema visokorangiranim društvenim događajima, pa često i vlastima, a privatni prema vlastitim vlasničkim interesima i komercijalnim oglašivačima (ur. Udovičić, R., 2007: 24).

Javni mediji kao poluga ili oponent vlasti

Mediji su javna usluga. Čak i ondje gdje mediji ne uživaju neki pravni status ili ustavne garancije, tradicija im priznaje povlastice koje ih stavljaju u rang javnih usluga. Uloga medija koji bez ikakvog sustezanja ruše predsjednika države, propituju opravdanost zakona, kritiziraju odluke najviših vlasti, a samo zato što o tome izvještavaju javnost, nema sličnosti ni sa jednom drugom fukcijom. (Malović, S, 2014: 73). I baš zbog toga „ovladavanje“ elektronskim medijima je prioritet kako vlasti tako i oglašivača. Televizije su uz web stranice preuzele izraziti primat popularnosti i uticaja u odnosu na štampu. To je i lakše izvodljivo jer u dobrom dijelu svijeta država na neki način kontroliše eter kojim se emituju radio i TV programi. Stjepan Malović navodi da je u EU poznat vladin model nekadašnje kontrole javnog servisa u Francuskoj pod De Golom (De Gaulleom), a danas u Grčkoj, Španiji i Francuskoj (Malović 2014: 90). Osnovni princip tadašnjeg francuskog javnog servisa je bio snažna podrška državnim interesima. Mark Kapel (Capele), direktor Visoke škole novinarstva iz Lila, koja je bila partner Visoke škole novinarstva Media plan, gdje sam bio zaposlen, 2004. godine je našim predavačima naveo da je upravo za vrijeme De Gola francuska državna televizija bila primjer poluge vlasti gdje su svaki dnevnik ili odabir gostiju za političke emisije kontrolisali vladini cenzori. Iako je ovo bilo prije 60 godina, jasno je da neke metode cenzure i samocenzure koriste javni servisi balkanskih država. Ako je poznati francuski novinar i direktor novinarske škole tražio opravdanje za takvo ponašanje francuskog radija i televizije, moguće je razumjeti (ali ne i pravdati) pristrasnosti programa ovdašnjih javnih servisa koji potenciraju vlastite nacionalne interese. No specifičnost programa u Bosni i Hercegovini je i pristrasnost prema određenoj političkoj opciji unutar istog (većinskog) etničkog korpusa. Takva vrsta pristrasnosti u programima povezana je prije svega sa motivom održanja na vlasti. A kada vlast ostaje ista, članovi upravnih odbora, direktori i urednici javnih servisa ostaju na funkcijama. Na taj način se stvara kolaboracija i međuzavisnost aktuelne politike i javnih medija. To je klasični vid indirektnog pritiska na medije protiv kojeg se teško boriti. Profesionalna kritika pristrasnog programa uglavnom ne daje rezultate.

Italijanski teoretičari Helin i Mančini navode da u nekim zemljama postoji tzv. parlamentarni model vladanja javnim servisima. Stranke vladaju velikim

RTV kućama u skladu sa proporcijalnom zastupljenošću u parlamentu. U Italiji to zovu *lottizzacione*. RAI 1 kontrolišu hrišćanske stranke, RAI 2 sekularne, a RAI 3 komunisti (Helin [Hallin], D, Mančini [Mancini], P, 2005, 21).

Funkcije medija

Kao glavni kolektivni izvor informacija i slika, mediji imaju višestruku ulogu i zadovoljavaju brojne personalne potrebe. Na ličnom nivou obezbjeđuju vezu sa širim društvenim grupama, a, na kraju, i indirektne veze sa drugim ljudima i u određenoj mjeri osjećaj povezanosti i solidarnosti. (S druge strane, mediji isto tako mogu da pojačaju osjećaj izolovanosti i pojedinca učine još uplašenijim od spoljnog svijeta.) Takođe mogu da budu i emotivni ventil – da izazovu ljutnju, osjećanje simpatije, stres ili donesu olakšanje (Brigs, Kobli, 2005: 7).

Masovni mediji imaju nekoliko opštih funkcija. Ključna je *informativna funkcija*, kojoj se posebna pažnja posvećuje u novinarskoj edukaciji, potom ispoljavanju novinarskog profesionalizma u samoj produkciji kako bi se obezbijedilo prihvatanje poruke od strane recipijenta (Udovičić, 2012: 30). Međutim, mediji služe kao oruđe najraznovrsnijih društvenih komunikacija. To ponekad dovodi do konfuzije između informativnog i zabavnog žanra, do miješanja informacija i odnosa sa javnošću: u tom slučaju komunikacija potapa ili razara informaciju (Bal, [Balle], 1997: 27).

Slovenački profesor medija Frace Vreg pored informativne navodi još *mnjenjsku i orijentacionu* funkciju medija.

Ona se bazira na tome da masovni mediji svojim novinarskim i uredničkim mnijenjima mogu vrednovati događaj, kritički ga rasvijetliti, upozoriti na goruće društvene probleme. Na taj način masovni mediji vrše one funkcije koje su tradicionalni teoretičari označili kao kontrolu nad društvom i reagovanje na okolinu. Masovni mediji svojom mnijenjskom funkcijom olakšavaju čovjeku orijentaciju u svjetskim zbivanjima i usmjeravaju njegovo reagovanje na zbivanja u društvu i u svijetu (Vreg, 1991: 39).

Funkcija društvene akcije podrazumijeva činjenicu da masovni mediji učestvuju, bilo kao inicijatori, bilo kao katalizatori u različitim organizovanim društvenim akcijama. France Vreg (Vreg 1991: 39), pozivajući se na Lazarsfelda i Mertona, kaže da masovni mediji dodjeljuju status javnim problemima, licima, organizacijama i socijalnim pokretima.

Na taj način mediji imaju u rukama značajnu društvenu moć: prvo pažnju posvećuju samo nekim političarima, strankama, organizacijama i interesnim grupama; drugo, metodom hijerarhije objavljivanja informacija, uvodničarskom

podrškom, te komentarima povećavaju im ugled, autoritet i uticaj u javnosti. U okviru ovoga je i funkcija nametanja društvenih normi tako što mediji razgolićuju odnose koji se ne podudaraju sa javnim moralom.

Međutim, taj mehanizam javnog razgolićavanja mediji često zloupotrebljavaju i koriste za organizovane „hajke“. Shvatanje javnog morala, društvenih vrijednosti, etničkog ili državnog interesa, pogotovo u divergentnim i duboko podijeljenim društvima može biti vrlo simplificirano ili „zauzeto“ od jedne grupacije koja kroz medije nameće svoj stav (Udovičić, 2007: 99). Često se u praksi prepliću *informativna, mnjenjska* i funkcija *društvene akcije*. Nekada se to čini i nesvjesno jer kulturološki i politički okviri u kojem rade mediji i novinari je prosto okvir koji nameće opšte norme ponašanja. U medijskim društvima javno društvo postaje privatnim, a privatni život društvenim događajem. Javne stvari dobijaju privatnu relevantnost, a privatne javnu pažnju. Na taj se način referencijalni okvir donošenja odluka uveliko usložnjava (Bauer 2006: 47). Filip Breton (Philippe Breton) navodi Tokvilovu (Tocqueville) konstataciju iz 1835. godine: „Samo jedne novine kadre su da u istom trenutku smjeste istu misao u hiljadu glava“ (Breton, 1997: 22).

Naravno, medijska funkcija društvene akcije se ne ostvaruje samo manipulacijom. Ona je samo zbilja ljudskog društva, čiji se najvidljiviji primjeri mogu naći u medijima. Uostalom, može se postaviti pitanje da li su propaganda i njena sredstva manipulacije u pojedinim situacijama nužnost i potreba za dobrobit društva. Vjerovatno da jesu. Na globalnom nivou zapadnog svijeta političkom propagandom ne ističu se isključivo političko-ideološki stavovi jedne političke partije, lidera ili sistema (mada često ima i toga), već se češće apostrofiraju politički subjekti koji imaju višedimenzionalan karakter, kao što su razne ideje i doktrine, poput slobodnog tržišta, ljudskih prava ili američkog načina života (Kukić, 2004: 127), koji, uz određene nedosljednosti, ipak predstavljaju osnovne vrijednosti liberalne demokratije.

Njemački teoretičari medija Mihael Kunčik i Astrid Zipfel daju šest postavki uloge medija:

1. Služiti političkom sistemu tako da se informacije i rasprave o javnim problemima učine svima dostupnim.
2. Prosvjećivati javnost kako bi se osposobila za samoodlučivanje.
3. Štititi prava pojedinaca tako da masovni mediji prema vladi nastupe kao „psi čuvari“.
4. Služiti privrednom sistemu tako da se, na primjer, putem promocije povežu prodavci i kupci.
5. Pružiti zabavu (pri čemu se misli samo na „dobru“ zabavu; šta god to bilo).

6. Brinuti se za održavanje finansijske autonomije, kako štampa ne bi bila zavisna od posebnih interesa i uticaja pojedinih davalaca novca (Kunčik [Kunczik], Zipfel [Zipfel], 1998: 39).

Govor netolerancije

Potpuno novo područje ispoljavanja medijskog ponašanja koje sve više ima uticaja na ponašanje javnosti jesu forumi internet portala, inače medija koji su po popularnosti tik iza televizije, odnosno znatno čitaniji od novina. Interaktivnost je otvorila mogućnost običnim građanima da iznesu svoja mišljenja. A kako nije riječ o profesionalnoj komunikaciji i kako portali nemaju dobru administraciju komentara, puni su, u najmanju ruku, jezika netolerancije. Najekstremniji oblik jezika netolerancije je **govor mržnje.**

On se najopštije može definisati kao izražavanje koje sadrži poruke mržnje ili netrpeljivosti prema nekoj rasnoj, nacionalnoj, etničkoj ili vjerskoj grupi ili njenim pripadnicima. U posljednje vrijeme govor mržnje obuhvata i govor koji je usmjeren u cilju proizvođenja mržnje i netrpeljivosti prema polu i seksualnoj opredijeljenosti, a sve češće ovaj pojam obuhvata i netrpeljivost prema različitom političkom i drugom mišljenju kao i nacionalnom i društvenom porijeklu. http://www.yucom.org.rs/rest.php?tip=vestgalerija&idSek=24&idSubSek=70&id=1&status=drugi

To nije samo otvoreni poziv na obračun, istrebljenje i diskriminaciju, nego je riječ o čitavoj interpretaciji govora koja se između ostalog sastoji u lažima, nacionalnim stereotipima i onečovječavanju pripadnika drugih grupa, koji se, bez obzira na individualne razlike, predstavljaju kao ljudi niže vrste.

Nažalost, imamo iskustvo da su mediji tome itekako podložni. Društveni okvir u kojem djeluju bosanskohercegovački mediji utemeljen je na međusobnoj mržnji. Međutim, većina profesionalnih masovnih medija mržnju generiše raznim zloupotrebama novinarskih pravila i tehnika, a ne otvorenim govorom mržnje. Mržnja isijava putem postova na društvenim mrežima i kroz komentare čitalaca na web sajtovima. Evo jednog monstruoznog komentara sa najpopularnijeg web medija u BiH, sarajevskog Klixa, na tekst „Žene Srebrenice poručile iz Tuzle: Odluka o raspisivanju referenduma je nedopustiva“. Čitalac pod pseudonimom *patriot* piše:

„Mi Bošnjaci i Bosanci i Hercegovci nad srbima koji budu branili izdrkotinu RS trebamo sprovesti genocid i etničko čišćenje, granatirati Banjaluku i ubiti 11.541 srba, od toga 1.601 srpsko dijete, u Višegradu u jednoj kući spaliti 70 srba, Srebrenicu očistiti od srpskog življa i onda sprovesti REFERENDUM o tome da državni praznik bude onaj dan kad smo počeli da tamanimo srbe, da

pjevamo i veselimo se, TO SRBI UPRAVO RADE.. srbi nisu priznali Referendum 1. marta 1992, tako ni mi nećemo ovaj".

http://www.klix.ba/vijesti/bih/zene-srebrenice-porucile-iz-tuzle-odluka-o-raspisivanju-referenduma-je-nedopustiva/160911031

Javni RTV servisi su, između ostalog, zamišljeni kao mediji koji bi trebali da promovišu različitosti, te profesionalnim izvještavanjem da budu oponent jeziku netolerancije i posebno jeziku mržnje. Niti jedan od javnih servisa ne dozvoljava komentare čitalaca na svojim *web* tekstovima. Na zvaničnim stranicama javni servisi su prije svega orijentisani na multimediju. Značajan dio sadržaja je baziran na preuzimanju ili blagoj preradi sadržaja koji se emituju u TV formi, što i jeste dominantni kanal ovih medija. U profesionalnom smislu posebno značajan dokument su UREĐIVAČKA NAČELA JAVNOG RADIOTELEVIZIJSKOG SISTEMA U BOSNI I HERCEGOVINI. Kako se u preambuli ovog profesionalnog, u suštini etičkog novinarskog kodeksa kaže, ove smjernice i načela u osnovi govore o standardima što ih se poslovodstva, urednici i uposlenici javnih emitera u BiH trebaju pridržavati kako bi bolje razumjeli i izvršavali svoju misiju služenja javnosti. No, kako se dalje kaže, načela ne čine kvalitet programa. Ona su samo vodič za poslovodstva i uposlene, a kvalitet programa postiže se stalnom profesionalnom obukom i posvećenošću poslu (Udovičić, 2012: 95).

Uređivačka načela javnih servisa baziraju se na četiri ključna profesionalna standarda:

- NEPRISTRASNOST

U obrazloženju se kaže da nepristrasnost ne znači apsolutnu neutralnost o svakom medijskom sadržaju, niti je nužno svakom mišljenju plasiranom u programu suprotstaviti drugačije mišljenje. Kada se iznose suprotstavljena mišljenja, ne smiju se pogrešno ili iskrivljeno interpretirati. Informativni programi, naglašava se, trebaju ponuditi gledaocima i slušaocima sadržaje s dovoljno činjenica i na uravnotežen način, tako da oni mogu formirati sopstveno mišljenje.

- PRAVIČNOST

Pravilo pravičnosti zasniva se na tome da se prema sudionicima događaja kao i gostima treba odnositi iskreno i s poštovanjem. Svi sudionici programa, kao i novinari, moraju da respektuju načela poštovanja ljudskih prava i sloboda, te prava građana koja im garantuju Ustav i zakoni Bosne i Hercegovine, odnosno ustavi entiteta. Ističe se i to da svi programi moraju biti utemeljeni na tačnosti podataka.

Temelj ovog načela je detaljno istraživanje činjenica o događajima. Jezik koji se koristi mora predstaviti činjenice na jednostavan i lako razumljiv način i

ne smije sugerisati nedostatak objektivnosti niti promovisati određeno stajalište. Kada se objavi netačna informacija, treba jasno i otvoreno priznati počinjenu grešku i što prije je ispraviti.

- DIGNITET IZVORA INFORMACIJA

Tretira se i problematika izvora informacija. Ističe se da kada je god to moguće izvor informacije treba biti naveden, ali novinar i uredništvo imaju pravo u određenim okolnostima zadržati u tajnosti identitet izvora ili sudionika.

- PRISTOJNOST I ULJUDNOST

Ovaj standard se suštinski svodi na obazrivo postupanje prema različitim subjektima izvještavanja. U mnogim multietničkim zemljama, posebno proizašlim iz konflikta, ovaj profesionalni standard apsolvira i takozvani jezik mržnje. U uređivačkim načelima javnih servisa izraz se eksplicitno ne spominje – uostalom, ipak je riječ o simplificiranom, subjektivnom nazivu – ali se vrlo jasno daje do znanja urednicima i novinarima šta se podrazumijeva pod medijskom pristojnošću. Tako se navodi da će javni emiteri u svojim programima poštivati opšteprihvaćene standarde o pristojnosti i uljudnosti, a vodit će računa i o običajnim (kulturološko-religijskim) normama svoje sredine, odnosno sredine o kojoj ili iz koje se izvještava. Ne smije se koristiti nikakav programski sadržaj koji bi mogao potaći pojedince ili skupine na nasilje, nered i mržnju. Nije dopuštena upotreba jezika koji bi mogao značiti uvredu pojedinca ili bilo koje društvene skupine.

S tim ciljem, kaže se dalje, javni emiteri neće publikovati nikakav sadržaj koji, korištenjem predrasuda ili stereotipa, diskriminiše pojedince ili grupe. Neće se emitovati nikakav materijal koji bi mogao provocirati ili potaći na djela protiv temeljnih prava i građanskih sloboda pojedinaca.

Uređivačka načela medija, a posebno javnog RTV servisa, koji u evropskim okvirima snažno reflektuje pluralnost različitih društvenih interesa kroz novinarsku komunikaciju, ako se provode, reflektuju demokratsku realnost jedne zemlje. Javni radio-televizijski sistem je samo jedan element transformacije struktura zemlje koji jednostavno ilustruje, u sferi medija, posljedice izbora napravljenih na političkom nivou (Thompson, Hrvatin, Jusić; 2008: 76). Gotovo opšteprihvaćeni stav da je dovoljno pogledati centralni dnevnik i razumjeti u kakvom je stanju dotična zemlja, samo svjedoči o izrazitoj društvenoj simbiozi, gdje su mediji njeno ogledalo (Udovičić, 2012: 97).

Raspad RTV sistema BiH

Zakon o javnom RTV sistemu i Zakon o javnom servisu RTV BiH usvojeni su 2005. godine na inicijativu međunarodne zajednice sa dobrom namjerom da

sistem javnog RTV emitovanja ne bude kamen spoticanja u tek donekle zaliječenim ranama međunacionalnih sukoba. Zakon o javnom RTV sistemu i zakoni o tri emitera (BHRT, RTVRS, RTVFBiH) zasnovani su na programskom uvažavanju svih javnih interesa, interesa svakog od konstitutivnih naroda i građana. Ovu uređivačku premisu trebalo je finansijski, organizaciono, produkciono i emisiono da uveže i koordinira korporacija, koja nikada nije oformljena zbog dubokih političkih i ekonomskih neslaganja dva entieta i rukovodstava tri javna servisa koji čine Odbor sitema BiH.

Kao što je slučaj i sa svim drugim rješenjima u BiH, uspostavljen je sistem koji se odmah našao u procjepu između etničkog kriterija organizacije i funkcionisanja države, s jedne strane, i, s druge strane, proklamovane i uglavnom ne sprovedene ideje građanskog multinacionalnog društva. (Udovičić, Zoran, 2015). Sve ovo je izrodilo sistem koji do danas nije postao zadovoljavajuće funkcionalan, koji nije po volji ni zagovornika jedinstvene, građanski orijentisane radio-televizije, a ni po volji onih koji smatraju da svaki narod treba da ima svoju radio-televiziju. Sistem je upao u mnoštvo nedorečenih zakonskih rješenja, konglomerat neartikulisanih ili samo po političkoj volji ispoljenih interesa i u opasne vode političkog ovladavanja nejakim, politici podložnim programima (Udovičić, Zoran, 2015).

U sferi javne radio-televizije zahtjevi za nečim novim izbacuju se često „odoka“, kao što se i inicijative da se vidi šta to ne valja dočekuju na nož ili u najboljen slučaju indiferentno. To se posebno odnosi na pokušaje promjene zakona o javnom RTV sistemu (uključujući i prijedlog za kanal na hrvatskom jeziku) i nemoć nacionalnih manjina, posebno Roma, da izdejstvuju promjene ili učine provodljivijim zakonske obaveze o pravu na emisije na svom jeziku.

Verbalna borba za kanal na hrvatskom jeziku u okviru RTV sistema u BiH traje već godinama. Zvanična hrvatska politika u BiH ističe da javni servisi ne odražavaju političke i kulturne interese Hrvata. Međutim, konkretni prijedlozi su iznjedreni tek kada je istekao i produženi zakonski rok za naplatu RTV takse putem telekom operatera. Hrvatskim predstavnicima se ukazala šansa da uskraćivanjem zakonskog osnova za naplatom takse natjeraju, prije svega bošnjačku stranu, da pristupi rekonstrukciji čitavog sitema. Predstavnički dom Parlamentarne skupštine BiH u julu 2016. nije usvojio izmjene Zakona o Javnom radio-televizijskom sistemu BiH, koji je predviđao naplatu RTV takse putem računa za električnu energiju. Do jula obavezna RTV taksa se naplaćivala putem računa telekom operatera za fiksni telefon. Međutim, građani BiH svakodnevno otkazuju priključke za fiksne telefone, jer je to očigledno prevaziđena komunikaciona tehnologija. Potom je na narednoj sjednici, održanoj u avgustu, opoziciona Socijaldemokratska partija (SDP) predložila da se stari način naplate putem telekom operatera nastavi još šest mjeseci, ali i taj prijedlog nije dobio većinu. Praktično, u trenutku pisanja ovog

teksta javni servisi nemaju svoj najznačajniji način finansiranja, što prijeti prekidu emitovanja i bankrotu, prije svega BHRT-a.

U prijedlogu o naplati RTV takse putem računa za struju, koji su podnijeli predstavnici dvije vladajuće bošnjačke partije, SDA i SBB, bilo je predviđeno da se sredstva prikupljena od RTV takse dijele tako da BHRT-u pripadne 40 posto, a RTRS-u i FTV-u po 30 posto. Prema dosadašnjem modelu raspodjele RTV takse, BHRT-u pripada 50 posto, a entitetskim emiterima po 25 odsto prikupljenih sredstava. Međutim, poslanici najjače srpske partije SNSD nisu podržali ovo rješenje, tražili su da se ubrani prihodi od takse raspodjele jednako između tri emitera jer smatraju da državna televizija nije značajnija od entitetskih. I poslanici hrvatskih političkih partija nisu podržali prijedlog jer se zalažu za totalnu rekonstrukciju RTV sistema, a ne parcijalna rješenja.

Ima li šanse za javne servise

Opsežna istraživanja koja bi na velikom vremenskom uzorku procijenila kvalitet, efekte i iznesene zamjerke, ne samo hrvatske, nego i drugih etničkih strana u BiH, nisu provođena. Pojedine istraživačke agencije, prije svega Media plan institut, radile su monitoringe i analizu pojedinih segmenata programa javnih servisa koje su dale određene programske indicije. Tako se u analizi Media plan instituta iz 2014. godine pokazalo da u centralnim dnevnicima BHT i FTV ima oko 10 posto informacija iz dijelova BiH gdje su Hrvati većina (9% i 11 %), a na RTRS samo 2 posto. Kada je jezik u dnevnicima u pitanju, na dva emitera u Sarajevu voditeljski sastav dnevnika je urađen po nacionalnom ključu, pogotovo na FTV, i tu je hrvatskog jezika 29 posto. Međutim, kada je u pitanju izvještavanje samih novinara u dnevnicima, situacija je potpuno drugačija. Na FTV je 83 posto bosanskog jezika, 11 posto hrvatskog i 7 posto srpskog. Na BHT 30 posto je srpskog jezika, a 9 posto hrvatskog. Na RTRS je srpski jezik 99 posto (http://www.mediaonline.ba/ba/?ID=540). No, nije stvar samo u procentima. Veći je problem što je veći dio građana Hrvata i njihovih političkih reprezenata nezadovoljan novinarskim uglovima izvještavanja na sva tri javna servisa. Srbi su nezadovoljni pristupom BHRT-a, koji bi trebao biti i njihov medij, naspram politički izdefinisanih srpskih interesa. To je suština. Nije jezik.

Ova analiza je pokazala na polju informativno-političkog programa, gledano kroz prizmu selekcije informacija i uglova njihove obrade, da je **RTRS** televizija srpskog nacionalnog interesa.

„Okrenuta je događajima iz Republike Srpske (što joj i jeste zadatak) ali glavni fokus i pristup prema događajima, pojavama i temama uvijek je zasnovan na srpskim interesima. Na različite načine se ističe činjenica da se političari

RS bore za očuvanje tog entiteta dok političari iz Federacije BiH, posebno oni bošnjački, kao i dio nevladinog sektora, žele da oslabe institucije RS-a i naprave veću centralizaciju (unitarizaciju) države“,

stoji u izvještaju.

„**FTV** procentualno u većoj mjeri izvještava o temama iz cijele BiH, te ima u voditeljskom smislu multijezički (etnički) sastav, a djelimično i novinarski. Međutim, u informativnom programu primjetno je isticanje njene tzv. državotvorne uloge u smislu kritike ili ignorisanja stavova vlasti iz Republike Srpske, odnosno etiketiranja stavova koji dolaze iz RS-a isključivo protubosanskim. Takođe, Federalna televizija je fokusirana u najvećoj mjeri na događaje koji se dešavaju na teritorijama sa bošnjačkom većinom. FTV na neki način popunjava informativni prostor JRT sistema BiH kao promotor bošnjačkih stavova, bošnjačkih stradanja i bosanskohercegovačke opstojnosti“,

jedan je od zaključaka analize.

„**BHT** nastoji da odgovori zakonskoj ulozi da je riječ o bosanskohercegovačkoj televiziji. Jezička različitost je prisutna i prvenstveno se odnosi na bosanski i srpski jezik. Program nastoji da pruži ravnopravnu šansu svim stranama, odnosno njihovim političkim pogledima. Dakako, dalo se uočiti da su, u zavisnosti od etničke pripadnosti urednika ili novinara, mogući određeni nacionalni uglovi“,

stoji u izvještaju. (http://www.mediaonline.ba/ba/?ID=540)

Zahtjev za novim kanalom na hrvatskom jeziku zakonski apsolutno nije neutemeljen. U Članu 9. (Frekvencije) Zakona o Javnom RTV sistemu BiH stoji: „(2) Vijeće ministara BiH ima pravo pokrenuti proceduru za osnivanje novog RTV kanala unutar Sistema nakon konsultacija s Regulatornom agencijom i Odborom Sistema. Vijeće ministara BiH razmotrit će inicijative nakon izrade nezavisne, transparentne i opsežne analize koja obuhvaća program, spektar, tehničke, finansijske i druge informacije kojima se opravdava osnivanje novog kanala“. Dakle, dugogodišnje otezanje ovog problema je isključivo političke prirode gdje ne postoji ni minimum saglasnosti između bošnjačkih i hrvatskih stranaka. Naravno, postoje i objektivne okolonosti, koje nisu dovoljno istražene, a to su: postoji li dovoljan broj hrvatskih novinarskih resursa za pokretanje ovog kanala i da li postoji ikakva ekonomska utemeljenost.

Igor Soldo, nekadašnji član Upravog odbora RTV FBiH i Odbora JRT sistema smatra da je bolje rješenje decentralizacija javnih servisa, koja bi u zavisnosti od regije i etničke većine uvela bolji jezički balans, ali istakla etničke interese koji su sada u svakom emiteru homogenizovani od strane većine.

Hoće li se RTV emiteri sastojati od dva, tri, četiri, pet ili više regionalnih centara, na to bi pitanje odgovor trebali dati sljedeći pokazatelji: teritorijalna

konstitucija BiH, iscrpna analiza broja stanovnika u određenim regijama, analiza njihove ekonomske moći, analiza specifičnosti prostora koji centri pokrivaju i sl. Tako se npr., može razmišljati o Mostaru, Tuzli, Bihaću, Banjoj Luci, Bijeljini. Naravno, osnovna je pretpostavka osmišljavanje sistema koji neće sam sebi biti svrha, nego će biti samoodrživ.

piše Soldo na http://www.mediaonline.ba/ba/?ID=502

Ako postoji iskrena potreba da se javni servis približi potrebama svih građana i svim kolektivitetima, da se napravi zanimljiv i dobro gledan program, racionalan i finansijski održiv, onda bi zaista trebalo prići ozbiljnom poslu, bez predrasuda i kalkulacija. Trebaju zrele inicijative, analiza postojećih i istraživanje novih mogućnosti i realnih rješenja. No, upravo oko realnih rješenja nema minimalne ni političke ni medijske saglasnosti. Jedan od razloga je i nedovoljno izgrađena medijska politika. Suštinski ona postoji samo na državnom nivou za elektronske medije i provodi je Regulatorna agencija za komunikacije u saradnji sa Ministarstvom transporta i komunikacija. Međutim, ove institucije već nekoliko godina „bježe“ od osjetljivih i spornih pitanja i bave se uglavnom tehničkim pitanjima, poput digitalizacije.

Nužne korekcije medijske politike u BiH

Medijska politika je opšti pojam koji označava različite koncepte, diskurse i metode oblikovanja masmedijskog i komunikacijskog sistema konkretnog društva. Po Garnhamu to je „način na koji tijela javne vlasti oblikuju ili pokušavajuj oblikovati strukture i prakse u medijima“. Denis Mekvejl (McQuail) medijsku politiku definiše kao „regulatorne i upravne mjere, pravno obavezujuće u nacionalnim odnosno međunarodnim tokovima koje poduzimaju vlade i javne uprave da bi postigle određene ciljeve u sektoru javnih komunikacija“. (ur. Malović/ Kurtić 2014: 277).

Otežavajuća okolnost je i nepostojanje, u etničkom smislu, javnog interesa na nivou države. Zbog toga je je potrebno više senzibiliteta za entitetske i nacionalne specifičnosti, te ne čudi što su entitetski javni emiteri mnogo više gledani neko državni. Sa stanovišta odgovornosti javnih RTV medija, javni interesi se mogu definisati kao interesi građana koji se ostvaruju i zastupaju u funkcionisanju političkog sistema, odnosno zakonodavne, izvršne i sudske vlasti, radu različitih institucija javne prirode, ekonomskih, obrazovnih, zdravstvenih i socijalnih organizacija i njihovih asocijacija, te udruženja građana. Javni servis mora balansirano pratiti sve oblike ispoljavanja javnog interesa u ovom složenom i razuđenom sistemu, kao i omogućiti građanima personalni odnos sa institucijama koje su nosioci tog interesa. http://www.mediaonline.ba/ba/?ID=540

Javni RTV sistem u BiH je u fazi dekonstrukcije. Međutim, neophodnost postojanja javnih RTV servisa je važna za održanje i razvijanje demokratskih potencijala zemlje/entiteta. Upravo zbog većinskog finansiranja iz javnih fondova, oni imaju obavezu da proizvode i emituju programe od javnog interesa nezavisno od njihove komercijalne konkurentnosti. Moraju visokim profesionalnim i etičkim standardima, zanimljivom i modernom prezentacijom stimulisati gledaoce da ih prate. Zadatak je medija da javne interese „prevode" sa jezika politike na jezik građana, odnosno da prezentuju teme i situacije u kojima se direktno prepoznaju svakodnevni problemi i životne situacije u kojima se nalaze građani i da se na taj način uspostavlja prepoznatljiva komunikacija između građana i nosilaca javnih interesa. Iako često građani imaju niz zamjerki na programe javnih servisa, što je i očekivano jer plaćaju ili bi bar trebali plaćati RTV taksu, čini se da javne servise smatraju najvjerodostojnijim. Tako u istraživanju Media plan instituta iz 2009. godine, građani BiH najviše vjeruju televizijama. Na čelu liste je Televizija Federacije BiH (FTV), slijede je BHT, potom HRT, RTRS, pa Hayat (Odnos prema sistemu socijalne politike i inkluzije/Mediji, 2009). Vrlo slikovit je otvoreni odgovor koji je dao jedan ispitanik: „Najviše gledam Pink, a najviše vjerujem javnom servisu". Istraživanja studenata na manjem uzorku, u okviru predmeta novinarstva, koji sam držao u Istočnom Sarajevu (2013) i Mostaru (2016), su pokazala sa gotovo identičnim rezultatima, od 60 posto, da građani najviše vjeruju informativnim programima jednog od javnih servisa. Ovi rezultati i indicije bi trebali biti poticaj za unapređenje profesionalnosti programa javnih servisa, ali i zakonskog (političkog) uređenja okvira za nesmetan rad ovih medija.

BIBLIOGRAFIJA

Knjige

Bal, F. (1997): *Moć medija,* Beograd: Clio.

Bauer, T. (2007): *Mediji za otvoreno društvo*, Zagreb: JETiC.

Breton, F. (2000): *Izmanipulisana reč*. Beograd: Clio.

Brigs, A. Kobli, P, ur. (2005), *Uvod u studije medija.* Beograd: Clio.

Chakravartty, P. Sarikakis, K. (2006), *Media Policy and Globalisation*, Edinburgh, Edinburg University Press

Hallin, D. Mancini, P, (2005), *Comparing Media System*, Cambridge, Cambridge University Press.

Kukić, D. (2004): *Politička propaganda*, Zenica: Weling SD, NIPP Naša riječ.

Kunczik, M. Zipfel, A. (1998): *Uvod u publicističku znanost i komunikologiju,* Zagreb, Naklada Friedrich Ebert.

Malović, S. ur. (2014), *Masovno komuniciranje,* Zagreb, Golden marketing

Thompson, M. Hrvatin, S. Jusić, T. (2008): *Razjedinjeni propadaju*: *javni radio – televizijski servisi u multietničkim državama,* Sarajevo, Mediacentar.

Udovičić, R, (2012), *Vjerodostojnost medija, teorijske i praktične dileme*, Sarajevo, Media plan institut

Udovičić, R. ur. (2007), *Indikator javnog interesa*, Sarajevo, Media plan institut.

Udovičić, R. (2007): *Odnosi sa javnostima i novinarstvo, informatori sa različitim ciljevima*, Sarajevo, Media plan institut.

Vreg, F. (1991): *Demokratsko komuniciranje*. Sarajevo, NUB (drugo, dopunjeno izdanje).

Koautorstvo u knjigama koje imajuju priređivača

Harvi, S. (2005), Kreiranje politike medija, u Brigs, A. Kobli, P. *Uvod u studije medija (str. 335–354),* Beograd: Clio.

Kurtić, N. (2014), *Medijske politike*, u Malović, S. *Masovno komuniciranje* (str. 277–335) Zagreb, Golden marketing.

Tekstovi i istraživačke studije na internetu

Kuhn, A, (1984), *Public Versus Private: The Case Of Indecensy an Obsenity 4,* Leisure Studies 3 http://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/02614368400390041

Soldo, I, (2013), *Javni RTV sustav treba korijenite reforme, DECENTRALIZIRANJE, A NE DIJELJENJE* http://www.mediaonline.ba/ba/?ID=502

Udovičić, R. Mrđa, T. Mandić, A. (2013), *Analiza programa tri javna TV servisa u periodu prime time, ISPOLJAVANJE JAVNE ULOGE – FORMA, SADRŽINA, UKLONI* http://www.mediaonline.ba/ba/?ID=540

Udovičić, Z. (2013), *Javni servisi samo za nekoga, ili nikoga, POLITIKA JURIŠA, ZAKONI „ODOKA“, STRUKA INDIFERENTNA* http://www.mediaonline.ba/ba/?ID=503

Zakoni i kodeksi

Zakon o Javnom radio-televizijskom sistemu Bosne i Hercegovine, Službeni glasnik BiH broj: 51/15 https://www.parlament.ba/sadrzaj/zakonodavstvo/precisceni_tekstovi_zakona/default.aspx?id=58892&langTag=bs-BA&pril=b

Zakon o Radio-Televiziji Republike Srpske, Službeni glasnik Republike Srpske broj: 22/03 http://lat.rtrs.tv/comp/zakon_rtrs.php

Zakon o javnom servisu Radio-televizije Federacije Bosne i Hercegovine, Službene novine Federacije BiH broj: 01-02-401/08 http://www.rtvfbih.ba/loc/template.wbsp?wbf_id=206

Uređivačka načela Javnog radiotelevizijskog sistema u Bosni i Hercegovini http://www.bhrt.ba/wp-content/uploads/2014/01/Ure%C4%91iva%C4%8Dkana%C4%8Dela-bosanski.pdf

Ostalo

Lawyers Committee for Human Rights, *Govor mržnje: Pojam i nacionalni pravni okvir*

http://www.yucom.org.rs/rest.php?tip=vestgalerija&idSek=24&idSubSek=70&id=1&status=drugi

Media plan institut/UNICEF (2009), *Istraživanje/Anketa*, *Odnos građana prema sistemu socijalne politike i inkluzije djece/Mediji*

Radenko Udovičić

Summary

Although public broadcasting services in most Eastern European countries are undergoing a management and program crisis, media experts emphasize the importance of their existence for maintaining and developing every country's democratic potentials. As they are mostly financed from public funds, they have an obligation to produce and broadcast public interest programs regardless of their commercial competitiveness. Through high professional and ethical standards and interesting and modern presentation, they must stimulate viewers to watch them. Public media face a double role – to resist negative, primarily political, pressure from the community for which they write and speak, and in their journalistic works

and newsrooms to build and apply professional standards based on respect and tolerance. The state of B&H has a broadcasting system which has not to this day become functional. The system has fallen into numerous inconsistent legislative solutions and unarticulated or only politically expressed interests. Against this background, the author examines European practice, social dilemmas, professional and communicational inconsistencies of the program opus of public services and their influence on public opinion.

Svetlana Dušanić Gačić,
Visoka škola „Banja Luka College“
Slavica Išaretović,
Visoka škola „Banja Luka College“

DOI 10.7251/ZRNS1702329D
Стручни рад

MEDIJI KAO GENERATOR PODJELE U BH DRUŠTVU

Apstrakt: *Uloga medija u BiH u pravcu podijeljenosti društva je i nakon više od 20 godina od potpisivanja Dejtonskog mirovnog sporazuma velika. Uprkos tome što je uspostavljena uloga Regulatorne agencije za komunikacije i Savjeta za štampu BiH, pogrešno i diskriminatorsko izvještavanje još uvijek postoji, a etičke norme se ne poštuju.*

Cilj ovog rada jeste pokazati uticaj medija na podijeljenost bh.društva. Kao studija slučaja, u radu je data analiza izvještavanja elektronskih medija u BiH na dan izricanja presude prvom predsjedniku Republike Srpske Radovanu Karadžiću (24. marta) i štampanih medija koji su te izvještaje donijeli dan kasnije (25. marta) 2016. godine. Kroz ovaj slučaj, nastojaćemo prikazati medije kao alate koji formiraju javno mnjenje.

Ključne riječi: *mediji, presuda, javno mnjenje, etika, društvo.*

Uvod

Uloga medija u Bosni i Hercegovini u pravcu podijeljenosti društva je i nakon više od 20 godina od potpisivanja Dejtonskog mirovnog sporazuma velika. BiH je podijeljena na dva entiteta: Federaciju Bosne i Hercegovine i Republiku Srpsku, te Distrikt Brčko.

Podijeljenost BiH prikazana je u medijima, čija je društvena uloga da informišu, obrazuju i na kraju zabave čitaoce, gledaoce ili slušaoce. „Mediji koji trebaju da budu nepristrasni i pružaju istitnite i objektivne informacije, teže senzacionalizmu u izvještavanju gdje se često sukobljavaju sa osnovnim etičkim normama. Neobičnost je jedan od kriterijuma vrijednosti vijesti. Zbog toga štampane medije prvenstveno zanimaju događaji koji odskaču od prosjeka“ (Malović S., 2006).

Cilj ovog rada jeste pokazati uticaj medija na podijeljenost bh.društva. Kao studija slučaja, u radu je data analiza izvještavanja elektronskih medija u BiH na dan izricanja presude prvom predsjedniku Republike Srpske Radovanu Karadžiću (24. marta) i štampanih medija koji su te izvještaje donijeli dan kasnije (25. marta) 2016. godine. Kroz ovaj slučaj, nastojaćemo prikazati medije kao alate koji formiraju javno mnjenje. Podsjetimo, Karadžić je pred Haškim sudom proglašem krivim za genocid u Srebrenici i za druge ratne zločine u Bosni i Hercegovini, te je osuđen na kaznu od 40 godina zatvora. Karadžić je prema optužnici kriv za 10 od 11 tačaka optužnice i

*svetlanadg@blc.edu.ba

prvostepeno je proglašen krivim za genocid u Srebrenici, dok je oslobođen optužbi za genocid u sedam bosanskohercegovačkih opština, tokom rata u BiH od 1992. do 1995. godine.

Napomenućemo da mediji imaju snažan uticaj na stvaranje javnog mnjenja što može sa jedne strane donijeti pozitivne političke promjene, a sa druge doprinijeti sukobima i podijeljenosti u društvu.

Opravdanost pisanja članka pronalazimo u nužnosti istraživanja načina na koji mediji izvještavaju o događajima iz Haškog tribunala, a posebno kada se radi o ovako značajnom događaju kakvo je izricanje presude prvom predsjedniku Republike Srpske Radovanu Karadžiću.

Uloga medija se ogleda u osvjetljavanju stvarnosti i prikazivanju društvene realnosti, te informisanju, zabavi, učenju. „Svojom realnom moći oni uspijevaju da tipifikuju socijalne odnose, da oblikuju identitete, da modeluju životne stilove i vrijednosti, da podstiču kognitivne i emocionalne procese, da učestvuju u socijalizaciji i procesu vaspitanja, da stvaraju društveni konsenzus, ali i da produkuju stereotipe – istovremeno imajući uticaj na društvenu stvarnost i ponašanja ljudi" (Prodović B., 2011: 389).

Metodologija rada

U ovom radu data je analiza izvještavanja elektronskih medija u BiH na dan izricanja presude Radovanu Karadžiću (24. marta 2016. godine) i štampanih medija koji su te izvještaje donijeli dan kasnije (25. marta 2016. godine).

Analiza je obuhvatila 11 izdanja dnevnih novina za 25. mart, koje su objavile članke o izricanju presude na dan 24. marta 2016. godine, i to *Večernji list, Oslobođenje, Glas Srpske, Euro Blic, Dnevni avaz, Nezavisne novine, Dnevni list, Večernje novosti, Press RS, Politika i Jutarnji list.*

Cilj ovog rada jeste pokazati da je bh. podijeljeno društvo, a polazeći od pretpostavke da mediji imaju značajnu ulogu u Bosni i Hercegovini u pravcu podijeljenosti društva.

U tu svrhu korištena je metoda analize sadržaja, a analiziran je sadržaj 144 članaka objavljenih 25. marta u dnevnim novinama i program javnih servisa BiH, odnosno BHRT, RTRS i FTV, te privatnih televizijskih stanica ATV, BN i N1.Također, upotrijebili smo i metodu kvantifikacije tekstova, da bismo utvrdili koliko tekstova u svakom izdanju novina postoji i koliko prostora zauzimaju.

Predmet istraživanja se prostorno odnosi na teritoriju Bosne i Hercegovine, a vremenski obuhvata 24, odnosno 25. mart 2016. godine.

Fokus istraživanja ovog rada su različito izvještavanje o istom događaju, odnosno našoj studiji slučaja, u elektronskim medijima, te dnevnim novinama na području dva entiteta u BiH.

Rezultati istraživanja

Rezultati istraživanja dati su u nastavku rada i podijeljeni na dva dijela.

U prvom dijelu dat je pregled analiziranih članaka o studiji slučaja u 11 dnevnih novina koje se izdaju na, i za područje Bosne i Hercegovine.

U drugom dijelu dat je pregled objavljenih TV priloga o izricanju presude Radovanu Karadžiću na BHRT, RTRS i FTV, zatim ATV, BN i N1.

Da bismo potkrijepili potrebu za ovim istraživanjem neophodno je navesti i stavove Deklaracije o principima postupanja novinara, Međunarodne federacije novinara. U Deklaraciji je zapisano:

Poštivanje istine i prava javnosti na istinu je prva dužnost novinara. U sprovođenju ove dužnosti novinar će uvijek braniti principe slobode u postepenom prikupljanju i emitovanju vijesti i pravu na fer komentar i kritiku.

Novinar će izvještavati samo u skladu sa činjenicama kojima on-ona zna izvor. Novinar neće sakrivati esencijalne informacije niti falsifikovati dokumente. Novinar će koristiti samo fer metode za dobijanje vijesti, fotografija i dokumenata.

Novinar će učiniti sve da ispravi bilo koju objavljenu informaciju za koju se ustanovi da je bila štetno netačna.

Novinar će poštivati profesionalnu tajnost izvora informacija do kojih je došao u povjerenju.

Novinar će biti svjestan opasnosti diskriminacije preko medija i sve će učiniti da izbjegne omogućavanje ove diskriminacije bazirane, između ostalog, na rasi, polu, seksualnoj orijentaciji, jeziku, religiji, političkom ili drugom mišljenju, nacionalnom ili socijalnom porijeklu.

Novinar će teškim povredama profesije smatrati sljedeće postupke: plagijat, zlonamjerno izvrtanje, klevetu, uvredu, nanesene nepravde, neutemeljne optužbe, prihvatanje mita u bilo kojoj formi radi određenog objavljivanja ili skrivanja.

Novinar koji zaslužuje to ime smatraće svojom obavezom iskreno poštivanje navedenih principa. Unutar generalnog zakona svake zemlje, novinar će o profesionalnim pitanjima prihvatiti samo sud svojih kolega, ne dozvoljavajući

bilo koju vrstu miješanja od strane vlada ili drugih institucija.

Novinari imaju najveću društvenu odgovornost, jer upravo su oni tvorci javnog mnjenja. Odgovornost leži u svakom novinaru, ali i medijskom radniku, u samoregulaciji novinarske profesije. Pojedini autori naglašavaju i da etičnost u procesu masovnoga komuniciranja postaje najvažnijim pitanjem budućnosti međuljudskih odnosa, kao i da znanje i vještina koji ne počivaju na etičkim načelima predstavljaju opasnost za čovječanstvo. (Međunarodna federacija novinara, Bordeaux, 25-28. aprila 1954. god. i dopunjena na 18. svjetskom kongresu, Helsinki, 2-6. juna 1986. godine).

Prikaz rezultata dobijenih analizom dnevnih novina

U skladu sa ciljem istraživanja, analizirani su objavljeni članci u 11 dnevnih novina, a samo istraživanje ovog dijela ćemo podijeliti na dnevne novine koje se izdaju u BiH i one koje se izdaju za BiH.

Podjelu ćemo, zatim, vršiti prema onima koje se izdaju u Republici Srpskoj, zatim u Federaciji BiH, a sve radi lakšeg i preglednijeg poređenja i dolaska do postavljene pretpostavke.

Dnevne novine koje izlaze u BiH su *Nezavisne novine, Pres RS, Glas Srpske, Oslobođenje, Dnevni avaz* i *Dnevni list. Večernje novosti, Euro Blic* i *Večernji list* su izdanja za BiH. *Jutarnji list* i *Politika* su dnevne novine koje se prodaju na kioscima BiH.

Od pomenutih, *Dnevni list, Dnevni avaz* i *Oslobođenje* su listovi koji se štampaju i pišu na području Federacije BiH. *Pres RS, Nezavisne novine i Glas Srpske* se izdaju i pišu na području Republike Srpske. *Večernje novosti* i *Euro Blic* imaju svoje dopisničke redakcije na području RS. Dopisništvo *Večernjeg lista* se nalazi na području Federacije BiH i to kao bosanskohercegovačka verzija hrvatskog izdanja.

Analizu ćemo početi sa izdanjima iz RS, zatim FBiH i na kraju izdanjima za BiH.

Nezavisne novine

Naslovna *Nezavisnih novina*, 25. marta izašla je sa naslovom „Karadžiću 40 godina zatvora“ i za razliku od drugih dnevnih novina, bez dodatnih podnaslova i cveba. Druga, treća, četvrta i peta stranica u rubrici „Događaji“ posvećeni su izricanju presude Karadžiću, sa ukupno 14 tekstova.

Od samog naslova „Karadžiću 40 godina zatvora“, pa do fotografija kojima su tekstovi potkrijepljeni, uočili smo poštovanje ranije pomenute Deklaracije. Članak koji potpisuje tim NN, donosi biografiju Radovana Karadžića, te izdvojene tačke optužnice i prenosi njihovo izricanje. *Nezavisne novine* objavile su i reakcije na presudu, obuhvatajući političke lidere iz BiH, regiona i svijeta.

Tabela 1.: Kvantitativni prikaz tekstova u *Nezavisnim novinama*

Nezavisne novine			
	Naslov	**Stranica**	**Obim**
1.	**Karadžiću 40 godina zatvora**	2 i 3	Stranica i po
2.	**Psihijatar, bjegunac, bioenergičar**	3	Četvrtina
3.	**Presuda Radovanu Karadžiću**	3	Četvrtina
4.	**Radovan Karadžić krivično odgovoran za genocid u Srebrenici**	4	Šesnaestina
5.	**Karadžić mora u zatvor zbog genocida**	4	Šesnaestina
6.	**Karadžić kriv za genocidni masakr u Srebrenici**	4	Šesnaestina
7.	**Karadžić dobio 40 godina za genocid i ratne zločine u BiH**	4	Šesnaestina
8.	**UN-ov sud osudio Karadžića na 40 godina**	4	Šesnaestina
9.	**Bivši lider bosanskih Srba odgovoran za genocid**	4	Šesnaestina
10.	**Lider bosanskih Srba odgovoran za „srebrenički genocid“, dobio 40 godina**	5	Šesnaestina
11.	**UN sud osudio Karadžića za srebrenički genocid**	5	Šesnaestina
12.	**Reakcije u BiH, regionu i svijetu**	4 i 5	Cijela strana
13.	**Pale bez pompe dočekale presudu**	5	Polovina
14.	**Plakati u Vlasenici, protest u Doboju**	5	šestina

Press RS

Naslovna strana Pres RS-a izašla je sa nadnaslovom „Nema zadovoljnih poslije presude“. Naslov pomenutog teksta „Karadžiću 40 godina zatvora“, pratio je istaknuti podnaslov „Nije dokazan genocid u sedam opština 1992. godine“, što je jedina tačka optužnice po kojoj u prvostepenoj presudi Karadžić nije kriv.

Press RS objavljuje ukupno 11 tekstova od kojih je na drugoj strani kolumna Dušana Marića pod naslovom „Novi zločin“ u kojem se potencira da je Haški tribunal antisrpska institucija. Ovakva konstatacija nije neobična i veoma često se može čuti kako sa jedne, tako i u obrnutom kontekstu, sa druge strane. Bez obzira na pravo kolumniste na iznošenje ličnog stava, u njegovim rečenicama je uočljiva izrazita pretencioznost, navodeći između ostalog junaštvo Radovana Karadžića kao vrhovnog komandanta VRS i kako su rat poveli Hrvati i muslimani

da bi na kraju doživjeli potpuni poraz.

Na drugoj stranici, ispod kolumne, nalazi se izdvojena izjava Munire Subašić, predsjednice udruženja „Majke Srebrenice“ pod naslovom „Biser dana“ u kojoj ona ističe da žrtve očekuju na drugostepenoj odluci proglašenje Karadžića krivim i za genocid u sedam bh. opština. Izdvajajući izjavu Subašićeve kao „biser dana“, ova medijska kuća grubo krši novinarske etičke principe.

Članak pod naslovom „Karadžiću 40 godina zatvora“, lidom izdvaja ono što je neophodno za objektivno i profesionalno novinarstvo. Međutim, već nakon toga novinar staje u odbranu Radovana Karadžića, obrazlažući jedinu tačku optužnice po kojoj nije kriv. Osim toga, anterfile ovog članka naslovljen je „Drakonski – Kriv za deset tačaka optužnice“, namećući novinarski stav ili stav medijske kuće, da je presuda prestroga i nepoštena. U anterfileu pod naslovom „Bošnjaci beznačajno gađali ciljeve UN!“, Press RS ističe da je „sudija Kvon rekao da je utvrđeno da je tzv. Armija BiH ponekad gađala ciljeve Ujedinjenih nacija, ali i teritorije pod svojom kontrolom da bi privukla pažnju međunarodne zajednice“.[1]

Na trećoj, četvrtoj i petoj stranici, *Press RS* donosi redakcije političkih lidera. Predstavinici Republike Srpske i Srbije sagovornici su koji osuđuju navedenu presudu, dok je na znatno manjem prostoru zabilježena izjava Serža Bramerca, glavnog haškog tužioca, zatim reakcije političkih lidera HDZ BiH i SDA.

Tabela 2: Kvantitativni prikaz tekstova u *Press RS-u*

Press RS			
	Naslov	**Stranica**	**Obim**
1.	**Novi zločin**	2	Polovina
2.	**Karadžiću 40 godina zatvora**	2 i 3	Cijela strana
3.	**Vučić: Srbija će štititi svoj narod**	3	Četvrtina
4.	**Pravo pokleklo pred političkim stavom**	3	Četvrtina
5.	**Petronijević: Presuda bez direktnih dokaza**	4	Četvrtina
6.	**Dokazano da Srpska nije genocidna tvorevina**	4	Četvrtina
7.	**Neće biti radikalnih promjena**	4 i 5	Cijela strana
8.	**Nezadovoljni i Srbi i Bošnjaci**	5	Šesnaestina
9.	**Nema satisfakcije**	5	Šesnaestina
10.	**Nepravedna odluka**	5	Šesnaestina
11.	**Dodik: Snažan pritisak međunarodnog lobija**	5	Polovina

[1] *Press RS*, 25. mart 2016.

Glas Srpske

Naslovnica *Glasa Srpske* objavljena je 25. marta sa naslovom „Karadžiću 40 godina zatvora“. Podnaslov teksta glasio je „Nije bilo genocida u sedam opština“, a imao je i izdvojenu cvebu „Sudije prvi put utvrdile da je Armija RBiH gađala svoje ciljeve“. Također, naslovnica donosi i izdvojene najave tekstova „Pale u tišini dočekale presudu“ i „Sudbina Srpske ne zavisi od sudskih odluka“. Možemo utvrditi da *Glas Srpske* ne može da izbjegne činjenice, ali ih nastoji prikazati na najbolji mogući način za srpski narod izdvajajući da nije bilo genocida u sedam opština, te da je Armija RBiH gađala svoje ciljeve. *Glas Srpske* prve četiri strane posvećuje našoj studiji slučaja, sa ukupno pet tekstova.

Tekst na drugoj strani „Karadžiću 40 godina zatvora“ u lidu iznosi da je prvi predsjednik RS osuđen na četiri decenije zatvora. Novinar u tekstu nakon iznošenja činjenica sa presude iznosi i mogućnost ulaganje žalbe, te pojašnjava pravila po kojima osuđenici imaju pravo da se nađu na prijevremenoj slobodi, bez navođenja za koje tačke optužnice je Karadžić osuđen. Novinar se u više od polovine teksta bavi tačkom optužnice koje je Karadžić oslobođen, što dovodi do zaključka da se na taj način pravdaju preostale tačke optužnice za koje je izrečeno da je kriv. U tekstu se izdvajaju izjave Karadžićevog pravnog savjetnika Gorana Petronijevića koji naglašava da je presuda katastrofalna i donesena bez direktnih dokaza. Druga strana u ovoj priči nastoji se prikazati izjavom glavnog haškog tužioca Serža Bramerca koji ističe da je zadovoljan izrečenom presudom.

Komentar Đorđa Vukadinovića, političkog analitičara, pod naslovom „Dobro je što nije gore“ opisuje Haški tribunal kao instituciju koja stigmatizuje srpski narod, umanjujući njihove žrtve. Ove konstatacije u kolumni se obrazlažu činjenicama o oslobađanju optuženih Hrvata i Bošnjaka pred ovim Tribunalom.

U ostalim tekstovima *Glasa Srpske*, nema govora mržnje, ali su plasirani jednostrano i u duhu obrazlaganja i odbrane, po mišljenju predstavnika srpskog naroda, nepavedne presude Radovanu Karadžiću i biranju sagovornika.

Tabela 3.: Kvantitativni prikaz tekstova u *Glasu Srpske*

Glas Srpske			
	Naslov	**Stranica**	**Obim**
1.	**Karadžiću 40 godina zatvora**	2 i 3	Dvije stranice
2.	**Dobro je što nije gore**	4	trećina
3.	**Pale u tišini dočekale presudu**	4	polovina
4.	**Presuda Karadžiću signal šta se sprema Mladiću**	5	Četvrtina
5.	**Sudbina RS ne zavisi od sudskih odluka**	5	Polovina

Dnevni list

Naslovna *Dnevnog lista* za 25. mart izašla je sa naslovom „Kriv – osuđen Radovan Karadžić – 40 godina zavtora“, a izdvojene su tačke optužnice.

Članci u *Dnevnom listu* o presudi Karadžiću objavljeni su na šest stranica rubrike „Događaji“ i ukupno šest tekstova.

Na drugoj i trećoj stranici *Dnevni list* donosi članak sa nadnaslovom „Prvi predsjednik Republike Srpske osuđen za genocid u Srebrenici, udruženi zločinački poduhvat, zločin protiv čovječnosti...“ i naslovom „Karadžiću 40 godina zatvora“ u kojem navodi tačke optužnice. Također, u ovom tekstu objavljen je međunaslov „Sarajevo“ koji donosi da je „Karadžić podržavao i odobravao granatiranje Sarajeva i snajperske napade na civile...“[2]. U ovom tekstu, novinar izdvaja citat predsjedavajućeg Sudskog vijeća Kvona: „Optuženi je bio jedina osoba u Republici Srpskoj koja je imala moć da intervenira i spriječi ubijanje muslimanskih muškaraca, ali ipak umjesto da intervenira i spriječi, optuženi je naredio da muslimanski zarobljenici koji su tada držani u Bratuncu budu prebačeni na druga mjesta i ubijeni. Oni su zatim odvedeni u Zvornik gdje su ubijeni“.[3] Uprkos izdvajanju citata koji ističu najteže zločine počinjene u BiH, *Dnevni list* daje prostora i drugoj strani, odnosno najavi žalbe na optužnicu tima odbrane, ipak u znatno manjem omjeru.

Tendencioznost Dnevnog lista očitava se na stranicama 4 i 5, posebno naslovom teksta „U RS–u na ulicama duge cijevi, dodatno osiguravani Potočari i veleposlanstvo Srbije“, kao i „Karadžić trebao dobiti doživotnu kaznu“.

Naime, ove dnevne novine ističu ogorčenje Bošnjaka presudom i citiraju bošnjačke političke lidere i članove različitih udruženja koji smatraju da je presuda nedovoljna. Validan dokaz pretencioznosti i jednostranosti *Dnevnog lista* jeste i u izvrtanju činjenica. Naime, u tekstu se navodi da je direktor policije RS Gojko Vasić potvrdio da su pojačane mjere sigurnosti u RS na dan izricanja presude, da bi tekst nosio naslov da su na ulicama duge cijevi[4].

Dnevni list je razdvojio reakcije političkih lidera i građana po stranicama, odnosno na stranicama 4 i 5 donosi reakcije predstavnika bošnjačkih političara i predstavnika žrtava, s tim što je na istu stranicu stavljena i reakcija visokog predstavnika za BiH Valentina Incka, a na stranicama 6 i 7 srpskih političara.

[2] *Dnevni list*, 25. mart 2016.

[3] Ibidem

[4] Ibidem, str 4

Tabela 4.: Kvantitativni prikaz tekstova u Dnevnom listu

Dnevni list			
	Naslov	**Stranica**	**Obim**
1.	**Karadžiću 40 godina zatvora**	2 i 3	Dvije strane
2.	**Karadžić je trebao dobiti doživotnu kaznu**	4	četvrtina
3.	**U RS-u na ulicama duge cijevi, dodatno osigurani Potočari i Veleposlanstvo Srbije**	4	četvrtina
4.	**Bošnjaci očekivali doživotnu kaznu**	4 i 5	Cijela strana
5.	**Istina, pravda i pomirenje moraju pobijediti**	5	Šestina
6.	**Presuda Karadžiću neće imati posljedice po status Republike Srpske i njenih institucija**	6 i 7	Dvije strane

Dnevni avaz

Dnevne novine koje su potpuno isključive i jednostrane jeste *Dnevni avaz* koji je 25. marta izašao sa naslovom na naslovnici „Krvolok kriv za genocid“ i cvebom „40 godina zatvora za monstruozne zločine“. *Dnevni avaz* se presudom Radovanu Karadžiću bavi na prvih 11 stranica sa ukupno 46 tekstova.

Druga i treća stranica *Dnevnog avaza* su također ogled neprofesionalizma i podjele društva. „Krvnik kriv za genocid“ glasi naslov na drugoj stranici, iako je sam po sebi neumjesan i neobjektivan, on je i netačan, jer je Radovan Karadžić oslobođen optužbe za genocid u sedam bh. opština. Pomenuti tekst nakon lida govori o okupljenim porodicama žrtava koje su očekivale doživotnu kaznu izdvajajući njihovu „toplu ljudsku priču“. U ovom tekstu novinar navodi kako su porodice stradalih došle da čuju presudu iz Izmira, Turske, Njemačke, Švajcarske, Francuske, Velike Britanije, Švedske.

Sa „toplim ljudskim pričama“ *Dnevni avaz* nastavlja i na četvrtoj i petoj stranici, a posebno se izdvajaju tekstovi sa naslovima „Potočarsku dolinu prekrila mukla tišina kao u julu 1995“, „Ko će meni moje dijete vratiti“ i „Majka Mejra i dida Uzer tuguju“. Tekstovi su potkrepljeni fotografijama spomenika u Potočarima i bošnjačkih žena. Interesantno je da *Dnevni avaz* izdvaja anterfile sa naslovom „Nije bilo dugih cijevi“ pojašnjavajući pojačano policijsko osiguranje u RS.

Stranice 6 i 7 donose tekstove sa reakcijama bošnjačkih i hrvatskih političkih lidera, kao i muslimanskih vjerskih poglavara, te američke senatorice i generalnog sekretara UN-a, dok je na stranicama 8 i 9 anketa sprovedena u gradovima Bosne i Hercegovine sa pitanjem: „Kako komentarišete presudu Radovanu Karadžiću pred Tribunalom za ratne zločine u Hagu?“. Naslov ankete jeste „Preblaga kazna za zlo koje je nanio cijelom narodu“, a ono što treba izdvojiti jeste da je od 54 građanina u anketi, njih šest iz gradova u RS.

Na stranicama 10 i 11 su tekstovi koji takođe donose reakcije pojedinih značajnijih ličnosti u novijoj istoriji BiH. Među njima je predsjednik RS Milorad Dodik, ali i Naser Orić koji je također bio optužen, ali ne i osuđen pred Haškim tribunalom, dok za *Dnevni avaz* slovi kao „heroj odbrane Srebrenice“[5]. U istoj stranici objavljene su i reakcije generala Armije RBiH Jovana Divjaka, te predsjednice Helsinškog odbora za ljudska prava u Srbiji Sonje Biserko.

Dnevni avaz je na desetoj stranici objavio i dva teksta kao prenos atmosfere u Sarajevu i na Palama. Tekst o dočeku presude u Sarajevu nosi nadnaslov „Stanovnici glavnog grada dočekali presudu krvniku koji ih je terorisao“, a sa Pala „Paljani nisu zadovoljni kaznom za nekadašnjeg vođu“.

Tabela 5: Kvantitativni prikaz tekstova u *Dnevnom avazu*

Dnevni avaz		
Naslov	**Stranica**	**Obim**
1. Krvnik kriv za genocid	2 i 3	Cijela strana
2. Bramerc: Pravda je zadovoljena	3	četvrtina
3. Je li ovo pravda?	3	četvrtina
4. Doživotnu čuvaju za Mladića	2	osmina
5. Veliki korak ka pravdi	2	osmina
6. Propuštena prilika	2	osmina
7. Nezadovoljni i Bošnjaci i Srbi	4	osmina
8. Potvrda vladavine prava	4	osmina
9. Djelimična satisfakcija	4	osmina
10. Potočarsku dolinu prekrila mukla tišina kao u julu 1995.	4	polovina
11. Ko će meni moje dijete vratiti	4	četvrtina
12. Sramotna presuda	4	šestina
13. Gdje je pravda da nas pomiluje!?	5	polovina
14. Majka Mejra i dida Uzeir tuguju	5	šestina
15. Nije pokazao žaljenje, ali se osjećao strah u njemu	5	šestina
16. Važan događaj	5	osmina
17. Političke polemike	5	osmina
18. Nadrobljeno sve i svašta	5	osmina
19. Slaba je ovo utjeha porodicama žrtava	6	šestina
20. Niko ne može pobjeći od pravde	6	šestina
21. Presuda Karadžiću otvara put za izgradnju mira i suživota	6	šestina
22. Doprinos pravdi	6	šestina
23. Bol neće biti umanjena, ali će zlo zasvagda biti zapamćeno	7	četvrtina
24. Konačno je došlo do pravde za Karadžićeve žrtve	7	četvrtina
25. Historijski dan za međunarodnu pravdu	7	šestina

[5] Dnevni avaz, 25. Mart 2016. , str 10

26. Vučić: Srbija neće dozvoliti napad na RS	7	Šestina
27. Raditi na pomirenju i mirnom suživotu	7	Šestina
28. SDA: Očekivali smo najstrožu kaznu	7	Šestina
29. Preblaga kazna za zlo koje je nanio cijelom narodu	8 i 9	Dvije strane
30. Presuda Karadžiću je historijska	10	šestina
31. Tužilaštvo u Hagu je zakazalo	10	šestina
32. Žele izjednačiti žrtvu i krvnika	10	šestina
33. Smiraj žrtvama	10	šestina
34. Biserko: Presuda stavlja tačku na ono što se događalo u BiH	10	polovina
35. Presuda Karadžiću političke je prirode	10	Četvrtvina
36. Ulice poluprazne, prijenos iz Haga praćen i u kafićima	11	Polovina
37. Kreator horora u BiH	11	Šestina
38. Potvrđena optužnica	11	Šestina
39. Ugostitelji nisu smjeli pustiti prijenos presude	11	Četvrtina
40. Osuda napada u Srbiji	11	Šestina
41. Kažnjen čovjek, ali ne i ideja	12	Četvrtina
42. Uzdržati se od politiziranja	12	šestina
43. Osjećaj stida	12	Šestina
44. Nije pobijeđen zločinački duh	12	Šestina
45. Ocjene Vijeća vrijeđaju ljudski um i ponižavaju žrtve genocida!	12	Polovina
46. Pravda je konačno stigla kasapina iz Bosne	12	Četvrtina

Oslobođenje

Naslovnica *Oslobođenja* donosi naslov „Za genocid u Srebrenici 40 godina zatvora“, te kao podnaslov izdvaja reakcije političkih lidera, udruženja, ambasada i drugih.

Oslobođenje se presudom Radovanu Karadžiću bavi na četiri i po stranice sa ukupno 19 tekstova.

Tekst na drugoj i trećoj stranici sa naslovom „Za genocid u Srebrenici 40 godina zatvora“ donosi međunaslove „Istrebljenja“, „Ravnodušan na ubijanja“, „Nijemi svjedoci“, „Taoci“, kao i anterfile sa naslovom „Naših nema“, te podnaslovom „Karadžić je namjeru dijelio sa Mladićem – da se vojno sposobni muškarci iz Srebrenice u potpunosti unište. Sarajlije nikad nisu znale kad će biti meta, ističe Kvon“. Tekst donosi izricanje presude, a dopunjuje se izjavama Srebreničana koji su izgubili nekoga od članova porodice. I *Oslobođenje,* Radovana Karadžića u ovom tekstu naziva krvnikom.

Na stranici 10. objavljen je komentar Gordane Katane, novinara *Oslobođenja* pod naslovom „Karadžić – konačno presuda“ i podnaslovom „U pravdi koja je spora, a biće često i nedostižna, blizu četiri hiljade ubijenih civila na području Prijedora, 465 masovnih grobnica s njihovim posmrtnim ostacima, među njima i Tomašnica, najveća pojedinačna masovna grobnica u BiH koja svjedoči o bešćutnosti egzekutora koji su pucnjem u potiljak ubijali i starice i njihove unuke, sve to, zaključile su sudije u Tribunalu, nisu dokazi genocidnih namjera“[6]. Na stranici 11 su izdvojene reakcije na presudu.

Tabela 6: Kvantitativni prikaz tekstova u *Oslobođenju*

Oslobođenje		
Naslov	**Stranica**	**Obim**
1. Istina je samo jedna	2	Četvrtina
2. Presuda je nepravedna	2	Četvrtina
3. Za genocid u Srebrenici 40 godina zatvora	2 i 3	Cijela stranica
4. Apel za pomirenje i suživot	3	Šestina
5. Nema pomirenja bez istine	3	Šestina
6. Niko ne može pobjeći od pravde	3	Šestina
7. Jasna i nedvosmislena presuda	3	Šestina
8. Kažnjen je čovjek, ali ne ideja	3	Šestina
9. Pravda je zadovoljena	6	Šestina
10. Djela na kojima je nastao RS	6	Šestina
11. Djelimična satisfakcija za žrtve	6	Šestina
12. Snaga RS-a ne zavisi od presuda	6	Šestina
13. Podrška Karadžiću u Doboju	6	Šestina
14. Karadžić – konačno presuda	10	Polovina
15. Presuda se ne smije politizirati	11	Šestina
16. Makar mali smiraj	11	Šestina
17. Disproporcija sa zločinma	11	Šestina
18. Ništa ne može nadoknaditi žrtve	11	Šestina
19. Razbijanje laži i manipulacija	11	Šestina

Euro Blic

Naslovna *Euro Blica* plasirana je sa naslovom „Karadžić u zatvoru do 90. godine“, te donosi tekstove na prve četiri strane. Euro Blic se sa četiri teksta na četiri stranice bavi presudom Radovanu Karadžiću, a ono što je netipično za izdanje dnevnih novina od 25. aprila jeste komentar na drugoj stranici ovih novina koji je posvećen ulozi Rusije u Evropskoj uniji.

[6] *Oslobođenje,* 25. mart 2016, str 10.

S obzirom na to da je *Euro Blic* dnevni list sa sjedištem u Srbiji, u tekstu o presudi Karadžiću velikim dijelom dotiče se i optužbe na račun Vojislava Šešelja, predsjednika Srpske radikalne stranke u Srbiji. *Euro Blic* izdvaja anterfile „Osuđeni Srbi“ u kojem navodi ko je dobio višu kaznu od Karadžića, kao i koliko optuženika je umrlo prije presude i slično. Ono što ga izdvaja jeste da ne poredi sa oslobođenim Bošnjacima i Hrvatima.

Na četvrtoj stranici Euro Blica objavljen je komentar Veselina – Vese Simonovića pod naslovom „Naši zločinci“ koji apsolutno odstupa od svih do sada analiziranih tekstova u dnevnim novinama. Komentar pokazuje, kako je i tipično, stav autora, ali stav koji prikazuje optužene srpske zločince na potpuno drugačiji način, na onaj način gdje su krivi za loše stanje svojih sunarodnika i na situaciju koja se odrazila na Srbiju zbog rata u BiH.

Interesantan i svakako čitaocima prijemčiv tekst na četvrtoj i petoj stranici *Euro Blica* jeste „Karadžića našli dok su posmatrali crkve“, gdje opisuju njegov život kao doktora Dragana Dabića, dok se skrivao u Beogradu.

Tabela 7: Kvantitativni prikaz tekstova u *Euro Blicu*

Euro Blic		
Naslov	**Stranica**	**Obim**
1. Karadžić neće moći iz zatvora ranije od 2035.	2 i 3	Stranica i jedna trećina
2. Naši zločinci	4	Trećina
3. Karadžića našli dok su posmatrali crkve	4 i 5	Cijela stranica
4. Presuda ne utiče na Srpsku	5	Četvrtina

Večernje novosti

Naslov na *Večernjim novostima* za izdanje 25. mart jeste „Haški tribunal presudio 40 godina“ i podnaslovom „Zar Evropa posle Pariza i Brisela ne zna protiv koga smo se mi borili“. Večernje novosti donose šest tekstova na prve četiri stranice uz koje veže i reagovanja ne izdvajajući ih kao posebne tekstove.

Članak o presudi Radovanu Karadžiću u *Večernjim novostima* ima netipičan lid, koji je u stvari njegova izjava i reakcija na presudu. *Večernje novosti* izdvajaju anterfilei sa naslovima „Srbi nisu krivi za ubistvo djece“, „Pucali na svoje“ i „Haška pravda u brojkama“, gdje se izdvaja koliko je optuženo Srba, te da se od pet izrečenih doživotnih robija sve odnosile na Srbe.

Tekst „Studenti prete buntom“ i „Da smo znali ko je, bili bismo mu jataci“ objavljeni na četvrtoj stranici su odrađeni kao stav građana sa Pala i Beograda. U ovim tekstovima se nastojalo prikazati odbrambeni stav Srba povodom presude i ogorčenost na nju. Tekstovi su jednostrani i sa pažljivo biranim sagovornicima.

„Nema mine za rušenje Srpske“ teskt objavljen na petoj stranici. Veoma zanimljiv, prijemčiv i netipičan u odnosu na druge dnevne novine izdanja 25. marta, ali također jednostran, u kojem novinari biraju srpske akademike koji osuđuju presudu, među kojima i Matiju Bećkovića. Također isto možemo reći i za tekst „Šta je obećao Holbruk“ gdje se navodi nestanak dokumenta kojim je Holbruk 1996. godine Karadžiću obećao slobodu.

Tabela 8: Kvantitativni prikaz tekstova u *Večernjim novostima*

Večernje novosti			
Naslov		**Stranica**	**Obim**
1.	**Ruganje**	2	Šestina
2.	**Karadžiću 40 godina za Sarajevo i Srebrenicu**	2 i 3	Stranica i po
3.	**Studenti prete buntom**	4	Polovina
4.	**Da smo znali ko je, bili bismo**	4	Četvrtina
5.	**Nema mine za rušenje Srpske**	5	Polovina
6.	**Šta je obećao Ričard Holbruk**	5	Četvrtina

Večernji list

Večernji list na naslovnoj strani od 25. marta donosi vijest „Presuda kojom niko nije zadovoljan“. Na naslovnici se izdavajaju cvebe tri strane: Bošnjaka, odnosno stavom udruženja Majke Srebrenice, Srba, stavom lidera SDS-a, Mladena Bosića i Hrvata, stavom biskupa Komarice. Ove dnevne novine se našom studijom slučaja bave na šest prvih stranica, donoseći 14 tekstova.

Kao novine koje su sa sjedištem u Hrvatskoj, ovi tekstovi imaju drugačiji prizvuk. Naslov teksta „Radovan Karadžić kriv je i za genocid u Srebrenici“, nosi nadnalov „Presuda zločlincu“. Novinar ovog teksta donosi izjave hrvatskih lidera među kojima je predsjednica RH Kolinda Grabar – Kitarović i ministar vanjskih poslova RH Miro Kovač, navodeći da je presuda Karadžiću osuda ideologije o stvaranju velike Srbije.

Komentar Roberta Bubala, objavljen na trećoj stranici koji iznoseći svoj stav o presudi pominje i Holbrukov dokument, navodi „Bio je naivan ako je povjerovao Holbruku koji mu je navodno, obećao imunitet“[7].

Razlikujući se od drugih dnevnih novina, koje Karadžića naslovljavaju sa prvim predsjednikom RS, tvorcem SDS-a, hrvatski mediji, pa tako i ovaj, naziva ga liderom bosanskih Srba. Izdvajajući reakcije, možemo vidjeti da *Večernji list* ima takođe vrlo malo izjava tzv. druge strane, odnosno srpskih lidera i građana.

[7] Večernji list, izdanje 25. mart, 2016, str 3.

Večernji list izdvaja međunaslove kao što su „Ovom presudom su rane roditelja ubijene djece samo dublje otrovane“. Osim toga, kao hrvatski medij, *Večernji list* objavljuje i tekst sa sagovornikom biskupom Franjom Komaricom koji govori o položaju Hrvata u BiH, kao i tekst sa sagovornikom liderom HNS Božom Ljubićem, tvrdeći da su progoni Hrvata još uvijek prisutni.

Tabela 9: Kvantitativni prikaz tekstova u *Večernjem listu*

Večernji list			
	Naslov	**Stranica**	**Obim**
1.	**Radovan Karadžić kriv je i za genocid u Srebrenici**	2 i 3	Cijela stranica i jedna trećina
2.	**Ostat će zauvijek sam u zatvoru, on i njegov alter ego dr Dabić**	3	četvrtina
3.	**Haaški sud na 40 godina zatvora osudio prvog predsjednika Republike Srpske**	4	četvrtina
4.	**Presuda Karadžiću zasjenila sve ostale medijske događaje**	4 i 5	Cijela stranica
5.	**Moramo doznati istinu kako bismo znali kome oprostiti**	5	Polovina
6.	**Nema mira dok tvorci horora ne budu dovedeni pred lice pravde**	6	polovina
7.	**Žalit ćemo se u roku od 30 dana**	6	Osmina
8.	**Hammond: Nitko ne može pobjeći od pravde**	6	osmina
9.	**Presuda ne smije uticati na sudbinu RS**	6	osmina
10.	**Ubili su mi sina i zeta, a kćer i muža je ubila tuga**	6	Šestina
11.	**Presuda ima prvorazrednu važnost, ali progoni i etničko čišćenje Hrvata nastavljeni su i u miru**	6	Šestina
12.	**Bitno je da je Karadžiću izrečena kazna za gotovo sve ono što je i učinjeno**	7	Polovina
13.	**Boli da je netko baš na obljetnicu početka NATO-ovih napada na Srbiju, odlučio priopćiti presudu Karadžiću**	7	Šestina
14.	**Presuda Karadžiću otvara put za izgradnju mira i suživota**	7	Šestina

Jutarnji list

„Pravda za Srebrenicu, 20 godina prekasno“, naslov je na naslovnoj stranici *Jutarnjeg lista*. *Jutarnji list* donosi vijesti o presudi Radovanu Karadžiću na četiri stranice sa ukupno pet tekstova. Osim toga, na naslovnoj izdvajaju „Bosanski krvnik osuđen na 40 godina robije“ i „Nije proglašen krivim za genocid u Prijedoru i još šest općina“.

Jutarnji list objavljuje tekst na drugoj i trećoj strani sa naslovom „Sud potvrdio: Karadžić je za svoj zločinački plan u BiH imao podršku Srbije“ što kao novine koje se štampaju u Hrvatskoj aludira na odgovornost Srbije sa kojom Hrvatska spori upravo oko ratnih zločina. Naravno, ovo nije tema istraživanja, ali je veoma upečatljivo, te nije bilo naodmet pomenuti. Također, u ovom tekstu izdvajaju se međunaslovi „Nesrpsko stanovništvo“, „Sustavni zločini“, „Granatiranje Sarajeva“, iako zvuče jednostrano i cijeli članak se bazira na optužnici, Jutarnji je prenio i reagovanja premijera Srbije Aleksandra Vučića i predsjednika RS Milorada Dodika.

Jednostranost i uticaj na podjele bh. društva vidljiv je na četvrtoj i petoj stranici gdje je objavljen tekst „Srbi u Haagu: Umirali u ćeliji i ubijali se“ i „Dodik je rušio Karadžića s vlasti, a sada ga obožava“.

Iako je studentski dom na Palama sa imenom Radovana Karadžića otvoren prije izricanja presude, to je bio povod za analitički tekst o politici u Republici Srpskoj i novinar navodi da „Nestanak ratnog vladara života i smrti u Bosni i Hercegovini sa scene nije iz te države izbacio i poništio njegovu ostavštinu jer ju oživljava sadašnji lider Republike Srpske“[8].

Komentar Tvrtka Jakovine, profesora istorije na Filozofskom fakultetu u Zagrebu, jasno optužuje Srbiju kao učesnicu u ratnim zločinima, kao i činjenicu da se Karadžić skrivao u Beogradu tokom raspisivanja potjernice i podizanja optužnice. Ovakav stav nismo mogli vidjeti u listovima koji se štampaju u BiH, što je tipično za različite poglede na iste događaje sa različitih nacionalnih strana bivše Jugoslavije.

Tabela 10: Kvantitativni prikaz tekstova u *Jutarnjem listu*

Jutarnji list			
	Naslov	**Stranica**	**Obim**
1.	**Sud potvrdio: Karadžič je za svoj zločinački plan u BiH imao podršku Srbije**	2 i 3	Dvije stranice
2.	**Srbi u Haagu: Umirali u ćeliji i ubijali se**	4	Polovina
3.	**Dodik je rušio Karadžića s vlasti, a sada ga obožava**	4 i 5	Cijela strana
4.	**Ova presuda je krunska za cijeli rad Haaškog suda**	5	Četvrtina
5.	**Zatvor ocu Republike Srpske**	5	Četvrtina

Politika

Tradicionalno izdanje dnevnog lista *Politika*, koji izlazi u Srbiji, naslovnu stranu dijeli na dva značajna događaja koja su se odigrala 24. marta i to na studiju

[8] *Jutarnji list,* izdanje 25. mart 2016, str. 4 i 5.

slučaja koja je nama od interesa pod naslovom „Karadžiću 40 godina – šta to znači za Srbiju i Srpsku“ i obilježavanje 17 godina od početka NATO bombardovanja na Srbiju. Presudom Karadžiću *Politika* se bavi sa ukupno devet tekstova na dvije stranice, i to četvrtoj i petoj.

Tekst „Presuda Karadžiću u RS doživljena kao politička i nepravedna“ nastavak je uvoda i lida sa prve strane koji daje do znanja za šta i kako je optužen Radovan Karadžić. Ipak, tekst se bazira na svojevrsnom bekgraundu gdje sumira presude Haškog tribunala za optužene Bošnjake iz BiH, kao što su Naser Orić i Atif Dudaković. Sa druge strane, *Politika* donosi i tekst „Sarajevo očekivalo osudu i za genocid u sedam opština BiH“ gdje novinar prenosi reakcije Bošnjačkih lidera, među kojima i samog Nasera Orića, ali i Bakira Izetbegovića, bošnjačkog člana Predsjedništva BiH koji ističe da je presuda Karadžiću „najznačajnija presuda za ratni zločin još od suđenja nacističkim vođama u Ninbergu“[9].

Interesantan tekst je i onaj po kojem se *Politika* na neki način izdvaja od drugih dnevnih listova „I Dejvid Petreus sa pripadnicima Delta odreda lovio Karadžića“ jer izdvaja metode kako Karadžićevog bijega iz BiH, tako i potragu za njim koja je i objavljena u knjizi „Kasapinov put“.

Komentar Bojana Bilbije pod naslovom „Sedam genocida“ objavljen na petoj strani plastično prikazuje stav srpskog naroda i vezu sa datumima, izricanje presude Karadžiću i godišnjice bombardovanja Srbije bez odobrenja UN-a, koji će se učiti u istoriji na neki od tri ili više načina.

Tabela 11: Kvantitativni prikaz tekstova u *Politici*

Politika			
	Naslov	**Stranica**	**Obim**
1.	**Presuda Karadžiću u RS doživljena kao politička i nepravdena**	4	Trećina
2.	**Sarajevo očekivalo osudu i za genocid u sedam opština**	4	Trećina
3.	**I Dejvid Petreus sa pripadnicima Delta odreda lovio Karadžića**	4	Trećina
4.	**Nikolić: Presuda ne sme uticati na sudbinu Republike Srpske**	5	Osmina
5.	**Sonja Karadžić: RS nije genocidna tvorevina**	5	Osmina
6.	**Ban: Istorijski dan za međunarodnu krivičnu pravdu**	5	Osmina
7.	**Karadžiću 40 godina – šta to znači za Srbiju i Srpsku**	5	Trećina
8.	**Sedam genocida**	5	Četvrtina
9.	**Vanredna sjednica Vlade Srbije**	5	Četvrtina

[9] Politika, izdanje 25. mart 2016., str 4

Prikaz rezultata dobijenih analizom TV emisija

U skladu sa ciljem istraživanja, analizirane su emisije koje su uglavnom na svim TV stanicama bile specijalne i trajale su na dan presude od 13.00 časova pa do večernjih sati. Analizu ćemo predstaviti od javnih servisa, zatim privatnih TV stanica.

BHRT

Na BHRT-u specijalna emisija o presudi Radovanu Karadžiću na 40 godina zatvora počela je u 14.00 časova kada i čitanje presude u Haškom tribunalu. Uz isticanje optužnice, BHRT se bazirao na opisno izvještavanje stanja iz minuta u minut u Tribunalu. Emisije su se više temeljile na podsjećanju na istoriju događaja od 1991. godine i tok podizanja optužnice.

Kada je riječ o BHRT-u, u njihovim emisijama vidimo da se urednici trude držati objektivnosti i etničke jednakosti pri izvještavanju. Ipak, u prilogu iz Vlasenice, odakle se emituju reakcije na presudu Karadžiću, BHRT emituje da su nacionalne podjele u ovoj opštini tokom rata razorile zajedništvo naroda i da su stradalnici u ovoj opštini bili Bošnjaci, kao i da su te podjele duboke i danas. „Lokalni SDS je jasno poručio da se ne odriče Karadžića“, istaknuto je u prilogu BHRT-a, nakon čega se emituju izjave Srba koji smatraju da je presuda nepravedna. U nastavku priloga, emituju se reakcije Bošnjaka koji se žale na neravnopravan odnos u opštini, te njihove rekacije na presudu koje su nepomirljive sa 40 godina zatvora.

Nakon priloga iz Vlasenice, BHRT emituje prilog iz Foče, gdje novinar navodi da je „ u ovom gradu tokom rata ubijeno oko tri hiljade Bošnjaka, na stotine žena silovano, a zatvorenici u logorima bili su izloženi mučenjima i torturama. U Foču se vratilo svega hiljadu bošnjačkih porodica od kojih u sam grad tek njih 20. Nacionalne netrpeljivosti u tom gradu danas nema, ali na presudu Karadžiću Bošnjaci i Srbi gledaju potpuno različito.“ Ovaj prilog, plastično oslikava podjelu u bh. društvu gdje svaka strana ima svoju istinu o istim događajima. Slično je i sa prilogom u Prijedoru, koji međutim više pažnje daje udruženju logaraša, ali završava i riječima da bošnjačke žrtve ne gledaju na ovaj proces kao na proces protiv srpskog naroda, te se nadaju prekretnici u daljem dijalogu, iako Tomašnica[10] nije ušla u optužnicu.

Također, osim priloga iz opština koja su izostavljene iz presude, BHRT je prenio i reagovanja zvaničnika, udruženja logoraša, NVO-a, ambasada i drugih

[10] Na području Tomašice, u okolini Prijedora, 2013. godine počela je ekshumacija ubijenih Bošnjaka i Hrvata iz nekoliko prijedorskih sela, ali i logora Keraterm 1992. U ovoj masovnoj grobnici pronađeno je 388 tjelesnih ostataka.

značajnih faktora u BiH, trudeći se upravo da ispoštuju tačke ranije pomenute Deklaracije o principima postupanja novinara, Međunarodne federacije novinara.

RTRS

Javni servis Republike Srpske također je prenosio dešavanja u Tribunalu. RTRS je u samim najavama presude zauzimao odbrambeni stav da presuda Radovanu Karadžiću neće uticati na politički integritet RS, te da su bošnjački političari oni koji „stvaraju tenzije i prizivaju Zapad da kazni RS“. Također u specijalnoj emisiji RTRS navodi i izjavu Radovana Karadžića koji poručuje da bi „presuda ili bilo koji njen dio mogli da ugroze RS“.

Iznoseći reakcije iz Republike Srpske, RTRS je i prije samog izricanja konstatovala nacionalne podjele, tvrdeći da Federacija unosi razdor među građane BiH. Ipak, i RTRS se prilikom reagovanja trudio da iznese stavove i Bošnjaka i Srba. Tokom analize uvidjeli smo da su reagovanja srpske strane mnogo brojnija, dok su sa druge strane, emitovane reakcije najkontravernijih Bošnjaka.

Ono što RTRS izdvaja kao značajno, a na BHRT-u i FTV-u ne možemo vidjeti, jeste da je Sudsko vijeće Haškog tribunala zaključilo da je Karadžić „kriv za uzimanje posmatrača UN-a za taoce tokom rata, te odgovoran za zločine nad stanovništvom Sarajeva. Zatim da je takozvana Armija BiH gađala ciljeve UN-a i teritorije pod svojom kontrolom kako bi privukla pažnju međunarodne zajednice.“

Također, RTRS ističe da su „političari u Srpskoj saglasni – bivši predsjednik Karadžić nikada nije naredio nijedno krivično djelo koje mu na teret stavlja Tužilaštvo u Hagu, zbog čega bi trebalo da bude oslobođen. Ako je prava i pravde, kažu, a ne političkog uticaja“.

Novinari RTRS-a izdvajaju da je „presuda politička, te da je Sud koji je trebao poslužiti pomirenju, podlegao pritiscima onih, koji su za sukobe isključivo htjeli da osude Srbe“.

Analizirajući emisije RTRS-a, uočeno je i biranje gostiju, tako da na primjer u Srpskoj danas, od pet učesnika nema ni jednog sagovornika koji ima kontrastav, odnosno svi sagovornici su Srbi.

Isto smo mogli vidjeti u specijalnom izdanju političkog magazina, ”Pečat’” posvećenom izricanju prvostepene odluke Radovanu Karadžiću, gdje su gosti u studiju saglasni oko istog stava. Zaključak emisije ostao je da je presuda Karadžiću politička, jednostrana i da ne doprinosi pomirenju.

FTV

Analizom sadržaja emitovanih emisija javnog servisa Federacije Bosne i Hercegovine, uočili smo veoma izraženu jednostranost novinarskog izvještavanja o presudi Radovanu Karadžiću. Ono što ih izdvaja od druga dva servisa, jeste i to da emisije i filmovi o ratnim dejstvima devedesetih u BiH počinju već u osam časova.

Federalna televizija kao prvu vijest na presudu Karadžiću izdvaja njegovu reakciju kao skandaloznu. FTV emituje „prva reakcija Radovana Karadžića na nepravomoćnu presudu Haškog suda koji ga je osudio na 40 godina zatvora je prilično skandalozna“, iznoseći Karadžićevo pitanje da Evropa poslije Pariza i Brisela ne zna protiv koga su se Srbi borili. FTV ističe da je „na taj način ratni zločinac izjednačio sve muslimane, teroriste, sa onima bosanskima nad kojima je u Srebrenici izvršio genocid“.

Također, ono što smo analizom uvidjeli jeste da FTV konstatno ističe da su ratna dešavanja devedesetih bila djelo „udruženog zločinačkog poduhvata“. FTV tokom svih emisija izdvaja reakcije Srebreničana koji su u Memorijalnom centru Potočari pratili izricanje presude Radovanu Karadžiću u Hagu. Srebreničani su u ovim emisijama izrazili razočarenje presuđenom kaznom od 40 godina zatvora, što je emitovano u svim dnevnim prilozima. Neobjektivnost novinara, uvidjeli smo u navodima tokom izvještaja da je „blagom kaznom haški Sud nagradio kreatora srebreničkog genocida“.

ATV

Specijal “Presuda Karadžiću” na ATV-u je emitovan u 13 časova, a zatim su uslijedile reakcije, Centralni dnevnik i ostali program posvećen ovom važnom događaju u BiH i našoj studiji slučaja.

Novinari ATV-a, su nastojali objektivno prikazati situaciju u BiH izdvajajući da su zatvorskom kaznom od 40 godina „nezadovoljni i oni koji su ga smatrali vođom i oni koji su ga prije presude zvali krvnikom“. Također, ATV navodi da presuda dovodi i do nejednakog pomirenja sa prošlošću, te da se hrvatska strana uopšte nije oglasila povodom presude. Također, ATV iznosi cjelodnevne reakcije zvaničnika iz Republike Srpske, Federacije BiH, kao i ambasadora i međunarodnih zvaničnika. Ipak, da je i ATV na nacionalnoj strani govori također isticanje riječi sudije Kvona da je Armija BiH granatirala svoju stranu, te novinar navodi „u prilog ide priznanje sudije Kvona da su bosanske strane pucale na svoje civile i to pod zaštitom UN-a da bi se dodvorile Međunarodnoj zajednici. Što je nakon skoro dvije decenije raznoraznih suđenja Karadžićeva odbrana uspjela

da dokaže. A pravo iznenađenje bilo bi da makar to bude polazna tačka za malo drugačije prebrojavanje i pregrupisavanje u BiH“.

N1

Televizija N1 također sveobuhvatno donosi dešavanja ispred i u Tribunalu. N1 specijalne emisije emituje i retrospektivom od hapšenja Radovana Karadžića i njegovog izručenja Haškom tribunalu. Emisije obrađuju i tok mijenjanja optužnice, te podsjećaju da je prva podignuta 25. jula 1995., a posljednja u oktobru 2009. godine i odnosila se na genocid, zločine protiv čovječnosti i kršenje zakona i običaja ratovanja.

Također, N1 navodi obje strane u reakcijama na presudu, ali se više nego sve ostale televizije bave hapšenjem bivše portparolke Haškog Tribunala Florens Artman, te na taj način dajući na važnosti reakcijama bošnjačke strane. Ova televizija je također emitovala anketu u reagovanju građana iz raznih opština BiH koja su nedvosmisleno suprotna i pokazuju stanje i podijeljenost bh društva.

BN

Televizija BN, svoju specijalnu emisiju o presudi počinje: „Prvostepena presuda prvom predsjedniku Republike Srpske Radovanu Karadžiću je nepravedna i kao takva neće doprinijeti ni pravdi ni istini o događajima na ovim prostorima iz 90-tih godina prošlog vijeka.“

BN je kao televizija već kategorisana kao televizija koja podržava SDS, a čiji je osnivač Karadžić. Novinari u emisijama izdvajaju najviše reakcije predstavnika ove stranke, čime i boji čitav specijalni program.

Kao i ostale televizije i BN prenosi hronološki tok događaja sa suđenja i dešavanja u i pred Tribunalom, ali najviše ističe razočaranost srpske strane „nepravednom i političkom odlukom“.

Diskusija

Analizom smo utvrdili da mediji u BiH veoma rijetko zadržavaju objektivnost, bez obzira da li se radi o štampanim ili elektronskim medijima.

Štampani mediji iz RS vijest o presudi Radovanu Karadžiću plasirali su kao urotu protiv srpskog naroda, te u prvi plan stavljali mogućnost ulaganja žalbe, te naglašavali jednu tačku optužnice po kojoj Karadžić nije kriv. Možemo

konstatovati da su *Nezavisne novine* u izvještavanju o presudi Karadžiću bile najobjektivnije. *Glas Srpske* se posebno izdvojio po tome što su nastojali zauzeti odbrambeni stav prema RS i srpskom narodu, a samim tim i Karadžiću, što je uočljivo i u podnaslovu na naslovnici „Nije bilo genocida u sedam opština". *Pres RS* je bio potpuno etnički obojen, gdje je čak izvrgavao podsmjehu sagovornike. Na ovaj način, uočavamo kršenje Deklaracije o principima postupanja novinara, koja u stavu pet navodi opasnost od diskriminacije, te u stavu šest da su povrede profesije uvrede, kao i stav osam koji kaže da „odgovornost leži u svakom novinaru, ali i medijskom radniku, u samoregulaciji novinarske profesije".

Interesantno je da su štampani mediji iz FBiH daleko neobjektivniji od onih iz RS. Vijest o presudi Radovanu Karadžiću prenijeli su na mnogo više stranica i sa mnogo više komentara i „toplih ljudskih priča". *Dnevni list* i *Dnevni avaz* su čak i u naslovima prikazali neobjektivnost izvještavanja. Primjer *Dnevnog lista* koji plasira naslov „Karadžić trebao dobiti doživotnu kaznu", namećući čitaocima stav kakav treba da imaju prema plasiranoj vijesti. *Dnevni avaz* ide i dalje od ovakvog oblika neobjektivizma, navodeći na naslovnoj stranici „Krvolok kriv za genocid" i nastavljajući tekst pod sličnim naslovom na drugoj stranici. Ovaj dnevni list plasirao je najviše tekstova na posmatranu temu, i možemo utvrditi da se predstavio i kao najneobjektivniji. Plasirani su i naslovi koji pretpostavljaju, osuđuju i optužuju. Specifičnost *Dnevnog avaza* jeste i u tome što sa jedne strane optužuje Radovana Karadžića, a sa druge veliča Nasera Orića koji je također bio optužen za ratne zločine i imenuje ga „herojem odbrane Srebrenice". Također u ovim primjerima vidimo kršenje Deklaracije o principima postupanja novinara gdje su u tekstovima, ali i samim naslovima neutemeljene optužbe, diskriminacija i izvrtanje činjenica. Slično plasiranje vijesti donosi i *Oslobođenje*, gdje Karadžića također nazivaju krvnikom.

Dnevni listovi iz Srbije i Hrvatske su drugačije plasirali posmatrani slučaj. Srpski listovi su na isti dan pažnju, osim na presudu, usmjeravali i na 17 godina od bombardovanja Srbije, a hrvatski na pitanje treće strane i međusobnu tužbu pred istim sudom. *Euro Blic* izdvaja tekst o hapšenju i skrivanju Radovana Karadžića pod imenom Dragan Dabić i time uokviruje svoju tabloidnu politiku. *Večernje novosti,* čija dopisnička redakcija u RS ima veoma sličan stav u tekstovima o presudi kao i novine iz RS, te staje u odbranu srpskog naroda. *Večernji list,* kao hrvatski list, nastoji biti objektivan i prikazivati događaj iz svog ugla, te pominje i da je presuda Karadžiću ujedno i kraj stvaranja velike Srbije. *Jutarnji list* ima mnogo neobjektivnije tekstove od *Večernjeg lista* i izlazi sa novinarskim navodima kao što je „bosanski krvnik" i slično. *Politika,* kao najstariji list na Balkanu, veoma interesantno iznosi činjenice o presudi Karadžiću, pazeći na novinarsku nepristrasnost i vraća čitaoce u istoriju samog zbivanja, ne izostavljajući ni jednu od ranije zaraćenih strana.

Kada su u pitanju javni servisi u BiH, uočili smo da je BHRT kao javni servis BiH najobjektivniji, dok FTV i RTRS odražavaju društvene podjele bh. društva. Analizom smo utvrdili da FTV u emisijama o presudi Radovanu Karadžiću konstantno ima teške povrede profesije u postupcima kao što su izvrtanje izjava, uvrede, nepravde, neutemeljene optužbe i slično. RTRS također slično izvještava, ali štiteći svoj nacionalni interes. Novinari na RTRS-u su prihvatili činjenicu da imaju najveću društvenu odgovornost, te su u svim prilozima nastojali da manje važnim prikažu tačke optužnice po kojima je Karadžić kriv, a istaknu onu po kojoj nije. Uočavamo i kreiranje javnog mnjenja u RS takvog da je Federacija BiH, kao i tužilaštvo u Hagu okrenuto protiv srpskog naroda i da je neophodno da se od takvih stavova RS zaštiti.

Privatne televizije koje su ušle u analizu, su također nacionalno podijeljene. Posebno možemo izdvojiti BN televiziju, gdje novinar nameće svoje, jednostrane zaključke događaja i kao takvog plasira javnosti. Novinar BN-a plasira informaciju da je presuda nepravedna. Također, na primjeru BN-a možemo konstatovati i miješanje stranačkih stavova u izvještavanju i odabiru sagovornika.

Zaključak

Analiza izvještavanja koja obuhvata 24, odnosno 25. mart 2016. godine, o presudi prvom predsjedniku Republike Srpske, Radovanu Karadžiću pred Tribunalom u Hagu, dovela nas je do zaključka da su mediji u BiH etnički, samim tim i nacionalno podijeljeni. Na osnovu toga, svaka od strana plasira isti događaj na način koji je prihvatljiviji za entitet u kojem se medij nalazi i od čije strane je finansiran. Od ove konstatacije ne odstupa ni javni servis BiH.

Neuređenost bosanskohercegovačkog društva oslikava se i na medije, što smo mogli konstatovati tokom analize. Uvidjeli smo da mediji, zavisno od entiteta i nacije kojoj pripadaju, plasiraju iste događaje sa različitim konotacijama.

Analiza je pokazala da mediji iz RS nastoje da kroz izvještaje zauzmu odbrambeni stav prema srpskom narodu i optužuju drugu stranu i Tribunal. Sa druge strane, mediji iz FBiH, prikazuju svoj narod kao žrtvu koja nije dočekala pravdu, konstantno optužujući Srbe. I za jedne i za druge, Haški tribunal nije odradio svoj posao, i ni jedna strana nije zadovoljna. Novinari su se trudili da upravo to nezadovoljstvo istaknu u prvi plan, ne težeći izjavama pomirenja i želji za suživotom u BiH. U takvom ambijentu potpuno je izgubljena funkcija novinara koji treba i mora da bude kritičar društva. “Novinar kao izvještač nestaje, njegovo mjesto nadzora nad procesima u medijskoj realnosti preuzimaju bezlične strukture i mehanizmi moći, vlasnici kapitala i nositelji vlasti. Veći dio djelovanja novinara možemo okarakterisati kao pasivnu preradu informacija” (P. M. Kovačić, 2001:25–44).

Uvidjeli smo da su novinari u 90% analiziranih medija, prekršili Deklaraciju o principima postupanja novinara, te odstupili od istinitosti i tačnosti u izvještavanju. Bosanskohercegovački mediji isti događaj različito interpretiraju. U samim naslovima koje smo istakli vidljivo je različito, ali i tendenciozno poimanje istine različitih, ranije zaraćenih strana. Sa jedne strane Karadžić je junak svog doba, sa druge vladar života i smrti i kao takav je predstavljen čitaocima.

Objektivnosti prilikom izvještavanja, gdje čitalac/gledalac može da zauzme svoj stav o izrečenom, bilo je veoma rijetko. Djelimično objektivne izvještaje tokom analiziranog perioda imali smo u *Nezavisnim novinama* i BHRT-u. Najdrastičniji primjer uticaja medija na podijeljenost društva jeste gdje *Press RS* ističe da je Karadžić bio srpski junak, dok u *Dnevnom avazu* Karadžića karakterišu kao krvoloka koji je ubijao nedužne civile. Različito prikazivanje događaja imamo i u nekim minornijim situacijama, pa tako imamo i prikaz Dnevnog lista koji ističe teskt o pojačanim policijskim mjerama u RS na dan izricanja presude kao opsadno stanje i prisutnost vojske na ulicama, dok u ostalim novinama stoji naslov da nije bilo „dugih cijevi“. Imamo primjer i *Večernjih novosti* koje objavljuju tekst da studenti u Palama i Beogradu prijete buntom, dok je u svim ostalim novinama preneseno da je na Palama tog dana bilo izuzetno mirno i nije se događalo ništa neuobičajeno.

Politička stvarnost svakog društva prepuna je protivrječnosti u čijoj je pozadini borba za vlast i privilegije, nametnuta iz najjačih ekonomskih centara. Zbog toga su mediji ti koji moraju da ponude skalu mogućih rješenja, kanališući stavove, mišljenja i ponašanja u željenom pravcu. “Sasvim je jasno da su mediji i politika u simbiozi, ali se ta simbioza realizuje suptilnim, vješto osmišljenim i diskretnim usmjeravanjima tako da svi zadržavaju utisak pune slobode. Sve dok se komunikacija poruka bude kretala isključivo u jednom pravcu, dok uski krug ljudi, posredstvom masmedija, bude emitovao poruke (bez obzira na njihov sadržaj i intenciju), tj. dok uski krug specijalista bude u stanju, a drugačije nije ni moguće uz sadašnju podjelu rada, jedini sposoban da njima upravlja, mogućnost za manipulaciju masama objektivno će postojati i vršit će se” (E. Vlajki, 1987:137)

Možemo konstatovati da je Deklaracija o principima postupanja novinara, prekršena u 70% njenih stavova, kod 80% analiziranih medija. Utvrdili smo da su samo *Nezavisne novine* i BHRT imali djelimično objektivne izvještaje, dok je prvi stav Deklaracije o poštivanju prava javnosti na istinu i fer komentar i kritiku osporen u 80% analiziranih medija. Stav šest, sedam i osam, prekršeni su u više od 70% izvještaja, kako u štampanim tako i u elektronskim medijima.

Zaključili smo da presudom Radovanu Karadžiću nisu zadovoljni ni srpski ni bošnjački narod, a kroz izvještaje se mogla vidjeti percepcija o ratnim zbivanjima u BiH, čime su mediji punili stupce i minute. Jasno je da mediji u BiH ne doprinose pomirenju među narodima i na ovaj način su jasan generator podjela u bh. društvu.

LITERATURA

Hume, A. (1996), *The New Paradigm for News, Annals of American Academy of Political and Social Science*, Vol. 546, The Media and Politics,

Hunt T., Grunig J. E., (1995), *Tehnike odnosov z javnostmi. Ljubljana*, DZS.,

Jurišić, J., Kanižaj, I. i sur. (2007), *Manipulacija čitateljima – prikriveno oglašavanje u hrvatskim novinama*, Politička misao, Vol. 44 (1),

Grupa autora, (2014), *Socijalna uključenost, diskurs ili novi koncept*, BLC-Besjeda, Banja Luka.

Kanižaj I. (2007),*Opća ispolitiziranost dnevnih novina* – izvještaj Hrvatska, u Vjerodostojnost novina, Malović S. (ur), ICEJ & Sveučilišna knjižara, Zagreb.

Kanižaj, I. (2006), *Manjine – između javnosti i stvarnosti*, ICEJ & Sveučilišna knjižara, Zagreb.

Kunczik, M., Zipfel, A. (2006.), *Uvod u znanost o medijima i komunikologiju*, FES, Zagreb.

Malović S., (2006),*Uticaj globalizacije na novinarstvo*, Sveučilišna knjiga, Zagreb, 2006.

Malović, S., Ricchiardi, S., Vilović, G. (2007), *Etika novinarstva*, Zagreb: Sveučilišna knjižara.,

Obradović, Đ. (2009), *Samoregulacija novinarske profesije na temeljnoj razini*, Medianali, Vol.3,

Poler Kovačič M., (2001) , *Kriza novinarstva kao kriza etike*, Medij. istraž. (god. 7, br. 1-2)

Prodović B., *Uticaj medija na stavove i ponašanje čoveka - Mediji i moralna panika*, Filozofski fakultet, Niš

Ružić, N. (2011), *Senzacionalizam – trend i problem crnogorskih medija*, Kultura, br. 132

Splichal S., Sparks C., (1994), *Journalists for the 21st Century: Tendencies of Professionalization Among First-Year Students in 22 Countries. Norwood*: Ablex Publishing Corporation

Vlajki E., (1987), *Igre društvenog komuniciranja*, Savremena administracija, Beograd,

Summary

Bosnian society is deeply divided and media`s role in that division, even 20 years after the war, is still enormous. Despite establishing of Communications Regulatory Agency and Press Council of BiH wrongly and discriminatory reporting still persists and ethical standards are disregarded. The goal of this work is to point out the media1s influence to division of society in BiH. The case study in the work is analysis of digital and printed media reports on the day when the first president of the Republic of Srpska Radovan Karadzic was convicted (24th march). We will try to present media as tools set to design public opinion.

Key words: media, conviction, public opinion, ethics, society.

Zlatiborka Popov Momčinović*
Filozofski fakultet Pale
Vesna Đurić**
Fakultet političkih nauka Banjaluka

DOI 10.7251/ZRNS1702355P
Прегледни рад

EU DISKURS U DNEVNOJ ŠTAMPI REPUBLIKE SRPSKE

Apstrakt: *U radu je analiziran diskurs dva najčitanija štampana medija u Republici Srpskoj (Glas Srpske i Nezavisne novine) kada je o evropskim integracijama reč. Analizirane su i teme koje se ne odnose samo direktno na integracije, ali imaju evropsku dimenziju budući da utiču na kontekst izveštavanja o procesu pridruživanja BiH Evropskoj uniji. Rezultati analize su pokazali da se o samim integracijama izveštava minorno u odnosu na druge teme i da je problem krize u svojim različitim dimenzijama dominantan. Znatno veća zastupljenost faktografskih novinarskih žanrova u odnosu na analitičke ukazuje na nedovoljan novinarski angažman u izvještavanju i analizi tema iz oblasti integracija, što proizvodi otuđeni diskurs na koji utiče i način na koji zvaničnici EU šalju svoje poruke potencijalnim i zemljama kandidatima.*

Ključne reči: *Evropska unija, evropske integracije, Republika Srpska/BiH, kriza, mediji.*

Uvod

Različite analize, kako u regiji, ali i u samoj EU, ukazuju da se o temi EU integracija izveštava uglavnom ad hoc, bez dubljeg novinarskog uvida u značaj evropskih procesa. Istraživanja ukazuju na logički jaz između novinara, i EU zvaničnika i političara (Sievert, 1998, p. 78), a što se reflektuje i na same građane (npr. nedovoljno poznavanje načina donošenja odluka na nivou EU, slaba izlaznost na izbore za evropski parlament). Takođe, teme se uglavnom nacionalizuju, izuzev u zemljama kao što su Nemačka, Finska (Machill et al, 2006, p. 70), a takav trend „odomaćivanja“ (Shuck et al, 2011, p. 43) je posebno izražen u zemljama koje teže pridruživanju, a što je rečeno i logično i nelogično. Nelogično, jer bi se očekivalo da mediji odgovaraju na potrebe dubljeg i kvalitetnijeg izveštavanja tokom procesa pridruživanja (Kristić, 2015, str. 6). Logično, s obzirom na to da se u fokus tokom ovog procesa stavljaju problemi i potrebe vlastitog društva. No, to ne znači da novinarstvo kao profesija ne treba da pruži širi uvid u smisao i domete evropskih vrednosti i integracija. Imajući u vidu da je Bosna i Hercegovina nedavno podnela aplikaciju za članstvo, potrebno je ukazati kako se i u našem javnom prostoru izveštava o ovoj, i propratnim, ali povezanim temama.

* zlatiborka.popov.momcinovic@ffuis.edu.ba
** profvesna@yahoo.com

Metodologija istraživanja

Predmet istraživanja predstavlja način izveštavanja dva štampana dnevna glasila iz Republike Srpske– *Glas Srpske* i *Nezavisne novine*, kada je o evropskim integracijama, EU i Evropi reč. Toje ujedno i istraživačko pitanje ovog rada jer su ove novine najčitanije u RS i imaju svoja on-line izdanja (puna i kraća).

Problem istraživanja predstavlja svojevrsna nemogućnost razdvajanja tema koje se tiču evropskih integracija od drugih evropskih tema, s obzirom na to da one čine logičnu i kontekstualnu poveznicu, a koja se širi kroz različite diskursne strategije. Stoga su se za potrebe ovog rada i sticanje dubljeg uvida u preovladavajuće diskurse u RS analizirala oba segmenta. Takođe, imajući u vidu da je bh. javni prostor podeljen, da ne kažemo refeudaliziran duž entitetskih/ nacionalnih pa i ideoloških, a i dnevno-političkih šavova, teško je ući u sve propratne diskurse iako se mogu iskristalizovati neke sličnosti.

Ciljevi istraživanja su naučni i društveno-aktivistički. Naučni imaju za cilj sticanje dubljeg uvida u problem istraživanja, kao i dobijanje sistematičnih, naučno utemeljenih i statistički proverljivih podataka. Društveno-aktivistički ciljevi istraživanja treba da ukažu na eventualne manjkavosti postojećih i preovladavajućih načina izveštavanja o evropskim integracijama i uopšte Evropskoj uniji i temama u vezi sa integracijama.

Uzorak istraživanja su činili brojevi *Glasa Srpske* i *Nezavisnih novina* u periodima 1. mart–15. mart, 1. april–15. april, 1. maj–15. maj. U korpus istraživanja su ušli samostalni članci/novinski isečci u ova dva štampana medija u navedenom periodu u svim rubrikama, izuzev kultura, sport, zabava, a koji adresiraju predmet istraživanja. Korpus je obuhvatio 493 teksta[1].

Kada je o metodama istraživanja reč, korištena je kvantitativna analiza sadržaja, tj. analiza dobijenih frekvencija i kvalitativna, tj. metoda izdvojenih primera. Kategorije istraživanja koje su korišćene u radu tiču se dominantnih tema u kontekstu EU integracija i Evrope generalno, kao i novinarskih žanrova. Na osnovu početnog uvida, teme su grupisane radi dobijanja sistematičnijih podataka.

[1] Za razliku od nekih drugih istraživanja, u kojima su se analizirali samo tekstovi koji se direktno tiču EU i integracija, ovde smo se opredelili za pristup gde se takve teme „provlače“ da bismo dobile na „gustini“ s jedne strane, a s druge na uvidu kako se ova tema na dubinskom nivou re/produkuje. I u nekim doduše obimnijim, komparativnim i longitudinalnim istraživanjima se takođe koristio sličan pristup, npr. Machill, M. et al (2006).

Rezultati analize

3.1. Evropa–razvoj, kriza, (bez)idejnost

Već na prvi pogled radi sticanja početnog uvida i operacionalizacije kategorija, može se zaključiti da se u analiziranim medijima problemu EU integracija i generalno EU uglavnom prilazi bez značajnijeg novinarskog angažmana, i da druge teme koje se ne tiču direktno integracija imaju svojevrstan primat–npr. finansijska kriza ili razvoj u EU i njenim pojedinim zemljama, migracije, terorizam, kriminal, sukobi... Stoga je i ovaj aspekt uključen u rad, budući da ova, navodna raznovrsnost, predstavlja kontekst „priče" o integraciji BiH u evropsku porodicu. Jer, uslovno rečeno, ako se EU, Evropa, pojedine zemlje EU često pojavljuju u kontekstu krize, to svakako utiče i na percepciju građana/ki BiH o samim integracijama i ukazuje na fokuse samih novinara/ki, ovdašnjih politika i ne/prilika.

Teme su, radi dobijanja sistematičnijih podataka, operacionalizovane na sledeći način: teme koje se direktno tiču integracije BiH (u pravnom i političkom smislu i kontekstu neophodnih mehanizama); teme koje se tiču krize u EU, Evropi, pojedinim zemljama i u BiH, ali u Evropskom kontekstu (migracije, kriminal, ekonomski problemi, terorizam...); teme koje adresiraju razvoj (opet u različitim segmentima i na različitim nivoima, istim kao u slučaju teme br. 2); teme koje se tiču evropskih vrednosti i standarda.

Kada je o samim integracijama BiH u EU reč, ova tema je bila podzastupljena u odnosu na druge teme, s izuzetkom vrednosti i standarda ako ih uzmemo u direktnom smislu, tj. u jasnom evropskom kontekstu (Grafikon br. 1). Npr., u analiziranom periodu u maju, tema integracija je u *Glasu Srpske* bila zastupljena kada uzmemo korpus u obzir u 13,4% slučajeva, a u *Nezavisnim novinama* u 13,6% slučajeva, pri čemu treba istaći da je u Nezavisnim novinama bilo ukupno više tekstova u kojima su bile prisutne gore navedene teme te se radi o manjem procentu u relativnom smislu (u *Glasu Srpske* 52 teksta, a u *Nezavisnim novinama* 96). U martu i aprilu je bilo više tekstova, verovatno zbog vremenske bliskosti aplikacije za članstvo, te je ukupno u analiziranom periodu u oba medija objavljeno skoro 11 % članaka koji se direktno odnose na integracije[2].

Generalno gledano, tj. kad se analizira sam sadržaj tekstova, glavni naglasak je stavljen na problem tzv. mehanizma koordinacije koji je doveo i do nesuglasica između dva entiteta. Većina tekstova koji se direktno tiču integracija kao procesa se odnosio na problem ovog mehanizma, a koji su se često nalazili

[2] Manji procenat u ukupnom smislu kada je o integracijama reč je dobijen zbog većeg prisustva drugih tema u celokupnom korpusu.

i na samim naslovnim stranicama. No, novinari uopšte nisu čitaoce dublje upoznali o samom problemu–npr. šta konkretno znači mehanizam koordinacije. Uglavnom su, uslovno rečeno, paušalno prenosili izjave zvaničnika iz Republike Srpske, a delimično i iz Federacije BiH. Uzrok se verovatno može naći u tome što koordinacija zahteva i prenos nadležnosti sa entiteta na državu, a što je nepopularna mera u Republici Srpskoj. Ona se takođe zaloupotrebljava od bošnjačke strane radi unitarističkih ciljeva koji se ne retko sakrivaju pod plaštom širih, građanskih vrednosti. Stoga se tema integracija dobrim delom etnificirala. Da je ova tema bitna i da predstavlja svojevrsnu igru moći, ukazuje i činjenica da su tekstovi sa ovom tematikom bogatije opremljeni–u gro planu su slike političara, posebno iz Republike Srpske (premijerke RS, predsednika RS). Izjava, npr. ministra pravde RS, „prvo nadležnost pa apelacioni sud" ukazuje da je tema koja se tiče nadležnosti entiteta u EU integracijama prioritetna (Nezavisne novine, 5. maj 2016, str. 5). Utoliko više što se najava referentnog teksta našla i na naslovnoj stranici sa fotografijom ministra. No to ne znači da srpski političari nisu davali i šira gledišta. Tako je npr. predsednik Republike Srpske ukazao na potencijalne opasnosti po bh. poljoprivredu[3] zbog vizne liberalizacije kao preduslova EU integracijama, a na sličnom fonu se oglasio i član radne grupe za EU integracije iz RSa[4]. No, političari iz RS-a su uprkos navedenim problemima nedvosmisleno izražavali i posvećenost Republike Srpske integracijama i na potrebnu saradnju sva tri nivoa vlasti[5].

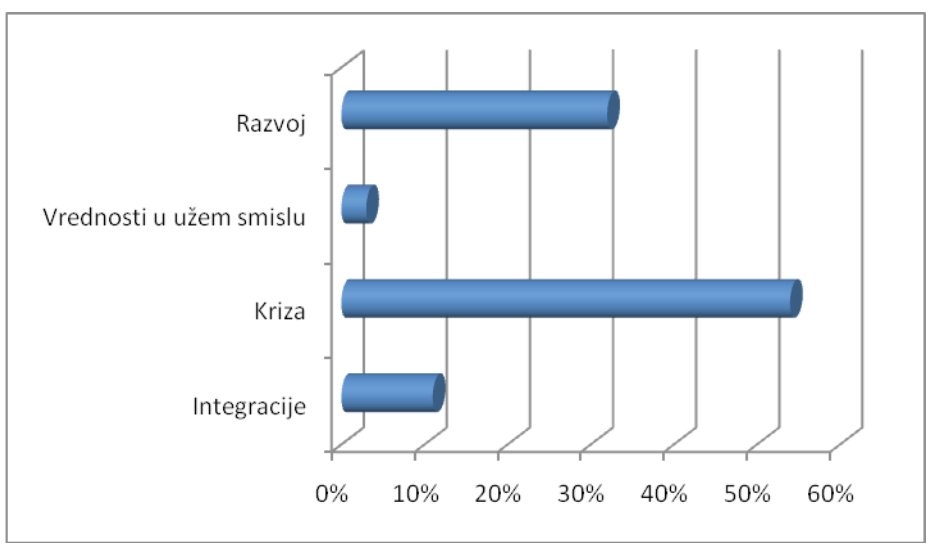

Grafikon br 1. Distrubicija frekvencija tema u analiziranom periodu

[3] *GS*, 6. mart, str. 6: „Mlijeko ne teče dalje od Hrvatske".

[4] *NN*, 8. april, str. 4; GS, 6. mart, str. 2: „Srpska ne menja stav, loš pravac pregovora".

[5] *GS,* 8. mart, str. 3; *NN,* 8. april, str. 4.

Ono što je specifikum je da, kada se npr. sami predstavnici tj. političari iz EU uključe u ovu temu (posebno kada je reč o Nemačkoj, ili pak nemačko-britanskoj inicijativi) tada se u priču o integraciji adresiraju i šire reforme (pravne, političke, socio-ekonomske– npr. problem viška zaposlenih u javnom sektoru, diskriminacija na više nivoa...)[6] no broj ovih tekstova je zanemarljiv. Od konkretnih reformi se adresirala reforma pravosuđa– npr. formiranje Vrhovnog suda na nivou BiH ali se o toj temi pisalo izvan konteksta ljudskih prava tj. (evropskih) vrednosti u koje svakako spada adekvatna zaštita ljudskih prava. Uglavnom se izveštavalo u kontekstu prenosa nadležnosti, a ne efikasnijeg i pravednijeg sudstva, a na šta ukazuje i navedeni tekst i stavovi funkcionera Republike Srpske.

Sve ovo ukazuje da pojam integracije i medijski način izveštavanja o njima služi tome da se u gro plan stave bh. politički zvaničnici, bez dubljeg upoznavanja čitateljstva sa samim procesom, a što predstavlja oblik elitističkog izveštavanja. Izuzetak koji potvrđuje pravilo predstavlja tekst, objavljen u *Nezavisnim novinama* 7. aprila 2016. godine. Najava teksta data je u krupnom planu i na naslovnici: „BiH nema ni kadrove da ispuni upitnik EU!“ U samom tekstu se detaljnije opisuje ovaj proces, što je pojačano kroz primer susedne Srbije koja je odmakla u pregovorima i koja je npr. dobila 2483 pitanja, razvrstana u 6 anexa i 33 poglavlja.

Generalno govoreći, bez obzira na navedeni izuzetak, ovakvom jednom, uslovno rečeno, nejasnom načinu izveštavanja doprinose i prenesene izjave određenih društvenih i političkih aktera. Npr. izjava predsednika Udruženja poljoprivrednika: „Narod se ne može prodavati zbog ulaska u EU“ (N*ezavisne novine*, 30.04.-2.05., str. 5), a koju je *Glas Srpske* posebno izdvojio, za razliku od *Nezavisnih novina*, gde se ova izjava smestila u šire elaboriran problem naših poljoprivrednika.

No, tema EU integracija se ipak i banalizuje, čemu svedoči i preneta izjava Visokog predstavnika da je neophodna saradnja svih društvenih aktera, spremnost na šire reforme, a u kojoj nije bilo ničeg konkretnog izvan ovih opštih mesta (*Glas Srpske*, 5. maj, str. 3.). Gotovo identično odzvanja i njegova pohvala BiH za aplikaciju u članstvo, objavljena u istom listu (6. maj., str. 3).

Druga tema tiče se krize. Kriza u svojim različitim segmentima apsolutno dominira kao glavna tema, bez obzira o kojim je aspektima krize reč (ekonomskoj, finansijskoj/fiskalnoj, izbegličkoj, pretnjama od terorizma, vrednosnoj[7]). U maju u *Nezavisnim novinama* kriza je bila prisutna u čak 57, 5% analiziranih tekstova[8], a u *Glasu Srpske* u 42%, s tim što razlika u procentima između ova dva glasila proizlazi iz većeg broja tekstova u *Nezavisnim novinama* u odnosu na *Glas Srpske*.

[6] *NN,* 7-9. maj, str. 2: „Njemačka zabrinuta zbog zastoja BiH“.

[7] Ovu ćemo dublje elaborirati kada budemo govorile o temi „vrednosti“.

[8] Što ne znači da nisu u npr. jednom istom tekstu bile prisutne i druge teme.

U aprilu, pak, u *Glasu Srpske* kriza se „provlačila“ , tj. adresirala u 50 % tekstova, a u *Nezavisnim novinama* u njih 59 %, a u martu skoro 2 % više u oba glasila.

Imajući u vidu da Evropsku uniju već duži niz godina pogađa ne samo ekonomska već, uslovno rečeno, i vrednosna kriza, to se odrazilo i na pojedine segmente izveštavanja. Tako se i u kontekstu odnosa BiH i EU/Evrope manje govorilo o razvojnim projektima, a više o problemima sa kojima se suočavaju npr. naši poljoprivrednici zbog susreta sa EU tržištem. Iako stoji, a na šta je ukazao i predsednik Republike Srpske, da je potrebno zaštiti, domaću poljoprivredu, nije nigde navedeno kako bi se to konkretno uradilo[9]. No, ono što je ipak pozitivno je da se čuo i sam glas poljoprivrednika, što ukazuje da EU diskurs nije skroz otuđen[10] (*Nezavisne novine*, 30. april–2. maj). Kriza se nekad paradoksalno prepliće i sa temom razvoja, tako što se izlazak iz krize u EU u ekonomskom i finansijskom/fiskalnom smislu ističe kao spor[11]. I dalje, tako što se kada je o razvoju kao posebnoj temi reč uglavnom govori u pomacima u određenim zemljama, određenim granama industrije, često automobilskoj, nekim preduzećima, npr. proizvodnja obuće u Portugalu koja je inovativna i pravi izazov jeftinim, a nekvalitetnim kineskim proizvodima, a što je opisano gotovo na pola strane uz fotografiju (*Nezavisne novine*, 5. maj., str. 22), ali skoro nikako na nivou EU. No, kriza ipak dominira. Govori se o gubicima nekih industrijskih i uslužnih delatnosti (Pad akcija Francuskog telekoma (NN., 5. april, str. 23), kompanije plaćaju danak eventualnog izlaska Velike Britanije iz EU (NN, 5. april, str. 22), gubici italijanske avio-kompanije Al-Italia tokom 2015; loš početak godine za nemačku avio-kompaniju Lufthansa; prezaduženost građana Hrvatske[12]; pljačka veka u Hrvatskoj[13], štrajkovi u Grčkoj[14]; kriminal u EU; hakerski napadi u pojedinim zemljama[15], strah od novih terorističkih napada[16]...).

Priče i izveštavanja o krizi su obično udarnije i opremljenije. Tako je npr. 4. maja u *Glasu Srpske* velikim slovima napisano: „Posustaju najjače privrede“ a što daje preteći prizvuk. A sličan odjek ostavlja i naslovna stranica iz istog lista i propratni tekst na pola strane: „Evropa ne zaboravlja teže reforme“[17]. Izlazak

[9] Npr. činjenica da na nivou BiH ne postoji jedinstveno Ministarstvo poljoprivrede.

[10] Ovo je utoliko značajnije što istraživanja u regiji ukazuju da su građani minorni sagovornici kada je reč o problemima EU integracija (Donev, pr. Krstić, 2015: 11).

[11] *NN*, 30. april-2. maj

[12] *NN.,* 4. maj, str. 24.

[13] *NN., 5*. april (naslovna strana).

[14] *NN,* 6. maj, str. 18.

[15] *NN.* 1. mart, str. 11. U ove napade su inače uključeni i državljani BiH, a radi šverca droge i piraterije.

[16] „Strah od novih napada“ (*NN,* 5. maj, str. 17); „Džamije pod prismotrom“; „Čiste metro od migranata“ (*NN,* 3. maj, str. 14); „Beč strahuje od terorista sa Balkana“ (*NN,* 9. i 10. april, str. 3).

[17] *NN,* 3. maj, str. 5.

Velike Britanije iz EU se tumači i kao „katastrofa za nauku[18]“. A preteći prizvuk ima i tekst objavljen o sukobima u Nagorno-Karabahu, gde se takođe ukazuje i na „zamrznute“ konflikte koji svaki čas mogu da eskaliraju (Krim, Kipar, Basarabija, Južna Osetija)[19].

Ono što svakako dominira kada je o krizi reč je tzv. migrantska kriza. Ovakvi tekstovi su gotovo uvek bogatije opremljeni bez obzira na novinarski žanr– uglavnom imaju fotografije. Na fotografijama se indirektno ukazuje na ljudsku patnju (npr. slike dece, roditelja i dece) ili se pak migranti prikazuju kao obezglavljena grupa koja i ne komunicira nikakve emocije. Migrantska kriza se, kada je o vestima kao novinarskom žanru reč, najčešće situira u probleme pojedinih zemalja (sukobi zbog migranata u Francuskoj[20], referendum u Mađarskoj o migrantima[21], ideološka previranja u Nemačkoj[22]...), a u izveštajima se govori o ovom problemu i u širem EU kontekstu, u koji je često uključena Turska. Poslednja je radi ustupaka i da bi dobila bezvizni režim sa EU prihvatila određene sporazume o raspoređivanju, tj. vraćanju izbeglica u Tursku. Time je fokus manje na ljudskoj patnji, a više na odnosima kako između EU tako i drugih država koje su na izbegličkoj ruti[23]. U *Nezavisnim novinama*, 5. maja je preneseno da će zemlje EU koje odbiju da prime izbeglice platiti kaznu od 250. 000 EU, te se humanitarna katastrofa (na žalost) „prevodi“ u novac, kao navodno univerzalni ekvivalent u Marksovom smislu poimanja, a što novinar uopšte ne apostrofira niti problematizuje.

Migranti kao ranjiva grupa tako pružaju različiti prostor za različito delovanje, ali i izveštavanje (npr. Pariz: Sukobi zbog migranata[24]; Njemačka: Pokrštavanje migranata[25]; Mađarska: Referendum o migrantima; Balkan rekao „ne“ izbjeglicama[26]; BiH: Migranti na prevaru žele preko BiH u EU[27];

[18] *GS,* 11. mart, str. 16.

[19] *NN.,* 6. april, str. 17.

[20] *NN,* 4. maj, str. 15.

[21] *NN, isto*

[22] Kao što je uspon desničarsko populističke stranke AFD– Alternativa za Njemačku (*NN,* 4. maj, str. 15).

[23] U *Nezavisnim novinama,* se čak navodi da Turska radi određenih ustupaka i pogodnosti (kao što je ukidanje viznog režima) od strane EU treba da ispuni 72 uslova, među kojima se pored poštivanja ljudskih prava i sloboda posebno naglašava priznavanje Kipra (*NN,* 4. maj, str. 15.). S druge strane, i Turska ističe svoje zahteve, npr. na Samitu o migrantskoj krizi u Briselu: Turska od EU traži još novca i članstvo (*GS.,* 8. mart, str. 16) a što ukazuje da se migrantska kriza koristi i u geopolitičke i druge svrhe.

[24] *NN,* 5. maj, str. 18.

[25] *GS,* 2. mart, str. 16.

[26] *GS,* 10. mart, str. 14.

[27] *GS,* 2-3. april

Slovenija: Slovenačka policija „pljačka“ izbjeglice[28]; Šok u Danskoj: Izbjeglice neće na selo[29]...). Novinari će svakako izveštavati o ovakvim temama, no ono što je simptomatično je da se ovakve kontroverzne teme ne elaboriraju šire, već jednostavno prenose u formi agencijskih vesti koje su praćene senzacionalističkim naslovima. Jer, na stavove i na način izveštavanja o migrantima utiču ekonomski, kulturološki i sigurnosni faktori koji se mogu ukrštati na različite načine i u kontekstu dispariteta i asimetrija unutar same EU (Botrić, 2016, pp. 10, 11).

Priče o razvoju često se obrađuju faktografski kao vesti koje pružaju samo elementarne podatke, dok su priče o krizi obično udarnije i opremljenije. Tako je npr. 4. maja u *Glasu Srpske* velikim slovima napisano: „Posustaju najjače privrede“ a što takođe daje preteći prizvuk. Priče o izlasku iz krize se uglavnom tiču stanja u nekim pojedinim granama industrije u pojedinačnim zemljama EU (telekomu, automobilskoj industriji, avio-kompanijama). No i one kao da se potiru time što se kao po pravilu nakon pozitivnog primera ističe i primer ekonomskog pada, pretnje kolapsom i sl. Razvoj se inače više smešta u nacionalne, a ne evropske dimenzije, a što može biti i odraz nemogućnosti Evrope da izađe na kraj sa krizom. A kriza, pri tom nosi i neke globalne prizvuke i teži širenju[30].

Razvoj bh. društva odn. nekih njegovih segmenata u kontekstu EU se povezuje kroz pojedine priče– npr. da je Prijedor grad budućnosti EU, i da jedini u BiH ispunjava ISO standarde[31] (bez pojašnjenja šta su ti standardi); Rast izvoza iz BiH u EU: Sektor namještaja beleži uspehe[32]. Ali i kroz nejasna i neizvesna obećanja investiranja u našu zemlju[33], pri čemu su neka ipak konkretizovana[34]. A problemi koje naše društvo ima u kontekstu evropskih standarda– npr. zastarevanje slučajeva na sudovima, bolja zaštita medijskih i drugih sloboda (npr. povodom Dana slobode medija) su potpuno izbačeni van EU okvira što ukazuje i na nedovoljnu posvećenost EU integracijama ne samo medija, već i političara i drugih aktera čije se izjave prenose ili samo preuzimaju u određenim kontekstima i prilikom određenih dešavanja.

Kada je o evropskim vrednostima reč one predstavljaju široku lepezu ideala, ideja, standarda te su se uslovno rečeno i zbog te svoje šarolikosti našle u *Glasu Srpske* u 42,3% slučajeva, a u *Nezavisnim Novinama* u 57,6% slučajeva (u odnosu na celokupan korpus[35]). Vrednosti nisu odvojene od standarda– npr.

[28] *GS,* 2. mart, str. 14.

[29] *NN,* 7. april, str. 17.

[30] *GS,* 7.april, str. 16: „Američki lobi sprečava saradnju EU i Rusije“.

[31] *NN,* 30. april- 2. maj, str. 8.

[32] *GS,* 7, 8, 9. maj (trobroj), str. 11.

[33] Isto

[34] *GS,* 1. mart: „Bratunac: Italijani pokreću seosku privredu“; *GS*, 5. april, str. 3: „Zeleno svetlo za kredit“;

[35] Opet s naznakom da su se u jednom tekstu kao jedinici analize mogle naći različite teme.

određene aktivnosti u nekim EU zemljama i u BiH radi prevencije pušenja, detekcije karcinoma, zaštite okoline. No, kada se govori o vrednostima kao takvim, ono što se može uočiti je da su se u svom izvornom, evropskom značenju pominjale u svega 3% slučajeva u analiziranom periodu. Najviše su se pominjale povodom 9. maja- Dana Evrope koji se obilježava i kao Dan pobede nad fašizmom. U oba glasila se izveštavalo o obilježavanju ovog dana, kako u EU tako i u BiH, ali su se našla i upozorenja tipa „Stari kontinent na raskršću". Ovaj dan je iskorišten i za etnička „potkusurivanja", tako što se npr. antifašizam stavio u direktnu korelaciju sa srpstvom od strane političara iz RS, a što su mediji nekritički preneli (NN, 10. maj., str. 4). Posebno je kontroverzna prenesena izjava gradonačelnika Sarajeva povodom 6. aprila, Dana oslobođenja grada: „Mi smo ovdje u Sarajevu pobijedili fašizam, ali čini mi se da Evropa i svijet nisu"[36]. No ni ova izjava nije problematizovana. Još jedan primer „etničkog" korištenja evropskih vrednosti je slučaj pretučenih srpskih zatvorenika u Zenici na Varskrs, gde su političari isticali da je neophodno da BiH poštuje evropske vrednosti i standarde, tj. ljudska prava zatvorenika da svoju kaznu služe što bliže rodbini i prijateljima[37].

Kriza evropskih vrednosti se svakako detektuje i u zemljama članicama, ali izvesno ne na senzacionalistički način (gde su glavni akteri mediji) ili na dnevnopolitički (gde su glavni akteri političari), a što je npr. slučaj u tekstu iz 8. marta objavljenog u *Glasu Srpske* (str. 16) a gde se navodi „da se osnivači EU danas okreću u grobu". No, jedan od problema je i to što u današnjem kontekstu nije moguće razdvojiti gde počinju mediji, gde politika i obratno (v. Mujagić, 2013). Reč je o svojevrsnom uzajamnom bacanju u mrežu, a što je sjajno opisano u knjizi „Politika kao spektakl" na primeru odnosa u regiji i blokiranja pristupa u EU susednim zemljama uz pomoć medijskog spina koji služi produbljivanju i širenju podela MI- ONI (Isto, str. 54–55).

Pozitivan primjer su ekološke teme i uopšte zaštita životne sredine kao univerzalna vrednost koja nije bila izložena direktnoj „kontaminaciji", uprkos opasnoj zagađenosti planete. Naprotiv, i aktivisti i političari pa i novinari u propratnim tekstovima su ukazivali na važnost da se ovim problemima pristupa odgovorno. Izuzetak pak predstavlja tekst objavljen u Nezavisnim novinama u kojem se prenose procene EU zvaničnika da klimatske promene mogu odneti 2,2 biliona evra![38]

U BiH društvu se, pak, mnoge vrednosti (npr. sloboda medija, specifičnost ljudskih prava) pominju usput, bez ikakve angažovanosti novinara, a često i van EU konteksta, kao što je npr. bio slučaj sa obeležavanjem Dana slobode medija[39].

[36] *NN,* 7. april, str. 8.

[37] *NN,* 4. maj, str. 7: „Srbi traže da kazne izdržavaju u RS".

[38] *NN,* 6. april, str. 22.

[39] *NN,* 4. maj, str. 6: „Građani najviše vjeruju medijima". Iako se u tekstu referira na istraživanje nemačke fondacije *Friedrich Ebert,* u kojem je ukazano da da je

Neka specifična ljudska prava, kao npr. prava dece sa autizmom[40] su stavljena u kontekst obilježavanja ovog dana (!), bez prikaza realnog stanja i ugroženosti ove marginalne grupe[41]. Povodom 1. maja, praznika rada, se uglavnom izveštavalo na socrealistički način i van okvira ljudskih prava. Naslov novinskog i sadržaj propratnog članka objavljenog u *Glasu Srpske* (7, 8, 9. maj, str. 16) „Ideja jedne EU države bila iluzija" bez jasnije elaboracije, bez uključivanja različitih stajališta ukazuje na „prikrivenu" pristrasnost, bar kada je o navedenom tekstu reč. I navodna, suvoparna nepristrasnost u pomalo taksativnom načinu izveštavanja ukazuje da se ovom pitanju prilazi na neprofesionalan, pa i društveno neodgovoran način.

Glas Srpske i Nezavisne novine -ima li razlika u izveštavanju ?

Nisu uočene bitne razlike između tema i načina izveštavanja u ova dva glasila, s tim da je u *Nezavisnim novinama* bilo više tekstova (ukupno 321 tekstova) u odnosu na *Glas Srpske* (ukupno 172). U *Nezavisnim novinama* tekstovi su takođe bogatije opremljeni, ima više izveštaja, a prisutni su i komentari koji na kritički način valorizuju ponašanje naših političara u EU kontekstu. U *Nezavisnim novinama* je tako objavljena kolumna u kojoj je ukazao na neophodnost da naši političari promene modele ponašanja pri čemu se indirektno ukazivalo i na evropske modele i standarde[42]. Takođe, u još jednom komentaru satirično je ukazano da bi naši političari rado u EU, ali po vlastitim standardima[43]. U *Glasu Srpske* je, pak, objavljena sporna kolumna o migrantima, koji po svaku cenu traže „kartu" za Evropu"[44], dok je u kolumni „Evropski aršini" ukazano na neprincipijelnost EU prema Republici Srpskoj, ali i BiH[45]. Kolumne koje, radi dobijanja sistematičnijih podataka nisu razdvojene od stavova i komentara pružaju okvir za dublje promišljanje o pojedinim temama i problemima, ali su endemično prisutne (v. Grafikon br. 2).

BiH „dostigla granicu zemalja koje se svrstavaju u djelimično slobodne", nisu navedene nikakve druge evropske sintagme niti poređenja.

[40] 1. april je inače Međunarodni dan autizma.

[41] *GS,* 5. april, str. 9: „Pjesmom i plesom podržali drugare".

[42] *NN,* 30. april- 2.maj., str. 5.

[43] *NN,* 8. april, str. 13.

[44] *GS,* 2. i 3. april, str.4: „Migranti".

[45] „Svako bi trebao da sarađuje sa svima, barem nas na to Evropa uvijek upozorava...Ili za BiH i Srpsku uvijek važe neka posebna pravila koja neki mijenjaju od situacije do situacije". *GS,,* 9. i 10. april, str. 4: Komentar dana: „Evropski aršini".

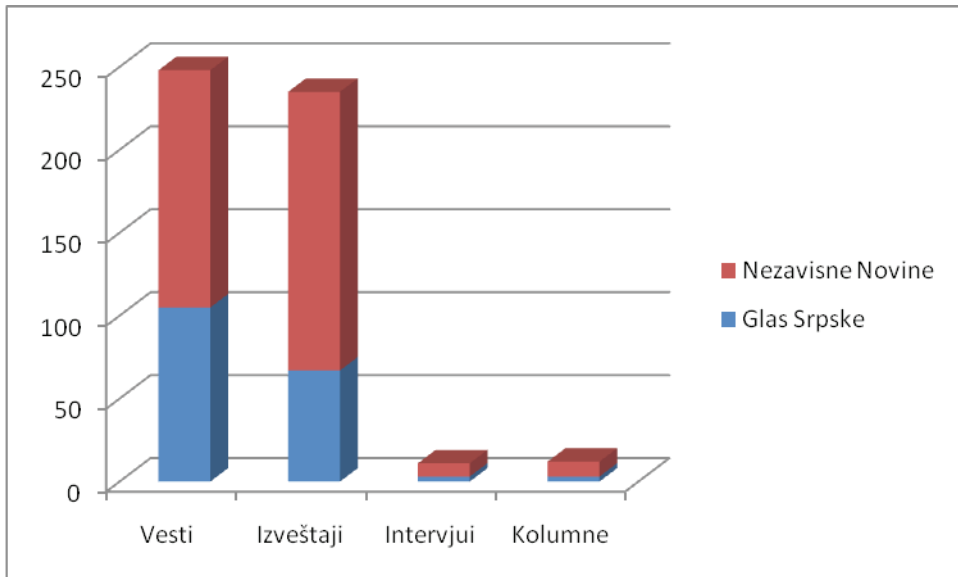

Grafikon br. 2. Zastupljenost osnovnih novinarskih žanrova u *Glasu Srpske* i *Nezavisnim Novinama*

Uprkos tome, čitaoci su o ovim temama često informisani preuzimanjem agencijskih vesti i izveštaja, što ukazuje da nemamo „svoje" novinare osposobljene da se bave ovom temom. Od novinarskih žanrova preovladavanju vesti i izveštaji, ali su, kao što je navedeno u oba žanra uglavnom izvori agencije. No, za takvo stanje nisu krivi samo mediji i političari, već i način na koji evropski zvaničnici komuniciraju sa zemljama aplikantima, a što stvara svojevrstan začarani krug. Poruke nekad imaju i preteći prizvuk: „BiH otvoren put u EU, nova šansa možda tek za deset godina"[46], „ Jul rok za hvatanje voza za EU"[47], „Vigemark: Članstvo u EU nije poklon"[48] ili pak eufimistički obećavajući[49]. Da bi se navedeni začarani krug razbio, potrebna je kritička svest na različitim nivoima, uključujući i one društvene teme koje se ne mogu uvek direktno personifikovati odnosno operacionalizovati, što ne znači da mediji ne trebaju da ukazuju na ovakve protivrečnosti.

Umesto zaključka

Kao što se često ističe, „proizvodnja" vesti o Evropskoj uniji smatra se složenom i višeslojnom. Novinari često ne razumeju komplikovane i nedovoljno

[46] *GS,* 11. maj, str. 2-3
[47] *GS,* 12. maj, str. 3
[48] *GS,* 9. mart, str. 2
[49] *GS*, 15. april, str. 2: „Podržan put BiH ka EU".

transparentne procedure donošenja odluka u glavnim političkim institucijama EU o kojima izveštavaju (v. Bijsmans & Altides, 2007). Činjenica da ni naši novinari npr. nisu pružili dublji uvid u probleme koji se odnose na mehanizam koordinacije, potvrđuje ovu tezu, a na koju je ukazano u uvodu i problemu istraživanja, kao i samoj analizi. Na medijsko izveštavanje o EU utiču i drugi faktori, kao što su politički sistem jedne zemlje i dominacija proevropskih ili evroskeptičnih političkih snaga, zatim uređivačka politika medijske kuće, ali i „novinarski napor koji se ulaže u pokrivanje događaja ili teme, izvori finansiranja, istraživanje i primena kriterijuma selekcije vesti" (de Vreese, 2001, p. 287). Kao što ističe Ruk, „u svetu ne postoji ni jedna druga organizacija koja funkcioniše kao EU.... Složenost i obim političkih i zakonskih instrumenata kojima se stvara medijska scena mogu izazvati pometnju" (2011, str. 52). Medijima se pri tom često zamera da „doprinose izopačavanju sveta" kroz svoje načine i igre izveštavanja, pri čemu su i sami, bar kada je o EU reč uhvaćeni u igru koju ne razumeju (isto, str. 230).

To su svakako aspekti koji nisu mogli biti obuhvaćeni ovim radom, ali koji pružaju okvir za neka druga istraživanja. Iako su EU vrednosti i institucije u krizi, nedovoljno i često površno izveštavanje o njima svakako produbljuje ovu krizu i pruža okvir za polovičnu opredeljenost i polovične reforme koje ova zemlja treba, sa ili bez Evropske unije. Istraživanja Direkcije za Evropske integracije su pokazala da građani BiH smatraju u 95% slučajeva da i javni i komercijalni mediji o EU temama izveštavaju dnevnopolitički i senzacionalistički (Živković, 2012). Jedan od razloga je i u način na koji evropski zvaničnici komuniciraju i daju svoju podršku evropskom putu BiH[50], a na šta naši mediji i ne mogu da utiču. Ova podrška nekad ima načelan, nekad konkretan prizvuk, a nekad i polu-pretećі[51].

Stavovi javnosti (pa i političkih elita i medija) u Republici Srpskoj i Federaciji BiH su značajno različiti u mnogim pitanjima pa i kada je riječ o integracijama, ali „činjenice pokazuju da je BiH u proteklih nekoliko godina znatno ozbiljnije krenula u pravcu evroatlantskih integracija što je, slično iskustvima zemalja istočne Evrope, postavljeno kao nužna faza u procesu pridruživanja Evropskoj uniji" (Milutinović, 2016, str. 327). Kočnica su svakako i međuetnički odnosi[52], ali i sukobi u „vlastitim redovima"[53] uprkos načelnoj privrženosti i opredeljenosti za evropski put BiH i Republike Srpske[54].

[50] *GS,* 15. april, str. 2: „Podržan put BiH ka EU" .

[51] *G.S,* 11. maj, str. 2-3: „BiH otvoren put u EU, nova šansa možda tek za deset godina".

[52] *GS,* 13. maj, str.5: „Evropski put koči Sarajevo".

[53] *GS,* 1. mart, str. 2: „Ivanić priznao štetu za Srpsku"; *NN.,* 2. mart, str. 2-3: „Kuliminirao verbalni rat u Banjoj Luci u vezi sa usaglašavanjem mehanizama koordinacije između BiH i RS: Ivanić rješenje prepušta Cvijanovićevoj"

[54] *GS,* 8. april, str. 3.

LITERATURA

Bijsmans, P. & Altides, C. (2007). Bridging the Gap between EU Politics and Citizens? The European Commission, National Media and EU Affairs in the Public Sphere. European Integration, 29(3), 323–340.

Botrić, V. (2016). Attitudes Towards Immigrants, Immigration Policies and Labour Market Outcomes: Comparing Croatia with Hungary and Slovenia. Croatian International Relations Review, XII (76), 5–28

De Vreese, C. H. et al (2001). Framing Politics at the Launch of the Euro: A Cross-National Comparative Study of Frames in the News. Political Communication, 18(2), 107–22.

Kristić, A. (2015). Izveštavanje o Evropskoj uniji u informativnim programima nacionalnih radio stanica u Srbiji. Communication and Media Journal, 34, 5–28.

Machill, M. et al (2006). Europe-Topics in Europe's Media. The Debate about the European Public Sphere: A Meta-Analysis. European Journal of Communication, 21(1), 57–88.

Milutinović, M. (2016). Politički diskurs izbliza. Banjaluka: Nezavisni univerzitet.

Mujagić, N. (2013). Politika kao spektakl. Bacanje mreže u susjedov ribnjak: Sarajevo: Heinrich Böll Stiftung

McNair, B. (2011). An Introduction to Political Communication. London and New York: Routledge

Ruk, R. (2011). Evropski mediji u digitalnom dobu. Beograd: Clio.

Sievert, H. (1998). Europäischer Journalismus. Theorie und Empirie aktueller Medienkommunikation in der Europäischen Union. Wiesbaden: Westdeutscher Verlag.

Schuck, A. et al (2011). Party contestation and Europe on the news agenda: The 2009 European Parliamentary Elections. Electoral Studies, 30, 41–52.

Živković, Z. (2012). Mediji u BiH: Senzacionalizam prije EU. Radio Slobodna Evropa. Preuzeto sa http://www.slobodnaevropa.org/a/mediji-u-bih-izmeu-senzacionalizma-i-eu/24616857.html. Datum pristupa: 15. 09. 2016.

Ostali izvori:

Глас Српске (1.март-15.март 2016; 1.април-15.април 2016; 1.мај-15-мај. 2016)

Nezavisne novine (1.mart-15.mart 2016; 1.april-15.april 2016; 1.maj-15-maj. 2016)

Zlatiborka Popov Momčinović
Vesna Đurić

EU DISCOURSE IN THE REPUBLIC OF SRPSKA DAILY NEWSPAPERS

Summary

In this work, the discourse of two most significant newspapers in Republic of Srpska has been analyzed, referring to the issue of EU integration. Other topics that have European dimension have been addressed and analyzed as well, taking into account their influence to the context of media coverage of BIH accession to EU. The results of the analysis have shown that media report about EU integration is negligible, and that issue of crisis in its various dimensions is prevalent. Also, the prevalence of factographic over the analytical media genres proves the lack of professional engagements of journalists in covering EU issues, which produces alienated discourse. It is further petrified by the way how EU officials send their messages to the candidate and potential candidate countries.

Keywords: European Union, EU enlargement, Republic of Srpska/ BIH, crisis, media.

Зоран Јевтовић*
Зоран Арацки
Универзитет у Нишу
Филозофски факултет
Ниш, Србија

DOI 10.7251/ZRNS1702369J
Прегледни рад

ПРЕОБРАЖАЈ КОМУНИКАЦИОНЕ ПАРАДИГМЕ У СВЕТУ ДИГИТАЛНИХ МЕДИЈА [1]

Апстракт: *Овај рад бави се настанком медијацентризма, као трансформисаног облика симболичког идеолошког, маркетиншког и психолошког деловања којим се моделује јавност. Под утицајем деловања усмерених и обликованих пропагандних слика и информација, током одређеног времена и унутар одређеног простора, таргентирани аудиторијум прихвата наметнуте мисаоне обрасце као истините слике стварности, укидајући им или потпуно мењајући претходни смисао. У таквим околностима долази и до промена традиционалне комуникацијске парадигме.*

Аутори доказују да трансформације јавних медијских система, необуздана комерцијализација електронских медија, појава монопола у новинарским индустријама и централизација извора информисања заправо повећавају шансу политичких елита за наметање сопствене воље, а тиме и за управљање јавним мњењем. Алтернатива таквом следу догађаја у медијској сфери јесу друштвене мреже и сличне дигиталне платформе које омогућавају да се дискусијом и дијалогом искажу и другачија гледишта и интерпретације.

Кључне речи: *политичко комуницирање, пропаганда, теорија користи и задовољстава, дигитализовани интерфејс, пажња.*

УВОД

Технолошка револуција је у великој мери преобликовала живот савременог друштва, јер растући број медијских порука у дигиталном окружењу све више утиче на емоције, навике, обрасце вредности и мишљења грађана. То значи да је са глобализацијом, конгломеризацијом и мултикултурализмом унутар умрежених заједница, политичких процеса

* zoran.aracki@filfak.ni.ac.rs

[1] Рад је настао у оквиру реализације пројеката: број 179008, који реализују Универзитет у Београду, Факултет политичких наука, и Универзитет у Нишу, Филозофски факултет и број 179074, који реализује Центар за социолошка истраживања Филозофског факултета у Нишу, а финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

и друштвених покрета настао нови облик моћи, разорнији и погубнији од свих претходних (идеолошка, економска, религијска...), јер форсира промене којима се управља и контролише свест других.[2] За разлику од кондигне моћи засноване на претњи казном или компензацијске моћи која се реализује адекватном наградом за жељено поступање, сада се невидљиво промовише *кондиционирана медијска моћ*, заснована на промени веровања и образаца мишљења оних које треба потчинити. Тако се процеси васпитања и образовања личности из породице, школа, са факултета и сличних образовних институција измештају у свет медијске стварности и реклама, нудећи идеолошке и политичке конструкте у складу са интересима партија на власти, док се културне и моралне вредности снижавају како би се оправдало постојеће стање.

Џон Кенет Гелбрајт [John Kenneth *Galbraith*] уочава да у таквим друштвима имплицитно расте моћ уверавања (убеђивања),[3] па се огромне количине енергије и новца улажу у развој алатки и техника за распростирање комуникационе моћи. Нагло гомилање моћи у институцијама масовног комуницирања видљиво је кроз улогу професионалних комуникатора који у процесу продукције селектују и рангирају теме од јавног интереса, што је постулирано теоријама о чуварима капија (*gatekeeping theory*) и успостављања дневног реда (*agenda setting theory*). Увиђајући значај монопола у сфери јавног мишљења медијски власници максимизирају профите и додатно проширују своју позицију у ширем политичком простору, вршећи „централизацију контроле над медијским садржајима“, истичу Стивен Чафи и Мириан Мецгер [Chaffee & Metzger, 2001]. Концентрацијом власништва у рукама неколицине могула, они постају утицајни центри моћи и контролори информативне понуде, чиме стичу и могућност да усмеравају јавно мњење.[4] Тако проток информација бива све једносмернији и контролисанији, иако је ова констатација у супротности са доминантним наративима о медијском плурализму и демократичности. Јавни простор је препун магловитих и засењујућих података који прикривају суштину. На пример:

“САД имају импресивну мрежу масовних комуникација: 1.700 дневних новина, 11.000 ревија, 9.000 радио и 1.000 тв-станица, 2.500 издавача

[2] Моћ у даљем раду тумачимо као „релациони капацитет који друштвеном актеру омогућава да асиметрично утиче на одлуке других друштвених актера у складу са сопственом вољом, интересима и вредностима“ (Кастелс, 2014: 31).

[3] Гелбрајт констатује како је „имплицитно кондиционирање веома моћна сила деловања на људе и њихове поступке и понашање“ (1987: 30).

[4] Републикански председнички кандидат Доналд Трамп 13. новембра 2016. јавно је оптужио мексичког милијардера Карлоса Слима, већинског деоничара у “Њујорк Тајмсу”, да је овај дневник ставио у функцију пропаганде његове противкандидаткиње Хилари Клинтон. “Они нису новинари – они су корпоративни лобисти”, изјавио је Трамп (Танјуг, 15. октобра 2016).

и седам филмских студија. Када би свако од средстава имало само једног власника, укупно би било око 25.000 различитих медијских погледа. Та импресивна бројка у потпуности би гарантовала широк спектар политичких и социјалних идеја… Али, у САД нема 25.000 различитих власника. Данас, 50 корпорација поседују највећи део медија. Педесет жена и мушкараца који су на њиховом челу могли би стати у мало већу собу. За ове особе се може фигуративно казати да сачињавају Приватно министарство за информисање и културу" (Bagdikan, 1997:134).

У међувремену, број битних играча постао је још мањи: *Mather Jones magazin* објавио је крајем 2006. да осам медијских корпорација доминира тржиштем вести у САД (Disney, AOL – Time Worner, Vicom, General Electric, News Corporation, Yahoo), док неки истраживачи тврде да их је и мање.[5]

Слична оцена вреди и за друге државе, јер се број власника утицајних медија свуда смањује, што индиректно значи и кризу различитих погледа и мишљења на одређене догађаје. Илуструјмо тврдњу искуствима из транзиционе Србије, у којој су под мантром „изласка државе из медија" у процес приватизације ушла 73 локална и регионална медија. При томе, чак, 20 је угашено, 19 има неизвесну судбину и близу је нестанку са медијске сцене иако су запослени стекли право на бесплатне акције, док су 34 прешла у руке неколико породица које се повезују са странкама на власти.[6] На улици је остало више од 1.200 новинара, при чему је са јавне сцене уклоњена свака дебата или критички тон који не би пријао уху власти! Тако долазимо до својеврсног парадокса: у умреженом друштву смањује се демократски капацитет медија чији статистички број расте, али је и власника утицајних медија све мање? Јавна реч отуда постаје све униформисанија, јер су извори информација све ближи властима, чиме се угрожава новинарска објективност пошто ослањање на званичне изворе помаже настајању парцијалних, замагљених и идеолошки пристрасних информација. Ако разликујемо политику као процес одлучивања од политике као процеса представљања уочићемо како са растом конфликтности и конкурентске демократије медијска пажња постаје центар комуникацијског деловања, а управљање перцепцијама стратешка менаџерска вештина.

[5] Амерички истраживач медија Шах [Shah] ту убраја само пет компанија, закључујући: "*мање играча, мање слободе*!" (Shah, 2009). Марк Стивенс [Mark Stevens], с калифорнијског државног универзитета наводи "да пет гигантских издавача контролише штампане медије, других пет компанија производи филмове и не више од три човека контролишу електронске медије" (Stevens, 2003).

[6] Статистика пуно скрива и открива. Податак да у Привредном регистру Србије постоји 1.379 јавних гласила, од чега је 107 телевизијских и више од 350 радио-станица сигнализира на плурализам, али већина емитера усмерена је на музичке и забавне програме, док су мејнстрим медији већином под контролом владајућих странака или њој блиских особа.

Предмет овог рада је настанак *медијацентризма* као трансформисаног облика симболичког идеолошког, маркетиншког и психолошког деловања којим се моделује јавност. Циљ је промена комуникацијске парадигме тако што ће након деловања усмерених и обликованих пропагандних слика и информација током одређеног времена и унутар одређеног простора таргетирани аудиторијум прихватити наметнуте мисаоне обрасце као истините слике стварности, укидајући им или потпуно мењајући претходни смисао. Трансформацијом јавних медијских система, необузданом комерцијализацијом електронских медија, појавом монопола у новинарским индустријама и централизацијом извора информација расту шансе политичких елита да наметањем сопствене воље и интереса управљају јавним мњењима, док друштвене мреже и сличне дигиталне платформе остају као алтернативни канали цивилног друштва да дискусијом и дијалогом искажу своја гледишта и интерпретације. Задатак нашег рада је да укаже на специфичне везе између нових медијских технологија и значења која се њима посредују, стварајући нове комуникативне праксе и обрасце!

ИНТЕРАКТИВНОСТ И АКТИВНА УЛОГА ПУБЛИКЕ

У савременом окружењу медији бројним каналима комуникације нуде друштвену конструкцију стварности, што значи да је производња значења одређених појава, процеса и догађања резултат медијских наратива од којих у све већој мери зависи и наше сазнање. У трци за брзином и рејтинзима новинарство често форсира површност и сензационализам, објављујући непоуздане и непроверене информације чије последице могу бити несагледиве. На пример, када британски таблоид „Дејли мејл“ (19.9.2015.) на насловној страни објави причу своје новинарке Сју Рид како су „српски полицајци уз помоћ паса вратили мигрантску колону са пута ка Немачкој натраг ка Загребу“, разуђени и полуобразовани аудиторијум не увиђа да је реч о словеначкој полицији, док грешка служи демонизацији државе која тврдоглаво промовише хуманост ка избеглицама! Када британски министар спољних послова Филип Хамонд изјави да руско и иранско мешање у решавање сиријске кризе јача позиције тзв. „Исламске државе“, портпаролка руског Министарства спољних послова Марија Захарова констатује да је то „опасан гамбит“[7] дезинформација, праћен истинским информативним ратом на друштвеним мрежама. Медијатизација терористичких активности

[7] *Гамбит* је назив отварања у шаху у којем једна страна, ради што бржег развоја фигура и освајања центра, успоравања развоја противничких фигура или само у сврху заоштравања игре, жртвује обично пешака, али некада и јачу фигуру како би постигла победу!

праћена фалсификовањем стварности лако може прерасти у политичку кампању или пропаганду, што је претња демократским токовима.

Монопол традиционалних медија у пољу манипулација више није тако чврст, јер их грађани посредством друштвених мрежа све брже и лакше разобличавају. На пример, након експлозија на бриселском аеродрому „Завентем“ (нешто пре осам сати 22. 3. 2016. године) водећи белгијски медији су већ у 9 сати и седам минута приказали наводни снимак са камера за надзор, желећи да покажу ефикасност својих безбедносних служби. Међутим, видео-снимци које су објавиле велике медијске куће *Derniere Haure* и *La Libre* показивали су детаље терористичког напада на међународни аеродром Домодедово у Москви који се догодио јануара 2011.[8] У монтажи је уклоњен део карактеристичног ентеријера, обрисан руски говор, измењени датум и време, па је прилог пропагандно-манипулативног карактера требао да демонстрира снагу Европске уније која тако брзо реагује. Из једне грешке срља се у другу, па се гледаоцима нуди и снимак терористичког напада на станицу метроа Мелбек, при чему видео материјал преузимају *Си-Ен-Ен* и други светски медији. Слика је такође лажирана: коришћен је снимак терористичког напада у Минску 2011. године, али су у гро плану лица жртава која одражавају осећај патње и бола.[9] Ужасавајући снимци почели су да се шире друштвеним мрежама, али је убрзо захваљујући њима превара откривена, тако да су званични медији ућутали!

У дигиталном окружењу процес масовне комуникације заснива се на потребама и реакцијама публике која се са технолошким променама и сама битно трансформисала. За разлику од усидреног и монолитног аудиторијума окупљеног око телевизијских апарата и радио-уређаја сада је публика диференцирана према специјализованим садржајима, у чијој реализацији и сама може да учествује. Некада пасивни конзумент захваљујући модему и бројним мрежама добио је могућност да постане стваралац порука или барем активни учесник у комуникацијском ланцу, што захтева нове нивое медијског образовања и писмености. Дистанца више није као што је била, људи добијају технолошке алате којима поруке могу да интерпретирају у

[8] Види: Michel Chossudovsky : *Media manipulation*: *More Fake Video Reports of the Brussels Terror Attacks*/Global Researsh – Centre for Research on Globalization, 23.3.2016.

[9] Истраживачи са немачког Универзитета Еранген из Нирнберга, Института за информатику „Макс Планк“ и Универзитета Станфорд из Калифорније тренутно развијају програм манипулације изразом лица у реалном времену као специфичног оружја пропагандног рата (*Face2Face: Real-time Face Capture and Reenactment of RGB Videos*). Веб камерама и дигиталном технологијом се омогућава пренос израза лица снимљене особе у реално време тако што се деформисањем зуба или усне дупље ре-ренди̇ре (синтетизује) лице жртве, тако да мимиком у потпуности подражава стварну личност.

својим значењима и интересима, што је суштински преображај. Направићемо кратко поређење са Канетиевом [Canetti] причом о штапу.

„Кад се сломила грана у руци, настао је штап. Помоћу њега је човек могао држати непријатеља на одстојању...Човек је њиме ударао, оштрио га је да би направио копља, савијао га је и везао (у лук)...Али, упркос свим тим преображајима, штап је увек остао оно што је био у почетку: средство којим се ствара размак“.[10]

Тако је и са медијима: нове технологије грађанима нуде прилику да не буду само подређени примаоци информација, већ и субјекти комуникације! Међу карактеристичним особинама сваке социјалне интеракције издвајамо *персонализованост*, као последицу дигитализације са којом је појединац истовремено корисник и креатор медијских садржаја. Међутим, дистанце нису укинуте, јер наметнута култура хегемонизма, тржишне оријентације и приватизације медија води опасности потенцијалне колонизације информативног простора у којем ће сви говорити исто! Отуда данас расту инфотејмент и таблоидни садржаји, јер се величањем забаве смањује критички отпор јавног мњења. У пољу идеологије и политичког маркетинга само се модификују технике уверавања, па политичке партије, парламенти и владе ангажујући спин мајсторе, пр-компаније и разне лоби агенције гледају како да планирају, обликују, реализују и контролишу реалност, а не како да реализују програмске циљеве које су у кампањама обећавале.

Постепена селидба традиционалних медија на мреже,[11] почела је средином деведесетих година прошлог века, појавом интернет вести, да би се убрзо пренела и у сферу других електронских садржаја. Међутим, револуција је настала тек са процесима премоделирања публике, која је привучена самом могућношћу да уместо пасивног конзумента постане активни креатор јавног комуницирања решила да трајно промени страну. Зато дигиталне платформе нису обична технолошка конвергенција, како се многима чини, јер оне индукују нове учеснике у јавном животу. Социјалне мреже, на пример, преобликују публику медија, пошто све већи број младих људи своју аутономију испољава кроз неповерење ка наративима званичних медија. Њима је јасно да традиционална парадигма подупире постојећи друштвени поредак, укључујући и ширење теорије дневног реда која промовише *хегемонску идеологију*, вршећи утицај на пропагирање идеја актуелних политичких елита! У дигиталном окружењу комуникација

[10] Kaneti, E. (1984.): *Маса и моћ*, Zagreb: Grafički zavod Hrvatske, стр. 175.

[11] Термин *селидба* не би требало да буде схваћен у смислу да су класични медији одлучили да напусте простор у коме су настали друштвеним мрежама, већ да они равноправно егзистирају у оба света – и у стварном и у виртуелном. Термин *селидба* употребљен је да би нагласио да су масмедији са собом на мреже донели свој „пртљаг“, али и да се он само уклопио у нови „декор.“

постаје вишеканална и мултимодална, што значи више различитих извора информација и више интерактивности у преношењу садржаја. Нови корисници истовремено прате програм телевизије, проверавају електронску пошту или читају СМС-ове, четују или слушају музику, при чему желе да сами управљају својим временом. Прелазак са масовног на мрежни облик друштвеног комуницирања су моделирали Давид Доминго и сарадници [Domingo et al., 2008], креирајући модел којим се комуникација представља као синергија карактеристика комуникације у малим заједницама и организованог, институционализованог масовног комуницирања. Ови аутори поред субјеката комуникације, указују на још два битна сегмента комуникационе ситуације: социјални контекст у целини (облик друштвеног организовања, нормативни поредак, културне стандарде и вредносне обрасце) и специфичности техника коришћених у процесима комуницирања (примарне и секундарне технике комуницирања).

У савременом друштву снадбевање медијским садржајима задовољава две примарне димензије: економску и политичку, али и мноштво секундарних рефлексија: идеолошку, религијску, психолошку, културолошку, дезинтегративну, конфликтолошку и сл. Дигиталне технологије су у човеково окружење донеле кодирање у интерфејсима који синтетизују податке и искуства, али и измењене конвенције представљања стварности. Урођени у виртуелни свет углавном, млади корисници живе у мноштву нумеричких представа и програмираних значења, при чему семиотички кôд није неутрални механизам преноса садржине, већ важно средство утицаја који се производи и дистрибуира.

ПРОМЕНА ПАРАДИГМЕ

У актуелним дешавањима у свету две речи су кључне: промене и прилагођавање! У политичкој сфери суштина је у обема, јер управљање било којим друштвом подразумева моћ господарења информацијама; једном речју одлучивати о начинима јавног представљања. Шта је вредност унутар неке заједнице дефинишу поруке и слике које допиру у свест маса, што значи да све остале моћи, укључујући и државну, зависе од тога у шта грађани верују, односно шта прихватају али и против чега имају отпор? Сви медијски системи по вокацији информишу, обавештавају, едукују и забављају, али савремене комуникацијске парадигме уграђују елемент друштвеног надзора, са филтрираним обрасцима идеолошког уверавања. То значи да одређени друштвени проблеми постају јавни тек процесом медијског тематизовања, при чему редакције усмеравањем фокуса презентације битно утичу на степен друштвене пажње (agenda setting), мењајући или оснажујући

постојећа уверења, ставове и судове аудиторијума. Теоретичари уочавају како се „растући јаз између богатих и сиромашних прикрива усмеравањем и надором информација које спектакуларношћу, емоцијама и сензацијама привлаче пажњу реципијената“ (Јевтовић, 2015: 1583). У мноштву промена изгубила се негдашња какофонија у интерпретирању стварности, држава је испустила хијерархијску дистрибуцију моћи, па је и видокруг постао много суженији!

Прерасподела моћи проистекла је из нове диоптрије медијског размишљања у којем више није важан сам догађај, личност или процес о којем се извештава, већ начини интерпретације који ће се користити у стварању преовлађујуће слике (наратива, конструкције). Национална држава у глобалном друштву не може да намеће своја правила, већ је принуђена да их преузима од других, што у сфери комуникација значи да су вредносни обрасци, судови и значења стигли из великих глобалних центара. Све већи број информација у јавном простору резултат је обрађених саопштења за јавност или спинованих порука диригованих из партијских штабова, од портпарола и сличних служби, које креирају јавно мњење. Корпоративно-комуникациона моћ се постепено шири планетом тако што медијско-маркетиншки систем користи као полугу за богаћење мањине, док грађани постају све сиромашнији и разочаранији. Поплава фикције о учешћу медија у друштвеној демократизацији краткорочно производи одушевљење, али након транзиционог отрежњења схвата се да је у пракси само дошло до функционалне замене, у којој је суверенитет државе замењен суверенитетом тржишта.

Идеја да медији служе *јавном интересу* оснажује се митом о грађанском новинарству, али се прикрива да оно због недовољног активизма реципијената нема скоро никакву снагу утицања на јавно мњење. Интернет и дигиталне платформе радикално су трансформисале обрасце симболичке потрошње, технолошки им омогућавајући да заобиђу контролу корпоративних и идеолошких чувара. Селећи се са аналогних на дигиталне, кабловске и сателитске платформе; са телевизије на мобилне телефоне; са књига и штампе на онлајн издања, блогове и друштвене мреже они су сачували демократски потенцијал, али да би добили друштвену моћ морају да изграде нову публику. У друштвима под комуникацијским монополом све информације су идентичне или сличне, док у демократским преовлађују разноликост и критичност! Пристајући на клијентелистички однос са онима који их плаћају (чије интересе заступају) медији не скривају да нису ништа друго до посао (бизнис), сами себе називајући индустријама. Власници медија ангажујући уредничке тимове као вратаре информативних капија, али и истраживаче јавног мњења који анализирајући тржишта применом теорије користи и задовољстава врше индиректни утицај на новинаре обезбеђујући да

само вести које су у складу са политиком медијске куће имају пролаз [Lewis, Kaufhold & Lasorsa, 2010]. Слика стварности се медијски кôдира, па је тако глобални друштвени систем промењен у складу са новим технолошким и симболичким детерминантама.

Привидно све већи избор информација прикрива хегемонски утицај на човеков ум, па са новим медијима почиње необјављена битка за пажњом сваког човека. Новинарство које је некада чинило јавну арену у којој се расправљало о разноврсним питањима од јавног интереса, водећи друштвеном дијалогу или барем компромису, уступа место клијентелистичком уверавању јавности. Што је нижи степен образовања аудиторијума, неразвијенија демократска традиција или присутнија ауторитарна свест – то ће манипулативни ефекти бити израженији. Комерцијализација и тржишна битка умањили су аутономију редакција, али и осиромашили ресурсе информативних редакција, што таблоиде и забаву уздиже на врх гледаности (читаности). Отуда менаџерске, дистрибутивне, оглашивачке и промотивне функције избијају у први план, концентришући се око профита као најзначајнијег мерила успешности.

ЗАКЉУЧНА РАЗМАТРАЊА

Јасно разликујући глобализам од процеса глобализације, уочавамо како преовлађујући утицај *политичке економије* у нарастајућој комуникационој парадигми мејнстрим медија води ерозији критичког новинарства, јер под евидентним утицајем маркетинга или политичких интереса све мањи број власника медијских центара дистрибуира свакодневно наметнуте представе о друштвеним појавама, проблемима и личностима. Невидљиви савез између најбогатијих и најутицајнијих гуши демократију, јер са даљом комерцијализацијом медијских садржаја постепено мењамо вредносне обрасце, тако да популизам, демагогија, сензационализам, тривијалност, слава и начини представљања постају важнији од јавног интереса и истраживачких приступа журнализму. Велики капацитети и доступност комуникацијских канала теже придобијању сагласности циљане и све фрагментарније публике, при чему медијски дириговано тематизовање симулира јавну дискусију и плурализам. У шуми информација и привида о њиховом богаству слабе се демократски капацитети јавне сфере, јер водећи медији заступају интересе корпоративног капитализма и владајућих партија. Комуникацијска моћ се организује посредством раширене мреже привидно самосталних медијских организација, које убедљивошћу и усмереношћу информација прете настанком новог тотализаризма. Низ нових технолошких алатки и платформи заснован на интернету и мрежним комуникацијама само

увећава потенцијал комуникационе моћи, јер утицањем на друге можемо мењати и њихова понашања. Јирген Хабермас [Jürgen Habermas] је упозоравао на долазак оваквих појава: све ређе расправе оних који суверено знају (па су стога упућени на истину), све мање аргументације и анализе, а све више заједничких подухвата новца и моћи образлаганих неинтелигентним и веома прозирним *пропагандним* мотивима.

„Док у једном случају на координацију деловања утиче снага језичког споразумевања, која ствара консензус, то јест енергије повезивања коју поседује језик сам, у другом случају ефект координације остаје завистан од утицаја који актери преко не-језичких радњи врше на ситуацију делатности и једни на друге“ (Habermas, 2002: 75).

Моћ политике ставља се у службу похлепе економије, док разум посустаје пред колонизацијом на делу.

Дигитални медији су једина шанса за опстанак демократије, јер умреженом комуникацијом производе дигитализовани интерфејс нудећи шансу обичном човеку да својим ангажовањем смањи контролу процеса политичке комуникације. Технологија масовне самокомуникације временом ће развити иницијативу код креативних појединаца и група који(е) ће створити нову публику са другачијим садржајима и разноврснијом понудом информација. То не значи да ће манипулација у медијима нестати, али ће медијски писменијом публиком бити отежана јер ће се лакше препознавати!

ЛИТЕРАТУРА:

Bagdikan, B. (1997): *The Medua Monopoly*, 5th Edition, XIV - XVI, Beacon, Boston.

Domingo, D., Quandt, T., Heinonen, A., Paulussen, S., Singer, J. B. & Vujnovic, M. (2008): „Participatory journalism practices in the media and beyond: An international comparative study of initiatives in online newspapers“. *Journalism practice*, 2 (3), 326-342.

Galbraith, J. K. (1987): *Anatomija moći*, Zagreb: Stvarnost.

Habermas, J. (2002): *Postmetafizičko mišljenje*, Beograd: Beogradski krug.

Chaffee, S. H. & Metzger, M. J. (2001). The end of mass communication? *Mass communication & society*, 4 (4), 365–379.

Chossudovsky, M. (2016): *Media manipulation*: *More Fake Video Reports of the Brussels Terror Attacks*/Global Researsh – Centre for Research on Globalization

Јевтовић, З. (2015): „Криза демократије и утицај корпоративног новинарства“, *Теме*, часопис за друштвене науке, бр. 4, Ниш: Универзитет у Нишу.

Kaneti, E. (1984.): *Маса и моћ*, Zagreb: Grafički zavod Hrvatske.

Кастелс, М. (2014): *Моћ у комуникацијама*, Београд: Клио

Lewis, S. C., Kaufhold, K. & Lasorsa, D. L. (2010): Thinking about citizen journalism: The philosophical and practical challenges of user-generated content for community newspapers. *Journalism Practice,* 4 (2), 163–179.

Shah, A. (2009): *Medua Conglomerates, Concentratuon of Ownership*, Global Issues, www.globalissues.org/article/159/media-conglomerates-mergers-concentration-of ownership

Stevens, M. (2003): *Freedom of the Presss*, www.faculty.ncwc.edu/mstevens/410/410ect09.htm

Zoran Jevtović
Zoran Aracki

THE TRANSFORMATION OF COMMUNICATION PARADIGM IN THE WORLD OF DIGITAL MEDIA

Summary

Transnational, multi religious and multicultural planetary surrounding more and more functions via interactively networked audience gathered around contents that form their opinion. The hierarchy importance of social occurrences determine sophisticatedly the orientation of media consumers, who in accordance to the theory of benefit take the contents that satisfy their personal needs. The authors in this perceive the potential of communication changes because ostensibly the greater number of information choice hides the hegemony influence on their attention. In the sphere of ideology and political marketing, the technique of political parties, parliament and government reassurance are redesigned, in the way that in accordance with their aims and program capacities they plan, form, realize and control the reality.

Making the difference between the policy as a process of decision making from the process of presentation, the authors point to the increase of

conflict and competitive democracy in which media attention becomes the center of communication activity. The patterns of symbolic expenses are radically transformed and are moved from analogue to digital, cable and satellite platforms; from television to mobile phones; from books and press to online editions, blogs and social networks… The great capacities and accessibility of communication channels tend to obtain the approval of target and more fragmented audience, whereas media guided thematizing simulates the public discussion and pluralism. Instead of dialogue and critical reasoning, the auditorium is drugged by tabloids and sensational contents, filled with kitsch and trash, violence and propaganda, in time changing the aesthetic and ethic patterns. The authors point to silent change of communication paradigm noting how digital media, by networked communication produce digitalized interface, and offer to ordinary man the chance to reduce and control the process of political communication.

Драгана Рашевић*
Универзитет у Бањој Луци
Факултет политичких наука
Студијски програм новинарства и комуникологије

DOI 10.7251/ZRNS1702381R
Оригинални научни рад

НОВЕ ВРИЈЕДНОСТИ И ОРИЈЕНТАЦИЈЕ КОНЦЕПТУАЛНОГ ОКВИРА МЕДИЈСКЕ ПИСМЕНОСТИ

Апстракт: *Концептуални оквир медијске писмености подразумијева општи радни оквир који треба да буде концептуална подршка за координацију активности различитих актера за постизање нове свијести о медијима с циљем утврђивања значаја и утицаја медијског садржаја у свакодневном животу и развијања компетенција неопходних за кориштење комуникационих технологија. У раду се анализирају промјене у стратегији медијске писмености, сфере и актери медијске писмености те њени главни контексти: лични, породични, формално образовање, медији и грађани. Конкретизују се нови трендови у медијској писмености, као и њен концептуални оквир. Представљени резултати емпиријског истраживања о односу појединца и његових индивидуалних медијских компетенција потврђују важност личног контекста медијске писмености.*

Циљ рада је да укаже на промјене у стратегији медијске писмености које су се одразиле на све нивое медијског образовања. Констатује се да су за подизање нивоа медијске писмености, поред медијског контекста, важни и процеси у оквиру личног, породичног и образовног контекста, а лични контекст се издваја као примарни.

Кључне ријечи: *медијска писменост, медијско образовање, лични контекст медијске писмености, концептуални оквир медијске писмености.*

Увод

Медијска писменост, која се најчешће дефинише као способност приступа, анализе, вредновања и креирања медијског садржаја, као и учешћа у јавном комуницирању помоћу медија (Потер [Potter], 2015), основа је концепта писмености за 21. вијек. У већини европских земаља, медијско образовање се изучава у школама и спроводи се медијско образовање одраслих. У Босни и Херцеговини тај процес још није започео. „У Босни и Херцеговини не постоји нити продискутована и прихваћена дефиниција медијске писмености нити значајније истраживање о тој теми нити развијен механизам за праћење стања медијске писмености грађана“ (Тајић, 2013:

* drrasevic@gmail.com.

51). Постоје појединачна истраживања научних радника о тој теми (Воћкић Авдагић, 2006; Рашевић, 2016; Тајић: 2013; Чичкушић: 2015; Ибрахимбеговић Тихак: 2015), али не и интересовање државних институција, медијске индустрије, цивилног друштва и приватног сектора за медијско образовање грађана Босне и Херцеговине. Такође, значајне су и активности и дјеловања *Internewsa* у Босни Херцеговини с циљем започињања јавне дискусије медијске писмености у БиХ и њеног унапрјеђења.

За разумијевање дјеловања медијске писмености, потребно је схватити обим и степен развијености медијског система, али и све факторе који утичу на коначну перцепцију медијске поруке. То, свакако, нису само медији. Као прво, важан је контекст, који мора да се посматра као низ ситуација груписаних под специфичним оквиром који произлази из формалне или неформалне институционализације, укључујући и различите актере. Ови контексти су у распону од отворених и флуидних, као што су лични и породични контекст, до више формализованих, као што су образовање и, коначно, медијски контекст. У сваком случају, свака област је специфична и може се посматрати као подручје на којем појединци обављају одређене активности које укључују медијске компетенције.

Табела 1: Сфере и актери медијске писмености (Перез Торнеро и Варис[Perez Tornero and Varis], 2010: 47)

Контексти	Учесници	Надлежности	Процеси
Лични	Одрасли Дјеца и млади	Индивидуалне и личне способности у кориштењу медија и ИКТ	Услови приступа и кориштења индивидуалног развоја вјештина
Породични	Родитељи и старатељи Дјеца и млади	Способност одабира кориштења медија и ИКТ и медијског образовања Способност колективног учења кроз медије и ИКТ	Кућни услови приступа и кориштења медија кроз породичне активности које подразумијевају заједничко кориштење медија

Формално образовање	Законодавци и власт	Надлежности за регулативу и санкције у области комуникација и медијске писмености	Услови приступа и кориштења ИКТ у оквиру наставних планова и програма медијског образовања и медијске продукције
	Наставници и едукатори	Институционалне и колективне компетенције наставника у области одгоја и медијског образовања	
	Родитељи и старатељи	Личне компетенције родитеља и личне и професионалне компетенције наставника и старатеља	
	Студенти	Компетенције колективног учења и образовања	
Медији	Законодавци и власт	Компетенције у политици медијског образовања и медијској политици	Медијска регулатива и промовисање јавних овлаштења и учешћа
	Компаније	Компетенције у промовисању медијског образовања	
	Професионалци	Надлежности у политици медијског образовања	
	Јавност (публика)	Колективне компетенције у медијској писмености	
Грађани	Удружења	Надлежности за развој, спровођење и евалуацију пројеката медијског образовања	Услови грађана за регулацију и учешће у промоцији медијског образовања; индивидуалне компетенције и учешће
	Појединци		
		Грађанске компетенције	

У сваком од ових контекста, појединци или институције комуницирају поштујући конвенције оквира комуникације. Учесници комуникације (актери) размјењују информације у контексту који има одређену врсту обрасца комуницирања којем се појединци прилагођавају. Различити нивои знања у оквиру овог модела комуницирања дио су комуникативне компетенције. У сваком контексту у којем учествују појединци, можемо разликовати нивое медијске писмености. Неке од ових компетенција су директне или транзитивне, док су неке индиректне или непрелазне. На примјер, способност препознавања значења неке слике је прелазна компетенција, док је тумачење слике непрелазна.

Када се говори о процесима, мисли се на активности и токове који се јављају међу актерима у одређеном контексту, у оквиру њихових компетенција. Неки од тих процеса су једноставни, као што су приступ медијима и њихово кориштење, али су увијек динамични. Други су, међутим, засновани на правилима, представљају планиране и експлицитне активности. Очигледно, обје врсте процеса су повезане. Покрет медијске писмености одвија се у овим контекстима и успоставља специфичне процесе који утичу на развој посебних стратегија.

Контексти имају важну улогу у стратегији медијске писмености. Лични контексти су неформални и подразумијевају сферу индивидуалног свакодневног искуства са медијима. Овдје појединци стичу знање и формирају личне ставове самостално или развијају већ стечена знања и ставове. Претпоставља се да овдје појединци имају већ развијене преференције и мотивације, као и личну медијасферу (Џолс [Jolls], 2008).

Породични контекст, у најширем смислу, обично је главни оквир у којем се дијеле медијска искуства и догађаји и гдје се одређују основна правила вредновања медијског садржаја, још током дјетињства. Управо због тога је овај контекст веома важан (Силверстон и Хирсч [Silverstone and Hirsch], 1992). Родитељи или старатељи покушавају да наметну дјеци свој модел кориштења медија, јер су они ти који одређују услове кориштења медија, расправљају о медијском садржају и тумаче га, доносе одлуке у вези са куповином, одлучују о простору у којем медији могу да се користе у кући, критикују медијски садржај, разговарају о стиловима и трендовима представљеним у медијима, расправљају о избору програма. Породица тако постаје рано царство у којем се стиче основна стратегија медијске писмености и њен утицај може бити одлучујући и у каснијем периоду.

Формални образовни контекст представља простор гдје су учење и настава институционализовани. То је, заправо, простор наставног плана и програма медијског образовања. Предавач подучава и подстиче активности учесника, користећи медије и говорећи о медијима. За то су, свакако,

потребне вјештине и компетенције. Ово је област у којој се изучава медијско образовање уз помоћ информационо-комуникационих технологија и медија, који треба да су доступни у школи.

Медијски контекст је домен, обично, у оквиру јавне сфере и нема много утицаја на друге контексте – било да су лични, породични или образовни. Чине га медији, јавност, стручњаци, институције и компаније. Нема сумње да медијске поруке имплицитно садрже индикације и приједлоге за различите активности и дјеловања које медијска публика прима са више или мање свјесности о самој моћи медијске поруке. У том смислу, увијек постоји дијалектика наставе/учења између медија и корисника. Ови процеси имају распон од врло једноставних питања, као што је одабир тренутног програма, до врло сложених, попут разумијевања текстуалне структуре и жанра. Сви ови процеси су прилика за развој медијске писмености и подразумијевају имплицитне и експлицитне активности.

Коначно, друштвени контекст односи се на државну, јавну и политичку сферу (Перез Торнеро и Варис [Perez Tornero and Varis], 2010). Сврху медијске писмености у овој области добро је описала Јохана Мертинсон (Johanna Martinson), истакавши да нове технологије промовишу учешће мноштва различитих мишљења, али оне такође доприносе и великим изазовима као што су: велика количина нефилтрираних информација, дезинформације, питање ауторских права и манипулације, као и незнање кориштења медија. Управо због тога је важно промовисати медијску писменост међу грађанима, како би могли бити критички конзументи информација, способни да ефикасно допринесу јавном дискурсу. Усвајањем медијског образовања, грађани могу себе и друге да заштите од лоших контекста (Мертинсон [Martinson], 2009).

Међутим, ниједан од наведених контекста не дјелује аутономно, већ сви имају тенденцију да међусобно комуницирају. Лични контекст је у интеракцији са породичним и образовним контекстом. Медијски контекст утиче на све остале, док друштвени узима помало од сваког контекста. Ипак, разликовање контекста и њихово одвојено испитивање послужило је за промовисање нове стратегије у оквиру међународног покрета медијске писмености.

Промјене у стратегији медијске писмености

До прије неколико година, владало је схватање да је промовисање критичког медијског капацитета ексклузиван домен образовних система кроз медијско образовање. Међутим, недавна промјена у стратегији покрета медијске писмености заснована је на двије идеје: а) потреба да се дјелује у

свим контекстима, и то истовремено; и б) потреба да се укључе сви актери који су у вези са медијском сфером. Конкретно, најзначајнији помак у посљедњих неколико година у оквиру покрета медијске писмености јесте да су многи актери који су претходно уклоњени из медијске писмености, почели да се активно укључују у подизање нивоа медијског образовања. То је изазвало низ промјена које се одражавају на све нивое. Оне се могу подијелити у десет група:

- Постепено укључивање медијског образовања и медија у образовне програме;
- Подстицање неформалних образовних активности које су у вези са медијском писменошћу у школама и културним и образовним центрима;
- Већа пажња породице када је у питању медијско образовање дјеце;
- Повећање бриге политичких лидера и законодаваца за питања која се тичу заштите малољетника и превенције штетног медијског утицаја;
- Већи ангажман невладиних организација и удружења која се односе на дјецу у проблемима који су у вези са медијским образовањем;
- Већи ангажман медијске индустрије у медијском образовању;
- Веза између програма доживотног учења и обуке о дигиталној и медијској писмености;
- Подстицање формалног акредитовања медијских компетенција;
- Постизање консензуса о идеји да одрживост јавне сфере захтијева медијску писменост свих грађана;
- Идеја да у глобализованом свијету успјех интеркултуралне комуникације и образовања у великој мјери зависи од медијског образовања и медијске писмености (Perez Tornero and Varis, 2010).

У многим развијеним земљама, примјена ових стратегија је примјетна, а у оним земљама које нису још започеле медијско образовање, препоручује се спровођење сваке од ових стратегија истовремено, јер то даје најбоље резултате. Није довољно да само држава или само породица или само медији утичу на медијско образовање, потребно је симултано и удружено дјеловање различитих актера. Наиме, „уз умножавање медија и садржаја, веће су и могућности за учествовање грађана у јавном комуницирању“ (Богданић, 2016:59), а без знања о томе какао да се помоћу интернета укључе у јавну комуникацију, грађани не могу постати равноправни учесници јавне комуникације. „Данашњи медији нису само посредници у друштвеном комуницирању, личном или јавном, него одређују, намећу и регулишу друштвене односе и процесе и намећу им своју логику. Медији, дакле, нису више само посредници у јавном комуницирању него, све више, мјесто гдје

се оно одвија, мјесто друштвене интеракције“ (Богданић, 2016: 61). Грађани који нису оспособљени за начин комуникације који је данас доминантан, биће ускраћени за право на равноправно учешће у комуникацији.

Нови трендови у медијској писмености

На основу неколико трендова, које наводи Перез Торнеро, могу се препознати и главни трендови у медијској писмености у посљедњих неколико година. То су:

а) Стварање оперативног концептуалног оквира за медијску писменост: у посљедњих неколико година, бројне међународне институције, експерти и истраживачке групе покушали су да уобличе општи радни оквир који би био концептуална подршка за координацију активности различитих актера.

б) Нови образовни програм: образовни програм у многим земљама све више укључује медијско образовање и оно постаје једна од кључних циљних компетенција у посљедњих неколико образовних реформи. То значи да се развијају специфични програми медијске едукације, мијењају се образовне стратегије, уведени су нови системи за процјену медијских компетенција, као и обука наставника. Такође, стратегија има за циљ обликовање медијске писмености као дијела концепта доживотног учења, као и неопходну глобализацију образовања.

в) Повезивање демократске јавне сфере и интеркултуралне комуникације са развојем и ширењем медијске писмености. Медијска писменост почиње јавно да се посматра као кључни елемент у новом космополитском друштву које је саставни дио глобалног друштва. Стога, она почиње да се посматра као право и одговорност сваког грађанина. Из тог разлога, медијска писменост почиње да се перципира као суштински дио нових политика које се односе на управљање. На исти начин, сматра се да промовише „здраву“ јавну сферу, у којој је интеркултурална комуникација важна, у контексту културе мира (Perez Tornero and Varis, 2010). То су правци у којима се развија и конституише медијска писменост. Најзначајније је установити концептуални оквир медијске писмености, јер су управо у вези са њим теоретичари подијељени.

Концептуални оквир медијске писмености

Потреба за заједничким концептуалним оквиром, без обзира на то колико је медијска писменост разноврсна, иницирала је идеју међународног покрета медијске писмености о неопходности постизања нове свијести о медијима. Нова медијска свијест може помоћи у постизању два кључна циља: утврђивању значаја и утицаја медијског система у нашем свакодневном животу и развијању компетенција неопходних за кориштење комуникационих технологија.

На овај начин, медијска свијест подстаћи ће приступ технологијама и кориштење инструмената, кодова и језика који омогућавају да се приме информације, обликују и дистрибуишу. Такође, охрабриће грађане да активно учествују у друштву. У суштини, то би био један од начина којим би биле избалансиране компетенције, слободе и одговорности које би одговориле на захтјев новог комуникационог сценарија. Медијска свијест треба да буде критична како би обезбиједила систем за евалуацију и одабир информација. Такође, она треба да буде сврсисходна и активна, што значи да доводи до двије врсте критика: критике медијске поруке и критике њиховог технолошког контекста. Резултат такве медијске свијести јесте јачање социјалне комуникације и право грађана да самостално доносе одлуке. Коначно, она треба да подстакне међукултуралну размјену и разумијевање, као и остваривање универзалних права и усвајање универзалне одговорности.

Оваква медијска свијест може се постићи промовисањем медијске писмености. Многи експерти, истраживачи, владе, међународне институције вјерују да само ширење медијских компетенција и довољно висок степен нових медијских вјештина међу грађанима могу водити човјечанство напријед на путу постизања свијести о медијима. Међутим, проблем може настати када се узме у обзир дисперзија и разноврсност перспектива у којима се медијска писменост одвија. Циљеви, стилови и облици дјеловања толико су разноврсни да је њихова ефикасност често нарушена, а и координација различитих актера није увијек усклађена. Управо због тога, потребно је креирати нову медијску свијест, а први корак ка томе јесте формирање одређеног консензуса у вези са основним појмовима који дефинишу и организују медијску свијест и медијску едукацију. Циљ је да се развије заједнички концептуални оквир који може да генерише све различите перспективе медијске писмености. Наравно, за то је потребан велики напор и дуготрајан рад. Медијска писменост један је од главних циљева образовања и комуникационих политика данас, као и кључни услов за развој слободних и демократских друштава (Perez Tornero and Varis, 2010).

Без обзира на дисперзију и разноврсност перспектива медијске писмености, на основу досадашњег дјеловања и развоја медијског

образовања, може се закључити да је за концептуални оквир медијске писмености довољно поставити три кључна појма: савјесност, поштење и одговорност. То је довољно свеобухватно, а, истовремено, довољно прецизно, јер све дјелатности које се одвијају у процесу комуникације треба да се заснивају на овим појмовима. У овом оквиру треба учити младе, односно учење свих вјештина треба стављати у контекст ширег животног искуства и скретати пажњу на кључне појмове и потпојмове. Оквир програма медијског образовања заснива се на вриједностима, а не на чињеницама. Пажња ђака усмјерава се на основне вриједности, а не на чињенице. Циљ је да они сами изграде своје вриједносне судове, да промишљају, критички вреднују, постављају питања, а све у оквиру концетпа три кључна појма: свјесност, поштење и одговорност.

Методолошки оквир

Представљени резултати емпиријског истраживања настали су укрштањем појединих варијабли из резултата истраживања о нивоу медијске писмености грађана Републике Српске које је спроведено од 01.01.2015. године до 01.07.2015. године.[1] Подаци о зависној варијабли добијени су техником анкетирања, а као инструмент поступка, кориштен је анкетни упитник од 30 питања.

Прикупљање података о ставовима и мишљењу грађана провело се на репрезентативном узорку од 1000 испитаника. Као метод узорковања, кориштен је вишефазни групни случајни узорак (multi-stage cluster random sample) у који је било укључено пет најнасељенијих градова Републике Српске (Источно Сарајево, Бања Лука, Бијељина, Требиње и Добој) и у оквиру њих по неколико десетина насељених мјеста и мјесних заједница, у зависности од величине града. Такође, испитаници су кроз правилну стратификацијску расподјелу подијељени на основу пола, старосне доби, мјеста пребивалишта, нивоа образовања и запослености.

Резултати истраживања

Резултати истраживања који су приказани у овом раду представљају однос неколико варијабли које су дио истраживања о нивоу медијске писмености грађана Републике Српске. Наиме, да би се дошло до расвјетљења

[1] Резултати овог истраживања представљени су у докторској дисертацији Рашевић, Д. *Медијска писменост Републике Српске*, која је одбрањена 28.09.2016. године на Факултету политичких наука у Београду.

значаја личног контекста када су у питању медијске компетенције појединаца (старих и младих), приступило се укрштању варијабле *старосна доб* са неколико варијабли које се односе на индивидуалне способности приступа и кориштења медија и информационо-комуникационих технологија, као и могућности њиховог развоја. Приликом уноса података[2], од 1000 упитника, прихваћена су 894 и то је горња граница броја упитника обрађених овим укрштањем; 547 испитаника је женског пола (61,2%), а 347 испитаника мушког пола (38,8%). У истраживању су највише учествовали млади од 15 до 25 година (511 или 57%), а најмање је било учесника са преко 65 година (33 или 4%).

Број учесника истраживања из различитих градова је сљедећи: Бања Лука 385, тј. 43,1% испитаника, Источно Сарајево 186 (20,8%), Бијељина 127 (14,2%), Добој 105 (11,7%) и Требиње 91, тј. 10,2% испитаника. У истраживању је учествовало највише испитаника који имају статус студента (407, тј. 46%), запослених 263 (29%), незапослених 161 (18%) и пензионера 52, тј. 6%. У узорку је највише испитаника са завршеном средњом школом (62%), а затим слиједе:

- основни студиј (први циклус студија): 24%;
- виша школа (двогодишња): 6%;
- постдипломски студиј (други циклус студија): 4%;
- завршена основна школа: 3% и
- одбрањен докторат или завршен докторски студиј: 1%.

Највише је испитаника чије образовање припада области друштвених наука (182, тј. 20,4%), затим слиједе инжењерство и технологија (29, тј. 3,2%), хуманистичке науке (20, тј. 2,2%), природне науке (18, тј. 2%), медицинске и здравствене науке (18, тј. 2%), пољопривредне науке (осам, тј. 0,9%) и умјетност (пет, тј. 0,6%).

Табеле које слиједе представљају резултате који говоре о медијским компетенцијама појединаца у односу на њихову старосну доб и указују на улогу личног контекста медијске писмености, као полазног и основног контекста за унапрјеђење свих осталих контекста медијске писмености. Када се говори о личном контексту медијских компетенција, прави се разлика између компетенција младих и старих и због тога је изабрана варијабла *старосна доб* за укрштање са варијаблама које се односе на вјештине медијске писмености. Да би се утврдила способност кориштења медија, испитиван је интензитет кориштења нових медија, с обзиром на то

[2] Дио који слиједи и који се односи на основне демографске податке преузет је из докторске дисертације Рашевић, Д. *Медијска писменост Републике Српске*, која је одбрањена 28.09.2016. године на Факултету политичких наука у Београду, стр. 160–163.

да кориштење старих медија није упитно. „Текстови који се добијају преко рачунара (веб-локације и електронске књиге) сматрају се новим медијима, али не и текстови на папиру. Фотографије које се налазе на CD-ROM-у и за чије гледање је неопходан рачунар, сматрају се новим медијима, али не и исте те фотографије штампане у некој књизи“ (Манович [Manovich], 2015: 61). С обзиром на то да се данас налазимо „усред револуције нових медија“ (Манович, 2015: 61) гдје се одвија процес помака цјелокупне културе ка комјутерски посредованој производњи, дистрибуцији и комуникацији, знање кориштења нових медија намеће се као дио елементарне писмености.

Табела 2: Кориштење медија на мрежи с обзиром на старосну доб

варијабле			Медије на мрежи користим					Укупно
			0-1 сат	1-2 сата	2-3 сата	3-4 сата	Више од четири сата	
Старосна доб	15-25	f	123	103	109	70	85	**490**
		%	25,1	21,0	22,2	14,3	17,3	**100,0**
	26-35	f	38	39	31	16	18	**142**
		%	26,8	27,5	21,8	11,3	12,7	**100,0**
	36-45	f	39	28	12	5	8	**92**
		%	42.4	30,4	13,0	5,4	8,7	**100.0**
	46-55	f	31	13	0	2	1	**47**
		%	66,0	27,7	0,0	4,3	2,1	**100.0**
	56-65	f	23	4	3	1	0	**31**
		%	74,2	12,9	9,7	3,2	0,0	**100.0**
	Преко 65 година	f	23	2	1	0	0	**26**
		%	88,5	7,7	3,8	0,0	0,0	**100.0**
Укупно		f	**277**	**189**	**156**	**94**	**112**	**828**
		%	**33,5**	**22,8**	**18,8**	**11,4**	**13,5**	**100,0**

χ^2=128,09; df=20; sig. 0,00

Прва табела у оквиру резултата истраживања садржи податке који се односе на проценат кориштења медија на мрежи на дневном нивоу у односу на старосну доб. Резултати показују да медије на мрежи највише користе млади од 15 до 25 година (25,1% 0–1 сат дневно и 17,3% више од четири сата дневно), док 88,5% испитаника преко 65 година користи медије на мрежи 0–1 сат дневно, 1–2 сата дневно користи двоје испитаника преко 65 година, 2–3 сата само један испитаник. Примјетно је да са повећањем броја година, број сати кориштења медија на мрежи опада.

Способност кориштења медија на мрежи представља први ниво медијске писмености. То је почетни ниво медијске писмености, способност приступа и кориштења медија. Овдје нам резултати показују да млади у Републици Српској имају много виши ниво вјештина кориштења медија на мрежи у односу на старе и да са бројем година испитаника ниво кориштења медија на мрежи опада. То, наравно, не значи да старија популација уопште не користи медије већ само да врло мало или никако не користи медије на мрежи као извор информација. С обзиром на то да су медији на мрежи данас веома актуелни, да су извор бројних информација и да се помоћу њих лако и брзо може доћи до жељене информације, они могу олакшати свакодневне активности појединца. Могу бити од користи како младима, тако и старима и због тога би сваки грађанин Републике Српске, без обзира на животну доб, требао бити оспособљен за њихово кориштење.

Табела 3: Кориштење друштвених мрежа с обзиром на старосну доб

варијабле			**Друштвене мреже користим**					**Укупно**
			0-1 сат	**1-2 сата**	**2-3 сата**	**3-4 сата**	**Више од четири сата**	
Старосна доб	**15-25**	**f**	69	96	109	105	127	**506**
		%	13,6	19,0	21,5	20,8	25,1	**100,0**
	26-35	**f**	47	30	31	11	27	**146**
		%	32,2	20,5	21,2	7,5	18,5	**100,0**
	36-45	**f**	48	17	11	6	8	**90**
		%	53,3	18,9	12,2	6,7	8,9	**100.0**
	46-55	**f**	36	5	4	1	1	**47**
		%	76,6	10,6	8,5	2,1	2,1	**100.0**
	56-65	**f**	26	4	3	0	0	**33**
		%	78,8	12,1	9,1	0,0	0,0	**100.0**
	Преко 65 година	**f**	24	2	0	0	0	**26**
		%	92,3	7,7	0,0	0,0	0,0	**100.0**
Укупно		**f**	**250**	**154**	**158**	**123**	**163**	**848**
		%	**29,5**	**18,2**	**18,6**	**14,5**	**19,2**	**100,0**

χ^2=244,91; df=20; sig. 0,00

Резултати у овој табели односе се на кориштење друштвених мрежа на дневном нивоу у односу на старосну доб испитаника. Као и у претходној табели, млади од 15 до 25 година највише користе друштвене мреже (25,1% више од четири сата дневно), док само двоје испитаника преко 65 година

користи друштвене мреже 1–2 сата дневно, а њих 24 0–1 сат дневно. Повећањем броја година испитаника, број сати проведених у кориштењу друштвених мрежа опада.

Лични ниво компетенција приступа и кориштења друштвених мрежа старије популације у Републици Српској веома је низак, што значи да немају развијене способности кориштења свих услуга и могућности које друштвене мреже нуде у сврху лакшег свакодневног дјеловања и комуницирања. Млади, супротно, имају висок ниво способности када је у питању кориштење друштвених мрежа. Овакви резултати су очекивани, с обзиром на то да старија популација у Републици Српској није имала прилику да научи да користи медије на мрежи и друштвене мреже, за разлику од младих, који већ од раног дјетињства имају контакт са неким од преносивих уређаја помоћу којих се упознавају са интернетом и његовим садржајем.

Табела 4: (Не)критички приступ медијском садржају у односу на старосну доб

варијабле			Медијске поруке читам без анализе					Укупно
			Никада	Ријетко	Повре-мено	Често	Увијек	
Старосна доб	15-25	f	127	186	94	56	33	**496**
		%	25,6	37,5	19,0	11,3	6,7	**100,0**
	26-35	f	36	48	24	17	20	**145**
		%	24,8	33,1	16,6	11,7	13,8	**100,0**
	36-45	f	24	20	25	19	12	**100**
		%	24,0	20,0	25,0	19,0	12,0	**100.0**
	46-55	f	10	11	8	8	12	**49**
		%	20,4	22,4	16,3	16,3	24,5	**100.0**
	56-65	f	5	13	5	7	5	**35**
		%	14,3	37,1	14,3	20,0	14,3	**100.0**
	Преко 65 година	f	3	3	9	10	2	**27**
		%	11,1	11,1	33,3	37,0	7,4	**100.0**
Укупно		f	**205**	**281**	**165**	**117**	**84**	**852**
		%	**24,1**	**33,0**	**19,4**	**13,7**	**9,9**	**100,0**

χ^2=59,63; df=20; sig. 0,00

У овој табели представљени су резултати који се односе на један од сегмената другог нивоа личних компетенција медијске писмености, а то је критички приступ медијском садржају. Резултати показују да млади немају увијек критички приступ медијском садржају (њих 19,0% повремено

медијску поруку чита без анализе, а често 11,3%), док су мало старији нешто опрезнији (16,3% испитаника 46–55 година повремено медијску поруку прочита без анализе), а испитаници преко 65 година то раде често, њих 37,0% од укупног броја испитаника из те популације.

Дакле, у критичком приступу медијском садржају најопрезнији су испитаници средње животне доби, док млади и они најстарији нису баш опрезни и често или повремено читају медијске поруке без анализе, не стављајући их у одговарајући контекст и не тумачећи њихов дубљи значај.

Табела 5: Кориштење медијских информација за лакше сналажење у животу с обзиром на старосну доб

варијабле			Медијске информације користим за лакше сналажење у животу					Укупно
			Никада	Ријетко	Повре-мено	Често	Увијек	
Старосна доб	15-25	f	15	67	202	176	40	**500**
		%	3,0	13,4	40,4	35,2	8,0	**100,0**
	26-35	f	12	22	66	39	10	**149**
		%	8,1	14,8	44,3	26,2	6,7	**100,0**
	36-45	f	4	20	45	28	4	**101**
		%	4,0	19,8	44,6	27,7	4,0	**100.0**
	46-55	f	1	11	17	13	8	**50**
		%	2,0	22,0	34,0	26,0	16,0	**100.0**
	56-65	f	5	6	16	14	4	**45**
		%	11,1	13,3	35,6	31,1	8,9	**100.0**
	Преко 65 година	f	5	5	11	10	1	**32**
		%	15,6	15,6	34,4	31,3	3,1	**100.0**
Укупно		f	**42**	**131**	**357**	**280**	**67**	**877**
		%	**4,8%**	**14,9%**	**40,7%**	**31,9%**	**7,6%**	**100,0**

χ^2=37,28; df=20; sig. 0,01

Резултати у овој табели односе се на један сегмент трећег нивоа личних компетенција испитаника у односу на њихову животну доб, а то је кориштење медија и медијских информација за свакодневно лакше дјеловање и сналажење у животу, односно, паметно кориштење медија. Резултати показују да 40,4% младих 15–25 година користе медијске информације повремено за свакодневно лакше дјеловање и сналажење у животу; такође, то повремено чини 34,0% испитаника 46–55 година и 34,4% испитаника преко 65 година.

И млади и стари испитаници отприлике подједнако користе медијске информације за лакше сналажење у животу, најчешће је то повремено, дакле, недовољно. Немају развијену свијест о могућностима кориштења медијских информација, комуницирању и учествовању уз помоћ медија. Млади су у предности у односу на старије, али ни они довољно не користе медије и њихове могућности како би олакшали своје свакодневне активности.

Табела 6: Постављање текста на интернет у односу на старосну доб

варијабле			Знам да напишем кратак чланак и поставим на интернет				Укупно
			Не	Можда	Да	Нисам сигуран/-на	
Старосна доб	15-25	f	19	202	253	27	**501**
		%	3,8	40,3	50,5	5,4	**100,0**
	26-35	f	6	50	87	6	**149**
		%	4,0	33,6	58,4	4,0	**100,0**
	36-45	f	4	34	57	6	**101**
		%	4,0	33,7	56,4	5,9	**100,0**
	46-55	f	11	7	28	4	**50**
		%	22,0	14,0	56,0	8,0	**100,0**
	56-65	f	15	9	14	6	**44**
		%	34,1	20,5	31,8	13,6	**100,0**
	Преко 65 година	f	18	7	4	3	**32**
		%	56,3	21,9	12,5	9,4	**100,0**
Укупно		f	**73**	**309**	**443**	**52**	**877**
		%	**8,3**	**35,2**	**50,5**	**5,9**	**100,0**

χ^2=188,82; df=15; sig. 0,00

Представљени резултати у овој табели односе се на трећи ниво личних компетенција који подразувијева професионално (новинарско) обликовање текста и постављање на интернет. Резултати показују да 50,5% младих 15–25 година, 56,4% испитаника старости 36–45, 31,8% испитаника 56–65 година и 12,5 % испитаника преко 65 година зна написати новинарски текст и поставити на интернет.

Ови резултати нису охрабрујући, поготово када су млади у питању, с обзиром на то да само половина њих, који су учествовали у овом истраживању, зна текст обликовати и поставити на интернет. Наравно, додатно је питање шта за њих подразумијева обликовање текста, па је због тога кориштена синтагма *новинарски чланак* као најпознатија публици када је у питању новинарски текст. Низак ниво припадника старије популације који знају

обликовати новинарски текст и поставити на интернет, не изненађује, с обзиром на то да су претходни резултати показали њихов низак проценат кориштења интернета.

Табела 7: Свјесност потребе за медијским образовањем у образовном систему у односу на старосну доб

варијабле			Медијско образовање треба увести у образовни систем				Укупно
			Не	Можда	Нисам сигуран/-на	Да	
Старосна доб	15-25	f	53	185	87	170	495
		%	10,7	37,4	17,6	34,3	100,0
	26-35	f	13	58	22	50	143
		%	9,1	40,6	15,4	35,0	100,0
	36-45	f	12	38	14	37	101
		%	11,9	37,6	13,9	36,6	100.0
	46-55	f	3	14	10	23	50
		%	6,0	28,0	20,0	46,0	100.0
	56-65	f	5	12	4	25	46
		%	10,9	26,1	8,7	54,3	100,0
	Преко 65 година	f	4	9	3	17	33
		%	12,1	27,3	9,1	51,5	100.0
Укупно		f	90	316	140	321	868
		%	10,4	36,4	16,1	37,0	100,0

χ^2=24,,98; df=20; sig. 0,20

Резултати у овој табели и табелама које слиједе односе се на ниво свијести испитаника о значају медијског образовања. Конкретно, у овој табели представљени су резултати који говоре о ставовима испитаника о увођењу медијског образовања у образовни систем. Из резултата видимо да млади не подржавају у потпуности увођење медијског образовања у образовни систем, јер је највише оних који су изабрали одговор *можда* (37,4%); 46,0% испитаника 46–55 година сматра да треба увести медијско образовање у образовни систем, такође то сматра 54,3% испитаника 56–65 година, као и 51,5% испитаника преко 65 година.

Овдје видимо да виши ниво свијести о значају медијског образовања и његовом увођењу у образовни систем имају старији испитаници, док млади нису баш сигурни и сматрају да медијско образовање нема велики значај или да им није потребно. Ови резултати нису изненађујући, с обзиром на то да грађани у Републици Српској ријетко имају прилику да се

упознају са медијским образовањем, о њему се ријетко говори у медијима, а изучава се само на факултетима на студијским програмима новинарства и комуникологије. Млади имају виши ниво личних медијских компетенција у односу на старије испитанике и углавном сматрају да им медијско образовање није потребно, док су старији испитаници свјесни недостатка медијских компетенција и имају виши ниво свијести о улози и значају медија и медијског образовања.

Табела 8: Свјесност потребе увођења медијског образовања од што ранијег образовног нивоа у односу на старосну доб

варијабле			Од којег образовног нивоа би требало почети са медијским образовањем?					Укупно
			Предшколског васпитања	Основне школе	Средње школе	Факултета	Никада	
Старосна доб	15-25	f	17	139	263	46	26	**491**
		%	3,5	28,3	53,6	9,4	5,3	**100,0**
	26-35	f	6	41	71	13	12	**143**
		%	4,2	28,7	49,7	9,1	8,4	**100,0**
	36-45	f	4	30	44	13	9	**100**
		%	4,0	30,0	44,0	13,0	9,0	**100.0**
	46-55	f	2	18	18	5	5	**48**
		%	4,2	37,5	37,5	10,4	10,4	**100,0**
	56-65	f	1	19	17	4	2	**43**
		%	2,3	44,2	39,5	9,3	4,7	**100,0**
	Преко 65 година	f	0	13	16	0	2	**31**
		%	0,0	41,9	51,6	0,0	6,5	**100,0**
Укупно		f	**30**	**260**	**429**	**81**	**56**	**856**
		%	**3,5**	**30,4**	**50,1**	**9,5**	**6,5**	**100,0**

χ^2=20,20; df=20; sig. 0,45

У овој табели резултати говоре о томе колико су испитаници, у односу на њохову животну доб, свјесни потребе увођења медијског образовања од што ранијег образовног нивоа. Резултати показују да већина (53,6%) младих 15–25 година сматра да медијско образовање треба увести од нивоа средњошколског образовања; испитаници 56–65 година сматрају да то треба учинити од нивоа основне школе, док већина осталих старосних група такође сматра да је најбољи период за увођење медијског образовања у образовни систем средња школа.

Резултати показују изразито низак ниво свијести о значају медијског образовања и младих и испитаника старије животне доби, јер да би се достигао квалитетан ниво медијске писмености, са медијским образовањем би требало почети већ од предшколског нивоа, наравно, прилагођено том узрасту. Увођење медијског образовања у средње школе, добра је идеја, али то је већ касно, с обзиром на ниво и интензитет кориштења медија дјеце у том узрасту.

Табела 9: Мишљење о моделима медијског образовања у односу на старосну доб

варијабле			**Као модел медијског образовања сматрам најбољим:**				**Укупно**
			Медијска едукација као специјали-зован предмет	**Медијска едукација која се изучава као дио постојећег предмета**	**Поједини сегменти медијског образовања укључени у различите предмете**	**Медијска едукација као слободна активност**	
Старосна доб	**15-25**	**f**	103	115	118	148	**484**
		%	21,3	23,8	24,4	30,6	**100,0**
	26-35	**f**	32	39	29	39	**139**
		%	23,0	28,1	20,9	28,1	**100,0**
	36-45	**f**	24	19	28	27	**98**
		%	24,5	19,4	28,6	27,6	**100,0**
	46-55	**f**	11	8	9	18	**46**
		%	23,9	17,4	19,6	39,1	**100,0**
	56-65	**f**	16	6	7	12	**41**
		%	39,0	14,6	17,1	29,3	**100,0**
	Преко 65 година	**f**	9	5	2	16	**32**
		%	28,1	15,6	6,3	50,0	**100,0**
Укупно		**f**	**195**	**192**	**193**	**260**	**840**
		%	**23,2**	**22,9**	**23,0**	**31,0**	**100,0**

χ^2=22,80; df=15; sig. 0,08

У овој табели представљени резултати односе се на мишљење испитаника, у односу на њихову старосну доб, о томе који од модела медијског образовања би био најбољи. Резултати показују да 30,6% младих 15–25 година сматра да би медијско образовање требало бити слободна активност; тако размишља и 28,1% испитаника 26–35 година, али исто толико њих (28,1%)

сматра и да би медијско образовање требало бити дио постојећег предмета; испитаници 36–45 година су већином (28,6%) за медијско образовање као дио постојећег предмета; испитаници 46–55 година сматрају да медијско образовање треба да буде слободна активност (39,1%); исто тако размишља и већина испитаника преко 65 година (50,0%), док већина испитаника 56–65 година (39,0%) сматра да медијско образовање треба бити засебан предмет.

Резултати нису неочекивани, упућују на непознавање медијског образовања, његове комплексности и значаја. Млади, углавном, сматрају да то треба бити слободна активност, такође и они нешто старији, док једино испитаници у познијим годинама увиђају значај медијског образовања и истичу потребу за моделом самосталног предмета, који је и најбољи, с обзиром на то да се тематске цјелине о медијском образовању не могу темељно и довољно изучавати у оквиру неког другог предмета. Ови резултати потврђују да испитаници старије животне доби имају боље развијену свијест о медијском образовању у односу на млађе испитанике.

Табела 10: Мишљење о улози и значају медијске писмености у заштити од негативних медијских садржаја и вишка информација у односу на старосну доб

варијабле			Медијска писменост може помоћи у заштити од негативних медијских садржаја и вишка информација				Укупно
			Не	Можда	Нисам сигуран/-на	Да	
Старосна доб	15-25	f	26	186	95	185	**492**
		%	5,3	37,8	19,3	37,6	**100,0**
	26-35	f	11	53	20	60	**144**
		%	7,6	36,8	13,9	41,7	**100,0**
	36-45	f	4	32	8	56	**100**
		%	4,0	32,0	8,0	56,0	**100,0**
	46-55	f	3	11	8	28	**50**
		%	6,0	22,0	16,0	56,0	**100,0**
	56-65	f	2	17	9	17	**45**
		%	4,4	37,8	20,0	37,8	**100,0**
	Преко 65 година	f	1	12	3	17	**33**
		%	3,0	36,4	9,1	51,5	**100,0**
Укупно		f	**47**	**311**	**143**	**363**	**864**
		%	**5,4**	**36,0**	**16,6**	**42,0**	**100,0**

χ^2=24,73; df=15; sig. 0,05

Резултати у овој табели односе се на ниво свијести испитаника о улози и значају медијске писмености у односу на њихову старосну доб. Млади 15–25 година сматрају да медијска писменост може помоћи у заштити од негативних медијских садржаја и вишка информација (37,6%)

и да можда може помоћи (37,8%); 41,7% испитаника 26–35 година сматра да медијска писменост може помоћи у заштити од негативних медијских садржаја; то такође мисли 56,0% испитаника 36–45 година и 46–55 година; 37,8% испитаника 56–65 година и 51,5% испитаника преко 65 година.

Резултати су позитивни и охрабрујући први пут у оквиру овог сегмента трећег нивоа личног контекста медијске писмености. И млади и испитаници старије животне доби свјесни су значаја медијске писмености. Истина, млади мање и још недовољно, али ипак резултат се може сматрати позитивним. Испитаници старије животне доби, како су то показали и резултати из претходних табела, свјеснији су значаја медијске писмености и спремни су да уче и стичу нове медијске компетенције и то је додатни разлог за спровођење медијског образовања одраслих.

Дискусија

Медијска писменост је веома комплексна, динамична и њен концептуални оквир се непрестано шири и мијења у складу са развојем информационо-комуникационих технологија и потребама за новим медијским вјештинама и компетенцијама. Основа медијске писмености су њени контексти: лични, породични, формално образовање, медији и грађани. Лични контекст медијске писмености за сваког појединца је најважнији, јер његовим развојем и унапређењем може се допринијети и развоју других контекста. Управо је зато лични контекст медијске писмености у фокусу овог рада. Способност приступа и кориштења медија и информационо-комуникационих технологија представљају лични ниво медијских компетенција. То подразумијева кориштење медија на мрежи, друштвених мрежа, приступ садржају на интернету, критички однос према том садржају, као и начин кориштења медијских информација. Ниво развоја овог сегмента медијских компетенција показатељ је да ли је корисник медија овладао медијским вјештинама да може користити медије у сврху лакшег, бржег и корисног свакодневног дјеловања.

Резултати који су представљени у овом раду односе се на лични контекст медијске писмености грађана Републике Српске, њихов ниво способности кориштења медија на мрежи и друштвених мрежа, критички приступ медијском садржају и њихову свијест о медијима, односно, медијској писмености и медијском образовању. Резултати показују да млади у Републици Српској интензивно користе медије на мрежи и друштвене мреже, свакодневно најмање један сат. Међутим, они немају довољно изграђен критички став према медијском садржају, немају навику да често анализирају садржај који користе и површно му приступају. Такође, код њих

је присутан низак ниво свијести о значају медијског образовања. Већина младих испитаника сматра да не треба журити са увођењем медијског образовања у образовни систем, да би најбоље било медијско образовање увести од средње школе и да буде слободна активност. Не користе довољно медијске информације у сврху лакшег савладавања свакодневних активности, али већина њих сматра да им медијска писменост може помоћи у заштити од негативних медијских садржаја и вишка информација.

Резултати су показали да се повећањем броја година испитаника, степен њихових медијских вјештина смањује. Грађани старије животне доби Републике Српске имају низак ниво компетенција за кориштење медија на мрежи и друштвених мрежа, док они преко 65 година их никако или врло мало користе. Када је у питању анализа медијског садржаја, највише су опрезни испитаници старије животне доби, док су испитаници преко 65 година мање опрезни. Такође, испитаници старије животне доби имају највише развијену свијест о улози и значају медијског образовања, о потреби њговог увођења у образовни систем (сматрају да медијско образовање треба увести у образовни систем од основне школе). Не користе често медијске информације да олакшају свакодневне активности, али су свјесни да им медијска писменост може помоћи у заштити од вишка информација. Дакле, старији испитаници имају мање медијских компетенција, али више свијести о улози и значају медијске писмености и медијског образовања, у односу на испитанике млађе старосне доби.

Дакле, лични контекст грађана Републике Српске, према резултатима овог истраживања, није довољно развијен и то је више него довољан разлог за увођење медијског образовања на свим нивоима образовног система: од предшколског до нивоа високог образовања. Такође, резултати су показали потребу за медијском едукацијом одраслих. Није довољно укључити медијско образовање у образовни систем, а запоставити одрасле. Једино се истовременом едукацијом и дјеце и одраслих може постићи адекватан учинак. Резултати овог истраживања отклонили су дилему да ли је Републици Српској потребно медијско образовање дјеце и одраслих и указали на потребу развоја стратегије медијске писмености Републике Српске.

ЛИТЕРАТУРА

Bogdanić, A. (2016). *Razmatranje novinarskog diskursa i teorije medija: uvod u teoriju novinarnosti*, Banja Luka: Komunikološki koledž.

Čičkušić, V. (2015). Novi mediji i medijska pismenost – nova šansa za društvenu uključenost. *Medijska pismenost u digitalnom dobu*, Sarajevo: Internews u Bosni i Hercegovini, 21–51.

Ibrahimbegović Tihak, V. (2015). Kompetencije nastavnog kadra u BiH kao element razvoja medijske pismenosti. *Medijska pismenost u digitalnom dobu*, Sarajevo: Internews u Bosni i Hercegovini, 131–159.

Jolls, T. (2008). *Literacy for 21st Century: An Overview & Orientation Guide To Media Literacy Education*, Center for Media Literacy, URL. http://medialit.org/pdf/mlk/ola_mlkorientation_ rev2.pdf (10.01.2014).

Manovič, L. (2015). *Jezik novih medija*, Beograd: Clio.

Martinson, J. (2009). *The Role of Media Literacy in the Governance Reform Agenda*, New York: Communication for Governance & Accountability Program (CommGAP).

Perez Tornero, J. M., Varis, T. (2010). *Media Literacy and New Humanism*, Moscow: UNESCO Institute for Information Technologies in Education.

Poter, DŽ. (2011). *Medijska pismenost*, Beograd: Clio.

Silverstone, R, Hirsch, E. (Eds.) (1992). *Consuming Technologies: Media and information in domestic spaces*. London/New York: Routledge.

Tajič, L. (2013). *Medijska pismenost u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo: Internews u Bosni i Hercegovini.

Voćkić Avdagić, J. (2006). Obrazovanje odraslih i mediji. *Obrazovanje odraslih*. Vol. VI. 83-94.

Рашевић, Д. (2016). *Медијска писменост у Републици Српској*, докторска дисертација одбрањена на Факултету политичких наука у Београду 28.09.2016.

Dragana Rašević

NEW VALUES AND ORIENTATIONS OF CONCEPTUAL FRAMEWORK OF THE MEDIA LITERACY

Summary

The conceptual framework of the media literacy means a general working framework which needs to be a conceptual support for coordination of activities by various protagonists for establishing significance and influence of the media contents in everyday life, and development of competences necessary for usage of

communication technologies. This paper analyses changes in the media literacy strategy, the spheres and protagonists of the media literacy, as well as their major contexts: personal, family, formal education, the media and citizens. New trends in the media literacy are concretized, together with their conceptual framework. The represented empiric research results about the relationship between an individual and his/her individual media competences, confirm the significance of the media literacy personal context.

The aim of this paper is to indicate the changes in the media literacy strategy, which reflect on all levels of the media education. It has been argued that, in order to raise the level of the media literacy, apart from the media context, the personal, family and educational contexts are also important, with the personal context detaching itself as the primary one.

Key words: The media literacy, the media education, personal context of the media literacy, conceptual framework of the media literacy

Срђан М. Перишић*
Факултет за међународну политику
и безбедност, Београд

DOI 10.7251/ZRNS1702405P
Прегледни рад

РАСКОРАК: САВРЕМЕНА ПОЛИТИЧКА ТЕОРИЈА И ПРАКСА

Апстракт: *Аутор у чланку сагледава једну од основних карактеристика постмодерне епохе у коју су човек и друштво закорачили у последње три деценије. Сагледава се проблем савремене политичке теорије и њеног предмета. У чланку је нагласак да савремену политичку теорију крајем двадесетог века, после останка у политичком пољу само теорије и праксе либерализма, као јединог важећег и прихватљивог друштвеног и политичког сагледавања стварности, карактерише доминација групације теоретичара који теоријски и истраживачки нису разматрали многе друштвене и политичке феномене. Раскорак између доминантне политичке теорије и савремене политичке праксе је од тада очигледан. Први садржај раскорака је у томе што је теорија била заокупљена значењем либералног наступа у облику неолиберализма. Победу либералне идеологије и капитализма неолиберали виде као потврду да основни аксиом либерализма, тржиште, представља социјалну и политичку снагу. Према њима, тржиште је закон (моћ) који регулише друштвени поредак без законодавца. Друго, савремену политичку теорију су преплавила истраживања преокупирана извозом и ширењем победничке, либералне демократије. Но, уочавамо да фокус либералних демократолога на сагледавању ширења демократије није обухватао и истраживање узрока и потреба да се либерална демократија шири и насилним средствима. Допринос раскораку дали су и учесници комунитарно-либералног спорења на темама односа појединац – заједница и мултикултурализам у либералном друштву и држави. Та расправа је само оправдавала неолиберално ширење и наступ. Спор је био далеко од савремене реалности. Савремени политички феномени међутим показују, упркос либералима и демократолозима, да није реч о малим пропратним појавама него се ради о манифестацијама антиполитике данашњег либерализма. Питамо се, у чему је садржај антиполитике либерализма? Да није у потискивању и одбацивању политичког, и у теорији и у пракси, те сходно томе недостаје и дискурс о политичком? Наш одговор је да савремена политичка пракса показује да је у току не толико смрт политичког, већ његово стално одбацивање и игнорисање, које се у стварности препознаје као криза политике и нестајање демократије.*

Кључне речи: *теорија, пракса, политичка теорија, политичко, политика, либерализам, неолиберализам, капитализам, постмодерна, антиполитика.*

* srdjanp9@gmail.com

УВОД

Анализа раскорака између савремене политичке теорије и политичке праксе, коју посматрамо кроз призму да ли политичка теорија квалитативно објашњава постмодерну политичку праксу у друштву и у међународним односима – подразумева да смо пошли од методолошке и теоријске одреднице да живимо у постмодерном времену.

Наиме, до данас је углавном прихваћено становиште да се у повесном развоју западне цивилизације уочавају три теоретске епохе. То су епохе Антике, хришћанства и Новог доба (модерне) и да смо на самом почетку нове, постмодерне епохе. Руски теоретичар Александар Дугин сматра да смо управо у времену „фазног прелаза“ из модерне у постмодерну епоху, тј. на сцени је „слом парадигми“ који се може упоредити са оним који се догодио на прелазу у модерну епоху, Нови век (Дугин, 2008). Ентони Гиденс [Anthony Giddens] сматра да се свет налази у фази „радикализоване модерности“, али да се већ сада могу идентификовати основне црте постмодерног поретка. Михаил Епштајн [Михаи́л Эпште́йн] говори о постмодерни као четвртој великој епохи у историји западног човечанства. Према њему, њен први период већ се завршио (Перишић, 2014, стр. 91–92).

Друга теоријска и методолошка одредница од које полазимо јесте да је наступ нове епохе, постмодерне, обележен победом либералне идеологије. У ствари, та победа је и означила наступ посмодерне парадигме. Наиме, за значење модерне бориле су се у основи три идеологије, тј. питања модерности су имала три кључна идеолошка одговора (либерализам, марксизам и фашизам) која су се међусобно борила за победу.

„Све три идеологије су имале свој пут модерности, своје верзије *краја историје* као завршетка процеса модернизације. Међутим, историја 20. века нам показује да је на крају, као победничка, остала само једна идеологија. Фашизам је први доживео пораз, план модернизације ради архаизације је поражен. Исто тако, марксистичка визија *краја историје*, као наступа комунизма, је такође доживела колапс. Остао је либерализам, као победник, као наслеђе целокупне модерне (Перишић, 2014, стр. 99).[1]

Раскорак између савремене теорије и политичке праксе у основи има чињеницу да се дешава у постмодерној временској парадигми и да је обележен победом либерализма. То су битне премисе да би разумели шта

[1] Многи либерали 20. века су марксизам и фашизам и поистовећивали. Тако Хајек [Friedrich Hayek], Арон [Raymond Aron], Попер [Karl Popper] сматрају да комунизам и фашизам имају исте корене, да се ради о есхатолошким верзијама традиције која апсолутизује онтологију будућности, да нацизам своју праксу вуче из социјализма, итд. (Хајек, 1997).

се дешава са политичком теоријом у последњих 30 година. У том времену политичку теорију називамо савременом, да бисмо је разликовали од старијих истраживања карактеристичних за период модерне епохе.

САДРЖАЈ РАСКОРАКА

Савремену политичку теорију у постмодерној епохи карактерише доминација једне групације теоретичара који, да обрнемо стару пословицу, од дрвета, званог либерализам, нису могли да виде тако велику шуму, која је представљена савременом политичком праксом. А, управо, савремена политичка пракса говори о многим појавама које нису теоријски сагледане. Раскорак између политичке теорије и савремене политичке праксе је био очигледан.

Дакле, први садржај раскорака јесте да теорија није пратила политичку праксу у новој постмодерној епохи. То се види у томе што је теорија била заокупљена значењем либералног наступа у облику неолиберализма. Поготово се истицао његов економски, тржишни део. Глорификација тржишта и економије је у теорији добила неограничен простор. Наиме, победу либералне идеологије и капитализма неолиберали су изгледа видели као потврду да основни аксиом либерализма, тржиште, може да постане модел друштвених односа. За (нео)либерализам, тржиште нема само економску улогу, него и социјалну и политичку снагу. Оно се схвата као закон (моћ) који регулише друштвени поредак без законодавца. С тим у вези, истраживања изван тржишта су непотребна и теорија у томе само губи време. То посебно истичу либерални теоретичари предвођени Фридрихом Хајеком [Fridrich Hayek]. Треба истраживати тржиште јер је његов задатак да редукује утицај нематеријалних и неегоистичних фактора (Хајек, 2002а, 2002б). Тиме тржиште постаје модел свих активности у друштву, али и глобално – и теорија само мора да прати такво тржиште и његове последице. С тим у вези, амерички торетичар Томас Молнар [Thomas Molnar] наводи да није питање „како сазнати ко је у праву, јер објективност сама по себи не постоји (Кант)“, питање је „у упознавању статута сваког расуђивања да би се из тога искристалисало оно које је највероватније, оно које придобије сагласност свих.“ Највиша вредност тржишта није *истина* него – *размена* (Молнар, 1996, стр.42). Главни производ овако постављеног слободног тржишта је „нивелисање и униформизација свега што би могло бити узрок реалних диференцијација и дистинкција“, јер различитости нису квантитативно мерљиве (Молнар, 1996, стр. 43). С тим у вези, колективни идентитети, као што су и политика и држава, су непотребни и треба их се ослободити. Дакле, за (нео)либерале, тржишно успостављено друштво

је једини могући облик развоја заједнице, и из њега је веома лако извести веровање о најбољем од могућих светова и, с друге стране, политичка теорија треба само то да прати. С тим у вези, (нео)либерализам можемо означити, како истиче Кољевић, као антифилозофију и антиполитику. То се огледа у томе да (нео)либерализам „разара саму нит просветитељске идеје, у смислу запитаности и критичко/креативног потенцијала“, што је став формиран у „спољашњости економског поља и пропратне политичке моћи и идеологије“, што се опет, манифестује као инструментализација теорије „са циљем успостављања глобалне структуре моћи“ (Кољевић, 2010а, стр. 22–23).

О фокусирању савремене политичке мисли на (нео)либерализам не говори само стављање тежишта на тржиште и капитал, него говоре и истраживања која су у последњих тридесетак година била преокупирана извозом и ширењем победничке, либералне демократије.[2] Савремена политичка теорија је, у вези са истраживањима ширења демократије, у тзв. три таласа, доживела праву *инвазију појмова*. „Истраживања су се, у последњих двадесет и више година, углавном бавила процедурама доношења одлука, изборима, ширењем или извозом либералне демократије, при чему су у оптицају били појмови: ‘развијена демократија’, ‘ограничена демократија’, ‘надзирана демократија’, ‘дефектна демократија’, итд. (Перишић, 2012, стр. 140). Но, уочавамо да ти многобројни појмови као и уопште *Трећи тала*с Хантингтона и либералних демократолога нису обухватали и истраживања узрока и уопште потреба да се демократија шири и насилним средствима. Кецмановић наводи да је *неприродно и аутодеструктивно по демократију* да је „нешто што се узима као неспорно добро и у чему би требало сви спонтано да теже, неопходно наметати и гурати политичким притисцима, уцјенама и оружаним насиљем“ (Кецмановић, 2011, стр. 66–67). С тим у вези, питамо се да ли је неприродно и аутодеструктивно и за политичку теорију да се такви начини „ширења демократије“ не истражују?

Следећи допринос теоријском удаљавању теорије од стварности дали су и учесници комунитарно-либералног спорења, или, боље речено, приближавања, на темама односа појединац – заједница и мултикултурализам у либералном друштву и држави. Међутим, то теоријско спорење/

[2] Постоји мноштво литературе која говори о потреби ширења либералне демократије: Huntington, Samuel P. (1991). *The Third Wave: Democratization in the Late Twentieth Century*, University of Oklahoma Press. Српско издање: Хантигтон, С. (2004). *Трећи талас*. Београд: Стубови културе. Осим Хантингтона, овој групацији теоретичара и „мерача“ демократије припадају Роберт Дал [Dahl], Џон Елстер [J. Elster], Клаус Офе [C.Offe], Хуан Линц [J. Linz], Алфред Степан [A. Stepan], Вофлганг Меркел [W. Merkel], Ђуилермо О Донел [Guillermo O’Donnell], Андреас Шедлер [A. Schedler], и др.

приближавање је само ишло у прилог оправдавања (нео)либералног ширења и наступа, тако да између ова два табора и нема циљне разлике, изузев у полазиштима. Спор је, дакле, био далеко од савремене реалности, од политичке праксе.

Западна политиколошка литература у расправама о мултикултурализму је пуна дискурса на тему либерализам *versus* комунитаризам, па се на први поглед може стећи утисак да први заговара принципе изведене из индивидуалне природе, а други да заговара неку историјску визију холистичких вредности. Стварност је другачија. Оба „табора“ су усмерена ка истим циљевима – даљем развијању и опстанку (нео)либералног друштва. Томас Ериксен [Thomas Eriksen] наводи да је већина теоретичара и једног и другог табора трудила „да нађе неки ‘заједнички именитељ’“ (Eriksen, 2004, str. 248). Практични резултати те теоријске расправе се могу закључити тиме што су политичари, попут канцелара Немачке, Ангеле Меркел [Angela Merkel] или француског председника Николаса Саркозија [Nicolas Sarkozy] објавили да западни мултикултурализам није успео. Славој Жижек [Slavoj Žižek] то означава речима да је либерална мултикултураност показала привид мултикултуралности, тј. да је она само представљала облик (нео)либералног, капиталистичког светског система (Жижек, 2002, стр. 414).

Но, без обзира на објашњења преовладујуће теоријске мисли, савремени политички феномени су, с једне стране, убрзали процес краја либералног *краја историје*, а са друге стране, оголили су ограниченост и скромност доминантне политичке теорије. Тако, савремене појаве које доминантна теорија није сагледавала су многобројне. Прво, није сагледавана криза демократије у обе њене димензије. Криза политичке димензије демократије се огледа у томе да је дошло до срастања политике и управљања, односно, до срастања политике и економског управљања, политике и свих облика менаџмента. На делу је *политика гувернементализације* (фр. *Gouvernementalite*) што су неки теоретичари анализирали (Зиновјев, 2002, стр. 165; Фуко, 2011; Перишић, 2012, стр. 141), али академска јавност није обратила пажњу. Друго, криза социјалне димензије демократије у нестајању државе благостања је прошла готово незапажено, као и њене последице (Перишић, 2012, стр. 142).

Доминантна савремена теорија, када говори о демократији, говори и о тзв. *демократској међународној заједници*, коју чине Европска унија, НАТО, разне економске и финансијске организације (ММФ, Светска банка, Париски и Лондонски клуб, СТО, итд), те Међународни суд правде, Међународни суд за ратне злочине, разне кризне групе, фондације, мултинационалне корпорације, итд. Све ове организације носе ознаку међународног, светског или космополитског, те „сугеришу да је реч о ауторитету који је демократски

супериоран у односу на парцијалне, минорне, провинцијалне, примитивне, себичне итд. интересе неког малог народа унутар уских и ограничених оквира националне државе“ (Кецмановић, 2009, стр. 50). Но, можемо ли ове планетарне организације именовати демократским? Испуњавају ли основне услове да буду или, пак, да постану демократске? (Дал, 1994, стр. 42–43). Да ли иједна од ових организација има народ, демос, и да ли поседује демократски начин одлучивања? Или се, ипак, ради само о јачању управљачке димензије (нео)либералне владавине на глобалном нивоу? О овоме савремена политичка теорија нема истраживања.

Неке од ових међународних организација су директни учесници ратова, интервенција, економских и политичких санкција, за које се мислило да су атрибути идеолошког сучељавања у 20. веку. Савремена политичка пракса видљива кроз рат и интервенционизам на простору Ирака, Босне и Херцеговине, Хаитија, Сомалије, Србије, Авганистана, Либије, Сирије, итд. на посебан начин говори о кризи модерне политике и демократије. Ови примери интервенционизма говоре да су право, држава, демократија суспендовани. Кољевић нас подсећа да пракса западне политике у последње две деценије показује да је она била на разликовању апсолутног злочинца и апсолутне жртве, што је за последицу изродило тзв. хуманитарне ратове. Она додаје да ратови „у име мира“, дакле „живота“, имају за циљ „живот“ одређеног становништва наспрам другог становништва (Кољевић, 2010б). При томе је Други сатанизован у извор свеопштег зла. Слично је и са тероризмом и „ратом против тероризма“. При томе се користе разне технике надзора и управљања сопственим становништвом како би сатанизација Другог успела. Где су у свему томе политика и демократија? Суспендовани? О томе савремена политичка теорија не говори.

Уочавамо да данашње (ратне) интервенције које започињу Запад, САД и њени савезници, све више имају, на нивоу дискурса, неку *хуманитарну* димензију борбе за човечанство, за мир и демократију, за поштовања људских права. Но, питамо се да ли нам *хуманитарни ратови* не личе можда на оне премодерне, религиозне ратове где је онај Други означен кроз појам нечовечности? Ако је у модерној епохи рат имао међудржавни карактер, дакле постојао је као питање међународног права, а тиме је био на неки начин и демократски сагледан, да ли данашњи ратови све више постају ствар морала? С тим у вези, да ли се политика, право и демократија подвргавају моралу? Изгледа да је теоретичар Карл Шмит [Carl Schmitt] био потпуно у праву сматрајући да ће морализација политике на глобалном нивоу водити ка превласти једне силе (или једне моћи), која ће, заснована на некој својој верзији морала, проглашавати своје непријатеље као зле и наметати им своју вољу под изговором борбе за човечанство, за цивилизацију и напредак, а данас и за поштовања људских права (Шмит, 2001, стр. 36–39). Дакле,

намеће нам се једно од кључних питања: да ли у времену глобализације, тзв. хуманитарни ратови постају нови механизми ограничавања демократије и политике, односно, нови механизми како реализовати „надзор над понашањем“ не само човека него и држава као субјеката у међународним односима? Зар није у питању постмодерна верзија морализације политике и демократије, тј. њихова постмодерна деполитизација?

Према томе, када погледамо савремену политичку мисао, после завршетка идеолошког сучељавања у модерној епохи, видећемо да се теорија није бавила политичком праксом. Нису се постављала ова питања. Теорија се углавном оглушивала на говор политичке емпирије.

Међутим, политичка емпирија, са свим својим феноменима, показује, упркос Фукујами, либералима, Хантингтону, демократолозима и мултикултуралистима, да није реч о неким успутним и маргиналним појавама, да „није реч о пуким ‘екцесима’ него о импликацијама, манифестацијама и стварности **антиполитике**, и њеним најважнијим карактеристикама“ (Кољевић, 2010а, стр. 16) (болд С.П).

КРИЗА САВРЕМЕНЕ ПОЛИТИЧКЕ ТЕОРИЈЕ

Осим чињенице да теорије нису пратиле савремене догађаје, односно да су се бавиле „доказивањем“ либерализма да је најбољи поредак, питамо се шта још чини суштински садржај раскорака између савремених политичких теорија и праксе?

Наравно, можемо рећи да је тај раскорак последица *кризе теорије*, која се огледа у недостатку дискурса о значењу политичког, политике, а тиме и демократије, с обзиром на то да либерални *крај историје* означава да смо ушли у једну неисторијску епоху, у којој се садашњост схвата као неповесност, као време ослобођено од будућности, као пуко трајање, као крај политичког.

Међутим, зашто недостаје дискурс о политичком? Да можда није у питању, потискивање и одбацивање политичког, и у теорији и у пракси, те сходно томе и недостаје дискурс о политичком? Наш одговор је да савремена политичка пракса и крај либералног *краја историје* показују да је у току *не* толико смрт политичког, већ његово стално одбацивање и игнорисање, које се у реалности препознаје као криза политике и нестајање демократије, а у теорији као њена криза.

Потискивање значења политичког долази из два извора: од либералног дискурса нове епохе, али и од постмодерне теорије. Из ове две теорије, дакле (нео)либерализма и постмодернизма, и њихових пропратних дискурса,

израсла је и афирмисана нова парадигма која, потискујући политичко, ограничава демократију. Та парадигма данас има постмодерно значење. Она делује као антиполитика, те је можемо одредити и као постполитику. Али пре антиполитике да се осврнемо и на постмодерну теорију.

Постмодерна теорија је шаролика јер обухвата разне теоретичаре који имају слична полазишта, али различита исходишта. Једни су усхићени крајем модерне и афирмативно објашњавају постмодерне појаве, други критички сагледавају значење постмодерне епохе и теорије.[3] Ми ћемо се осврнути на апологете постмодерне, као што су Лиотар [Jean-François Lyotard], Велш [Wolfgang Welsch].

Наиме, теза о *крају историје* је настала када су увелико текле философске расправе о значењу постмодерне. Многи су постмодерну теорију видели као нову теорију која ће, са својим одређењем постмодерног стања као стања „радикалног плуралитета“ (Велш, 2000) створити шансу за ново сагледавање људске слободе, другости, разлике, дијалога плуралности и њихове креативности, шансу за решавања спорова и раскола, итд. Постмодерна теорија је, на први поглед, уливала наду да је могуће једно ново схватање људског деловања и да је са њом могуће се растати од феномена модерне епохе, пре свега од насиља. Дискурс о постмодерни је отворен Лиотаровим програмским текстом *Постмодерно стање* у коме је оно одређено као стање у коме се више не поклања поверење метапричама. Све метаприче, у које Лиотар убраја и политичке идеологије и доктрине, су изгубиле своју општу важност и снагу легитимације кроз своју практичну реализацију у модерни. Оне су компромитоване у друштвеној стварности, јер настоје да једну вредносну норму универзализују чиме потчињавају интересе и вредности других погледа. Оне производе насиље настојећи да свој нормативни идеал примене на сложену друштвену стварност. Централно место у политичким доктринама и идеологијама заузима политички субјекат који је носилац одређеног идентитета (колективног и/или идеолошког). Према Лиотару, управо такав идентитет је насилан и тоталитаран према другоме, тако да је и свака политика заснована на неком идентитету насилна. Дакле, тоталитаризам и политичко насиље су последица политика и идентитета њихових политичких субјеката, а сам крај модерне, према Лиотару, то разоткрива и уводи друштво у постмодерно стање, стање лишено доминације свих коначних објашњења (Лиотар, 1988; Liotar 1990).[4]

[3] Научна литература о постмодерни је обимна и непрегледива. По подацима од августа 2003. године у библиотекама САД забележено је око 43420 књига чији наслов укључује постмодерност (*postmodernity*), постмодерни (*postmodern*), постмодернизам (*postmodernism*), постмодернистички (*postmodernist*). По подацима интернет књижаре Amazon.com, у продаји постоји 428 књига о постмодернизму и 963 књиге о постмодерном на енглеском језику. – (Епштајн, 2010, стр. 19).

[4] Лиотар објављује 1979. *Постмодерно стање* (*La Condition postmoderne, Rapport sur le savoir*), а 1983. године *Раскол* (*La Differend*).

Лиотарова постмодерна теорија одбацујући нарације, политику, политичког субјекта, истовремено одбацује и појмове истине, разума, објективности, идентитета... свет види као дивергентан, неодређен, несталан, плуралан у неодређености, као скуп интерпретираних култура, итд. Кољевић наводи да унутрашњи карактер постмодернизма говори да се ради о радикалном нихилизму јер „идеја да ништа универзално не важи претвара у мишљење да је *све могуће* (и у извесном смислу и дозвољено)“ (Кољевић, 2010а, стр. 25).

Упркос причи о плуралитету, различитости, видимо да је постмодерна теорија веома блиска (нео)либерализму и његовом односу према идентитету, јединству, колективитету. Тако, постмодерна, одбацујући политику одбацује могућност и идеју отпора (нео)либералном дискурсу. То се експлицитно види код Лиотара. Он посматра отпор као део политичке доктрине неког политичког субјекта и самим тим је део насиља, те отпор треба одбацити. „Немогуће је засновати политику на идеји отпора“ – наводи Лиотар. „То може бити веома опасно као што је *стара* традиција. Шта је био марксизам у 19. веку? То је била политика отпора. Ми знамо резултате такве политике, јер је то политика, и то је све“ (Olson, 1995, str. 396).

Међутим, Лиотар не критикује идеју отпора због пропасти те идеје у реализацији нарације марксизма или због тога што је политички отпор произвео насиље, већ што сматра да су капитализам и либерализам једина решења и образац организације друштва, те је отпор њима непотребан и немогућ. Лиотар, слично као и остали теоретичари *краја историје*, у силазку социјализма са историјске сцене види потврду да је либерално друштво једина могућа заједница. Лиотар каже: „Овај систем се такмичио са свим другим системима, са свим осталим начинима организовања људских заједница... Тако је наш систем, сада, победио друге начине на које су заједнице покушале да се организују, и он је усвојио надметање, како би и даље био у стању да граби спољашњу и унутрашњу енергију што је могуће више“ (Olson, 1995, str. 400).

Очигледно да је постмодерна теорија сама по себи контрадикторна и сасвим крајња. Контрадикторност се види у одбацивању свих метаприча, идеологија и коначних објашњења, да би за либералну парадигму и начин организације друштва важио изузетак, јер, по Лиотару, он је „једино решење“. На ово се надовезује крајњост постмодерне, јер шта остаје ако се одбаци дискурс о политици? Шта остаје ако се одбаци ангажованост политичког субјекта? Шта остаје ако се одбаци могућност не само отпора него и било какве политичке расправе? Шта остаје са антиполитиком?

Неки аутори сматрају да је и таква антиполитика исто политика. Тако Кецмановић наводи да „било да инсистирају на радикалном одбацивању

сваке политике, било да најављују утопијско превазилажење класичне политике, било да се задовољавају потискивањем и редуковањем политичке сфере у прилог јачања цивилног сектора – противници политике ипак остају на политичком терену“ (Кецмановић, 2010, стр. 30).

Но, многи су се сложили са Лиотаровом критиком метанарација, са Велшовим виђењем плуралности, јер, на први поглед, стварност је то и показивала тиме што је либерализам очито добијао нове димензије технолошким, информатичким, финансијским и услужним делатностима, конзумеризмом и индустријом културе, а политика постајала „политика идентитета“, проистекла из различитог испољавања индивидуализма. Потврда је била и у уметности која више не разликује *високу* и популарну културу, у уметности која са баналношћу стоји све више у знаку једнакости. С тим у вези, ми ћемо се сложити са Кољевићем да је постмодернизам „експлицитна афирмација (нео)либералног дискурса, потврда *статуса quo*, у смислу да живимо ‘у најбољем од могућих светова’ и да то ни квалитативно ни систематски не може да се доведе у питање, где се критика ограничава на маргинална питања“ (Кољевић, 2010а, стр. 25).

Дакле, постмодерна теорија, одбацујући историју, норме, објективност, „кохеретност култура“, одбацује и политичко. Политичко је или непостојеће, или замењено нечим ефемерним. Многи постмодернисти су настојали да се политичко и класична политичка питања током 80-их година 20. века уклоне са дневног реда. То се види, наводи Иглтон [Terry Eagleton], у замени модерних политичких тема, које тада нису биле достижне да се реализују, са питањима, на пример, пола и сексуалности (Иглтон, 1997). Ако се раних седамдесетих причало о социјализму, знаку и сексуалности, истиче Иглтон, крајем осамдесетих то се свело само на сексуалност. Питања о сексуалности, али и о феминизму, или етничка питања су постала популарна не само због тога што представљају резултат политичких борби, већ и стога „што нису суштински антикапиталистички“ тако да се добро уклапају у постмодерно доба.[5]

У прилог томе, Бодријар [Jean Baudrillard] сматра да постмодерна настоји да истакне и/или наметне, тзв. закон мешања жанрова. Он наводи да је све постало и сексуално и политичко, а истовремено и естетско. Свака категорија је подигнута на највиши степен уопштавања, па самим тим губи своју посебност и упија све друге. „Када је све политика, онда више ништа није политика и та реч нема смисла. Кад је све сексуално, онда ништа више није сексуално, и секс губи сваку одређеност. Кад је све естетско, ништа више није ни лепо ни ружно, и сама уметност нестаје“ (Бодријар, 1991, стр.

[5] „Тело – нешто толико очигледно и наметљиво да смо га занемаривали вековима – загребало је површину бескрвног рационалистичког дискурса и тренутно је на путу да постане највећи фетиш од свих.“ – (Иглтон, 1997, стр. 37–38).

11–12). Жан Бодријар наводи да се друштво после модерне епохе нашло „у трансполитичком, тј. на нултом степену политичког, који је такође и степен његове репродукције и бескрајне симулације. Политичко никад неће довршити своје нестајање, али неће допустити ничему другом да изрони уместо њега. Налазимо се у хистерији политичког“ (Бодријар, 1991, стр. 12–14). Слично је и са сексуалним тј. са транссексуалним, и са естетским, тј. са трансестетским.[6]

Дакле, у схватању савремене епохе можемо поставити неколико питања. Прво, да ли је савремено друштво искорачило из епохе „закона силе и мрачњаштва“ (Фукујама)? Да ли људи више не верују великим свеобухватним причама о слободи, једнакости, праведности и законима историје (Лиотар)? Ако сагледамо стварност уочићемо политичку праксу пуну насиља, сукоба, нових ратова, „ратова против ратова“, санкција разних врста, економске кризе и пропадања... Уочићемо кризу демократије и политике, онако како их познајемо из епохе модерне. Дакле, стварност нам указује да је боље питати – да ли је савремено друштво укорачило у доба које карактерише страх од *краја историје* и страх од будућности? И то не само страх од голог насиља, ратова и економског колапса, него и страх од очигледног стварања таквог друштва у коме ће политика да политизује човеков приватни живот, а само подручје политичког да постане неполитички простор.

Према томе, сви *постисторијски* дискурси Фукујаме, либерала, Хантингтона и демократолога, те многих постмодерниста, нису ништа друго до теоријско удаљавање од реалног објашњења савремености. Они теоријски замагљују оно што се може одредити као антиполитика, а која се уочава у многим њиховим дискурсима.

Стварност нам показује једну нову (или трансформисану) парадигму која представља начин артикулисања моћи у постмодерној владавини, која представља деполитизацију јавне сфере, уз, истовремено, политизацију приватног живота. Постмодерна нам показује једну антитполитику операционализовану „демократским“ ратовима и интервенцијама, неслућеним наступом финансијског капитала, кризама и сл. у којој се сама идеја политике, као независне сфере посредовања између сукобљених друштвених снага, и идеја отпора таквом поретку, своде на минимум.

[6] Транссексуално говори да секс више нема никакве везе са пуноћом живота, већ само са конфузијом и промискуитетом, а кључни постмодерни догађај у уметности је засигурно Дишанов (Dushamp) писоар, у коме је уметност показала своју трансестетичност, поричући правила естетске игре баналношћу призора. – (Бодријар, 1991, стр. 12–14).

ЛИТЕРАТУРА

Бодријар Ж. (1991). *Прозирност зла: оглед о крајносним феноменима*. Нови Сад: Светови.

Велш В. (2000). *Наша постмодерна модерна*, Нови Сад и Сремски Карловци: Издавачка књижарница Зорана Стојановића.

Дал Р. (1994). *Дилеме плуралистичке демократије*. Београд: БИГЗ.

Дугин А. (2008). *Постфилософия.Три парадигмы в истории мысли*. Москва: Евразийское движение.

Епштајн М. (2010). *После будућности: судбина постмодерне*, Београд: Draslar partner.

Eriksen Th. (2004). *Етницитет и навионализам.* Београд: Библиотеке 20. век.

Жижек С. (2002). Мултикултурализам – нови расизам. У: С. Дивјак (Прир.), *Нација, култура, грађанство*. Београд: Службени лист СРЈ.

Зиновјев А. (2002). *Запад*. Београд: Наш дом – Age D' Homme.

Иглтон Т. (1997). *Илузије постмодернизма.* Нови Сад: Светови.

Кецмановић Н. (2011). *Елементи владавине: студије из политичке теорије*. Београд: Факултет политичких наука, Чигоја.

Кецмановић Н. (2010). *Политика, држава, моћ: студије из политичке теорије*, Београд: Факултет политичких наука, Чигоја.

Кољевић Б. (2010а). *Биополитика и политички субјективитет*. Београд: Службени гласник.

Кољевић Б. (2010б). Биополитика и будућност човечанств. *Нова српска политичка мисао*, Београд:

http://www.nspm.rs/savremeni-svet/biopolitika-i-buducnost-covecanstva.html

Лиотар Ж. Ф. (1998). *Постмодерно стање*, Братство-јединство, Нови Сад, 1988;

Liotar Ž. F. (1990). *Postmoderna protumačena djeci: pisma 1982-1985,* Zagreb: A. Cesarec.

Молнар Т. (1996). *Либерална хегемонија*. Београд: СКЦ.

Olson A. G. (1995). Resisting a Discourse of Mastery: A Conversation with Jean-François Lyotard. *Journal of Advanced Composition* 15.3, стр. 396. http://www.jaconlinejournal.com/archives/vol15.3/olson-resisting.pdf

Перишић С. (2014). Одлазак модерне епохе: између краја историје и страха од будућности. *Политичка ревија*, бр.3/2014, стр. 91–108.

Перишић С. (2012). Постмодерно нестајање политичког и демократије. *Политичка ревија*, бр.2/2012, стр. 139–154.

Фуко М. (2011). *Безопасностъ, территория, население*. Санкт Петербург: Наука.

Хајек Ф. (2002а). *Право, законодавство и слобода: нови поглед на либералне принципе правде и политичке економије*. Подгорица: ЦИД.

Хајек Ф. (2002б). *Студије из филозофије, економије и политике*. Београд: Паидеа.

Хајек Ф. (1997). *Пут у ропство*. Нови Сад: Global Book.

Шмит К. (2001). Појам политичког, *Норма и одлука – Карл Шмит и његови критичари*. Београд: Филип Вишњић.

Srdjan M. Perisic, PhD

THE GAP: CONTEMPORARY POLITICAL THEORY AND PRACTICE

Summary

After socialism descended the practical political scene, before the end of 20th century, and western liberalization remained, as the only and acceptable social and political view of reality, contemporary political theory has been characterised by domination of a group of theorists who, let us turn the old proverb upside down, cannot see so large forest, represented by contemporary political practice, for the trees called liberalism. Con-temporary political practice is just showing lots of social and political phenomena that have not been politically perceived. The gap between dominant political theory and con-temporary political practice has been obvious ever since.

The first content of the gap is that the theory has been preoccupied with the meaning of liberal appearance in the form of neo-liberalism. Liberals see the victory of liberal ideology and capitalism as a confirmation that the market has become the basic axiom of liberalism. The market is explained as the only social and political power, i. e. the law (power) which regulates social order without legislation.

Secondly, contemporary political theory has been swamped by researchers pre-occupied with exploring and spreading of winning liberal democracy.

However, we have noticed the Third Wave of Huntington and liberal democracy scientists does not contain the research of causes and needs of spreading by means of violence.

A contribution to the gap has been given by the participants of communitarian liberal litigation, or, still better, reducing differences on topics of individual – society relation and multiculturalism in a liberal society and state. The litigation has just justified spreading of neo-liberalism appearance, and so there is no significant difference, except for the starting points. The litigation was far from contemporary reality.

Contemporary political phenomena, however, show in spite of liberals and democrats, it is not all about minor accompanying phenomenon but manifestations of anti-politics of current liberalism. Let's ask ourselves: What is the content of liberal anti-politics? May it be in suppression and rejection of "political", both in theory and practice, so in accordance with that discourse on "political" is missing? Our answer is that death of "political" is in progress, but its constant rejection and ignoring, which in reality can be recognized as the crisis of politics and disappearing of democracy.

Keywords: theory, practice, political theory, political, politics, liberalism, neoliberalism, capitalism, postmodern, anti-politics.

Иван Цветановић*
Универзитет у Нишу,
Филозофски факултет
Владета Радовић**
Универзитет у Нишу,
Филозофски факултет

DOI 10.7251/ZRNS1702419C
Стручни рад

УТИЦАЈ МАСОВНИХ МЕДИЈА И ОБРАЗОВНИХ ИНСТИТУЦИЈА НА СТУДИРАЊЕ И НАЧИН ЖИВОТА СТУДЕНАТА У СРБИЈИ

Апстракт: *Утицај медија на младе постаје из дана у дан све значајнији. Масовни медији креирају нову динамику и стил живота младих. Виртуелност постаје доминантан архетип који испуњава друштвену свест и реалност. Тај утицај се нарочито види код студената, јер знатно утиче на квалитет њиховог живота и учења. Неки од одговора на ова постављена истраживачка питања добијени су употребом анкете као методе истраживања изведене на Филозофском факултету у Нишу, на Департману за комуникологију и новинарство фебруара месеца 2017. године. Анкетом је обухваћено сто студената са прве и четврте године. Циљ овог истраживања је био да се утврди утицај медија на квалитет студирања и стил живота студената.*

Са друге стране, компаративном и аналитичком методом смо покушали да сагледамо потребу за реформама на високошколским установама у Србији која је директна последица утицаја медија и потребе да се тим младим људима, за које већ многи модерни теоретичари говоре као о новој, електронској генерацији, која има нове и знатно другачије погледе на знање и образовање у односу на генерације за које су креирани програми на Универзитетима, пруже нови и знатно другачији програми студирања.

Нажалост, Универзитет данас не обезбеђује студентима потпуне услове за развој њиховог идентитета у складу са начином настајања нових облика идентитета који формира образовни систем и губи битку са агресивним утицајем медија.

Кључне речи**:** *стил живота, студенти, студирање, медији, универзитет.*

* ivan.cvetanovic@filfak.ni.ac.rs
** vladeta.radovic@filfak.ni.ac.rs

1.Увод

Сфера друштвеног комуницирања се мења са свакодневним напретком технологије. Информатичка мрежа коју креирају нове технологије креира глобални начин комуницирања. Тај нови културни контекст краја двадесетог и почетка двадесет и првог века многи савремени теоретичари зову компјутерском културом. Медији свакодневно замењују раније видове културе и држе у некој врсти заточеништва директан, благотворан утицај који уметност има на младе људе. Теоретичар медија Папер [Papert] однос младе генерације и нових медија види као љубавну авантуру док Флечер [Fletcher] (2003, стр. 356) говори о електронском добу као заједничкој култури за генерације млађе од 25 година (Fletcher, 2003, стр.356). Вилијам Гибсон интернет назива менталном димензијом егзистенције. Ериксон(Eriksen) у својој књизи *Тиранија тренутка* тврди да живимо у времену велике неслободе од вишка информација и да би сачували знање морамо да редуцирамо тај прилив информација (Eriksen, 2011, стр. 41). Татјана Тапавички Дурић у својој књизи *Компјутерска култура* говори о томе да сви медији трансформишу своје медијске и информацијске потенцијале и сви скупа виртуализију у једну нову метадимензију људског постојања и рада (Тапавички Дурић, 2008, стр. 162). Љубиша Деспотовић помиње Липмена, једног од највећих америчких новинара, који је још пре сто година тврдио да човек познаје свет само индиректно, преко слике коју прави у глави и да сви медијски садржаји удаљују људе од класичног поимања етике. Аутори у овој књизи даље наводе да ''медији и мишљење нису у функционално омеђеном, константном процесу. Радозналост и сумња се постепено успављују, дух контаминира, до тренутка када се разлике поравнају и гомила не почне мислити на само један начин. Логичко мишљење тада трпи пораз'' (Милашиновић, Јевтовић, Деспотовић, 2012, стр.244). Хабермас потенцира значај медијске моћи као специфично новог капитала.

Медији глобално и локално утичу на све области друштвеног живота. Дафна Лемиш је у књизи *Деца и Телевизија*, у делу под насловом *Учење и телевизија,* покушала да објасни да постоје две различите културе које , свака на свој начин, гледају на телевизију. За једну, ''комерцијалне телевизијске станице се одричу било каквих одговорности у погледу образовања и њихов је разлог постојања да створе профит тако што ће привући што је могуће бројнију публику, како би продали производе који се рекламирају'' (Лемиш, 2008,стр. 226) Ови други аутори из такозване технолошке културе заступају аргументацију засновану на теоријским поставкама технолошког детерминизма према коме људску цивилизацију у великој мери обликују технологије које су у њој заступљене. На крају поглавља о образовању и телевизији, аутор , помало дипломатски, закључује,

не узимајући ни једну страну, да све зависи од сати посвећених медијима ''уколико је реч о оптималном броју сати посвећених гледању телевизије у току недеље (неки сугеришу да је то отприлике 10 сати), али уколико траје више од десет сати, однос се мења и све је негативнији што се број сати гледања повећава''(Лемиш, 2008, стр. 233).

Мартина Банић у свом раду *Досег медија код средњошколаца* наводи ауторе Ланиада и Пиетра у књизи *Наше дијете, видео игре, Интернет и телевизија (што учинити ако га хипнотизирају)* који пишу да ''према статистичким подацима Henry J. Kaiser Family Foundation, (Laniado, Pietra, 2005, стр. 11) установе из САД-а која се бави истраживањима обитељи, дјеца из развијених земаља сваки дан проведу у просјеку шест сати и тридесет и два минута пред некаквим екраном, било да је ријеч о телевизији, кину, видео играма или интернету. Даље, Мартина Банић у свом раду говори поред осталог, да не би требало деци строго забрањивати контакт са медијима већ инсистирање на образовању које ће научити децу да правилно разумеју оно што им медији нуде (Банић, 2014, стр. 232).

''Потребно је доста стручности, стрпљења, и мултидисциплинарног приступа у откривању правих одговора на питање: Како нови медији преобликују и стварају друштвене симболе? Како на тај начин делују на нас и младу генерацију, посебно рањиву када је реч о медијској манипулацији''(Милиша, Толић, Вертовшек, 2009, стр. 79).

2. О истраживању

Медијска манипулација има негативног ефекта на младе од њихових најранијих година. На то упозоравају, као што смо видели, и многи теоретичари медија. Да би се емпиријски придружили овој групи теоретичара, спровели смо истраживање са циљем да дознамо, конкретно, од наших студената, утицај који медији имају на њихов стил живота и учење. Како бисмо одговорили на истраживачка питања коришћена је анкета као истраживачка метода. Анкетни упитник је имао 15 питања, а у истраживању је учествовало сто учесника друге и четврте године студија. Испитивање је било потпуно анонимно.

Истраживање потврђује да студенти препознају негативан утицај медија на стил живота и студирања.

Прво је питање било колико сати дневно одвајате на медије. Одговори су били следећи: шесторо је одвајало један сат, четрнаесторо два сата, дванаесторо три, двадесеторо четири, осамнаесторо пет, осморо шест, деветоро седам, седморо осам, четири десет, један дванаест и један тринаест.

Изражено у процентима резултати су следећи: до три сата дневно одваја на медије 32%. Четири сата одваја чак 20%. Пет сати свог времена на медије дневно одваја 18% испитаника. Шест сати 8%, седам сати 9%, осам сати 7%, десет сати 4%, дванаест сати 1% и тринаест сати 1%.

На питање да ли прилагођавају стил живота и учења медијима 33% и 27% је одговорило позитивно.

На питање да ли медији негативно утичу на квалитет студирања чак 50% је одговорило позитивно.

45% је позитивно одговорило на питање да ли би без медија успех на студијама био знатно бољи.

90% је договорило позитивно на питање да ли треба увести медијско образовање у средњој школи.

Само 27% је одговорило позитивно да су родитељи позитивно утицали на њихове навике везане за медије.

Читавих 57% је позитивно одговорило на питање да ли мисле да морају драстично да смање утрошак времена на медије ради посвећивања студентским обавезама.

45% је одговорило позитивно да им медији помажу у учењу.

75% је одговорило позитивно да су навике коришћења медија стекли у основној и средњој школи.

38% је навело да им медији помажу у савлађивању студентских обавеза.

На питање да ли користе каталог књига на интернету одговорило је позитивно 75%.

Само 20% користи електронске картице за куповину књига, а 22% је задовољно својом информатичком писменошћу.

Од анкетираних њих само 28% верује у поузданост информација у медијима.

На основу наведене анкете можемо да закључимо да студенти издвајају велики део времена на медије. Наведени резултати захтевају озбиљан приступ овом проблему.

3. Високошколске установе, студенти и медији

Када смо донекле сагледали утицај који медији имају на квалитет учења и стил живота студената, потребно је видети и шта високошколске установе морају да предузму и ускладе своје програме са оваквим стањем. Високо образовање је у кризи у целом свету. Технологија се развија много брже него што бирократе које брину о образовним програмима успевају да прате и усклађују своје програме са тим. Жан Фурастје [Fourastie] у својој књизи *Универзитет пред стечајем* написаној још у време када технологија није толико напредовала, полемично је поставио питање: да ли ће као што неки теоретичари сумњају наступити крај универзитета или ће "универзитет бити централна установа ове фазе у развоју савремених друштава и да ће у технократској револуцији одиграти сличну улогу као фабрика у првој и другој индустријској револуцији" (Furastje, 1973, стр. 5). Аутор, поред осталог, поставља питање на који начин универзитети условљавају напредак у једном друштву. Он кроз своје питање прави разлику између знања и откривања знања, између знања стеченог научним експериментисањем и традиције као знања које је резултат адаптације на прилике као израз инстинкта и нагона (Furastje, 1973, стр.7). Он са правом поставља питање смисла таквог универзитета. Он тврди да универзитет не прима, као некада, само неколико хиљада изузетно обдарених младих људи жељних знања. Он, напротив, мора да прима масе младића и девојака, од којих су многи ту само зато што универзитет постоји и све више ће бити једино уобичајено занимање у годинама адолесценције и младости" (Furastje, 1973, стр. 49).

Студенти од времена које посвећују медијима немају времена да посвете својим студентским обавезама, мало читају, не негују језик, преписују на испитима и колоквијумима користећи нову технологију, концентрација им је једва до двадесетак минута јер им је ум преоптерећен неважним информацијама, сликама и најразличитијим медијским стимулансима. Све то доводи до некритичког и логички неаргументованог размишљања. Мотивисаност и амбиција такође недостају нашим студентима као последица утицаја медија. Фурастје поставља кључно питање: Какви се подухвати могу назрети у блиској будућности када „недовољно изражене мотивације веома широког распона способности, суочене са количином информација, која хиљаду, а можда и сто хиљада пута превазилази могућности најбољег људског мозга - то су услови у којима се налази данашњи и сутрашњи универзитет" (Furastje, 1973, стр. 50). Он даље налази разлог за кризу у наслеђу из прошлости за коју многи мисле да је била светлија: "Наслеђе из прошлости утиче и на стање на универзитетима данас. Остаци формалистичког приступа науци, предавања ex catedra, догматски, ауторитативни, репетативни" (Furastje, 1973. стр. 76). А достигнућа у науци

и друштву само се преносе са професора на студенте без мотивисања тзв. експерименталног духа. Он тачно наводи и чињеницу да је школовање све дуже, а интелектуалне способности просечног ученика све мање.

Фурастје има и одговор шта конкретно треба мењати у систему образовања: „Стављањем тежишта на памћење информација, занемарује се њихова обрада. Реч је о чињеници да су снаге просечног ученика, упркос свему, усредсређене на памћење и рационалне и апстрактне формулације. За њега наука постаје огромна енциклопедија, каталог непроменљив, склеротичан: супротно од онога што јесте, јер је, у ствари, наука откривање, превазилажење" (Furastje, 1973, стр. 78). Просечан студент у Србији има проблема да критички и самостално промишља и анализира информације и зато врло лако упада у замку злоупотребе информација. Свакодневно агресивно бомбардовање масовних медија утиче на селекцију информација које се усвајају критички непрерађене. На тај начин студентима се перфидно одузима слобода да одлучују о себи, а медији их својим виртуелним фантазијама удаљавају све више од реалности тако да они живе у некој врсти балона. А у Србији и даље, за разлику од многих земаља у Европи, у средњим школама се не изучава предмет Медији и образовање мада се већ годинама најављује. И угледни француски писац је о томе писао пре неколико деценија. "Злоупотреба школских информација, којој се придружује већ поменуто бомбардовање помоћу масмедија, изазива неспособност да им се приступи, и још више, да се те исте информације приме и схвате. Обрада информација не надовезује се на њихово притицање" (Furastje, 1973, стр. 82).

Теоретичар медија Џајлс Д. у својој књизи *Психологија медија* говори о томе да истовремено мноштво информација скраћује време за њихово процењивање чиме постајемо несвесни утицаја који медији имају на нас. Он закључује да "патимо од медијског слепила (Џајлс, 2010, стр. 218) Да не бисмо постали потпуно слепи потребно је, како Сања Јовановић пише у свом раду (Јовановић, 2014, стр. 216), од те моћи медија да се одупремо "не окретањем леђа и пуким препуштањем медијским утицајима, већ разумом, промишљањем и освешћеношћу, способношћу и вештином, а за то је потребно да буде медијски писмен. (Јовановић, 2014, стр. 216). По Џајлсу медијски писмен је онај који чита и схвата медије на исти начин као што разуме и чита писани језик. Сања нас упућује на Андевског и Вучковића који указују на "комплексност процеса читања код кога су присутне следеће операције: перцепција, разумевање, рекогниција, когниција, меморисање, рефлексија, спекулација, имагинација и фантазија (Андевски, Вучковић, 2012, стр. 49). Поред наведеног поједини аутори као на пример Ћалович, говоре и о субтексту који настаје при процесу интерпретације медијског текста, или полисемији-отворености једног текста за више тумачења.

Да би млади знали са којим намерама је писан одређени медијски текст и да се не би препустили безочној манипулацији од стране медија, потребно је да се медијски образују. Тодоровић је написао да у ''Србији опште образовање не подразумева медијско образовање''(Тодоровић, 2008, стр. 46) Сања Јовановић у свом раду наводи резултате које саопштава Драгићевић Шешић о медијској неписмености и медијској некултури становника у Србији. На основу тога она каже да ''можемо да закључимо да и данас постоји потреба за тим, за описмењавањем деце, младих и одраслих, разумевањем језика и симболичности медијског текста и наше стварности у којој се та симболичност и медијски утицаји рефлектују''(Јовановић, 2014, стр. 223).

4. Питање слободе као основе реформе образовања

Као основни елеменат сваког образовања и знања је и питање слободе и улоге коју тај појам има у животу и раду студената. Ако студент има већу свест о значају слободе он ће више труда улагати у то да не буде заробљен новим медијима. Али како одредити слободу када има толико различитих и неспојивих схватања о томе шта је слобода? Монтескје наводи да ниједној речи није прописано толико различитих значења као речи "слобода". Зависност човека од те речи произилази из сусрета са њеном супротношћу – неслободом. И није ли један од основних принципа образовања да се достигне већи степен слободе за себе и за друштво? Знање је то које руши ланце заблуда и неслободе. Али питање слободе је повезано и са способношћу човека да разуме појам одговорности и основних појмова моралног и праведног. Шопенхауер [Schopenhauer] тврди да свест о слободи нипошто не може потврдити да заиста јесмо слободни. Он говори о човеку који је одлучио, у напону дневних обавеза у канцеларији, да оде и да се више никада не врати. У таквим тренуцима он мисли да том одлуком доказује да је потпуно слободан и да је способан да учини оно што је одлучио. Међутим излазећи из канцеларије он мења одлуку и иде својој жени и детету. Шопенхауер све то пореди са водом у устави: Било би то као да вода каже „могу подићи страховите таласе (да, али на мору, у бури), могу потећи и повући све са собом (да, али у кориту реке), могу се громогласно обрушити и запенити (да, али у водопаду) итд..." (Svendsen, 2013, стр. 39).

С друге стране, Сартр признаје да ужива своју слободу онда када је "празан и ништаван" јер је по њему свест, за разлику од пуноће ствари које постоје по себи, само празнина и постојање за себе. Свест као празнина и небиће услов је човековог бића и суштина његове егзистенције. А отуда и проистиче да је свест извор апсурда човековог постојања, јер човек као

свест узалуд настоји да дође до пуноће постојања по себи, како постоје ствари, до чега свест, као биће за себе никада не може доспети. "Свест је као индивидуалан подухват слободан избор свог света, као тоталитета индивидуалног бића, јер човек ствара своје сопствено биће човек себе чини, јер он није најпре начињен" (Шешић, 1963, стр. 78).

Ако између Шопенхауревог и Сартровог мишљења о слободи супротставимо Блохово [Bloch] мишљење да цела историја показује човеково самоотуђивање на различитим и различито јаким облицима (Bloch, 1959, стр. 382), онда нам не преостаје ништа друго до да закључимо да је свет нужности оно што нас детерминише.

"Нужно је оно што не може бити другачије него што јесте, оно што се не може друкчије дешавати него што се дешава или што се није могло друкчије десити него што се десило" (Шешић, 1963, стр. 31). Али пре него што упаднемо у замку нужности треба анализирати разлику између епистомологије и онтологије, између онога што можемо знати о свету, и онога какав јесте. И ту долазимо до онога што често одређује суштину образовања и односа студената према учењу. Увек када се чују нове ствари најпре се прихвате као старе зато што је прилично тешко да се прилагодимо тако брзо новим идејама и потребно је и време да се направи евалуација вредности на које се односи. Можемо овом приликом, када говоримо о образовању, о томе шта се очекује од студента када заврше студије да искористимо питања која је поставио Успенски [Ouspensky]: „Шта значи да на путу еволуције човек мора постати другачије биће? Шта уопште значи "другачије биће"? Који унутрашњи квалитети могу да се развију у човеку и како то постићи? Зашто сви људи не могу да се развију? "(Ouspensky, 1989, стр.9) Успенски има и одговор на та питања: Зато што не желе. Да би постао другачије биће, човек мора да то јако и дуго жели. Пролазна жеља базирана на десатисфакцији са спољним условима не може да креира задовољавајуће импулсе. Еволуција човека зависи од његовог разумевања шта он може да добије и шта мора да уложи. Да ли студенти у Србији имају знања о томе?

Ако анализирамо образовање у социјалистичком систему видећемо да је оно било прилагођено једном систему који је укидао слободу на широком плану. Владимир Милутуновић за то доба каже да када не би било оних који искачу, тако постигнуто заједничко деловање би неком синергијом свих воља успело да надвлада историју, изађе из ње и оствари рај на земљи. Знамо да се то није десило. Са овим потчињавањем слободе, поткопавани су и сами темељи науке и друштва као друштва слободних индивидуа." (Милутиновић, 2008, стр. 122). Пошто слобода намеће и личну одговорност, студент би требало да има и своју аутономију која са оригиналног грчког може да се преведе као достојанство**,** независност, аутентичност. А сви

задужени за Универзитет и образовање морају да се запитају како тражити одговорност од студента који осећа да нема своју аутономију, своју независност. Ако тога нема, онда нема ни аутентичности. Данас млади слободу схватају као слободу од свих обавеза и односа према другима. Међутим ако, како примећује Свенсон, прихватимо Хегелово мишљење да човек може остварити своју слободу само преко свести о повезаности према нечему и делањем у складу са том обавезом, онда можемо да уочимо у какву замку медија упада млади човек који у свету виртуелног губи осећај реалне повезаности са светом и другима, а на обавезе одговара затварањем у један другачији свет који му нуди другачију стварност.

5. Комуникација у виртуелном универзуму

Студенти су свакодневно изложени новој врсти комуникације у паралелној реалности која се назива cyber-универзум, реч која је у свакодневну употребу ушла као кованица из Гибсоновог научно-фантастичног романа. Комуникација у том физичко-географском простору, специфичној информатичкој мрежи, неизмереног опсега у чијем раду учествују милијарде корисника у свету. 07. јуна ”Такав универзум није само технологија, није само информатички универзум, већ специфична и отворена сфера комуникације и масовног нецензурисаног општења. Интернет се може разумети и као заједница хроничног комуницирања” (Томић, 2003, стр. 211). Тај нови свет технологије је постао простор бекства који „артикулише сопствени језик, и као виртуелна реалност може понудити уверљива искуства исто као и врло маштовита сценарија у којима корисници могу узети активно учешће , као што је случај у МУД-у. Отуда cyber- универзум може чак постати алтернативно стање свести, својеврстан свет снова који се обраћа базичној људској потреби за самоизражавањем и креацијом” (Томић, 2003, стр. 211). Ова теоретичарка комуникологије, даље тврди да се све више код многих корисника ради о некој врсти зависности и чак и неспособности за реалну комуникацију и да на основу многих студија које се баве феноменом овог универзума, указују да интернет представља алтернативе културним процесима, па чак и да мењају основу социјалног идентитета, а „као главна тема, артикулише се феномен у којем се открива тенденција ослобађања појединца његовог телесног идентитета путем нове технологије, омогућавајући одвојену егзистенцију многобројних аспеката личности” (Томић, 2003, стр. 212). И заиста, студенти се ретко виђају на местима где се промовише висока култура, на књижевним вечерима, позоришним премијерама, отварањима уметничких изложби, сајмовима књига, концертима озбиљне музике. Студенти углавном своје потребе за културом задовољавају преко масовних медија, и то, нажалост, пратећи културне садржаје који не би требало да буду ни приближно

интересовању високообразованих особа. Професорка Томић наводи и многе теорије које говоре о специфичној теорији комуникације које у средиште својих истраживања стављају друштвено значење *селф* и промене које се дешавају у друштву на основу промењеног јаства, а условљене интернет комуникацијом.

Основни проблем овакве врсте комуникације је што долази до дисконтинуираног селфија јер им интернет пружа јединствену прилику да преко cyber универзума визуализују и искусе фантазме алтернативног идентитета (Poster, 1990, стр. 6). Постер тврди да је у оваквом простору јаство децентрирано дисперзивно и мултипликовано у континуираној нестабилности. Проблем настаје када почне да се даје примат фантазији над мотивацијом за стварним социјалним контактом. А највише забрињава чињеница да интернет култура све више занемарује природу мотивација корисника, мења физиономију и значај културе, помера границу између реалног и виртуелног па Туркле [Turkle] поставља с правом иронично питање да ли живимо животе на екрану или у екрану? То стварање мултипликованих идентитета који слободно циркулише cyber простором посебно мора да забрине. Професорка Томић поставља питање, можемо ли се сложити са тезом да живимо у цивилизацији у којој има све више информација, а све мање смисла? „Могло би се рећи да информација нема заправо ничег заједничког са значењем, будући да представља операционални модел друге врсте, у чему је садржана Шенонова теза о једној чисто инструменталној сфери информације, техничком медијуму који не мора подразумевати никакву смислену сврху" (Томић, 2003, стр. 218).

Ж. Бодријар (Baudrillard) у својој добро познатој књизи *Симулакруми и симулација*, (Baudrillard,1991, стр. 85), са стрепњом говори да постоји чак и могућност да информација непосредно разори и неутралише смисао и значење. Он потенцира да информација уместо да производи смисао она гута своје сопствене садржаје, гутајући истовремено и саму комуникацију, а тиме друштвено постаје нека врста необавезности, која може довести до тоталне ентропије. По њему медији нису инструменти социјализације, већ напротив, имплозија друштвеног у масама, и људи се према њима налазе у специфичној ситуацији. "Од њих се истовремено тражи да се конституишу као аутономни, одговорни и свесни субјекти и да се конституишу као покорни, инертни, послушни, прилагођени објекти" (Baudrillard,, 2003, стр. 89).

Ако, опет да се ослонимо на Свенсонове речи, слободу схватимо као одсуство ограничења, онда је дисциплина сметња слободи, јер успоставља границе. „Ако самог себе дисциплинујем, и ако свесно одустајем од извесних склоности и поступака, не губим слободу због чињенице да сам лично изабрао та ограничења. За личну слободу, дакле није најважније

питање има ли ограничења, јер увек ће их бити већ да ли су та ограничења самонаметнута". И ту долазимо до кључног питања. Нажалост, универзитет није успео да оствари контакт са студентима и објасни им да самонаметнута ограничења, у ствари, представљају остварење наше слободе. "Јер чему уопште слобода и служи ако не да нам омогући одлуку да помогнемо људима који нам највише значе када смо им најпотребнији? Лична слобода у пракси није првенствено ослобођеност од свих оптерећења, већ напротив, слобода да се човек посвети нечему што му заиста значи" (Svendsen, 2013, стр. 286). Оно што универзитет није успео да пружи студентима је знање о томе да "истински важна слобода обухвата пажњу и свест и дисциплину и труд и способност да се заиста бринемо о другима и жртвујемо се за њих, изнова и изнова, на безброј баналних, ситних, непријатних начина, сваког дана (Wallace, 2009).

Када би сваки студент поставио питање шта то значи да човек постане другачије биће и како и када те промене почињу, онда би дошао до оног одговора до кога је дошао и Успенски, а то је да човек није свестан себе. "Људи мисле да знају много тога, о Богу, будућем животу, универзуму, о настанку човека, о еволуцији, о свему; али реално, они не знају ништа, па чак и о себи" (Ouspensky, 1981, стр. 40). Даље, он говори о томе да није нимало лако студирати биће као што је човек, зато што он не зна разлику између реалног у њему и имагинарног. Човек има две стране своје личности, по Успенском, са којом се рађа, а коју он назива нашом суштином, и коју стиче кроз искуство током живота и коју назива личношћу. Углавном код необразованих људи суштина надвладава личност и они могу бити и добри и оштроумни, док код оних који су кренули путем образовања развој личности им помаже у разумевању себе и света око себе на много виши ниво.

Животни стил је такође под великим утицајем медија што потврђује и велики број одговора студената из наше анкете да медији директно утичу на формирање стила живота и њиховог имица. Дејвид Чејни, написао је у својој књизи *Животни стилови* да је материјална култура у ствари саставни део онога што чини стил. Разлог за то лежи у чињеници да животни стил представља устаљени начин коришћења, схватања и поштовања творевина материјалне културе с циљем да се схвати значај друштвеног статуса у анонимним друштвеним контекстима" (Чејни, 2003, стр. 59). Наша је намера била да се фокусирамо на животне стилове као животне моделе на основу организације и стратегије као основне елементе живота и рада студентске популације. Тај део истицања изгледа је изгубио сваку природну везу са оним што представља и постао је самосталан феномен. А мода и имиџ иду руку под руку. Зар није још Шекспир рекао да мода представља само мешавину буке и беса која не одражава ништа. Животни стил посматрамо у контексту глобалне међузависности и постмодерног идентитета младих који живе у духу времена какав је данас, а који је под великим утицајем медија.

6.Закључак

Студенти проводе велики део свог времена уз медије. Напредак технологије је неизоставан, али у исто време захтева озбиљан приступ едукацији свих генерација. Видели смо мишљења неких од теоретичара који говоре о негативном утицају медија. Међутим, оно што је најважније је разумевање медија и њихово ишчитавање кроз критичко промишљање. Школски и високошколски програми су далеко од могућности да пруже медијско образовање и превентиву у оквиру система високошколских установа. Пут од ”перцепције медијског текста до критичке рефлексије” није ни почео да се ствара, а то потврђују и одговори студената Филозофског факултета у Нишу, а за то су, пре свега, одговорне образовне институције у Србији. А нај тај начин је потврђена и моја главна теза у раду.

ЛИТЕРАТУРА (REFERENCES)

Андевски, М. И., Вучковић, Ж. (2012) *Пролегомена за критичку педагогију.* Вршац: Висока школа струковних студија за образовање васпитача” Михаило Палов”.

Блох, Е. (1959). *Субјект-објект*. Загреб: Напријед.

Бодријар, Ж. (1991). *Симулакруми и симулација*. Нови Сад: Светови.

Банић, М. (2014), Досег медија код основношколаца. У *Медији и комуникација* 1-2(229-240) Бијело Поље: Академија друштвених наука.

Драгићевић Шешић, М. (2008). Писати о медијима-истраживати, анализирати и мислити. У: Д. Вуксановић (прир) *Књига за медије медији за књиге* (23-35) Београд: Клио.

Тапавички, Ђурођић, Т (2008). *Компјутерска култура и модерни медији*. Бања Лука: Филозофски факултет.

Јовановић, С. (2014). Медијски текст: од перцепције до критичке рефлексије.У: *Медији и комуникација* 1-2 (213-227) Бијело Поље: Академија друштвених наука.

Лемиш, Д. (2008). *Деца и телевизија*.Београд:Клио.

Ланиадо, П. Пиетра, Г. (2005) *Наше дијете, видеоигре Интернет и телевизија:(шта учинити ако га хипнотизирају?)*Ријека: Студио ТиМ.

Ериксен, Х. Т. (2003) Тиранија тренутка.Београд: Библиотека 20. век.

Милутиновић, В. (2008). *Постидеологије*. Београд:Утопије.

Милашиновић,С.Јевтовић З.Деспотовић,Љ.(2012)*Политика, медији,безбедност.*Београд:Криминалистичко-полицијска академија.

Милиша,З. Толић, М. Вертовшек, Н. (2009) *Медији и млади:превенција овисности о медијској манипулацији.*Загреб: Свеучилишна књижара.

Maror, S. (2003). *The Happiness Paradox*. London: Reaktion books.

Ouspensky, P. D. (1981). *The Psychology of man's possible Evolution*.New York: Vintage books.

Papert, S. & Harel, I. (1991) *Constructionizam: research reports and essays 1985-1990 by the Epistemology and Learning Research Group*.The Media Lab, Massachusetts Institute of Technology, Norwood:Ablex Pub.Corp.

Poster, M. (1990). *The mode of Information: Poststructuralism and context*. Chicago: University of Chicago Press.

Свенсен, Л. Ф. Х (2013). *Филозофија слободе*: Београд: Геопоетика.

Томић, З. (2003). *Комуникологија*. Београд: Чигоја.

Тодоровић, Н. (2008). Медијско образовање. У: Д. Вуксановић *Књига за медије медији за књигу (*45 -51). Београд: Клио.

Фуристје, Ж. (1973). *Универзитет пред стечајем*. Београд: НИП Дуга.

Флечер, К. (2003) Управљање маркетингом и информациона технологија. Београд: Клио.

Чејни, Д. (2003). *Животни стилови*. Београд: Клио.

Џајлс, Д. (2010). *Психологија медија.* Београд: Клио.

Шешић, Б. (1963). *Нужност и слобода*. Београд: Култура.

Wallace, D. F. (2009). *This is water.Some thoughts on a significant Occasion about Living a Compassionate Life*. New York, Boston :Little, Brown and Company.

Summary

In this paper we have tried to analyze the influence Mass media have on Serbian students life style and the way of styding in Serbia.In order to correctly define the position students have in postmodern Serbia and give more complete picture about our topic we have consulted several sources and theorists to be able to better understand the psittion of education in Serbia and what should be done by University itself to change present situation for good. In order to prove the influence media has on students population and their way of styding and leaving we created a scientific method of interview. We included hundred students and have created 15 questins. Results proved our thesis about negative influence media has on studing and life style of students. Also, we have consulted the position

Universities has today and their place in the light of understanding the level of freedom in today's world and its influence, together with the mass media, on the way of leaving and studing in Serbia.

Key words: Education, students, styding, mass media, life style.

Татјана Вулић*
Филозофски факултет
Универзитет у Нишу
Снежана Соковић
Правни факултет
Универзитет у Крагујевцу

DOI 10.7251/ZRNS1702433V
Оригинални научни рад

ИЗВЕШТАВАЊЕ О НАСИЉУ НАД ЖЕНАМА У СРПСКОЈ ШТАМПИ – ВИКТИМИЗАЦИЈА ЖРТВЕ[1]

Апстракт: *Према подацима Министарства унутрашњих послова Републике Србије, само до краја октобра 2015. године пријављено је 4200 случајева насиља у породици, а 34 жене умрле су од последица насиља. Казнени закони и прописи усаглашени су са европским стандардима, али се и даље у Србији уочава тренд пораста насиља у породици. Отуда произилази оправданост редефинисања постојеће казнене политике према насилницима, као и неопходност истраживачког и друштвено одговорног извештавања о насиљу у породици и партнерским везама.*

За потребе овог рада, на примеру студије случаја убиства Бранкице Тошић, учитељице из Петровца на Млави из септембра 2015. године, обавићемо истраживање на који начин су извештавале дневне новине. Корпус истраживања су сви објављени новински написи на онлајн порталима: Политике, Вечерњих новости, Данас, Блица, Ало и Курира, о овом случају (укупно 24). Квантитативном и квалитативном методом анализе садржаја имамо за циљ да утврдимо да ли је у великој мери присутан сензационализам као и да ли се уочава релативизација насиља над женама и секундарна виктимизација жртве приликом извештавања.

Кључне речи: *штампа и онлајн портали, сензационализам у медијима, насиље над женама, виктимизација жртве, казнени популизам.*

Увод

Посматрано феноменолошки, насиље у породици дефинишемо као понашање једног члана породице које угрожава душевно здравље или телесни интегритет другог члана или чланова породице. Углавном се односи на супружничко насиље или злостављање, као и на насиље између партнера или људи који живе у заједници. Насиље у породици јавља се у различитим облицима и препознајемо физичко, сексуално, психичко и економско, док по интензитету може бити повремено и хронично. Највиши степен насиља

* rof.tatjana.vulic@gmail.com

[1] Рад је настао у оквиру пројекта број 179008 које финансира Министарство науке и просвете Републике Србије.

је убисто.[2] Кривични закон Републике Србије овај вид насиља дефинише као „примену насиља, претњу да ће напасти на живот или тело, дрско или безобразно понашање“ којим се „угрожава спокојство, телесни интегритет или душевно стање члана своје породице“ (члан 194. ст. 1)[3]. Спирала тишине о овом проблему трајала је све до седамдесетих година XX века и прекинута је тек са појавом женског покрета када је почело да се уопште говори о насиљу у породици. Међутим, и после више деценија свест о превенцији, спречавању насиља као и самом разумевању овог проблема чини се да је и даље на почетку и чињеница је да се и у XXI веку степен суочавања са овим проблемом разликује од земље до земље. И поред велике распрострањености насиља над женама, у Србији се говори о томе тек када се догоди трагичан исход. Група аутора Бабовић, Гинић и Вуковић у студији „Мапирање породичног насиља према женама у Централној Србији“, објављеној 2010. године, наводе да је истраживање које је обухватило 2.500 пунолетних жена показало да је само у тој години 37,5 одсто жена било изложено породичном насиљу док је чак 54,2 одсто током живота било изложено неком облику ове врсте насиља[4]. Према подацима Виктимолошког друштва Србије свака четврта жена на Балкану трпи насиље у породици. У савременом добу у коме се прокламују права и слободе свих грађана без обзира на врсту, полну или расну припадност, апсурдна је спирала тишине над овим феноменом. Одговори су најчешће у тумачењу српског друштва, посебно у прошлости, као конзервативног и патријархално уређеног у коме се о насиљу над женама не говори и које се „оправдава“ манифестацијом мушке доминације и механизмом држања жена у потлаченом положају (Благојевић, 2013). Насиље према женама постаје предмет стручне пажње и истраживања шездесетих година прошлог века, али је овај проблем и даље оптерећен бројним друштвеним, професионалним и личним стереотипима и предрасудама, које као последицу могу да имају маргинализацију, занемаривање или умањивање последица насиља над женама, као и неефикасно организовање мера заштите

[2] Када говоримо о насиљу неопходно је рећи да осим активног постоји и пасивно злостављање као посебан вид и које се тешко дијагностикује, али које је у исто време „сигуран пут“ у физичко насиље. Пасивно злостављање је по правилу суптилно и укључује виктимизацију, двосмислености, запостављање, духовно и интелектуално злостављање.

[3] Кривични законик, Службени гласник Републике Србије, бр.85/2005,88/2005 – испр.,72/2009,111/2009 и 121/2012, 12.4.2016. http://www.mpravde.gnv,rs/lt/articles/zakonodavna-aktivnost/pozitivno-zakonodavstvo/krivicna-materija/

[4] Види: Бабовић, М., Гинић, К. и Вуковић, О. (2010) Мапирање породичног насиља према женама у Цнтралној Србији, Пројекат Борба против сексуалног и родно заснованог насиља, Управа за родну равноправност, Министарство рада и социјалне политике, Београд, http://www.gendernet.rs/files/Publikacije/Publikacije/Mapiranje_porodicnog_nasilja_prema_zenama_u_Centralnoj_Srbiji.pdf

жртава (Игњатовић, 2008). Савремени приступ овом проблему заснива се на ставу да оно није искључиво лични проблем и индивидуална патологија, већ друштвени проблем и социјална патологија, те да има дубоке корене у патријархалној структури друштва (Константиновић-Вилић и Петрушић, 2005). Закон о потврђивању конвенције Савета Европе о спречавању и борби против насиља над женама и насиља у породици, само насиље над женама дефинише као кршење људских права и облик дискриминације над женама, које обухвата сва дела родно заснованог насиља која доводе до или могу да доведу до: физичке, сексуалне, психичке, односно финансијске повреде или патње за жене, обухватајући и претње таквим делима, принуду или произвољно лишавање слободе, било у јавности било у приватном животу.[5] Казнени закони и прописи усаглашени су са европским стандардима, али је у Србији и даље евидентан тренд пораста насиља над женама. Само у 2015. години према подацима Министарства унутрашњих послова Републике Србије пријављено је 4200 случајева насиља у породици док су чак 34 жене умрле од последица насиља. У 2016. години 90 жена и 82 деце примљено је у сигурне куће како би се заштитили од насиља у породици, а од почетка ове године 28 жена убијено је као и троје деце у породичном насиљу. Да ли медији делују превентивно, упозоравају и едукују како би се скренула пажња на овај проблем и умањили појавни облици? Или можда „фокусирањем на девијантна понашања, екстремне појаве и насиље настаје прикривени идеолошки образац који постаје глобални амбијент?“ (Јевтовић, Вулић и Павловић, 2011, стр. 74). Приликом одабира вести уредницима се, сматра Стјепан Маловић, намеће критеријум да је лоша вест гледанија, читанија и занимљивија широком аудиторијуму“ (2007: 111). Са друге стране Израел Драпкин сматра да „грађани имају право да путем медија буду обавештени о стању криминалитета у друштву, али то не значи да се медијима даје за право да их третирају сензационалистички и скандалистички“ (Драпкин у Игњатовић, 2007, стр. 171). На који начин медији у Србији извештавају о насиљу над женама: фактографски или аналитички, сензационалистички или етично, бележе догађај са трагичним исходом или пишу превентивно како би допринели спречавању трагичних исхода и уопште насиља? За потребе пројекта „Борба против сексуалног и родно заснованог насиља“ агенција Нина медија у 2010. години урадила је истраживање анализе медијске присутности насиља над женама, децом и старима. Резултати истраживања евидентирали су 1198 прилога који су за тему имали насиље над женама, децом и старима у тој години и указали да је „извештавање о насиљу у породици много присутније у штампаним, него електронским медијима, да у извештавању највише учествују национални листови, мање локални, а најмање периодични. Недовољна присутност текстова о насиљу у

[5] http://www.parlament.gov.rs/upload/archive/files/lat/pdf/zakoni/2013/ 2246-13lat.pdf, приступљено 12.4.2016. године.

породици сугерише да не постоји аналитичан приступ овој теми (текстови на ову тему објављују се најчешће у часописима који се баве црном хроником)“ (Алексић и Ђерговић, 2011, стр. 51). До сличних резултата дошли су и други аутори који су се бавили истраживањима о овом проблему (Вишњић, 2012; Вулић и Павловић, 2014; Мршевић, 2013). У студији „Квалитативна анализа медијског извештавања о насиљу над женама у Србији“ проф. др Зорица Мршевић изложила је поред осталог и позитивне и негативне примере медијске праксе извештавања о насиљу над женама. Мршевићка сматра да објављивање текстова о насиљу над женама у рубрици црна хроника није лоше већ тумачи да је та позиција у новинама, која се у истраживањима уочава као најчешћа једноставно део праксе ситуационог новинарства у коме је важно коректно, чињенично извештавање и наглашава да је проблем у томе „зашто нема аналитичких текстова“.

„Медијско извештавање о насиљу над женама и уопште, о друштвеном контексту у коме се оно дешава и положају жена, добар су и користан извор информација. Доносећи систематско и континуирано информације о најтежим делима насиља са смртним исходом, медији имају и врло значајну друштвену улогу ‘дувача у пиштаљку’ на чему им свакако треба одати признање. Несумњиво постоји добра страна таквог медијског приступа, јер се тиме добија основни орјентир о учесталости насиља и то на територији Републике. Највећи број тих извештаја је ипак остао везан за „појединачан случај“, без дубљег преиспитивања проблема и друштвене одговорности, које би друштвену реакцију усмерило на његово систематско решавање“ (Мршевић, 2013, стр. 63).

У досадашњим истраживањима аутори уочавају да се најчешће илустрацијама - фотографијама не штити идентитет жртве, а осим лика жртве и/или лика починиоца фотографије приказују кућу жртве, препознатљиву околину тако да се и на тај начин доприноси препознатљивости жртве. Ово указује да приликом извештавања о овим темама неретко долази и до кршења етичких кодекса.

Истраживање

Медијска презентација насиља над женама у посттранзицијским друштвима све више је структурирана кроз препознатљиве матрице извештавања утемељене на стереотипном, вантекстуалном и сензационалистичком извештавању. На тај начин ствара се специфичан оквир кроз који се злочин пресонализује, тривијализује и банализује, а јавности се злочин не намеће као агенда друштвено озбиљне теме већ као агенда реда спектакла. Персонализовањем извештавања о злочину искривљује се перцепција како жртве тако и починиоца.

За потребе рада обавићемо истраживање о извештавању српске штампе о насиљу над женама – студија случаја убиство учитељице Бранкице Тошић у септембру 2015. године у Петровцу на Млави. Тошићеву је у школском дворишту убио бивши супруг. Корпус истраживања чине сви објављени написи о овом трагичном догађају на онлајн порталима: *Политика, Вечерње новости, Данас, Блиц, Ало и Курир*. Квантитативном и квалитативном методом анализе садржаја имамо за циљ да утврдимо да ли је и колико присутан сензационализам, као и да ли се уочава релативизација насиља над женама и секундарна виктимизација жртве приликом извештавања.

Хипотезе истраживања су:

- Извештавање о насиљу над женама структурира се кроз препознатљиве матрице извештавања утемељене на стереотипима, вантекстуализацији и сензационалистичком извештавању. Злочин се намеће као агенда спектакла.
- Медијска презентација насиља над женама је инциденталног карактера, без контекста и без критичког указивања на узроке и последице дела.
- Таблоидне новине приликом извештавања крше норме прописане Кодексом новинара Србије као и прописе правне регулативе Републике Србије.
- Таблоиди релативизују насиље над женама приликом извештавања.

Резултати и дискусија

Укупан број анализираних текстова јесте 25 (Графикон 1), од тога 24 у септембру 2015.године непосредно после злочина и један у октобру исте године. У септембру после убиства Бранкице Тошић, *Вечерње новости* и *Курир* су објавили по четири новинска написа, *Блиц* седам, *Ало* осам, *Политика* један у септембру и касније у октобру један док *Данас* уопште није извештавао о овом догађају.

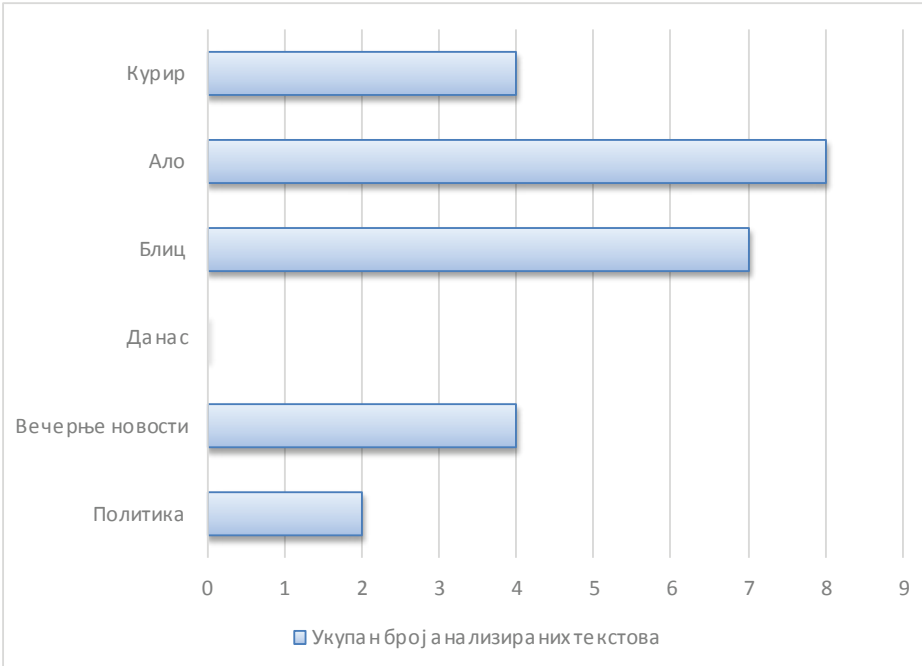

Графикон 1: Укупан број анализираних текстова

Осим самог текстуалног садржаја, приликом анализе посматране су и фотографије као илустрације написа о трагичном догађају. Осим *Политике* која је о овом догађају у форми чланка известила у октобру (4.10.2015. године) све остале дневне новине извештавале су сензационалистички, углавном фактографским жанровима (вест и извештај), персонализујући и при том темељећи извештаје на анонимним и/или непостојећим изворима. Садржаји су најчешће илустровани фотографијама којима се крши како новинарски кодекс тако и правне нормативе.

Политика о убиству Бранкице Тошић објављује извештај под насловом: „Учитељица убијена ножем на великом одмору“ (18.09.2015. године)[6]. Извештај је фактографски без елемената интерпретације, али зато и без елемената сензационализма. Аутор се ослања на релевантне изворе-експерте, поштује приватност, достојанство и интегритет лица о којима извештава, а изостају и узнемирујуће фотографије које представљају праксу таблоидног новинарства. Две недеље касније, 4.10.2015. године овај догађај послужио је као повод да аутори *Политике* пишу у ширем контексту о насиљу

[6] Види: http://www.politika.rs/scc/clanak/338666/Uciteljica-ubijena-nozem-na-velikom-odmoru

над женама као великом друштвеном проблему у чланку под насловом“ У породичном насиљу ове године убијено 20 жена“[7].

Вечерње новости о овом догађају извештавају у четири написа и то под следећим насловима: „Хорор у Петровцу“; „У налету љубоморе искасапио учитељицу пред ђацима“[8]; „Избо сам је због средњег прста“ и „Село плакало за учитељицом“. Сензационалистички приступ присутан је и у насловима и у тексту. Избор и употреба речи, на пример хорор и искасапити, у самим насловима показује сензационалистички приступ и наводи ка емоционалном набоју конзумената, што касније аутори извештаја о овом трагичном догађају појачавају са илустрацијама самог текста, односно фотографијама и жртве и починиоца, крви на месту злочина[9]. Као илустрације објавили су фотографије и жртве и починиоца, те сахрану, које се могу тумачити као садржај узнемирујућег карактера. Неетичност се јасно препознаје у агендама испод фотографија као и у позивању аутора на анонимне изворе. Сам садржај и илустрације релативизују злочин и виктимизују жртву: „жртва напустила супруга пре четири месеца“ ; „на Фејсбуку жртва објављивала фотографије о емотивним везама што је починиоца убиства погађало“ ; „мотив љубомора, жртва била у новој емотивној вези“. У тексту под насловом „Хорор у Петровцу: У налету љубоморе искасапио учитељицу пред ђацима!“ аутор релативизује злочин апострофирајући да је жртва злочинца – супруга „напустила пре четири месеца“. У следећем тексту под насловом: „Избо сам је због средњег прста“ новинари *Вечерњих новости* и даље релативизују злочин умањујући одговорност злочинца на пример изјавом“ Он (починилац) је судији рекао да је за сукобе крива Бранкица, јер је на „Фејсбуку“ објављивала податке о својим емотивним везама, што је њега погађало. Ипак, њено убиство није унапред планирао, већ је у тренутку био изазван њеним показивањем средњег прста“. У наставку текста се наводи и да је „мотив овог злочина љубомора, јер је Бранкица била у новој вези, са једним полицајцем из Ковина“. Сами искази јасно је да наводе на то да злочин није био планиран што у судском поступку даље може да се починилац злочина брани и на пример „сужењем свести“, „растројством“ итд. У исто време ови искази недвосмислено указују и на виктимизацију жртве. Извештавање Вечерњих новости о овом случају спорно је етички и када су у питању извори као и фотографије којима су илустровани текстови. У случају Тошић наводе се изјаве непрецизних извора: „Неки од комшија“ ;“У комшилуку кажу“ ; “Њени ђаци наводе“ – чланови породице, очевици. Консултовање стручних експерата изостаје иако је неопходно како би се не само испоштовала новинарска техника писања

[7] Види: http://www.politika.rs/scc/clanak/340085/U-porodicnom-nasilju-ove-godine-ubijeno-20-zena

[8] Види: http://www.novosti.rs/vestu/naslovna/hronika/aktuelno.291.html:567875-U-naletu-ljubomore-iskasapio-uciteljicu-pred-djacima

[9] „Трагове свирепог злочина уклањао домар“ – види потпис испод слике 1.

већ и због друштвене одговорности новинара.“Прибављање информација од релеватних институција од кључне су важности за јавни притисак на одговорне државне органе и службе за успостављање ефикасног и делотворног система превенције и заштите“ (Игњатовић, 2008, стр. 27).

NA mestu zločina, pored same školske ograde, videla se velika lokva krvi. Tragova ovog svirepog čina bilo je i na haubi auta jedne nastavnice, koji je bio parkiran pored ograde. Odmah po okončanju policijskog uviđaja, školski domar i tetkice oprali su krv, kako je ne bi videli učenici i prolaznici

Tragove svirepog zločina uklanjao domar

POVOD - STATUS NA "FEJSBUKU"?

NEKI od komšija kažu da je Vladicu razbesnelo to što je Brankica na svom fejsbuk-profilu napisala da je u novoj emotivnoj vezi. Pošto se nadao da ona neće da se razvede od njega i da će mu se vratiti, komšije misle da je ovo bio glavni povod što se on odlučio na nastrašniji zločin.

Слика 1: *Вечерње новости*

Дневна новина *Блиц* је у оквиру седам новинских написа извештавала о овом догађају, под насловима: „ЈЕЗИВО Приведен, пуштен-па искасапио жену“; „КРВАВА ДРАМА У ШКОЛСКОМ ДВОРИШТУ Ножем убио учитељицу пред ужаснутом децом, а онда избо и себе и слетео колима у провалију“; „ТРАГЕДИЈА ИСПРЕД ШКОЛЕ Знао је да чекамо бебу и зато ју је убио“; „Убиће ме браћа убице, носићу панцир на сахрани“; “Убио учитељицу пред децом, па остао непокретан бежећи од полиције“; “Отац је хтео и мене да убије“; “На сахрану убијене учитељице из Петровца на Млави дошли и њени ђаци“. Као и у писању *Вечерњих новости* и у насловима *Блица* присутни су елементи сензационалистичког извештавања са јасно препознатљивим драматизујућим језичким дискурсом приликом избора и употребе речи у наслову: „језиво“, „искасапити“, „крвава драма“, „ужаснута деца“, „трагедија“. И ова дневна новина не консултује експерте приликом извештавања нити указује на шири контекст проблема насиља над женама

и уопште насиља у породици. Опредељују се за сведочење и изјаве у тексту од стране очевидаца, породице и познаника жртве и починиоца злочина које преносе уз јасан изражен призвук мелодраматичности и пренаглашеног емотивног набоја – патетике: „Била је трудна два месеца. Владица је сигурно сазнао за то. Зато ју је и убио. Ножем у врат, а затим у стомак...“ (Слика 2.) Овакви и слични наводи који су део садржаја седам новинских написа у Блицу јасно указују на релативизацију кривице починиоца и виктимизацију жртве. Илустрацијама посредством фотографија (Слика 3) које прате саме садржаје присутно је јасно кршење Кодекса новинара Србије у којима се прописује заштита идентитета жртве као и чланова породице, али и починиоца, као и поштовање презумпције невиности и заштита података. Дакле, чини се као да су аутори *Блица* у потпуности заборавили препоруке Кодекса новинара Србије, да жртве, али ни осумњичени, нису свесни моћи медија па су новинари обавезни да воде о томе рачуна и да незнање својих саговорника не злоупотребљавају.

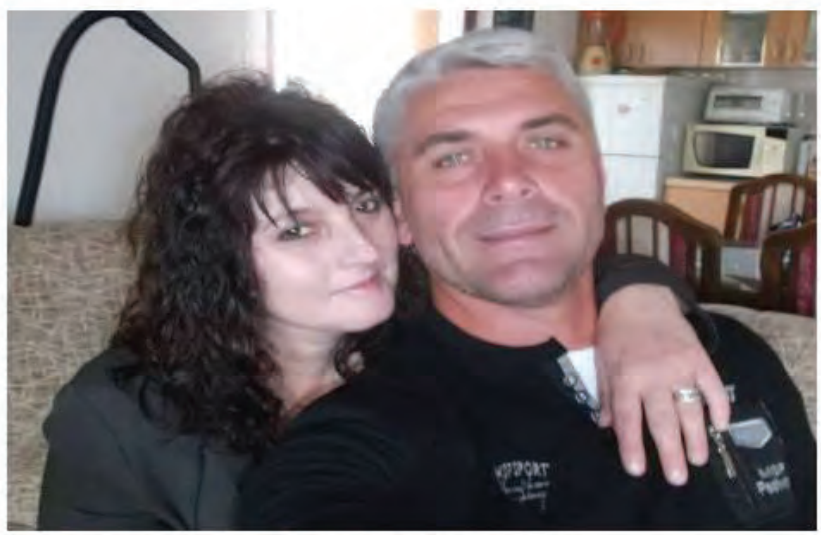

Planirali zajednički život: Brankica Tošić i Dragan Ivanović

- Bila je trudna dva meseca. Vladica je sigurno saznao za to. Zato ju je i ubio. Nožem u vrat, a zatim u stomak... Ubio je sve moje - kroz suze, počinje Ivanović ispovest za "Blic".

Слика 2: *Блиц*

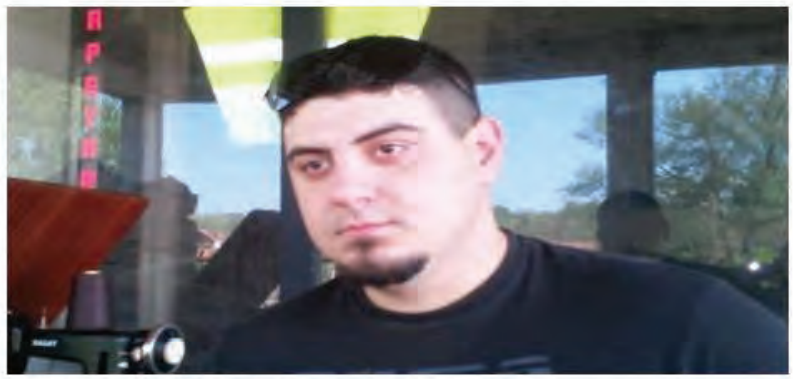

Ostao bez majke: Marko Tošić

- Najgore je bilo u maju. Tada su se svađali i raspravljali. Bilo je i ranije rasprava, ali su sve rešavali dogovorom. Nisam se mešao. Rekao sam im da je to njihova stvar i da ja imam svoj život. Otac je govorio da će da ubije i majku i mene. Ne znam da li je to govorio zbog bola što ga napušta ili iz mržnje. Od zajedničkih prijatelja sam čuo da im je rekao da sam ja kriv za sve jer sam joj otvorio profil na Fejsbuku gde je upoznala drugog čoveka. Izvukao sam majku iz kuće da se nešto ne bi desilo - priča Marko.

Слика 3: *Блиц*

У односу на сва посматрана онлајн издања, дневна новина *Ало* највише је извештавала о овом случају – чак осам пута у септембру 2015. године. У сензационалистичкој пракси јесу сви наслови које је о случају убиства Бранкице Тошић објавио овај таблоид: „ВЛАДИЦА ТОШИЋ (51) ПРИМЉЕН У ЗАТВОРСКУ БОЛНИЦУ Убица учитељице на вештачењу“, “ УБИЦА УЧИТЕЉИЦЕ ИЗ ПЕТРОВЦА Избо сам је јер ми је показала средњи прст“, „ТУГА Сахрањена заклана учитељица“ , „ПЕТРОВАЦ НА МЛАВИ Ножем убио учитељицу пред децом“, „БРУТАЛНО УБИО ЖЕНУ ПА НАСТРАДАО Убица учитељице остао непокретан“[10], У ПЕТРОВЦУ НА МЛАВИ УБИЈЕНА БРАНКИЦА ТОШИЋ (48) Распорио учитељицу пред ђацима[11]“, „БРАТАНИЦА БРАНКИЦЕ ТОШИЋ (48): Тетку је теча тукао сатима у соби“, „ИСПОВЕСТ СИНА УБИЈЕНЕ УЧИТЕЉИЦЕ Отац је претио да ће убити мене и мајку!“ Избор и употреба речи како у насловима тако и у самом тексту појачавају емоционални набој код читаоца: “заклана учитељица“, „брутално“, „распорити“, „тетку је теча тукао сатима у соби“, „отац је претио да ће убити и мене и мајку“, а сам избор фотографија као илустрација текста доприноси додатном шокирању јавности. И овај таблоид

[10] http://www.alo.rs/ubica-uciteljice-ostao-nepokretan/8938

[11] http://www.alo.rs/rasporio-uciteljicu-pred-djacima/8687

не консултује стручњаке који би обавили експликацију догађаја, већ се позивају на лошу праксу непрецизних извора „из комшилука“ и изјава чланова породице. Готово на свим фотографијама откривањем идентитета жртве, починиоца, чланова породице крше одредбе Кодекса новинара Србије. Једна од фотографија илуструје очигледно кршење стандарда новинарске праксе – фотографија са сахране на којој је приказан и отворен ковчег са телом Бранкице Тошић. Лице је замагљено, али је сама илустрација еклатантан пример кршења кодекса (Слика 4.).

TUGA Sahranjena zaklana učiteljica

Autor: M. D. | 22.09.2015. 16:11 - 22.09.2015. 19:03

ŠERUJ / 529 | TVITUJ / ? | PODELI / 0 | KOMENTARI / 1

Brankica Tošić (48), učiteljica iz Petrovca na Mlavi, koju je u petak u školskom dvorištu zaklao suprug Vladica Tošić (51), sahranjena je danas u 14 časova u mestu Ždrelo gde je rođena.

Sahrana Brankice Tošić, Foto: Dejan Briza

Слика 4: *Ало*

У извештајима новинара таблоида *Ало* присутна је релативизација кривице у исказима као на пример: „она је тада показала средњи прст што га је разљутило“; „Владица је на саслушању био дезоријентисан и конфузан. Због тога, али и зато што је дијабетичар који свакодневно себи даје инсулин, наложено је психијатријско вештачење, да се види да ли је током убиства био урачунљив“; „мушкарац је био у видно пијаном стању“; „Комшије кажу да је претходну супругу оставио због Бранкице, у коју је био лудо заљубљен“. Овакви искази представљају и стереотипна објашњења за насилно понашање (алкохолизам, неурачунљивост, испровоцираност, афективност, љубомора) као и само насиље. У овим текстовима уочава се као и у садржајима *Вечерњих новости* и *Блица* и ублажавање одговорности и кривице починиоца

навођењем атрибута личности актера догађаја – карактеризациојом жртве и навођењем околности које могу да ублаже догађај („у видно пијаном стању“; „чекала дете са љубавником“ итд.).

Курир о убиству Бранкице Тошић објавио је четири текста и то једну вест и три извештаја, под насловима: „Избо учитељицу пред децом, па избо себе и слетео колима у провалију“, „Убица остао непокретан – Избо учитељицу пред децом, бежећи од полиције сломио кичму“, „Хорор у Петровцу на Млави – Пијан ножем избо учитељицу у школском дворишту пред ђацима“, „Чекала дете са љубавником – Заклана учитељица била трудна“[12]. Како у насловима тако и самим садржајима текстова о убиству Тошићеве и у Куриру је присутан сензационалистички тон као и специфичан језички дискурс који има за циљ да шокира јавност. Аутори се не позивају на релевантне изворе – експерти, стручњаци, званичници истраге, већ на анонимне или очевидце. Уочава се кршење Кодекса новинара Србије као што је на пример откривање идентитета жртве и личних података, непоштовање приватности као и искоришћавање емоционалног шока породице жртве како би се дошло до што шокантнијих изјава за јавност. Иако би приликом извештавања о насиљу над женама требало избегавати употребу стереотипа „о ‘женским’ особинама и улогама, коментаре који индиректно упућују на морал жртве, њену претходну партнерску/брачну историју и слично, јер то публику може навести на став о оправданости, или умањити значај учињеног насиља“ (Игњатовић, 2008 стр. 27), репортери *Курира* као и других анализираних таблоида свесрдно користе стереотипно извештавање. Навођењем информација као на пример „Чекала дете са љубавником. Заклана учитељица била трудна“ или „мушкарац је био у видно пијаном стању“, читаоцу се директно сугерише релативизација кривице и готово изједначава жртва са злочинцем или у неким ситуацијама сугерише на самилост са починиоцем „Убица остао непокретан“ (Слика 5) и наводи на смањење одговорности починиоца кроз навођење контекста којим се може оправдати злочин (преварен, љубоморан, остављен, испровоциран).

Осим дневних новина *Данас*, које нису извештавале о овом догађају, готово све остале дневне новине – онлајн издања више мање извештавали су исто или слично о убиству Бранкице Тошић – сензационалистички, релативизујући кривицу, уз јасно видљиво кршење Кодекса новинара Србије и без указивања на значај друштвеног проблема. стављање у шири контекст проблема насиље над женама.

[12] http://www.kurir.rs/crna-hronika/cekala-dete-sa-ljubavnikom-zaklana-uciteljica-bila-trudna-clanak-1939955

Слика 5: *Курир*

Закључак

Медијска презентација насиља над женама је инциденталног карактера, што се показује и анализом извештавања медија у случају убиства Бранкице Тошић. Одликује се фичеризацијом и персонализацијом уз искривљење перцепције злочина, казне и перцепције жртве и починиоца. Виктимизација жртве јасно је препознатљива, а тиме и релативизација злочина као и индиција за смањење одговорности починиоца.

У онлајн издањима дневних новина у Србији: *Политика, Вечерње новости, Блиц, Данас, Ало и Курир* приликом извештавања о овом догађају сензационализам је доминантан не само у насловима већ и у целокупном садржају и у исто време уочава се потпуно одсуство друштвено одговорног и истраживачког новинарства.

Проблем насиља над женама није адекватно перципиран од јавности и даље дубоко смештен у лични и породични простор. И ово истраживање указало је на неопходност одговорног извештавања медија о насиљу над женама како би се искоренили историјски и културолошки детерминисани и дубоко укорењени ставови о „природној“ субмисивности жене. Тиме би се утицало на смањење броја случајева насиља. Такође, истраживање указује и на потребу да медији више извештавају о казненој политици за починиоце злочина, као и потребу пооштравања казнених одредби за починиоце те само редефинисање законских решења ради заштите жртве – жене жртве насиља,

а са циљем спречавања или бар смањивања броја жртава сваке врсте насиља. У сваком случају, друштвено одговорно извештавање без сензационализма или бар са умањеним емоционалним набојем када су овакви трагични догађаји у питању, довело би до етичнијег извештавања и одговорног односа према жртви и члановима породице. Уколико медији донесу одлуку да од сензационалистичког, таблиодног новинарства крену путем одговорног и усмере своју моћ у смеру става да је насиље недопустиво и да мора да буде кажњено, а да жртва мора увек да буде заштићена – с правом можемо очекивати зрелије друштво које овакве ставове искрено дели. Утицај медија има пресудну улогу на формирање јавног мњења, неки процењују и већи од утицаја самих доносилаца одлука и државних органа.

ЛИТЕРАТУРА

Алексић, Ј., Ђорговић, Ј., (2011). Приручник за медијско извештавање о насиљу у породици и насиљу над женама. *Пројекат Борба против сексуалног и родног заснованог насиља*. Управа за родну равноправност и Министарство рада и социјалне политике, Београд.

Бабовић, М., Гинић, К., Вуковић, О., (2010). Мапирање породичног насиља према женама у Централној Србији. *Пројекат Борба против сексуалног и родно заснованог насиља*. Управа за родну равноправност, Министарство рада и социјалне политике, Београд.

Благојевић, М. (2013). Мушки идентитети и насиље на Балкану. *Зеничке свеске, Часопис за друштвену феноменологију и културну дијалогику*, Зеница, бр. 17, стр. 98-110.

Вишњић, Ј. (2012). *"Killing me softly":Извештавање штампаних медија о женама жртвама насиља*. Нови Сад: Центар за родне студије.

Вулић, Т., и Павловић, Д. (2014). Domestic Violence in the Serbian Daily Press:From Facts to Sensationalism. *Facta Universitatis. Series:Philosophy, Sociology, Psychology and History,* 13(3). pp. 111-122.

Игњатовић, Т. (2008). Насиље у породици: водич за новинар(к)е. Аутономни женски центар, *Програм развоја добрих пракси у области насиља у породици*, Београд

Јевтовић, З., Вулић, Т., и Павловић, Д. (2011). Филозофија страха и (ре)конструисање медијске стварности. *Култура – часопис за теорију и социологију културе и културну политику*, број 133, Београд: Завод за проучавање културног развитка, стр. 72-91.

Константиновић – Вилић, С., и Петрушић, Н. (2005). *Ставови о насиљу у породици, Друштвена свест, људска права и активизам грађана у јужној и источној Србији*, Ниш: ОГИ

Маловић, С. (2007), *Медији и друштво*. Загреб: ИЦЕЈ&Свеучилишна књижара.

Мршевић, З. (2013). Квалитативна анализа медијског извештавања о насиљу над женама у Србији. *Програм уједињених нација за развој*, Београд.

Кодекс новинара Србије, доступно на http://nuns.rs/codex/ethical-code.html

Кривични законик, Службени гласник РС., доступно на http://www.mpravde.gov.rs/it/articles/zakonodavna-aktivnost/pozitivno-zakonodavstvo/krivicna-materija

Породични закон, Службени гласник РС, бр.18/2005 и 72/2011

Географија

Др Бобан Дашић
Факултет за трговину и банкарство,
Алфа универзитет, Београд
Др Радмила Тркља
Висока економска школа струковних студија Пећ у Лепосавићу

DOI 10.7251/ZRNS1702451D
Прегледни рад

АТРАКТИВНОСТ ГЕОГРАФСКИХ ДЕСТИНАЦИЈА У ФУНКЦИЈИ ПРИВЛАЧЕЊА СТРАНИХ ДИРЕКТНИХ ИНВЕСТИЦИЈА

Резиме: *Атрактивност одређене географске дестинације има посредан или непосредан утицај на обликовање тог простора. Све већи број дестинација схвата важност и неопходност брендирања, бригу о сопственом имицу и репутацији. Увидевши да се добра репутација и позитиван имиџ одражава не само на туристичку посету, производе, добијање разних спортских и културних манифестација, већ и на привлачење инвестиција, познате и мање познате дестинације, у последње време, све више посвећују пажњу овој проблематици. Читав је сплет околности који, поред добро урађене промоције одређеног географског простора као атрактивне дестинације за страна улагања, има утицај на коначну одлуку страног инвеститора о избору инвестиционе дестинације, а о чему ће се више писати у самом раду.*

Кључне речи: *географска дестинација, брендирање, производи, инвестиције, страна улагања.*

УВОД

Србија је земља која још увек није завршила процес транзиције. Као остале транзиционе и неразвијене земље, у недостатку сопствених средстава, Србија вапи за страним капиталом, који представља најбољу опцију за излазак из зачараног круга сиромаштва. Након 2000. године прилив донација и јавног капитала (кредита) од стране међународних финансијских институција и појединих земаља (најшечће развијених) представљао је веома значајну подршку иницијалној фази спровођења реформи. Међутим, веома висока задуженост националне привреде и временска ограниченост донаторске помоћи, указали су на чињеницу да без страних директних инвестиција није могуће покренути производњу у привреди и повећати стопу запослености. Стране директне инвестиције могу бити адекватан додатак домаћој штедњи и одлучујућа снага за прелазак на виши развојни ниво. Улога иностраних средстава као извора за финансирање додатних инвестиција и могућност прибављања капитала из иностранства представља један од најважнијих проблема и изазова са којим се сусрећу земље које немају довољно домаће акумулације.

Стране директне инвестиције представљају један од три вида међународног кретања приватног капитала (поред портфолио инвестиција и зајмовног капитала), које у савременој развојној етапи преузимају функцију кључног развојног фактора светске привреде. Оне представљају приватни извор стране штедње који се по правилу најчешће усмерава на финансирање одређених инвестиционих пројеката и који је руковођен искључиво економским мотивима (Дашић, 2011, 45).

Свака земља обликује властиту политику привлачења и ангажовања страних инвестиција. Стране инвестиције земљи домаћину доносе додатне ресурсе – прилив неопходних средстава за инвестиције (технологија, менаџерска и организациона знања, приступ тржиштима, повећање ефикасности домаће привреде снижавањем трошкова производње и подстицањем конкуренције на домаћем тржишту, коришћење економије обима и др.), отварају процесе партнерских односа са компанијама из најразвијених земаља које представљају носиоце развоја у својој делатности, побољшава платни биланс, повећава запосленост и своје буџетске приходе прикупљањем додатних пореза од улагања страних фирми, доприносе порасту укупне међународне конкурентности и др. Изузетан значај страних директних инвестиција се огледа у томе што су мотивисане дугорочним плановима инвеститора за остварењем профита, па представљају релативно стабилан екстерни извор финансирања.

Постати и остати привлачна локација за стране инвеститоре не представља лак задатак. Ово нарочито долази до изражаја у условима када све већи број земаља либерализује своје инвестиционе политике, тако да потенцијални инвеститор при одабиру захтева више стандардних услова, као што су атрактивност одређене географске дестинације, могућност локалне набавке софистицираних инпута и услуга, обучену и стручну радну снагу, добру инфраструктуру, телекомуникације и сл.

Како би привукла што већи број страних инвеститора, наша земља покушава да географски простор, односно поједине географске дестинације, учини што атрактивнијим за стране инвеститоре. Морају се стално чинити нови и перманентни напори у правцу креирања неопходних услова за стварање повољне инвестиционе климе за страна улагања. Одговор на питање како привући што већи обим страних инвестиција захтева сагледавање глобалних и регионалних токова страних инвестиција као и сагледавање искустава наше и осталих транзиционих земаља уз идентификовање фактора који позитивно и негативно утичу на прилив истих.

СТРАНЕ ДИРЕКТНЕ ИНВЕСТИЦИЈЕ НА ГЛОБАЛНОМ НИВОУ

Крај двадесетог и почетак двадесет првог века представљају најинтензивнију фазу развоја страних директних инвестиција. Управо је 2007. година, година са оствареним највећим приливом страних инвестиција у историји човечанства (1.978 милијарди USD) (UNCTAD, 2009, 247). Укупан светски сток (кумулативно стање у датом, посматраном тренутку времена) излазних страних директних инвестиција је са 551 милијарди УСД у 1980. години порастао на 24.983 милијарде УСД у 2015. години [Dunning, 1993, 117]. То је повећање од преко 45 пута за 35 година (UNCTAD, 2016, 225). Највећи удео у укупном стоку у 2015. години отпада на развијене земље (64% или 16.007 милијарди УСД), затим на земље у развоју (33% или 8.374 милијарди УСД), док земље у транзицији имају најмање учешће у укупном стоку (мање од 3% или 601 милијарди УСД) (UNCTAD, 2016, 200–203).

Ситуација по питању излазног тока страних директних инвестиција у свету (прилив страних директних инвестиција – капитал који обезбеђује страни директни инвеститор) у периоду 1980–2015. године је таква да су, поред периода раста, приметни и периоди пада истих. Последње две деценије двадесетог века карактерисао је готово непрекидан пораст излазних токова СДИ, који, као што је претходно наведено, свој максимум достиже 2007. године. Овакав пораст био је резултат деловања више фактора, сврстаних у шест група чинилаца брзог раста страних директних инвестиција у светској привреди:

а) либерализација и дерегулација међународног тржишта капитала,

б) кодификација система заштите страног капитала (тзв. национални третман) која у новије време подстиче реинвестирање профита,

ц) растући технолошки јаз између појединих категорија земаља (висок и недостижан финансијски праг уласка у подручја нових технологија),

д) нови приступи у развојним и економским политикама (концепт отворене привреде са флексибилним курсом), са ослонцем на новим својинским (приватизација у земљама централне и источне Европе) и спољнотрговинским (слободне царинске зоне у НР Кини) режимима, који стварају стимулативни амбијент за приливе страног капитала,

е) успешне стабилизационе и макроекономске политике низа значајних земаља у развоју (Бразил, Мексико...) са високим коефицијентом сервиса спољњег дуга, и

ф) појава нових земаља са вишком капитала и потребом стварања нових тржишта (земље југоисточне Азије, тзв. „мали тигрови“) (Поповић, 1999, 4).

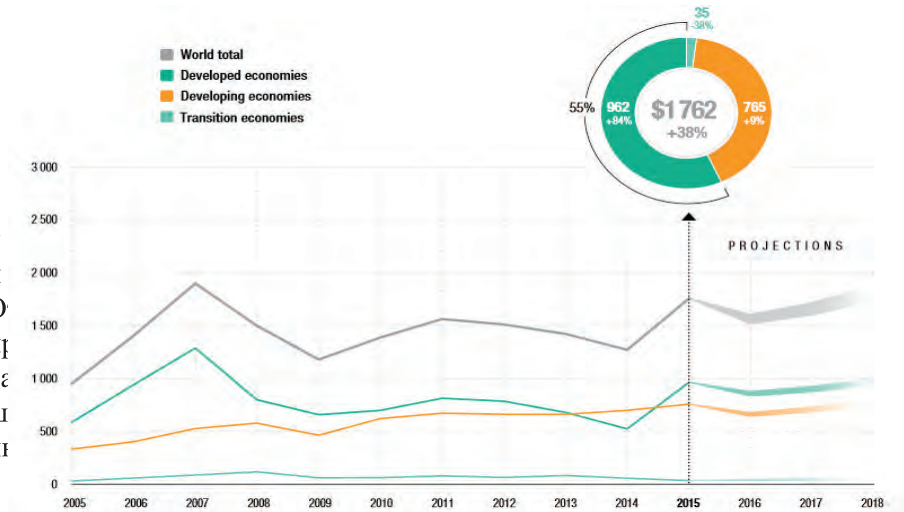

Слика 1: Светски токови СДИ и динамика експанзије међународног пословања у периоду 2005–2015, са пројекцијом до 2018. године (милиони УСД)

Напомена: World total –Укупно у свету; Developed economies – Развијене земље; Developing economies – Земље у развоју; Transition economies – Транзиционе земље; Projections – Пројекција.

Извор: UNCTAD: World Investment Report 2016, UN, New York and Geneva, 2016, p. 2.

У 2015. години на глобалном нивоу имамо раст излазних токова страних директних инвестиција за 38% у односу на 2014. годину, што је највиши ниво од глобалне економске и финансијске кризе из 2008. године. Међутим, они су и даље за око 10% мање од инвестиционог врха из 2007. године, а чије је достизање макар у наредне две године скоро немогуће, макар по прогнози и пројекцији УНЦТАД-а (Слика 1).

Стране директне инвестиције су постајале све значајнији облик међународног кретања капитала за све земље (Радевић, Стојадиновић Јовановић, Дашић, 2016, 29–30). Развијене земље и у 2015. години предњаче у тим токовима са учешћем од око 55% (962 милијарди УСД), за њима следе земље у развоју са 43% (764 милијарди УСД) док се на зачељу налазе транзиционе земље са мање од 2% (34 милијарди УСД) (UNCTAD, 2016, 196–199). На опадање глобалних токова страних инвестиција негативно утичу економска криза, рецесија и превирања на финансијским тржиштима

у свету, опрез компанија при одлучивању о међународном инвестирању и пословању на иностраним тржиштима, слаба агрегатна тражња и пад профита мултинационалних корпорација. Повећани геополитички ризици и регионалне тензије могу додатно да појачају очекивани пад токова страних инвестиција. Међутим снажна посвећеност највећих транснационалних компанија ширењу свог пословања у иностранству, као и њихов релативни оптимизам за средњорочни развој њиховог пословног окружења, оставља отвореном могућност за опоравак токова страних директних инвестиција у наредном периоду.

СЕКТОРСКА ДИСТРИБУЦИЈА ГЛОБАЛНОГ СТОКА СТРАНИХ ДИРЕКТНИХ ИНВЕСТИЦИЈА

Структура стока страних инвестиција по секторима је након 2001. године почела да еволуира, када су стране инвестиције у примарном сектору почеле да расту са 2% у 2001. години на 7% у 2014. години. Сектор услуга остаје и даље главно одредиште страних инвестиција у свету. Учешће овог сектора у укупним глобалном стоку страних директних инвестиција износи 64%. Учешће страних директних инвестиција у мануфактуру, тј. производну делатност у 2014. години износи 27%, док је неодређено 2% (Слика 2).

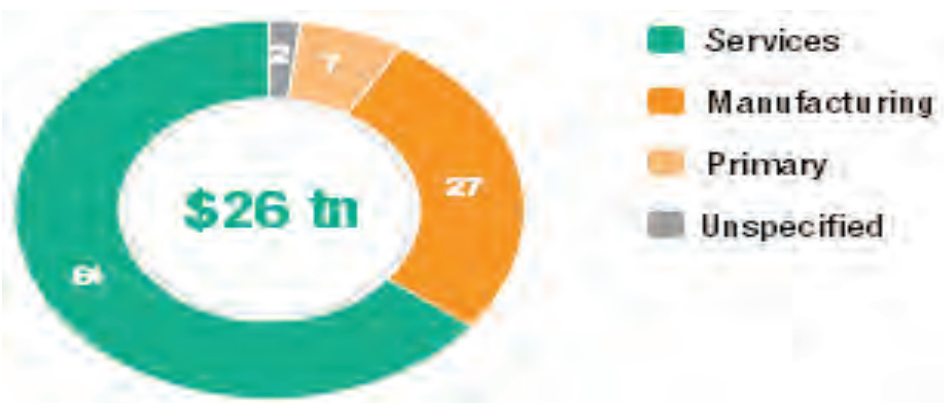

Слика 2: Укупан износ глобалног стока страних директних инвестиција, по секторима, 2014. (у трилионима УСД и %)

Напомена: Services – Услужни сектор; Manufacturing – Производни сектор; Primary – Примарни сектор; Unspecified - Неодређено.

Извор: World Investment Report 2016, UN, New York and Geneva, 2016, p. 13.

Укупни секторски обрасци страних улагања су слични у развијеним и земљама у развоју (мада су видљиве значајне разлике по секторској дистрибуцији страних директних инвестиција појединачно међу земљама у развоју), док се ти подаци не поклапају са подацима који се тичу транзиционих земаља (Слика 3). Са наведене слике се може видети да транзиционе земље у односу на развијене и земље у развоју, имају највише учешће страних инвеститора у примарном сектору (15% – транзиционе земље у односу на 6% – развијене земље и 8% – земље у развоју). Важно је напоменути да за услужни сектор имамо следеће пропорције по групама земаља: развијене земље 64%, земље у развоју 65% и транзиционе земље 70%. Стање по питању страних улагања у производни сектор међу наведеним групама замаља је следеће: развијене земље и земље у развоју по 27%, транзиционе земље 15%. Управо је ова разлика у инвестицијама у производном сектору у претходним периодима развоја довела до тога да се и направи разлика у степену развоја међу наведеним групама земаља. Без развијене производне делатности нема ни одрживог извоза. С обзиром на недостатак сопствених средстава за развој производних делатности, а посебно извозних, земље у транзицији на стране директне инвестиције гледају као на главни извор новог инвестирања, које би довело до промене производне и извозне структуре.

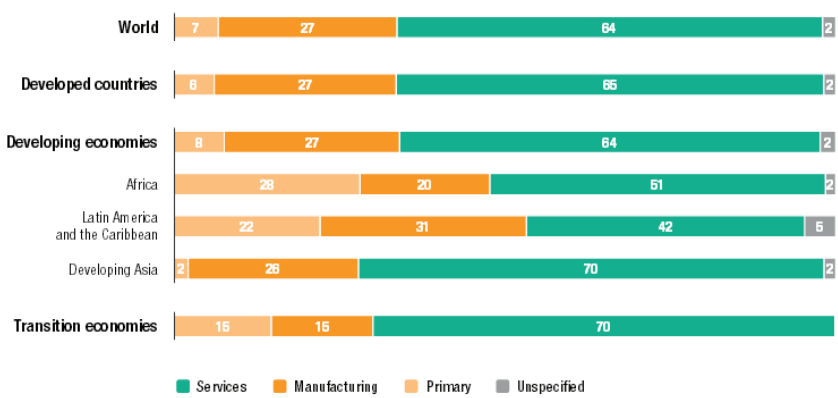

Слика 3: Укупан износ глобалног стока страних директних инвестиција, секторска дистрибуција по групама земаља и регионима, 2014. (у %)

Напомена: World – Свет; Developed economies – Развијене земље; Developing economies – Земље у развоју; Africa - Африка; Latin America and the Caribbean – Латинска Америка и Кариби; Developing Asia – Азијске земље у развоју; Transition economies – Транзиционе земље; Services – Услужни

сектор; Manufacturing – Производни сектор; Primary – Примарни сектор; Unspecified - Неодређено.

Извор: World Investment Report 2016, UN, New York and Geneva, 2016, p. 13.

У 2015. години имамо пораст прекограничних M&A (мерџери и аквизиције) у производним делатностима. Вредност укупног броја прекограничних M&A, као и њихова секторска расподела, знатно се променила у последњих неколико година (Слика 4). Иако је комбиновани износ прекограничних M&A у 2015. години у сектору услуга повећан за 95 билиона УСД у односу на 2014. годину, збирно стање је превагнуло у корист производње, које чине 54% свих прекограничних M&A, у поређењу са 41% у 2012. години.

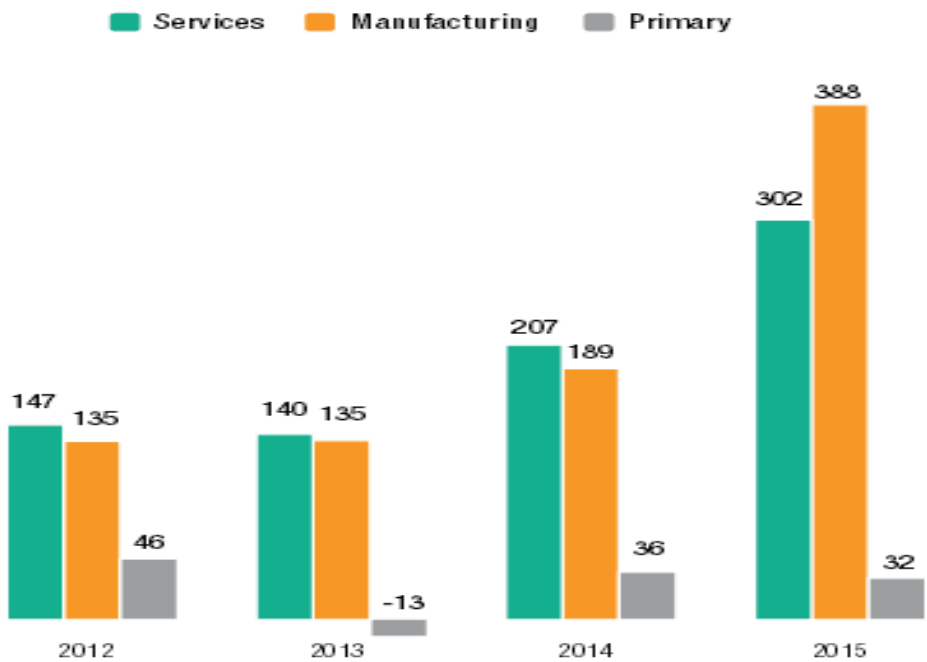

Слика 4: Вредност прекограничних M&A, по секторима, 2012–2015, (у милијардама УСД)

Напомена: Services – Услужни сектор; Manufacturing – Производни сектор; Primary – Примарни сектор.

Извор: World Investment Report 2016, UN, New York and Geneva, 2016, p. 14.

Прекогранични M&A у производним делатностима су у 2015. години достигли историјски максимум у апсолутном смислу (388 милијарди УСД). На глобалном нивоу, повећања прекограничних M&A су посебно значајна у фармацеутској индустрији (61 милијарди УСД), индустрији неметалних минералних производа (26 милијарди УСД), индустрији намештаја (21 милијарди УСД) и хемијској индустрији (16 милијарди УСД). У развијеним економијама, повећање прекограничних M&A је углавном у фармацеутској индустрији, хемијској индустрији, индустрији неметалних минералних производа, индустрији машина и опреме, индустријама гуме и пластике, основних метала и металних производа, моторних возила и осталих саобраћајних средстава. У земљама у развоју и транзиционим земљама повећање прекограничних производних M&A је у ограниченом броју индустрија као што су намештај, храна и пића, као и неметални минерални производи.

ТОКОВИ И АТРАКТИВНОСТ ГЕОГРАФСКИХ ДЕСТИНАЦИЈА У СРБИЈИ ЗА СТРАНЕ ДИРЕКТНЕ ИНВЕСТИЦИЈЕ

Што се тиче прилива страних директних инвестиција у Србији, оне су до 2000. године биле веома скромне, и углавном су се одвијале путем заједничких улагања. Србија је 1999. године практично скоро нестала са мапе страних инвеститора. Након 2000. године Србија почиње да остварује значајнији прилив страних инвестиција, мада је исти и даље скроман у односу на поједине бивше социјалистичке земље које су раније ушле и завршиле процес транзиције. Највећи нето прилив страних директних инвестиција Србија је остварила 2006. (4.499 милијарди УСД, првенствено као последица приватизације Мобтела, кога је купила норвешка фирма Теленор за око 1,9 милијарди USD, што је уједно и представљало највећу приватизацију у Централној и Источној Европи те године (UNCTAD, 2007, 254)) и 2011. године (4.932 милијарди УСД (UNCTAD, 2016, 199)). Након 2011. године долази до пада прилива страних инвестиција са извесним осцилацијама (табела 1). У 2015. години бележимо благи раст прилива страних инвстиција (2.347 милијарди УСД), што је повећање за 15% у односу на 2014. годину (1.996 милијарди УСД).

Табела 1: Приливи страних директних инвестиција у Србији, 2010–2015. (у милионима УСД)

2010.	2011.	2012.	2013.	2014.	2015.
1.686	4.932	1.299	2.053	1.996	2.347

Извор: World Investment Report 2016, UN, New York and Geneva, 2016, p. 199.

Улазни сток страних директних инвестиција је у периоду 2000–2015. године у Србији повећан за око 28 пута, а што се може видети из Табеле 2.

Табела 2: Улазни сток страних директних инвестиција у Србији, 2000, 2010 и 2015. (у милионима УСД)

2000.	2010.	2015.
1.017	22.299	28.825

Извор: World Investment Report 2016, UN, New York and Geneva, 2016, p. 203.

Прилив СДИ у Србији карактерише, поред осцилације обима, и осцилација у гранској (секторској) структури и географској усмерености (Дашић, 2009, 93). Према подацима НБС, а што се може видети из Табеле 3, укупна улагања нерезидената у Србији су у 2015. години износила 2.114,242 милиона USD. Од тог износа на примарни сектор (пољопривреда, шумарство, лов и рибарство) отпада 63,846 милиона USD или 3%. На секундарни сектор (прерађивачка индустрија, рударство, производња електричне енергије, воде и гаса и грађевинарство) отпада 1.038,535 милиона USD или 49%. Терцијарни сектор (сектор услуга) је најзаступљенији и на њега отпада 1.011,861 милиона USD или 47%. У примарном сектору се највише улаже у пољопривреду док је у секундарном сектору највише уложено у производњу основних метала, производњу моторних возила и производњу прехрамбених производа и пића. Што се тиче терцијарног сектора највише је уложено у гране финансијског посредовања, послове са некретнинама и изнајмљивање и трговине на велико и мало (Народна банка Србије, 2015).

Табела 3: Нето повећање СДИ у 2015. години – квартално, по гранама делатности

Р. бр.	Грана делатности	Износ улагања у 000. УСД
1.	Пољопривреда, шумарство и рибарство	63,846
2.	Рударство	22,147
3.	Прерађивачка индустрија	721,135
4.	Снабдевање електричном енергијом, гасом, паром и климатизација	12,839

5.	Снабдевање водом: управљање отпадним водама; контролисање процеса уклањања отпада и сличне активности	17,902
6.	Грађевинарство	264,512
7.	Трговина на велико и трговина на мало; поправка моторних возила и мотоцикала	208,484
8.	Саобраћај и складиштење	68,462
9.	Услуге смештаја и исхране	6,956
10.	Информисање и комуникације	108,136
11.	Финансијске делатности и делатност осигурања	484,035
12.	Пословање некретнинама	57,571
13.	Стручне, научне, иновационе и техничке делатности	27,088
14.	Административне и помоћне услужне делатности	14,253
15.	Образовање	0,336
16.	Здравствена и социјална заштита	-0,110
17.	Уметност; забава и рекреација	4,210
18.	Остале услужне делатности	0,347
19.	Неразврстано	32,039
20.	Укупно	2.114,242

Извор: Народна банка Србије, Страна директна улагања, нето обавезе, по делатностима (БПМ6) 2015. https://www.nbs.rs/internet/cirilica/80/platni_bilans.html - приступ 15.10.2016.

У Србији су до сада стране директне инвестиције углавном долазиле у сектор тзв. неразмењивих добара, док је учешће истих у сектору размењивих добара на незадовољавајућем нивоу. Ово би требало да буде озбиљно упозорење креаторима економске политике када анализирају резултате страних директних инвестиција у претходном периоду. Важно је напоменути да је привредни раст одрживији у привредама са снажним секторима размењивих добара па већу пажњу треба посветити привлачењу страних директних инвестиција у ове секторе. У наставку рада ћемо се осврнути на атрактивност одређених географских дестинација које поседују

одређене компаративне предности за поједине активности (индустрија, туризам и пољопривреда).

Одрживи привредни развој је немогућ без развијене **индустрије** и посебно без развијеног извозног сектора. Привредни раст је одрживији у привредама са снажним секторима размењивих добара, нарочито извозно оријентисаних страних директних инвестиција (Беговић, Мијатовић, Пауновић, Поповић, 2008, 27). Давање приоритета развоју индустријски извозно оријентисаних сектора је нужност да би се једна национална економија удаљила од стања неразвијености. Једино тако донекле се може надокнадити закашњење у индустријском развоју, или његов изостанак у многим подручјима, створити услови за повећање производње и дохотка, а на тај начин и услови за унапређење животног стандарда (Деветаковић, Јовановић Гавриловић, Рикаловић, 2008, 56). У наставку је наведен пример доласка италијанског „Фијата“ у Крагујевачку фабрику аутомобила „Застава“ и стварање новог предузећа „Фијат аутомобили Србија“, који је по значају, не само за привреду Крагујевца него и за државу Србију, свакако међу најважнијим извозно оријентисаним предузећима (поред њега издвајају се и Тигар Тајерс из Пирота, смедервска Железара, Филип Морис из Ниша, Нафтна индустрија Србије, Јура корпорација из Раче и др.).

Фијатовим доласком пристигле су нове технологије, отворена су нова радна места, повећана је продуктивност, имамо раст друштвеног производа и раст извоза. Оно што је још важније од напред наведеног, јесте чињеница да је долазак Фијата много више од једне модернизоване фабрике. Град Крагујевац, а самим тим и цео Шумадијски округ, се претвара у модерну индустријску зону, која привлачи нове стране инвестиције, омогућавајући укључивање наших предузећа (производња неких компоненти за ауто сектор), која делују као добављачи аутомобилских делова и опреме или обезбеђују услуге у овом сектору (Дашић, Сиљковић, Ђокић, 2013, 365).

Разлози због којих Крагујевац као географска дестинација доживљава повећан прилив страних инвестиција (да не кажемо инвестициони бум) су:

- повољан географски положај поред европског коридора 10, који ће изградњом аутопута Крагујевац – Лапово омогућити брзу и сигурну везу са окружењем;

- макрорегионални центар и четврти град по величини у Републици Србији;

- дуга индустријска традиција;

- низ локалних подстицајних мера за инвеститоре;

- мрежа институција за подршку бизнису (Регионална агенција за економски развој Шумадије и Поморавља, Регионална привредна комора, Канцеларија за локални економски развој);

- индустријске и трговинске зоне;

- расположива, образовна и добро обучена радна снага;

- администрација града у служби подстицаја, започињања и развоја бизниса;

- искуство у сарадњи са страним инвеститорима (Дашић, 2011, 262).

Туризму се у Србији последњих година поклања све већа пажња. Он представља веома значајан фактор привредног развоја. Туризам, са посебним аспектом на одређене туристичке дестинације је често највидљивији аспект националног бренда. У циљу стварања атрактивнијег инвестиционог амбијента и пословног окружења одређене туристичке дестинације, између осталих активности које се предузимају, мора се више пажње посветити имиџу и репутацији истих (стечени углед и позитиван имиџ на туристичком тржишту гради се годинама). Како се у савременом свету све више новца троши на разна туристичка путовања, разумљива је жеља свих земаља да заузму што већи део тог колача и кроз огласе, спотове и друге промотивне акције укажу на природне лепоте, географски положај и богатство културно-историјским споменицима (Манић, Симеуновић Бајић, Алексић, 2012, 194–209).

Србија је земља која поседује огроман туристички потенцијал. Стање у коме се данас налазе одређене туристичке дестинације је веома лоше, тако да су та туристичка места постала „кочничари“ у напретку туризма. Што се тиче бањског туризма, бање у Србији се одликују израженим здравствено-рекреативним функцијама, услед богатства различитих природних елемената (термоминерални извори, племенити гасови, климатски елементи, вегетација), због којих ова врста места одавно побуђује велико интересовање туристичке тражње. Србију популарно зову „државом бања“. Разлог за то је бројност термоминералних извора, дуга традиција и општа познатост бања, као и њихов значај у туристичком промету. На територији Србије регистровано је око 300 извора минералних, односно термо-минералних вода (Станковић, 2000). Међутим, постоји много већи број нерегистрованих, појединачних извора мање или веће издашности, које би требало каптирати, заштитити и утврдити њихов минерални састав. Међу бањама Србије, издваја се група од десетак бања које су стекле тржишну афирмацију као самостални туристички мотиви (Врњачка, Нишка, Сокобања, Матарушка, Горња Трепча, Сијаринска, Ковиљача, Пролом, Буковичка, Врањска Бања). Неке од њих су израсле и у урбана градска насеља са проширеним функцијама. Ова група

бања има најповољније перспективе развоја у наредном периоду (традиција, постигнути резултати у претходном периоду, хетерогена мотивска основа, солидна материјална база, повољан географски положај и сл.). За разлику од њих, све остале бање Србије имају карактер комплементарних туристичких вредности. Значајнији туристички резултати код ових бања се могу очекивати тек у дужем временском периоду, након што се изврши приватизација истих (јер има итекако заинтересованих како домаћих тако и страних инвеститора) или спроведе нека форма јавно-приватног партнерства.

У Србији се очекује да ће у наредним деценијама бањски туризам, уз планински и градски туризам, спадати у најважније мотивске облике туристичког промета. Остварени резултати у туристичком сектору ће највећим делом зависити од успешности примене следећих мера: очување еколошко-туристичких потенцијала, јачање материјалне основе туристичког привређивања, тржишна специјализација и боља организација туристичке понуде (Јовичић, 2008, 17). Поред тих мера навели бисмо и убрзање процеса приватизације, формирање јасне стратегије развоја туризма и туристичке политике која ће стимулисати предузетништво, стимулисање рада, креативности и мотивисаности туристичких кадрова, коришћење свих природних потенцијала и културног наслеђа, обогаћивање туристичке понуде разним производима и услугама који ће туризам у Србији учинити препознатљивим и привлачним (Радосављевић, 2006, 256).

Стање руралног простора Србије је такво да га карактерише велика концентрација природних ресурса (као што су: пољопривредно земљиште, шуме, воде итд.) саочувани екосистем и биодиверзитет. Предност ових области јесте и богатство културних ресурса, као и очувана традиција народа који живе на овом простору. Природни и културни ресурси, уз људске ресурсе, представљају најзначајније елементе руралне ресурсне основе Србије, веома погодне за изградњу руралног туризма. И поред ових предности, рурална подручја се суочавају са бројним проблемима и ограничењима (низак друштвени производ по становнику; велика зависност руралне економије од примарног сектора, посебно од **пољопривреде**; висок проценат запослености управо у сектору пољопривреде, ниска продуктивност и интензивност српске пољопривреде која је испод европског просека; висока стопа незапослености; депопулација односно напуштање ових области од стране становништва, неповољнија старосна и образовна структура становништва велико сиромаштво). Будући да је пољопривреда основна делатност у руралним подручјима, за њен трајан развој, осим промене економског положаја ове делатности, потребно је активно деловати у правцу успостављања паритетних односа цене, затим користити подстицајне механизме пореске, кредитне и других политика, као део дугорочне подршке за њен напредак, уз истовремену промену друштвеног

положаја, услова живота и рада пољопривредника њиховим уједначавањем са онима код непољопривредног и градског становништва (Деветаковић, Јовановић Гавриловић, Рикаловић, 2008, 63).

Како је пољопривреда стратешки важан сектор за економски раст и развој, тако је важан и сваки начин страног учешћа у пољопривреди, укључујући стране директне инвестиције (Стојадиновић Јовановић, Дашић, 2015, 661). Усвајањем стратегије приватизације у пољопривреди[1] извршена је убрзана приватизација пољопривредних предузећа, која је за резултат имала огроман број поништених приватизација због лошег газдовања, па су десетине хиљада хектара земљишта враћене у државно власништво. Држава би сада у процесу реструктурисања требало да та аграрна предузећа опорави и омогући им да опет стану на ноге. Реч је о фирмама које могу добро да раде и које су способне да запошљавају радну снагу, што је Србији најпотребније.

У току је и препродаја земљишта и читавих агробизниса странцима. Србија је током 2008. године потписала Споразум о стабилизацији са ЕУ, у коме је прихватила да од 2017. године пољопривредно земљиште могу да купе и странци. Војводина званично има око 1,6 милиона хектара обрадивог земљишта (од чега је око 1,1 милион хектара у приватној, око 300.000 хектара у државној и око 130.000 хектара у друштвеној и задружној својини). Продаја наведеног земљишта управо чини подручје Војводине веома атрактивном дестинацијом за стране инвеститоре чија је област деловања пољопривреда. Тренутно у посед пољопривредних газдинстава, а тиме и обрадиве земље (иако званично не могу бити њени власници) дошло је и више страних компанија. Према расположивим подацима, они укупно поседују 22.000 хектара. Највише, 10.500 хектара, махом у Српском Милетићу, Бачком Брестовцу и Фекетићу, има ирски „Baltics Property Investments", а ту су и два највећа хрватска тајкуна Ивица Тодорић и Марко Пипунић. Тодорићев „Агрокор" углавном у околини Зрењанина, где је купио уљару „Дијамант", има око 6.000 хектара, а Пипунићева „Жито група" из Осијека, у Раткову, надомак Оџака, нешто више од 2.000 хектара (Гулан, 2015).

ЗАКЉУЧАК

Стране директне инвестиције у савременој развојној етапи преузимају функцију главног покретача и кључног развојног фактора, не само појединих националних привреда, већ и целокупне светске привреде. У све конкурентнијој глобалној економији, одређене географске дестинације, било да су то градови, регије, државе се активно такмиче, са једним јединим

[1] Стратегија развоја пољопривреде Србије, "Службени гласник РС", бр. 78/05

циљем, да привуку што већи број и обим страних директних инвестиција. Међусобно надметање је борба за пажњу, поштовање и поверење страних инвеститора, туриста, потрошача и осталих стејкхолдера.

Постати, али и остати привлачна локација за стране директне инвестиције, није нимало лак задатак. Веома велики број географских дестинација промовише своје компаративне предности, бренд места и квалитете које поседује. Начин на који страни инвеститори виде и осећају одређено место, у великој мери утиче на одлуке, понашање и поступке у вези са тим местом.

Већина неразвијених земаља поседује неповољну структуру привреде која не пружа основ за пораст одрживог извоза. Због наведеног се на прилив страних директних инвестиција гледа као на главни извор новог инвестирања које би довело до промене производне и извозне структуре. Поред побољшања пословне и инвестиционе климе, потребно је додатно стимулисање прилива страних директних инвестиција у оне секторе који могу бити окосница извоза у наредним годинама. Убрзање развоја привреде неразвијених земаља се мора првенствено ослањати на индустријализацију као основни правац за њихово стварно удаљавање од неразвијености. Убрзана индустријализација омогућава снажније укључивање привреде у међународну размену. У недостатку сопствених средстава за индустријализацију, привлачење страних инвестиција у индустријско извозно оријентисану производњу представља основни задатак свих субјективних снага наше земље. Нормално је да давање приоритета индустрији никако не би смело да значи потпуно занемаривање развоја првенствено туризма и пољопривреде, али и осталих сектора привреде. Што се тиче туризма у Србији, он је веома важан извор дохотка и значајан фактор економске стабилности, па му се зато последњих година придаје посебна пажња, с обзиром на огроман туристички потенцијал који наша земља поседује. Пољопривреда је у Србији стратешки важан сектор за економски раст и развој. С обзиром на то да је недовољно развијена, да не располаже сопственим капиталом и да постоје велики проблеми у финансирању пољопривреде, она представља значајан сектор интересовања страних улагача.

ЛИТЕРАТУРА

Беговић, Б., Мијатовић, Б., Пауновић, М., Поповић, Д. (2008). Гринфилд директне стране инвестиције у Србији. Београд, Центар за либерално демократске студије.

Дашић, Б., Сиљковић, Б. & Ђокић, А. (2013). Стране директне инвестиције у Крагујевцу у функцији унапређења регионалног развоја. Економски видици, год. 18, бр. 2-3, 361–370.

Дашић, Б. (2011). Стране директне инвестиције и регионални развој Србије. Земун, Невен.

Дашић, Б. (2009). Динамиика страних директних инвестиција као кључног развојног фактора. Економски сигнали, Вол. 4, Бр. 1, 53–111.

Деветаковић, С., Јовановић Гавриловић, Б., Рикаловић Г. (2008). Национална економија. Београд, ЦИД, Економски факултет.

Dunning, J. H. (1993). Multinational Enterprises and the Global Economy. Wokingham, Addison-Wesley Publishing Company Inc.

Гулан, Б. (2015). Приватизација у аграру: чија је наша земља. Политика, 26.02.2015. http://www.politika.rs/scc/clanak/320052/Privatizacija-u-agraru-cija-je-nasa-zemlja - приступ: 06.10.2016.

Јовичић, Д. (2008). Стање и перспективе развоја бањског туризма у Србији. Гласник српског географског друштва, СВЕСКА LXXXVIII - Бр. 4, 3–17.

Манић, Љ., Симеуновић Бајић, Н. & Алексић, М. (2012). Студентска перцепција улоге културе и културног наслеђа у формирању националног бренда. Култура, (137), 194–209.

Народна банка Србије. Страна директна улагања, нето обавезе, по делатностима (БПМ6). (2015). https://www.nbs.rs/internet/cirilica/80/platni_bilans.html - приступ 15.10.2016.

Поповић, Т. (1999). Актуелна кретања у међународном окружењу и Југославија – модел транзиције и транзициони потенцијал Југославије. Зборник радова – Изазови развоја на прелазу у 21. Век. (4–16). Београд, Институт економских наука.

Радевић, Б., Стојадиновић Јовановић, С., Дашић, Б. (2016). Међународно пословање и финансирање. Краљево, Графиколор.

Радосављевић, Г. (2006). Квалитет као стратегија развоја туризма Србије. У: 33. Национална конференција о квалитету. (254–258), Крагујевац, Машински факултет.

Станковић, С. (2000). Туристичка географија. Београд, Географски факултет.

Стојадиновић Јовановић, С. (2015). Савремени трендови у глобалним токовима страних директних инвестиција. Међународни проблеми, бр. 1, 79–105.

Stojadinović Jovanović, S. & Dašić, B. (2015). The Importance of Foreign Direct Investments for South East European Countries. Ekonomika Poljoprivrede, No. 3, 661–675.

Стратегија развоја пољопривреде Србије, Службени гласник РС бр. 78/05.

UNCTAD. (2007). World Investment Report 2007, UN, New York and Geneva.

UNCTAD. (2009). World Investment Report 2009, UN, New York and Geneva.

UNCTAD. (2016). World Investment Report 2016, UN, New York and Geneva.

ACCTRACTIVE GEOGRAPHICAL DESTINATION IN THE FUNCTION OF ATTRACTING FOREIGN DIRECT INVESTMENTS

Summary

The attractiveness of certain geographical destination has a direct or indirect impact on the design of the space. An increasing number of destinations understands the importance and necessity of branding, care about their own image and reputation. Seeing a good reputation and positive image not only keeps the tourist visit, products, obtaining a variety of sporting and cultural events, but also to attract investment, known and less known destinations, lately, more and more pay attention to this issue. The whole set of circumstances that, in addition to well-made promotion of a certain geographic space as an attractive destination for foreign investment, has an impact on the final decision of the foreign investors on the choice investment destination, but what will be more to write in the paper.

Key words: geographical destination, branding , tourist visits, products, investments, foreign investments.

Горан С. Јовић[1]
Универзитет у Источном Сарајеву,
Филозофски факултет,
Катедра за географију.

DOI 10.7251/ZRNS1702469J
Кратко/претходно саопштење

САВРЕМЕНА ТУРИСТИЧКА ГЕОГРАФИЈА – ФУНДАМЕНТАЛНА НАУКА ИНТЕРДИСЦИПЛИНАРНОГ ИСТРАЖИВАЊА ТУРИЗМА

Резиме: *Последњих деценија туризам се представио као комплексан друштвени феномен глобалних размера, тј. масовна навика, која се као циклични ритуал у правилним интервалима понавља сваке године. У туризму се испољавају бројни и разноврсни психолошки, социјални, економски, просторни и други ефекти па је, као такав, предмет изучавања од стране бројних наука и њихових дисциплина. Основни узрок интересовања географије за туризам је његова просторна димензија, односно просторни узроци и ефекти развоја туризма. Тако се развила туристичка географија, као једна од научних дисциплина у систему географских наука. Своје зачетке бележи у путописној литератури још из античког периода, а научно се бави туризмом нешто више од једног века.*

У овом раду, кроз одговарајући експликативни оквир, у фокусу анализе разматрају се предмет, методолошко-теоријски оквир, фазе и поступци, појмовне конструкције и резултати савремених туристичко-географских истраживања. Долази се до резултата да, својим комплексним приступом проучавања укупности туристичких кретања (њихове елементе, факторе, облике и мотивске разлоге), савремена туристичка географија се представља као фундаментална дисциплина науке о туризму.

Кључне речи: *туризам, географија, наука, туристичка географија.*

Увод

Туризам је, као ниједан сличан феномен пре њега у историји, омогућио масовно кретање људи с једног краја планете на други и њихову широку просторну дисперзију, при чему је основни покретач и предмет интересовања управо сам географски простор, тј. разноврсност свега онога што се у њему налази. Посебност туризма је у томе што за њега простор није пука инструментална вредност, средство за постизање неких других циљева и неповратну експлоатацију (као за рударство, пољопривреду и индустрију), већ се јавља као циљ који има смисао и вредност по себи (културна, историјска, симболичка, естетска, рекреативна). Имајући у виду

[1] gorjovic@gmail.com

да је туризам постао глобални феномен, тј. масовна навика, није потребно посебно доказивати његов значај за појединце и друштво. Међутим, како је туризам комплексан феномен са бројним и разноврсним ефектима, он је и предмет изучавања од стране бројних научних дисциплина, укључујући и географију.

Основни узрок интересовања географије за туризам је његова просторна димензија, односно просторни узроци и ефекти развоја туризма. Географски фактори, тј. карактеристике физичког простора утичу, заједно са осталим факторима, на генеративни потенцијал емитивних земаља, односно јављају се као фактори који ''гурају'' туристе да путују у друге земље и регије због тога што одређене потребе из објективних разлога не могу да задовоље код куће, унутар граница сопствене земље. Насупрот просторима који својим особинама гурају људе да крену на пут, јављају се простори који ''вуку'', тј. магнетски привлаче туристе да у њих дођу, што је навело неке ауторе да дефинишу географски простор као ''основну сировину'' туризма. Најзад, да би стигли из емитивних у рецептивне просторе, туристи морају да се крећу, при чему успут пролазе кроз транзитни међу простор. Дакле простор, тј. различити типови простора, јављају се као узрок, средство и циљ путовања. Управо те просторне разлике чине поједине земље и регије међусобно привлачним и комплементарним. С обзиром на то, као и на повратни утицај туризма на трансформацију све ширих просторних обухвата, туризам се намеће географији као феномен који је изазован предмет научног истраживања.

Основу туризма чини човек, без обзира да ли се јавља у функцији иницијатора и организатора туристичких кретања, или у функцији рецептиве на прихвату појединаца и туристичких група.

Термини турист и туризам млађи су од појаве кретања људи из места сталног боравка ка туристичким одредиштима. Пракса се развијала брже од процеса дефинисања и терминолошког означавања појаве која је данас присутна у свакодневном животу људи на свим континентима. Од краја XIX. века речи ''туриста'' и ''туризам'' продиру у скоро све језике света и постају универзално разумљиви појмови. Данас сви знају ко су туристи и шта је туризам, и то не само због тога што су чули о томе, већ и због тога што су се и сами повремено нашли у улози туриста или су, као домаћини, дошли у контакт с туристима. Међутим, поред здраворазумског поимања туризма, убрзо по његовом настанку јавила се и потреба за његовим дефинисањем. Овај задатак се показао тежим него што се то првобитно мислило.

Пре формулисања научних дефиниција туризма и туриста, појавиле су се тзв. ''енциклопедијске дефиниције'' које су прве отвориле пут ка прецизнијем одређењу овог феномена. Већина познатих речника и

енциклопедија углавном базира своје дефиниције полазећи од етимологије енглеске речи «tour", која води порекло од француске речи "le tour" која означава кружну шетњу или путовање које подразумева повратак у полазну тачку, а која са своје стране има латинско порекло "turnus". Има и аутора који порекло виде у грчким речима ''tornos'', која означава справу за прављење кругова, или ''theoros'', која означава путника који путује да види. У најновије време се појавило још једно тумачење етимолошког порекла израза туризам и то из старохебрејске речи ''tur'' која има значење посете с циљем истраживања или испитивања. Споменута старохебрејска реч се налази у ''Књизи бројева'' (Глава XIII, стих 17) где се говори о томе како је Мојсије послао представнике дванаест племена да иду да извиде и истраже обећану земљу Канан. Када је реч о савременом значењу овог појма, ту нема много дилеме. Сви се слажу да је *the tour* или *the grand tour* име за феномен настао у Енглеској крајем XVIII и почетком XIX века, када су младе аристократе у пратњи својих ментора одлазили на «кружно путовање» по Европи. Сврха путовања је било образовање пре почетка професионалне каријере и друштвеног живота код куће, што није искључивало забаву и друге активности везане за чисто задовољство. Имајући то у виду, није чудно што скоро све енциклопедије инсистирају и на чињеници да је туриста онај који ''путује из задовољства'', међутим, ни једна не помиње каква су то задовољства, у чему се састоји задовољство путовања. И мноштво тзв. ''оперативних дефиниција'' различитих статистичких, привредних и стручних међународних и националних организација, више замагљују него што разјашњавају. Некомплетне и негативне оне више одређују шта туризам није него шта он заиста јесте (Чомић, Јовић и Поповић, 2008, стр. 5–9).

Насупрот овим јавља се читав низ ауторских дефиниција које теже да идентификују саму суштину туризма. Можемо их означити као позитивне које дефинишу шта туризам заиста јесте. Као суштинска *differentia specifica* се не узимају његове формалне, спољне карактеристике већ његови унутрашњи узроци, тј. туристички релевантне потребе и мотиви који покрећу туристе. Сумирајући резултате нама доступних радова иностраних и домаћих аутора (Defert 1967; Динић 1986; Јовичић 1986; Lozatto-Giotart 1987; Чомић, Пјевач 1997; Станковић 2000) долазимо до закључака да је туризам комплексни феномен, он обухвата мобилну популацију путника који су странци у местима које посећују и представљају групацију која се јасно разликује од локалног становништва и запослених. Туризам је у својој бити активност везана за чисто задовољство, смисао туризма је у њему самом и у ужитку који пружа, а не у нечему изван њега, па се због тога он јавља као једна од ретких неинструменталних вредности. При свему томе он укључује дискрециono и слободно коришћење времена и новца, с тим што се новац зарађен у месту пребивалишта троши у местима која се посећују. Може се

поистоветити са значењем туризам је кретање уз потрошњу (Т = К + П) са низом појавних облика. У том смислу туризам представља посебан облик коришћења слободног времена и специфичан облик физичке и духовне рекреације.

Дефинисање туристичке географије

Дефинисање туристичке географије захтева претходно јасно одређивање географије и туризма, као њених конститутивних појмова. Како смо туризам већ дефинисали, остаје нам да се одредимо према географији и простору па, потом, дефинишемо туристичку географију.

Традиционална географија, која води порекло од Антике, имала је, као што стоји у самом хеленском корену имена које носи, основни задатак да ''описује'' Земљу. У веома дугом периоду свога постојања она се углавном и бавила описивањем природе, становништва, насеља, привредних активности и других феномена на површини земље. Тек у другој половини XIX века, пошто је описивање и упознавање земљине површине углавном завршено (захваљујући, између осталог, и великим географским открићима крајем XV и у XVI веку), пред географију се постављају нови задаци – научно обрађивање и класификовање прикупљеног материјала, чиме је она постала синтетичка наука. Немачки географи Хумболт и Ритер постављају основе модерне географије, која себи даје задатак да утврди инвентар пејзажа чији карактер и генезу описује, као и њихово именовање и класификовање. Ова географија не игнорише човека, али га не ставља у центар пажње: ''Географија је наука о местима, а не о људима'', подсећа Видал де Ла Блаш. У свом развоју од дескриптивне дисциплине до модерне науке, географија је прошла кроз различите фазе и теоријско-филозофске правце: географски детерминизам, који је све појаве у друштву и култури објашњавао искључиво природним факторима (клима, рељеф, земљиште, итд.); географски посибилизам који одбацује тезу апсолутне премоћи природе над човеком и сматра да човек има улогу геофактора, тј. да је он у стању да трансформише и себи прилагоди дате природне услове; географски нихилизам се јавио после Октобарске револуције и представља идеологизирани правац који потпуно негира значај природних услова у свим областима друштвеног живота; и сл... (Јовић, 2006, стр. 24).

Средином XX века долази до значајног квалитативног скока у развоју географије појавом теоријске или тзв. ''нове географије'', чије је име промовисао амерички географ Питер Голд. Она не прекида везе са традиционалним наслеђем, али чини значајан корак напред, јер се не задовољава више дескрипцијом и класификацијом појава у простору, већ покушава и да их објасни. Она тежи да постави научну основу за огромно

емпиријско знање које је акумулирано током историје, да утврди шире, солидније и кохерентније системе теоријске интерптретације прикупљених чињеница. Логос и сврха организације простора не могу бити схваћени уколико се на прво место не стави истраживање комплексног утицаја које простор има на живот људи, као и повратни утицај људи на преображај простора, односно уколико се у међусобну везу не доведу природа и друштво. Нова географија у центар свог размишљања ставља човека, који се креће, шаље или прима токове добара и информација, опажа и валоризује простор, организује га и трансформише како би га прилагодио својим потребама и идеалима (Чомић, Пјевач, 1997, стр. 8).

Нова географија има дијалектички карактер, она описује и објашњава, али и стално поставља питања која се међусобно надовезују, почевши са где, како и зашто. У почетку географија локализује феномене који представљају предмет њеног истраживања, описује и дефинише њихове појавне облике, што води ка анализи изгледа, понављања, сличности и посебности. Она тежи да их инвентарише, класификује и среди на начин који ће бити логичан, разумљив и кохерентан. Нова географија, ипак, знатно већу пажњу посвећује научном размишљању и логичком објашњавању просторних феномена, него њиховој дескрипцији и историјској реконструкцији. Она покушава да пружи теоријску интерпретацију, да идентификује принципе и механизме на основу којих је могуће схватити појаве, начин њиховог функционисања и унутрашњу логику. При томе користи хипотетичко-дедуктивне моделе, заједничке свим научним дисциплинама и тежи да се ослободи традиционалног ослањања искључиво на индукцију. Помоћу различитих хипотеза и модела, који се проверавају у пракси, географија ствара експликативну теорију која ће на што тачнији начин одразити стварност у простору, испитујући односе који се успостављају унутар одређене територије између више елемената. Она истражује системе који управљају простором, њихову еволуцију и зону ширења. Ипак, фундаментална област интересовања нове географије остаје изучавање људских заједница, становништва које на различите начине трансформише и уређује простор у коме живи и од кога живи, у зависности од степена развијености њихове цивилизације и технологије. Овакав основни приступ, наравно, не искључује и оријентацију географа на изучавање организације и еволуције природног простора (физичка географија) или на размештај људи и њихових активности у простору (социјална географија). Разноврсност могућих предмета истраживања у оквиру географије неминовно води специјализацији за поједине области, односно развоју одређеног броја примењених географија, као што су, на пример, економска географија, урбана географија или туристичка географија.

Имајући у виду да нова географија у жижу свога интересовања ставља однос између човека и простора, то значи да је она више окренута

географском, а мање природном простору. С обзиром на то, неопходно је извршити дистинкцију између ова два основна концепта простора.

Географском простору историјски претходи природни простор, који представља објективну реалност која не дугује ништа човеку, постоји без њега и ван њега. Он је, на известан начин, антипод географском простору, али истовремено чини његову основну супстанцу. Географски простор настаје под утицајем деловања човека у њему и одражава планове и потребе сваког друштва. Географски простор је тако измењен и уређен природни простор који је у стању да људима обезбеди услове за живот. Степен трансформације природног у географски простор зависи од природе, с једне стране, и од степена друштвено-економског развоја и научно-технолошке моћи одређене заједнице, са друге стране. Он је резултат сучељавања отпора природне средине са техникама уређења и организације простора којима располажу поједине цивилизације.

У овом раду подразумева се концепт географског простора као творевине, тј. производа друштва, које трансформишући супстанцу природног простора ствара и уређује свој егзистенцијални простор, који му омогућава задовољење материјалних и духовних потреба и опстанак. Када у овом контексту говоримо о простору, онда ћемо под тим појмом подразумевати све оно што карактерише дати простор, све што је у њему смештено, тоталитет онога што га испуњава, жива и нежива природа, људске творевине и сами људи. Интеракција простора и друштва чине нераздвојну целину, а обликујући простор друштво обликује и себе. Улога човека у трансформацији простора је релативно нова и почиње са појавом пољопривреде пре 6500–7000 година. Међутим, са све снажнијим демографским растом, научно-техничким прогресом и развојем нових потреба, човек све шире и интензивније врши трансформацију своје планете. Уз индустријализацију и урбанизацију, туризам се у XX веку јавља као масовни феномен који такође врши преображај природног простора у географски, или једног типа у други тип географског простора.

На основу изложеног, ***туристичка географија се може дефинисати као примењена географија која се бави истраживањем комплекса дијалектичких односа између простора и туристичких активности у њему, односно утицај простора на настанак и развој туризма, с једне стране, и повратни утицај туризма на трансформацију простора, при чему се примењују географске методе истраживања, анализе и представљања на туризам***. Област истраживања примењене географије се разликује од класичне географије по томе што има четири основне карактеристике:

- Истраживања су усмерена ка практичном циљу;
- Истраживања обухватају критичку процену изучаваног феномена;

- Практични циљ истраживања захтева да резултати буду представљени квантитативно;
- Истраживања узимају у обзир могућности будућег развоја, тј. неопходно је да пруже и научно базирана предвиђања.

Ова истраживања пружају решења за конкретне проблеме, обезбеђују процене и нове перспективе или имају значајну практичну вредност, чак и онда када нису имала за непосредни циљ решавање неког конкретног проблема на терену.

Туристичка географија изучава различите аспекте феномена туризма: емитивне просторе, рецептивне просторе, везне просторе и кретање између њих. Она истражује и све физичке и друштвене последице ових кретања, а посебну пажњу посвећује следећим питањима: мотивација и просторно порекло појаве туризма, фактори који подстичу или онемогућавају развој туризма, врсте привлачности коју имају различите дестинације, туристички токови и различити облици које они могу попримити, рецептивни простори и њихов носећи капацитет, итд. Генерално посматрано, може се рећи да туристичка географија изучава туристичке токове у простору и времену, као и законе који управљају тим кретањима. Она посебно анализира појаву и развој туризма у различитим регијама, земљама и другим просторним обухватима (регионална туристичка географија). Пошто истражи токове (не само туриста, већ и мобилне радне снаге), транспорт (саобраћајне мреже) и мотивске вредности (природне и створене) туристичка географија анализира и све последице (позитивне и негативне ефекте) развоја туризма у геопростору.

Географи такође морају бити свесни економске, политичке и социо-културне димензије туризма, ради његовог реалног позиционирања у регионалној географији света. Географска изучавања туризма обухватају како емитивне, тако и рецептивне просторе, али и транзитне просторе међу њима. Ова истраживања могу бити вршена на различитим нивоима, тј. просторним оквирима, почев од континената и макро-регија (које обухватају територије више држава), преко туристичких регија и зона унутар појединих земаља, до локација туристичких места и микролокације смештајних и других објеката. Што је потребније детаљније објашњење, пажња се фокусира на све мање делове простора. Ова идеја размере и географске магнитуде, ставља у жижу величину територије која се изучава. Дати просторни објекат се може, по потреби, проширивати или сужавати, повећавати или смањивати као на микроскопу или на географским картама различите размере.

Предмет и задаци истраживања

Генеза туристичке географије као научне дисциплине почиње двадесетих година XX века у САД. Први чланак у значајном америчком географском часопису посвећен туризму објављен је 1933. године. Научни радови посвећени туризму се током тридесетих година објављују у француским, британским, немачким и јапанским стручним публикацијама (Чомић, Пјевач, 1997, стр. 9). Развој масовног туризма после Другог светског рата утиче и на све веће интересовање географа за туризам, тако да се између педесетих и шездесетих година јављају значајни радови који постављају основ за даљњи развој ове научне дисциплине. Један од доказа повећаног интересовања географа за туризам је и оснивање радне групе за туризам и рекреацију при Међународној географској унији, 1972. године и пораст утицаја географа у чланству Међународног удружења научних експерата за туризам.

Одређивање предмета истраживања туристичке географије олакшава усмеравање активности при изради просторних планова развоја туризма, а истовремено доприноси јачању географске науке, што је посебно значајно због приговора о њеној углавном едукативној функцији. Треба нагласити да се поједине области интересовања географије за туризам повремено додирују и преклапају с областима занимања наука као што су економија, социологија, психологија и друге. Комплексност феномена туризма захтева интердисциплинарни приступ у коме географија има значајну синтезу, просторно-интегративну улогу. Нажалост, у већини земаља главна пажња се још увек посвећује регионалним приказима развоја туризма по појединим земљама и регијама, што има првенствено едукативну сврху у пружању основних знања о размештају туристичких подручја у свету. Међутим, да би туристичка географија стекла већи углед као научна дисциплина, неопходно је изградити јаку идејну и теоријску основу, што ће омогућити и ефикасније решавање практичних задатака у области планирања развоја. Међу најважније предмете и задатке истраживања туристичке географије спадају:

Просторна истраживања. Како кључне компоненте туризма представљају кретање, боравак и бројне активности туриста, његове просторне импликације су веома битне за географију. У том смислу пажња је концентисана прво на анализу емитивних регија, као генератора тражње, а затим на атрактивни потенцијал рецептивних регија, као туристичких одредишта, као и на транзитни простор и интеракције између њих. За утврђивање интензитета просторних интеракција најчешће се користе гравитациони модели, при чему варијабиле као што су становништво, приход и раздаљина, објашњавају око 90 % кретања.

Истраживање регоинализације и типологије туристичких простора. Један од задатака туристичке географије је и одређивање туристичких регија и насеља, односно подручја, зона, локалитета и других просторних обухвата у којима туризам има или би могао имати значајну функцију и утицај на трансформацију простора. За дефинисање туристичког места или регије битан је утицај туризма на том подручју, па се у том смислу често користи Деферов (Defert, 1967, p. 23) индекс туристичке функције, односно број лежаја помножен са сто и подељен бројем становника одређеног подручја. Значајни су и показатељи који се односе на број ноћења туриста и учешће туризма и угоститељства у укупној привредној активности, као и просторну концентрацију туриста. Туристичка географија даје велики допринос и када је реч о изради типологија туристичких простора, поступку регионализације (критеријуми и методе за идентификовање и разграничење туристичких регија, како међусобно, тако и у односу на окружујући не-туристички простор) и класификације туристичких места (градска, купалишна, климатска, бањска, планинска, итд.).

Истраживање размештаја и локације. Од изузетног практичног значаја за развој туризма је питање оптималног размештаја и лоцирања туристичких активности и објеката унутар претходно дефинисаних просторних обухвата, тј. туристичких регија, зона, места и слично. Ради постизања оптималне организације простора користе се следећа методолошка средства (Пиха, 1982, стр. 149): *Просторни модели* се користе као помоћно средство приликом размештаја одређених јединица у оквиру просторних целина и организације укупног садржаја у датом ограниченом и дефинисаном простору. Они одговарају макроекономском обухвату. Код њих није примарна привредна грана, већ простор заједно са свим активностима и објектима у њему. *Локациони модели* се примењују за утврђивање оптималних индивидуалних смештаја (локација туристичких и пратећих објеката), као и смештај групе објеката или делатности, који имају исте или сличне просторне захтеве.

Регионална истраживања. Поред средине у којој се одвијају туристичке активности, географија се бави и истраживањем значења идентитета места. Регионални приступ тежи утврђивању систематских елемената локације, узимајући у обзир њихов регионални карактер, тј. специфичности које их чине међусобно различитим. Регионални аспект је присутан и при истраживању економско-социјалних ефеката туризма, заштита средине, али има и политичку димензију у случајевима када туристичке регије прелазе политичке и административне границе, а тежи се међусобној сарадњи.

Истраживање средине. За географе, човекова средина је простор у коме се одвија тоталитет туристичких активности, и она обухвата

природне елементе, као и различите облике трансформисаног пејзажа од стране друштва. Велики напори се улажу с циљем развијања модела односа туризам – средина, укључујући размештај атракција и колизије у коришћењу простора од стране различитих активности. Као што средина утиче на развој туризма, тако и туризам повратно утиче на трансформацију средине. Једно од кључних питања је како помирити међусобно супротстављене захтеве за развојем туризма са потребом очувања и заштите средине. У оквиру широког распона односа туризам – средина налазе се и два битна међузависна концепта. Први је тзв. носећи капацитет простора, који не обухвата само физичке и еколошке компоненте, већ и праг социјалне толеранције. Други обухвата временску димензију, тј. изразито сезонски карактер туризма и проучава се као компонента максималног истовременог носећег капацитета. Истраживање социјалног носећег капацитета обухвата утврђивање циљева рецептивног друштва, као и начин перцепције ефеката и степен толеранције туризма од стране локалног становништва.

Еволуциона истраживања. Поједини географи се баве широм временском димензијом еволуције туризма. Масовни туризам се схвата као миграторно прилагођавање на стресове свакодневног живота, при чему је индустријско друштво доживело три миграционе фазе: кретање из руралних ка урбаним срединама, повратно кретање као последица пренасељености у великим градовима и, најзад, туристичке миграције које представљају бекство од урбаног начина живота у потрази за средином ослобођеном од стреса. Најновија истраживања су посвећена дугорочном утицају масовног туризма на простор. Туризам прво пролази кроз позитивну фазу психолошке, културне, економске и просторне промене и креће се ка фази чистог губитка за дестинацију у смислу економских, социјалних и еколошких трошкова. Овај еволуциони тренд има доста сличности са, независно развијеним, моделом животног циклуса туристичких центара. Концепт животног циклуса производа и различите туристичке типологије представљају основу за формулисање модела еволуционог развоја рецептивних туристичких простора.

У свим наведениим правцима истраживања географски приступ има задатак да синтетизује безброј узрочно-последичних фактора у одговарајуће концепте и моделе, и да допринесе разумевању комплексних туристичких активности широм света. У жижи интересовања се налазе они елементи који имају утицај на средину уопште и на рецептивне туристичке просторе посебно. Овај акценат одражава преокупацију географа начином на који људска врста користи ресурсе који се налазе на нашој планети. Следећи логичан корак је да се различити индивидуални концепти и модели интегришу у неки општи оквир или парадигму који ће усмеравати будућу теорију и праксу. Наведене области истраживања туристичке географије

не претендују на свеобухватност, али свакако представљају најзначајније области истраживања.

Повезаност са сродним научним дисциплинама

Све научне дисциплине су, у начелу, међусобно повезане на директан или индиректан начин. Када је реч о туризму, он је углавном предмет изучавања од стране географије, психологије, социологије и економије. Све ове дисциплине се међусобно тангирају или укрштају (социјална психологија, психологија простора, социјална географија, економска географија, итд.), тако да је данас практично немогуће издвојити потпуно ''чисте'' научне дисциплине. Због тога се туристичка географија ослања на резултате истраживања бројних сродних географских и других дисциплина, међу којима највећи значај имају следеће:

-Природно-географске дисциплине (аспекти природне средине и пејзажа, као и природне туристичке вредности; климатолошки аспекти; еколошки аспекти).

-Економско–географске дисциплине (аспекти запошљавања радне снаге; локациони аспекти: фактори који детерминишу избор места и локације за туристичке активности; финансијски аспекти: допринос који туризам пружа националним економијама).

-Социо-географске дисциплине. Ова група дисциплина има највећи значај за изучавање туризма, због веће сличности предмета и метода истраживања. Туристичка кретања су у блиској вези са насељима, привредом, становништвом, саобраћајем и другим областима друштвено-географских изучавања. Из ове групе дисциплина највећи значај за изучавање туризма имају географија становништва, географија насеља, политичка географија, историјска географија и картографија, а међу најважније аспекте истраживања спадају: аспекти културног пејзажа, демографски аспекти, урбано-географски аспекти, хумани аспекти, медицинско-географски аспекти, развојни аспекти, историјско-географски, политичко-географски аспекти, картографски аспекти...

Имајући у виду наведено, јасно је да само једна, искључиво географска, дисциплина није у стању да се суочи са комплексним феноменом туризма. Због тога се, у оквиру туристичке географије, морају користити резултати истраживања и методе бројних сродних научних дисциплина, како би се дошло до валидних резултата. То значи да туристичка географија не сме да се изолује и затвори у уске границе неког ексклузивног географицизма,

већ мора широко да се отвори према другим дисциплинама ради међусобног прожимања и интеграције које воде стварању вишег квалитета.

Методе и поступци истраживања

Да би објаснила све просторно релевантне туристичке феномене и процесе, туристичка географија мора да развија сопствену методологију. Њу чине различити научни методи, углавном преузети из других географских дисциплина и прилагођени туризму као специфичном предмету истраживања. Поред тога, постепено се развијају и неке нове методе. Међутим, још бројни методолошки проблеми остају отворени, недовршени или по питању њиховог решавања има значајних концептуалних разлика. То није неуобичајено, с обзиром на то да се ради о новој научној дисциплини, која још није у потпуности консолидовала своју методолошку апаратуру.

Пре него што приступимо разматрању метода, неопходно је осврнути се на основне принципе истраживања туризма. У том смислу, Коен (Cohen, 1984, str. 7) предлаже следеће принципе којих се треба држати приликом истраживања туризма:

– *Процесуалност*: Туризам треба анализирати као динамичан континуиран процес подложан сталним променама и трансформацијама. Треба избегавати статичан приступ.

– *Контекстуалност*: Туризам је процес који се одвија у различитим, специфичним ситуацијама и контекстима: географским, еколошким, економским, социјалним, културним, политичким, итд. Увек треба водити рачуна о условима и контексту у коме се дати процес одвија.

– *Компаративност*: Неопходно је више пажње посветити компаративним анализама одређених туристичких процеса у различитим контекстима.

Анализирајући теоријске основе регионалне географије, Васовић (1971, стр. 11) се бави и методама ове научне дисциплине, при чему износи став да између регионалне географије и науке о туризму (туризмологије) постоје значајне формалне сличности: обе су не само комплексне, него унеколико додирне; обе се интересују за готово истоветне природне, антропогене и економске појаве у простору, при чему их регионална географија проучава са становишта узрочности и међусобних односа, а наука о туризму кроз призму њихове употребне вредности. Аутор истиче да су у употреби претежно *синтетичке*, али у знатној мери и *аналитичке* методе. Уосталом, свака географска дисциплина служи се и једним и другим

методом, само што је аналитички доминантнији у опште географским дисциплинама. Регинонална географија такође примењује *еволутивни и просторни метод*.

Методама туристичке географије се бави и Динић (1986, стр. 9–13). Аутор сматра да туристичка географија пре свих осталих, користи *просторни или географски метод*. Он омогућује проучавање просторних разлика, на које наилазимо у географском простору (природне, друштвено–историјске, економске) и на основу ових издвајање териториторија са одређеним степеном туристичко–географске хомогености. У вези са применом просторног метода јавља се потреба за теренским истраживањима, као обавезним и незаменљивим обликом рада. У тесној вези са просторним јесте *историјско–генетски метод*. Заснован на принципима историјског материјализма, он омогућује реконструкцију еволуције, објашњење постојећег стања и карактеристика и тенденције даљег развоја. *Упоредни (компаративни)* метод је други конкретан облик општег дијалектичког метода. Његова вредност посебно долази до изражаја при туристичко-географском поређењу природних или антропогених туристичких вредности, места и регија, омогућујући њихово вредновање и хијерархијско рангирање. *Метод систематизације* један је од посебних научних метода који у туристичкој географији има широку примену. Систематизација се може односити на објекте истог (класификација) или различитих рангова – нивоа (таксономија). Типизација је посебан тип класификације, којим се евидентирају и класификују само постојећи објекти у испитиваној области, а њихов укупан збир назива се типологијом.

Примена *квантитативних, математичко статистичких метода*, користи се при обради различитих нумеричких података или у комбинацији са системском анализом, када се жели остварити егзактна анализа туристичко–географских територијланих система. Посебно је значајна примена различитих метода оцене експерата (Делфи метод, методи бодовања или бонитетне оцене и сл.). Ови методи су незамењиви, особито у домену туристичко–географске валоризације, пошто се многе особине и вредности не могу друкчије вредновати.

Картографски метод је специфичан научни метод везан за сва географска, па и туристичко-географска истраживања. Он омогућује најпрегледнију, најадекватнију и најконцизнију интерпретацију географског простора, објеката, појава, процеса и односа у њему. Због тога свако туристичко-географско проучавање започиње картом, спроводи се уз њено перманентно консултовање и завршава се израдом карте обогаћеном новим садржајем. Код туристичко–географских карата тежиште је на интерпретацији туристичких атракција и објеката, мреже насеља, сабраћајне мреже и слично. Њихов је задатак да истакну туристичко–географска

својства проучаваног простора и размештај туристичке инфраструктуре у њему, као и структурне и динамичке карактеристике и правце туристичких кретања. При томе се у изради карата користе различити методи као што су: картограми, картодијаграми, изолиније, линије, картографски знаци, метод тачака, метод ареала и др. Туристичко-географске карте користе се у научним истраживањима, али исто тако (под условом да су томе прилагођене, прегледне и лако читљиве) оне су моћна средства туристичке пропаганде, те се без њих не може ни замислити развој савременог туризма.

Поменути и други научни методи користе се ради решавања научних и практичних питања туристичке географије. Најчешће, до циља се долази комбиновањем више научних метода, који су најадекватнији за решавање комплетног проблема. Од његовог уочавања и дефинисања, па до коначног решења, истраживања пролазе кроз неколико истраживачких фаза, а то су:

- анализа постојеће литературе, картографског материјала и других информација (статистички подаци, фотографије, аерофото снимци);
- теренска истраживања, спровођење евентуалних анкета и слично;
- анализа укупног фактографског материјала и формулисање одговора на парцијална питања у квалитативној и квантитативној форми;
- синтеза аналитичких резултата у јединствен – комплексан и коначан резултат истраживања у коме су успостављене одговарајуће релације - везе између појединих елемената, појава и процеса.

Тек тада, научни проблем је свестрано проучен и решен, те као такав може бити презентиран јавности и изложен објективној научној критици.

Закључак

И у закључним разматрањима констатујемо да се у туризму испољавају бројни и разноврсни ефекти (психолошки, социјални, економски, просторни и др.). Као такав, предмет је изучавања бројних наука и њихових дисциплина. Географија, економија, социологија и психологија су, до сада, постигле највеће резултате. Основни узрок интересовања географије за туризам је његова просторна димензија, односно просторни узроци и ефекти развоја туризма. Тако се развила туристичка географија као једна од научних дисциплина у систему географских наука, а научно се бави туризмом нешто више од једног века.

У овом раду, након разматрања предмета и задатака истраживања, методолошко-теоријског оквира, фаза и поступака, појмовних конструкција и остварених резултата савремених туристичко-географских истраживања потврђена је почетна хипотеза да, својим комплексним приступом проучавања укупности туристичких кретања (њихове елементе, факторе, облике и мотивске разлоге), савремена туристичка географија се представља као фундаментална дисциплина науке о туризму.

Литература

Васовић, М. (1971). Регионална географија, Београд, Рад.

Defert, P. (1967). Le Taux de function touristique: Mise au point et critique, Aix-en-Provance, CHET.

Динић, Ј. (1986). Туристичка географија, Београд, ВЕШ и Економски факултет.

Јовић, С.Г. (2010). Просторно планирање у туризму, Ниш, ПМФ.

Јовић, С.Г. (2006). Општа туристичка географија, Источно Сарајево, Завод за уџбенике и наставна средства.

Јовичић, Ж. (1986). Туристичка географија, Београд, Научна књига.

Cohen, E. (1984). Uticaj turizma na fizičku okolinu, Zagreb, Turizam, sv. 11, 5–23.

Lozatto-Giotart, J. P. (1987). Geographie du turisme, Paris, Masson.

Пиха, Б. (1982). Планирање туризма и свакодневне рекреације у самоуправном друштву, Београд, ПФВ.

Станковић, М.С. (2000). Туристичка географија, Београд, АМИР.

Чомић, Ђ., Јовић, С. Г., и Поповић, Б. И. (2008). Основе туризма, Пале, Филозофски факултет.

Чомић, Ђ., Пјевач, Н. (1997). Туристичка географија, Београд, СЦУХ.

Дејан Р Дашић*
Висока школа академских студија
„Академија за пословну економију“,
Чачак

DOI 10.7251/ZRNS1702485D
Прегледни рад

МЕТОДОЛОГИЈА РАНГИРАЊА ДЕСТИНАЦИЈА

Апстракт: *Глобализација, интернет и многи други фактори заслужни су што се многе дестинације такмиче међу собом за поверење туриста, инвеститора потрошача, а и произвођача. Једној земљи је од велике важности да зна како је „види“ остатак света, које су њене предности и недостаци. Разне међународне организације сваке године рангирају државе, регионе, градове и познате туристичке дестинације по разним критеријумима и различитим методологијама. Постоје многобројне контраверзе и мањкавости, а добијени резултати морају се интерпретирати пажљиво и критички.*

Кључне речи: *рангирање, географске дестинације, методологија, имиџ.*

Увод

Веома често се дешава да се нашим угледом и имиџем бави инострана влада, интересна групација, агенција и сл, која нам није у потпуности наклоњена. САД су можда запоставиле изградњу сопственог имиџа и угледа, али итекако и даље учествују у изградњи туђег. То веома добро раде без престанка користећи свој огроман економски утицај уз помоћ три агенције за процену кредитног рејтинга. „Moody,s“, „Standard & Poor,s“ и „Fitch“су главни субјекти на светском тржишту у одређивању рејтинга солвентности појединих држава, и на тај начин одређују „које су државе сигурне за улагања а које нису“. У том смислу, Анхолт напомиње „да није претерано рећи да судбина појединих земаља зависи од закључака које ће те агенције донети о њиховој земљи, тј. начина брендирања“. Он закључује да до тих својих закључака о кредитном рејтингу, поменуте агенције долазе методама које нису познате јавности, никада их не објављују, свртавајући те информације у сегмент пословне тајне, што оставља месту необјективном рангирању појединих држава (Anholt, 2007, str. 40–41; такође види: Skoko, 2009, str. 220). Веома велики број дестинација такмиче се да привуку посетиоце и компаније, промовишући бренд места и квалитете које то место нуди. „У све конкурентнијој глобалној економији, градови, регије, државе, нације, па чак

*drddasic@gmail.com

и цели континенти се такмиче, путем разних интегрисаних маркетиншких канала комуникација, са једним јединим циљем: развијање позитивне асоцијације на одређену дестинацију..." (Дашић 2016в: 77) „Без претеривања се може рећи да се данас у свету за све и свашта лобира, на свим нивоима савремене политичке и економске организације друштва, на локалном, градском, покрајинском, националном, федералном, конфедералном, регионалном и глобалном плану" (Dašić David, 2013, str. 299). Опасност од примене једног непоузданог метода рангирања је вишеструка: пружа лажан осећај поузданости и нуди погрешне правце за неке боље приступе, а уколико су те процене у сврху помоћи да место постане боље или постоји истинска морална намера, онда су повратне информације вредне.

Методологија истраживања

Предмет овог рада је анализа специфичних аспеката и метода праћења и мерења, тј. рангирања одређених географских дестинација. Сви желе да знају колико њихови брендови вреде према објективним и прихваћеним критеријумима, а та информација представља најзначајнију компоненту учења, раста и развоја. Разне међународне организације сваке године рангирају државе, регионе, градове и познате туристичке дестинације по разним критеријумима и различитим методологијама. Међутим, могу ли се тачно измерити осећаји које потрошачи имају према бренду? Циљ рада је да се укаже на многобројне контраверзе и мањкавости, а добијени резултати морају се интерпретирати пажљиво и критички. Опасност од примене једног непоузданог метода вредновања и рангирања је вишеструка: пружа лажан осећај поузданости, нуди погрешне правце за неке боље приступе, утиче на имиџ одређене географске дестинације и сл.

Хипотеза нема јединствене, тачне, прецизне и најбоље методологије, која би као општеприхваћена методологија рангирала одређене географске дестинације, било да се ради о имиџу, мекој моћи, иновацијама, националној конкурентности и сл.

Методе и технике истраживања Метод упоредне теоријске анализе и синтезе има примарну улогу у овом раду, као и компаративни метод.

Рангирање дестинација

Иако обилује многим светски познатим споменицима културе, историје и још много тога, Москва није тако популарна међу светским путницима. Бар тако показује истраживање, тј. рангирање (2015)

ТрипАдвисорове[1] лествице од 37 урбаних туристичких дестинација У категоријама љубазност, такси, вредност новца и хотели, тај град се нашао на дну. Руска престоница Москва оцењена је као најлошија урбана туристичка дестинација. Скупа, нељубазна, без много добрих хотела и трговина. Оцена која уништава московску репутацију. Не говори много људи енглески, и то је главни проблем. Туристи тешко проналазе некога кога могу питати за упутства, или како да ријеше неки проблем. Совјетски режим и Русија, генерално, били су врло сумњичави према странцима. Наслеђе којег се врло тешко ослободити. Нови пројекти, попут преуређеног Горки Парка, чине Москву атрактивнијом и лепшом, а томе придоноси и млада генерација која говори енглески. Ни јапанско писмо не разумеју многи, али за разлику од Руса, већина Јапанаца у Токију говори енглески због чега је, међу осталим, тај град постао светска топ-дестинација. Њујорк, захваљујући ресторанима и богатом ноћном животу, зарадио је друго место, а Барселона треће. С толико супериорних и фантастичних дестинација и наведеног рангирања, чудо би било видети странце на Црвеном тргу. Ипак, туриста има много. Иако проглашена најлошијом урбаном туристичком дестинацијом, Москва је пуна туриста, а многи су задовољни боравком. Са друге стране, „аналитичко истраживање“ компаније „Економист – „*Економист интелиценс јунит*“, као најугоднији град за живот, већ шесту годину уназад, заузима Мелбурн. У истраживању се наводи да је „осећај угодности“ напустио становнике мегалополиса, где као најмање погодан град за живот идентификују Дамаск. Подаци се збрајају из чак 30 категорија које укључују безбедност и стабилност живота, квалитет здравствене заштите становника, културне садржаје, образовање и могућност напредовања, развијеност урбане инфраструктуре и заштите животне средине и сл. у 140 светских градова.

Lonely Planet, најпопуларнији светски туристички портал, као нову туристичку звезду идентификовао је Македонију у години крвавих обрачуна полиције са терористима у Куманову (2015). Са правом поставља питање да ли су туристи, узевши у обзир наведено, заиста заинтересовани да посете ову дестинацију.[2] Један од најпрегледнијих и најцењенијих статистичких прегледа у свету је свакако рангирање Хјуман девелопмент индекс (Human Development Index),[3] које је обухватило 187 земаља. Србија је за 2014. годину на 77 месту, испред Македоније, Албаније и БиХ. Међутим, за овако лошу позицију при евалуацији (рангирању) наше земље, смо и ми сами криви. Наиме, осим класичног бруто националног дохотка по глави становника, он мери и стање у здравству, екологији, просвети и сл., и има велики утицај и на светске инвеститоре. „Србија одређене податке шаље без података за Косово,

[1] доступно на http://*www*.tripadvisor.com/.

[2] доступно на http://www.lonelyplanet.com/destinations; http://www.nspm.rs/hronika/u-kumanovu-mirno-policija-na-ulicama.html (20.10.2016)

[3] доступно на http://hdr.undp.org/en/content/human-development-index-hdi-table

а када се ради коначна калкулација, уместо 7,2 милиона становника, узима се у обзир 9,5 милиона, јер држава сматра да ако се не урачуна и Косово, то је као да смо одустали од Косова и признали независност“ (Дашић, 2015).

На листи (2013) Светске организације за интелектуалну својину најиновативнијих нација, две првопласиране земље, Швајцарска и Шведска, убедљиво су однеле победу на основу вредновања у 84 категорије. На трећем месту нашла се Велика Британија, четврта је Холандија, а пете, САД. На шестом месту се налази Финска испред Хонг Конга, Сингапура, Данске и Ирске. Упркос економској кризи иновативност није угрожена. Трошкови у погледу развоја прелазе ниво из 2008. у готово свим земљама, а сектор за нове технологије и иновације развија се на свим локалним нивоима. „Иновативне технологије развијају се у свету упркос крхкости светске економије и то захваљујући њиховом развоју на локалном нивоу који је, међутим, у складу са глобалном визијом тржишта и конкурентности“ (Дашић, Радосављевић, 2014). Иако се на листи најиновативнијих нација налазе земље са високим примањима, све више су заступљене и земље са ниским и средњим дохотком, као што су Кина, Индија и Сенегал. Међутим, наведено рангирање може бити проблематично, узевши у обзир да постоје тврдње да има компанија које су веома иновативне, али да имају само неколико пантената или их уопште немају. Главни разлози таквог става леже у чињеници да су високи трошкови и дуге процедуре регистровања. Klaus Grohman, из фирме „Grohmann Engienering“, једне од најиновативнијих компанија, објашњава то овако: „Ми не подносимо захтев за заштиту патената, јер немамо људе који би тај задатак могли да ураде како треба и заиста мрзимо бирократију. У сваком случају, брзина иновација у нашој грани индустрије је много већа од брзине спровођења поступка регистрације и заштите патената. У сваком случају, у току временског периода неопходног да их добијемо, ми бисмо остварили скоро сигурно већи напредак у свом технолошком развоју. Патенти су налик коњу и кочији, а ми већ летимо млазњаком“ (Herman, 2007, str. 133).

Међу тридесет земаља које имају најјачу меку моћ[4] (2016), рангираних на основу годишње анкете лондонске агенције „Портланд“ у сарадњи с „Фејсбуком“, ушла је и Русија, која је на 27 месту. Без обзира што истраживања показују да је перцепција спољне политике САД и даље велика слабост те државе, то је није спречило да са првог места свргне Велику Британију која је на другом месту (Буквић, 2016, стр. 8). „Анализа Портланда“ заснована је 70 одсто на доступним подацима о култури, технологији, државној управи, пословној клими, образовању и учешћу у решавању глобалних проблема.

[4] Мека моћ представља способност завођења и привлачења, а привлачење често води до опонашања. Меку моћ је први анализирао Joseph Nye на примеру САД, где меку моћ дефинише као „способност уверавања других да желе што ви желите“ (Дашић 2015: 15).

Осталих 30 процената чини анкета у којој је 10.500 испитаника из 25 земаља из свих крајева света оцењивало различите аспекте понуђених 60 држава – од културе и националне кухиње до гостопримства и дружељубивости. „Главни проблем овог концепта је његова неодређеност. Други проблем, у тесној вези са претходним, јесте шта чини садржај меке моћи. Чини се да је овај концепт веома широко дефинисан, тако да практично све што потенцијално има способност да обликује преференције других без изричите принуде јесте елемент меке моћи неке земље. Трећи важан део концепта меке моћи који је често критикован јесте то што не придаје никакав значај разликама између различитих начина на које мека моћ може да кооптира, привуче и заведе оне који су њеном утицају подвргнути, између различитих начина на које се може постићи њихов пристанак. Меку моћ могуће је посматрати и квантификовати само на билатералној основи. Било какви покушаји генерализације и универзализације осуђени су на пропаст“ (Косовић, 2015).

The Nation Brand Index, Natid, Bloom Consulting, FutureBrand, East-West Global Index

Национални бренд је веома важан концепт у данашњем свету. Интересовање људи за неку дестинацију зависи од имиџа који земља, у којој се дата дестинација налази, има у свету. За утврђивање начина на који широка јавност преферира или не одређене земље, веома помаже истраживање Симона Анхолта и метода коју је он назвао “Nation Brand Index“. Прво аналитичко истраживање перцепције, коју обични људи имају о имиџима земаља брендова, позната као Индекс земаља брендова[5] поставио је британски стручњак Симон Анхолт. Он је покушао утврдити стварне разлоге и мишљења, односно тренутне, емоционалне, дубоко укорењене добре или лоше перцепције које имамо према одређеним државама.

Истраживања су се од 2004. спроводила четири пута годишње и темељила се на тромесечном анкетирању грађана широм света на узорку од 5 милиона потрошача, путем светске on-line анкете коју је спроводио „Global Market Insite“ из Сијетла. Након тога истраживање је постало годишње, а спроводи га GfK анкетирајући 20. 000 испитаника у 20 одабраних држава. Кроз различита питања, истражује се перцепција грађана света о културној, политичкој, комерцијалној и људској имовини, улагачком потенцијалу и туристичкој привлачности 50 развијених држава и држава у развоју. То се претвара у индекс моћи националног бренда, односно барометар глобалне предности. Постоје мишљења (Hildret 2015, str. 197) да Анхолтово истраживање има пуно мањкавости, у првом реду јер се спроводи у

[5] www.nationbrandsindex.com

одређеном броју држава и на веома малом узорку, ипак је реч о најпознатијем и најцењенијем таквом истраживању имиџа држава на свету. У Анхолтовом индексу проблем могу представљати веома провокативна и интригантна питања попут: „Када бисте грешком били ухапшени за извршење криминалног дела које нисте починили, у којој земљи бисте највише волели да Вам се догоди., „Најједноставнију методологију, иако се резултати вероватно базирају на проценама и претпоставкама, користи East-West Global Index, свака три месеца и на годишњем нивоу. Извештаји који се готово сваки пут драстично разликују узимају у обзир 200 земаља и територија, укључујући и 192 земље чланице УН, базира се на њиховом представљању у главним медијима“ (Дашић, 2016а, стр. 80). FutureBrand[6] обједињује глобално-квантитативне анкете, мишљења експерата и статистичке податке из других извора, као што су: резултати анкетирања асоцијација које повезују неку земљу с одређеним одликама, намерама да се она посети, блискости и свести о посетама прошлости.... Такође, статистика укључује и податке о увозу и извозу, стопи криминалу, курсу монете, издацима за брзу храну по глави становника (?), стопи развоја и др., што само говори о средствима којима располаже једна земља, уместо о томе како је доживљавају посетиоци.

Поред ове методе мерења имиџа и вредности бренда појединих нација постоје и друге попут NATID-а, који у фокус свог истраживања ставља питање, у којој мери национални идентитет утиче на понашање потрошача у међународном маркетингу. Намера је да конструише скалу која ће бити поуздана, примењива и прилагодљива у разним условима и на разним подручјима, у чијем су фокусу четири основне компоненте националног идентитета (национално наслеђе, културна хомогеност, систем веровања и потрошачки етноцентризам). Укупан NATID резултат може се теоријски кретати у интервалу од 4 (да су све вредности компоненти=1), до 28 (када би све вредности свих компоненти биле=7). Према творцима скале, тумачење укупног резултата подразумева одређену категоризацију према јачини националног идентитета, што се може утврдити и помоћу стандардне девијације. Виши национални идентитет не мора значити да је за одређену државу свака од компонената изражена, те се може десити да нпр. национално наслеђе и културна хомогеност имају више вредности. Систем веровања је умерене, а етноцентризам ниске вредности. „И око ове методе постоји пуно несугласица и супротстављених ставова око универзалности оригиналног модела, доводећи у питање поделу на четири групе, додавајући чак и неке нове или мењајући постојеће“ (Veljković, 2010, str. 423).

Такође, један од начина мерења позиције земље као бренда представила је и консултанска кућа Bloom Consulting. Bloom Consulting, бренд земље посматра као имовину становника државе којом треба управљати и

[6] Индекс државних брендова од 2006. године спроводи се једном годишње.

развијати тзв. Bloom Consulting CRC Brand Wheel, који показује 6 различитих димензија брендирања земаља, региона и градова: привлачење инвестиција (трговине), привлачење туризма, привлачење талената, повећање поноса, унапређење јавне дипломатије, раст извоза. Свака од наведених димензија има различиту циљну публику са различитим потребама, па самим тим је неопходно развити и специфичне стратегије за сваку од њих како би се постигло јасно диференцирање земље. Традиционално наведене димензије биле су мерене кроз јавна мњења, перцепције и интервјуе са стручњацима. Међутим, Bloom Consulting читав процес мерења унапређује коришћењем одговарајућег алата, тј. алгоритма на основу ког дефинише ранг националних брендова одређених земаља. (Vranješ, Jovičić, Gašević, 2015, str. 56).

Што је једна земља атрактивнија за туристе, то је боље рангирана, односно има снажнији бренд. Атрактивност земље са аспекта привлачења међународних туриста мери се помоћу алгоритма који представља једначину сачињену од четири кључне варијабле (Bloom Consulting Country Brand Ranking, Tourism edition 2013):

1. економски ефекти туризма – варијабла се сатоји од две величине: економски приходи туризма и економски раст туризма;

2. систем мерења који се користи за процену укупних глобалних on-line претрага усмерених конкретно на туризам. Што је више оваквих претрага везаних за конкретну земљу, то је земља привлачнија– OSD c (on-line search demand).

3. прецизност стратегије коју спроводи национална туристичка организација – Bloom consulting је 762.440 кључних речи специфичних за туристичке дестинације успео да класификује у 45 бренд „тагова“. Тачност се мери кроз вредност који сваки „бренд таг“ производи за земљу. Уколико земља користи највише тражене и највредније „бренд тагове“, њен рејтинг се повећава, и обрнуто. Међутим, уколико се користе сви расположиви „бренд тагови“, рејтинг земље се неће повећати.

4. дигитални свет – варијабла анализира званични сајт националне туристичке организације око позиционираности и видљивости, као и активности земље у on-line заједницама Фејсбука и Твитера.

У једном раду (Ristić, Tanasković, 2011), анализирана је међународна конкурентност Србије према извештају Светског економског форума из 2011. Фокусирајући се на главне чиниоце лошег ранга Србије, аутори су испитивали проблем мерења националне конкурентности на основу Глобалног индекса конкурентности (GIK), чија вредност се доминантно ослања на резултате стандардизоване анкете, коју Светски економски форум спроводи у свим обухваћеним земљама. GIK, као композитни индекс, формира се као

пондерисани просек вредности сваког од наведених стубова. Иначе, сваки од наведених стубова сам по себи представља композитни индекс који се формира као пондерисани просек подиндикатора чије вредности се добијају из два типа извора – примарних и секундарних.[7]

Примарни подаци добијају се на основу стандардизованих анкета које се сваке године спроводе у обухваћеним земљама на које одговарају представници највишег менаџерског нивоа, који се називају и „меки подаци“. Број анкетираних малих, средњих и великих предузећа зависи од величине земље. Оно што треба напоменути је, да сваке године половину узорака формирају предузећа која су се налазила у узорку претходне године, док се друга половина бира случајном методом из дефинисаног узорачког оквира.

Уколико задржимо половину елемената узорка од претходне године, стварају се услови за већу стабилност резултата анкете, што даје валидност бројним панел анализама. Примарни подаци на основу анкете потребни су за обрачун оних подиндикатора за које не постоје базе секундарних, квантитативних података за све земље обухваћене СЕФ-овом ранг-листом. Оно што је заједничко за сва наведена питања, али и многа друга, јесте да је податке је могуће прикупити једино путем анкете. Управо зато, постоји потенцијална пристрасност оцена подиндикатора, која се преко стубова конкурентности прелива и на коначну вредност Глобалног индекса конкурентности. Како би јасније сагледали кључне чиниоце који су утицали на формирање ранга Србије, аутори су испитали динамику 12 стубова конкурентности током периода 2007−2011, да би се потом, у оквиру сваког појединачног стуба сконцентрисали на подиндикаторе који се налазе значајно испод вредности конкретног стуба и укупне вредности ГИК-а.

Светски економски форум користи комбинацију примарних и секундарних података, при чему примарни подаци добијени на основу анкете учествују са приближно 65% у укупној вредности индекса за сегмент који у тренутној фази развоја Србије има највећи пондер при рачунању ГИК-а. Имајући у виду овај податак, аутори су закључили да се погоршање ранга Србије у периоду након избијања светске економске кризе с приближно две трећине може објаснити погоршањем вредности подиндикатора добијених на основу примарних података, пошто се вредност подиндикатора који се

[7] Прва група су тзв. основни захтеви која укључује стубове (1) Институције, (2) Инфраструктура, (3) Макроекономска стабилност, (4) Здравство и примарно образовање. Другу групу чине тзв. Фактори повећања ефикасности коју формирају стубови: (5) Високо образовање и обука, (6) Ефикасност тржишта добара, (7) Ефикасност тржишта рада, (8) Софистицираност финансијског тржишта, (9) Технолошка спремност и (10) Величина тржишта. Трећа група су Фактори иновативности и софистицираности који формирају последња два стуба, (11) Софистицираност пословних процеса и (12) Иновације.

добијају на основу чврстих података није значајније мењала. Разлоге актуелне позиционираности Србије (95. позиција) на листи СЕФ-а поделили су на две кључне категорије. У прву категорију сврстали су све реалне недостатке конкурентности Србије који су се рефлектовали ниским вредностима подиндикатора који формирају стубове конкурентности, а преко њих, посредно, и композитну вредност ГИК-а. Друга категорија разлога односила се на пристрасности у оцењивању одређених „меких“ подиндикатора на основу података из стандардизоване анкете која се спроводи у свим обухваћеним земљама.

Проблем реалног рангирања настаје у околностима где испитаници у појединим земљама константно потцењују своје перформансе, док их у неким другим земљама прецењују. Услед тога, оцене из анкете значајно одступају од података секундарног типа, добијених из међународних компаративних база. Пристрасност навише код једне групе земаља комбинована с пристрасношћу наниже друге групе земаља – може утицати на прављење нереалног распона између таквих група. Као основне изворе пристрасности анкете аутори су навели: неразумевање контекста од стране испитаника (менаџера) у којем је одговор потребно дати, неразумевање постављеног питања од стране испитаника, и намерно давање неискрених одговора од стране испитаника. Као потврду наведеноме, наводе одређене примере примере. Пример: „У којој мери антимонополска политика у Вашој земљи промовише конкуренцију“. Конкретно, поводом овог питања аритметичка средина добијених одговора износи 2,84, што уз неколико резултата одговора на друга питања формира вредност подиндикатора „Ефективност антимонополске политике“ од 2,8, па се по основу тога Србија сврстава на 137. место на листи од 142 земље. У вези са тим, аутори напомињу да поједине афричке и азијске земље које су боље рангиране од Србије тренутно немају антимонополске законе нити регулаторна тела из ове области, па самим тим ни било какву историју промовисања антимонополске политике. “Примера ради, Црна Гора која је у релативно кратком времену после Србије донела закон који регулише питање заштите конкуренције, а при том је још увек доста далеко да функционално оспособи регулаторно тело за те потребе, налази се чак 58 места испред Србије, на 79. позицији”. (Ristić, Tanasković, 2011, str. 75). Као једну од најлошијих оцена из анкете, по мишљењу топ менаџера је капацитет Србије да задржи младе, школоване и талентоване људе. На постављено питање, „Да ли ваша земља задржава и привлачи талентоване људе?“ на скали од 1 до 7 износио је приближно 2, при чему је према последњој анкети овај елемент тржишта рада оцењен са 1,8. Постоје мишљења према којима „одлив мозгова“ може имати и позитивно дејство у перспективи услед ефекта преливања нових технологија из развијених привреда, посредством радника који одлуче да се врате у земљу. Иначе, овај феномен улази у обрачун ГИК

као „меки“ подиндикатор управо под називом „Одлив мозгова“ према ком се Србија налази на самом зачељу листе СЕФ-а.

Пристрасности подиндикатора који се добијају из примарних извора, које се, посредно, преко стубова конкурентности преливају на вредност ГИК-а могу значајно утицати на позиционираност земље на листи. Овоме би требало додати већ поменуту чињеницу да подаци из анкете доминирају у односу на секундарне изворе података у структури ГИК-а. Конкретно за овај случај, јасно је, да веома велике диспропорције између резултата из ова два типа извора података могу утицати на пристрасност при рангирању и да годишњи скокови или падови појединих земаља, који нису резултат чврстих мерила. Они сасвим сигурно представљају један од очигледних извора пристрасне евалуације елемената конкурентности од стране анкетираних менаџера. Аутори на крају закључују, да је „на основу приказаног, евидентно да мерење националне конкурентности представља изузетно сложен подухват, с обзиром на то да је за многе елементе конкурентности готово немогуће пронаћи тврде, податке који су међународно упоредиви… У том погледу, мањи или већи степен пристрасности у расподели рангова је очекиван пратилац сваке листе конкурентности која обухвата велики број земаља“ (Ristić, Tanasković, 2011, str. 80).

И за крај, још једно веома занимљиво рангирање. Професор примењене економије на Универзитету „Џон Хопкинс“ Стив Хенки, спровео је недавно истраживање под називом „Индекс беде“ које је Србију сместило на алармантно треће место. Државе су рангиране према изражености негативних економских фактора – инфлацији, незапослености и каматним стопама, од којих се одузима раст БДП-а. Србија је на трећем месту (2014), али он наглашава да према субјективном доживљају Србија заузима прво место, образлажући свој став чињеницом да је ситуација у Србији гора него што то показују критеријуми, јер, када немате посао осећате се „бедно“ (Дашић, 2016б). Сматра се да је листа економски најбеднијих земаља у свету америчке агенције „Блумберг“у служби предизборних трка. Артур Окун, амерички економиста, за потребе америчког председника Линдона Џонсона, шездесетих година прошлог века, први је измерио „Индекс беде“. Схвативши да стопа инфлације и незапосленост утичу на гласаче и рејтинг политичара, тадашњи шеф Беле куће, ангажовао је познатог економисту да израчуна тај индекс – полазећи од једноставне претпоставке, да, ако немате посао– заиста се осећате бедно. По том индексу, који узима само две стопе, незапосленост и инфлацију, а затим их сабира, Шпанија је беднија од Србије а Немачка од Румуније (2015). Мањкавост овог рангирања је и то, што у обзир узима само трећину земаља на свету, па тако, на пример, уопште нема Босне и Херцеговине, иако је незапосленост у тој земљи близу 40%.

Закључна разматрања

Проблем реалног рангирања настаје у околностима где испитаници у појединим земљама константно потцењују своје перформансе, док их у неким другим земљама прецењују. У готово свим истраживањима које смо у овом раду анализирали, доминантну улогу имају тзв „меки подаци“, које је могуће прикупити једино путем анкете и управо зато постоји потенцијална пристрасност. Лоша позиционираност на некој од анализираних листа, може утицати на креирање негативног имиџа земље у глобалним оквирима са последицама које могу бити вишеструке. Опасност од примене једног непоузданог метода вредновања и рангирања је двострука: пружа лажан осећај поузданости и нуди погрешну алтернативу за неке боље приступе. Друго, низак рејтинг земље шаље веома лош сигнал потенцијалним иностраним инвеститорима када одлучују о пласману својих инвестиција у конкретну земљу. Такође, може послати лош сигнал потенцијалним туристима који су желели да посете одређену дестинацију. Инвеститори веома често нису у прилици да дођу до информација о неким специфичним факторима (због високих трошкова истраживања). Ако погледамо извештај Светског економског форума, он пружа брз, прелиминарни увид у конкурентску климу земље која представља дестинацију њиховим инвестицијама. Подаци „Еуростата“ показују да је цена струје и гаса у Србији у 2015. години најјефтинија не само у односу на развијене европске државе, већ и у односу на регион. Међутим, ако узмемо у обзир разлику у животном стандарду, однос зарада и цене киловата, онда она није најнижа у односу на друге земље.

ЛИТЕРАТУРА

Anholt S. (2007). Competitive Identity, The New Brand Management for Nations, Cities and regions, , New York: Palgrave Macmilan.

Буквић, Д. (2016) Успон америчке и снажан продор руске меке моћи, Политика, 16.7.2016, 8–9

Bloom Consulting Country Brand Ranking, Tourism edition 2013.

Vranješ, M., Jovičić, D., Gašević, D., (2015). Brendiranje zemlje kao turističke destinacije – studija slučaja: Srbija, Ekonomija teorija i praksa, Godina VII • broj 4, 50–65.

Veljković, S. (2010). Brend menadžment - u savremenim tržišnim uslovima, Ekonomski Fakultet Beograd.

Dašić, D. Radosavljević, N. (2014) Brendiranje ideja u funkciji ekonomskog prosperiteta. U FBIM Transactions, 2мастер (2) (Čekerevac, Z., Ed.), 89–101.

Дашић, Д. (2015). Брендирање држава и нација. У Изабране теме: медијски, историјски и етички аспекти брендирања. (9–28) Јагодина, Народна библиотека „Радислав Никчевић“ .

Дашић, Д. (2016а). Брендирање места и/или дестинација. У Дашић, Д. Изабране теме 2 дестинацијски, медијски и историјски аспекти брендирања. (47–63). Београд, Меркур Д.о.о.

Дашић, Д. (2016б) Ребрендиранје Србије – мит или стварност. У Дашић, Д. Изабране теме 2 дестинацијски, медијски и историјски аспекти брендирања. (30–47). Београд, Меркур Д.о.о.

Дашић, Д. (2016в). Теорија и пракса дестинацијског брендирања: случај града Јагодина. У Наука и евроинтеграције, зборник радова са научног скупа одржаног 21-23. маја 2015. (75–90). Пале: Филозофски факултет Универзитета у Источном Сарајеву.

Dašić David (2013). Diplomatija: savremena&ekonomska, Beograd, Altera.

Косовић, Н. (2015). Методологија мерења меке моћи – нов приступ, Српска политичка мисао, број 4, год. 22. vol. 50., 53–73.

Ristić, B. Tanasković, S. (2011). Konkurentnost Srbije: Merenje konkurentnosti i rangiranje zemalja prema izveštaju Svetskog ekonomskog foruma, Kvartalni monitor dvobroj 25-26 • april–septembar, 68–80.

Skoko, B. (2009) Država kao brend - upravljanje nacionalnim identitetom, Zagreb, Matica Hrvatska.

Herman, S. (2007). Skriveni šampioni, Beograd, Intermanet.

Hildret, Dž. (2015) Izazov merenja. U Destinacija kao brend – upravljanje reputacijom mesta (N., Morgan, P., Anet i P., Rođžer, Ed). (186–201). Beograd, Clio.

http://www.lonelyplanet.com/destinations

http://hdr.undp.org/en/content/human-development-index-hdi-table

www.nationbrandsindex.com

http://bloomconsulting.com/sites/default/files/files/

http://www.tripadvisor.com/.

http://www.nspm.rs/hronika/u-kumanovu-mirno-policija-na-ulicama.html

METHODOLOGY OF DESTINATION RANKING

Resume: Every year various international organizations rank countries, regions, cities and popular tourist destinations by different criteria and different methodologies. There is no single, correct, accurate and best methodology that is generally accepted as universal one, on which would be based the ranking of a specific geographical location. Different authors use different elements as the parameters of these values. In almost all studies that we analyzed in this paper, are dominated by the so-called "soft data", information that can be derived only through a survey. and that is why, there is a potential bias. Poor positioning on one of the analyzed data sheet, can influence the creation of negative image of countries in global terms and the consequences that can be multiple. The risk of an unreliable method of application evaluation and ranking is twofold: providing a false sense of reliability and can offer the wrong alternative for some better approaches. Second, the low rating of the country sends a very bad signal to potential foreign investors when deciding on the placement of their investments in a particular country. It can also send a bad signal to potential tourists who want to visit a particular destination and so on.

др Јасмина М. Јовановић*
Универзитет у Београду-Географски факултет, Београд
др Љиљана Живковић
Универзитет у Београду-Географски факултет, Београд

DOI 10.7251/ZRNS1702499J
Прегледни рад

КОНВЕРГЕНЦИЈА ДИГИТАЛНЕ КАРТОГРАФИЈЕ И ИКТ У КОНТЕКСТУ САВРЕМЕНИХ ИСТРАЖИВАЊА ГЕОПРОСТОРА

Апстракт. *Све веће потребе за геопросторним подацима у дигиталном облику и развијеном картографском праксом у визуелном комуницирању указују на значај Картографије за информатичко друштво. Визуелно идентификовање геопростора картографским моделовањем представља специфичан облик научног изражавања и истраживања. Коришћењем савремених информационо-комуникационих технологија (ИКТ) геопросторне информације су доступне у дигиталној картографској форми. Конвергенција дигиталне картографије и ИКТ омогућава бржу дистрибуцију геоподатака, комплексан, мултидисциплинарни приступ истраживања и презентовања сазнања о компонентама садржаја геопростора. Корисници картом, као моделом који садржи велики број интегрисаних разноврсних сетова података, добијају релевантне, квалитетне и хомогенизоване геопросторне информације обједињене из низа различитих извора.*

Дигиталном картографском визуелизацијом усавршава се геокомуникациони процес кроз мултимедијско и интерактивно, динамичко истраживање геопросторних база података. Дигитална техника пружа велике могућности трансформације геоподатака из примарно креираног модела у мултиваријантне презентације геоподатака. Интерактивне визуелне могућности картографске презентације и дистрибуције геоподатака, које пружа Web и мултимедијална технологија, обезбеђују флексибилност апликација које укључују мултидимензионалне и мултиваријантне презентације геоподатака. Дигиталне картографске информације карактерише фактографско-чињеничка и вредносно-нормативна димензија. Карта није само графичка презентација географског простора, већ је динамичан портал за међуповезивање и дистрибуирање ресурса геопросторних података, и "креће" се у смеру подршке истраживању информација и стварања знања.

Кључне речи: *картографска визуелизација, дигитални модели, ИКТ, геопростор.*

* jasmina@gef.bg.ac.rs

УВОД

Дигитална технологија променила је традиционалан начин креирања, презентације и коришћења карата. Информационо-комуникационе технологије (ИКТ) мултипликују важност геоинформација, као ресурса савременог дигиталног друштва. У том контексту, визуелно идентификовање простора дигиталним картографским моделовањем представља когнитивно-семиотички оквир за разумевање реалних и апстрактних геопросторних садржаја.

Све веће потребе за геопросторним подацима у дигиталном облику и развијеном картографском праксом у визуелном комуницирању, указују на значај картографије за информатичко друштво. Дигитална техника пружа велике могућности за картографску визуелизацију комплексне грађе геоподатака, чиме се комуникациони процес усавршава. Технике картографске визуелизације, посебно 3Д визуелизације и мултимедијалне презентације, омогућавају корисницима добијање информација и стицање знања о комплексним, често апстрактним појавама и процесима геопростора.

Картографска визуелизација применом мултимедијалне технологије омогућава презентацију реалних и виртуелних комплексних ситуација и приказ садржаја из других перспектива, у различитим контекстима и на више нивоа апстракције. Комуникациона вредност мултимедија у процесу картографске визуелизације је у њеним изражајним могућностима да се атрактивније, кроз симболику картографског језика, посредоване чињенице ефикасније презентују кориснику. Развој анимације допринео је визуелном динамичком приказу информација – интерактивној визуелизацији просторних база података и изради детаљних 3Д приказа. Картографски 3Д прикази просторних информација постају један од основних задатака и предмет истраживања у оквиру бројних геонаука. 3Д моделовањем динамичних геопросторних података омогућава се добијање додатних информација и потпунији поглед на стварност за потребе бројних усмерених истраживања.

КОНВЕРГЕНЦИЈА ДИГИТАЛНЕ КАРТОГРАФИЈЕ И ИКТ – ТЕОРИЈСКО-МЕТОДОЛОШКИ ПРИСТУП ПРОБЛЕМУ

У савременом информатичком друштву, сазнања о геопростору све више се заснивају на разноврсним облицима картографске визуелизације, јер она омогућава ефикасну системску организацију, презентацију, комуникацију и употребу геопросторних података у графичком, дигиталном и тактилном облику. У едукативном и информационом погледу, вредност картографске

комуникације у глобалном комуникационом простору електронске цивилизације добија на све већем значају. Информационо-комуникационе технологије (ИКТ), поред ефикасности у погледу доступности геопросторних података, омогућавају реалну, визуелну перцепцију картографских информација путем дигиталних, интерактивних 2Д-карата, 3Д и 4Д модела.

У фокусу истраживања о геовизуелизацији је и утицај визуелизације при стицању знања коришћењем картографских модела. Перцепција карте и 3Д модела доводи до стицања информација, као полазних основа системске анализе којом се стичу неопходна знања о геопросторним компонентама. Квалитет карте и 3Д модела зависи не само од квалитета података садржаја тематике картирања, већ и од начина њихове визуелизације. Дигиталне карте и 3Д модели интегришу скупове – сетове геоподатака (топографске и/или тематске) на организован начин и презентују их, као информационе садржаје на глобалном, регионалном, националном и/или локалном нивоу, у кориснички оријентисан и разумљив визуелни и тактилни начин (Сл. 1).

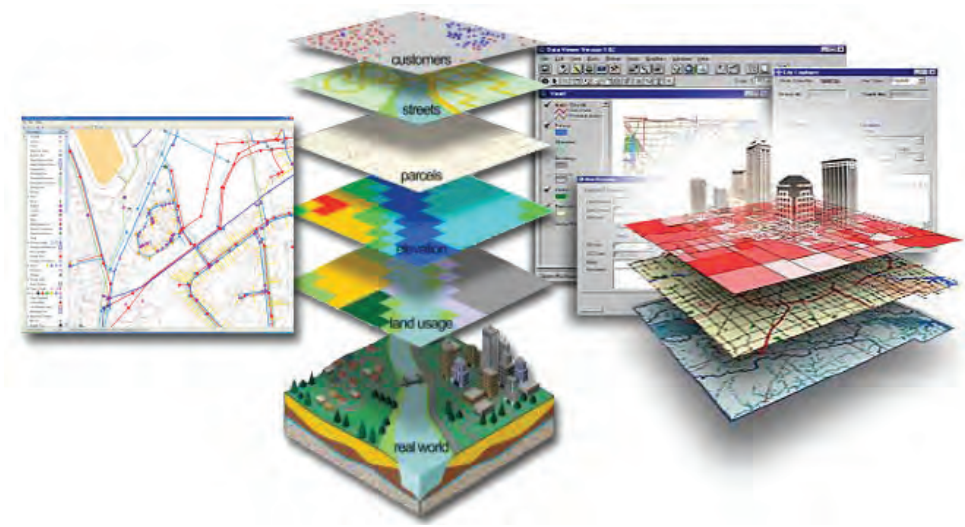

Сл.1. Форма геоподатака дигиталних карата представљених као низ различитих тематских слојева (http://kjpzlatibor.rs/gis-komunalno/)

Разноврсност картографске 3Д визуелизације у константном је порасту, те се самим тим и поље њене примене све више развија. То условљава неминовно и шири контекст конвергенције картографије и ИКТ. Повезаност картографског (теоријског и практичног) и техничког аспекта са естетским и перцептивно-психолошким аспектом у геокомуникационом процесу, треба да доведе до смисаоно-адекватне, наменске, тј. кориснички

оријентисане, реализације 3Д технике картографске визуелизације. Потенцијали примене 3Д технике картографске визуелизације (3Д модели рељефа, 3Д модели насеља и др.) у бројним областима које користе податке везане за карте су изузетно велики (научна истраживања, управљање ресурсима, планирање развоја, просторно планирање, планирање инфраструктуре, геологија, грађевинарство, шумарство, туризам, пољопривреда, имовинско управљање и др.).

Визуелизација и анализа просторно референцираних информација применом ГИС технологије ефикасно се обавља кроз логичке комбинације географских информација моделованих као низ тематских слојева. Једном формирана дигитална карта у ГИС-у је "жива" карта просторне анализе, јер могућност интерактивних упита и уређивања података од стране корисника има широк опсег модификовања и креирања новог садржаја. ГИС технологија је намењена управљању просторно оријентисаним подацима у циљу бољег и ефикаснијег начина доношења одлука при управљању и заштити природних и створених ресурса. Велики значај имају 3Д модели рељефа и 3Д модели насеља за бројне делатности (научне и практичне) које се баве простором, односно управљањем и експлоатацијом просторних објеката.

Сложеност и разноврсност проблематике картирања и презентације карактеристика рељефа данас се успешно остварује израдом дигиталних модела рељефа (ДМР) уз помоћ ГИС технологије. Дигитална презентација рељефа омогућава бржу и прецизнију морфометријску анализу (аутоматско одређивање надморске висине, угла нагиба, експозиција, исцртавање попречних профила, израчунавање површина и др.) у односу на поступке конвенционалног начина одређивања класичним топографским картама. На основу ДМР-а, кроз алгоритамску анализу морфометријских параметара рељефа, омогућава се квалитативно бољи начин сагледавања просторних односа и рељефних својстава у квантитативном смислу.

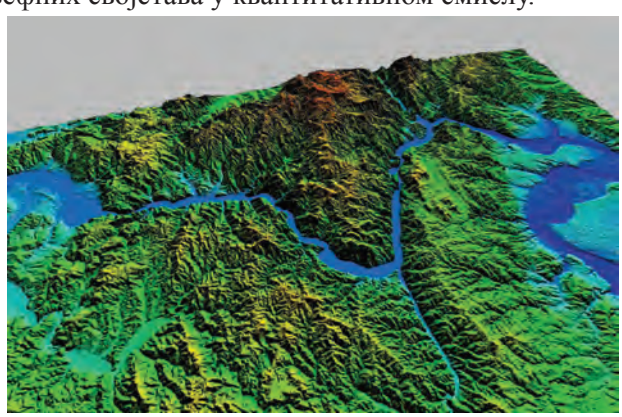

Сл. 2. Дигитални модел терена Ђердапске клисуре (http://www.geopark.npdjerdap.org/?page_id=132)

Дигитални 3Д модели постају стандардни начин за визуелну интерпретацију карактеристика рељефа, од значаја при истраживању и вредновању параметара рељефа. Коришћењем ГИС алата побољшава се визуелни и аналитички квалитет информација које пружа модел. Тиме се омогућава знатно бржа, квалитетнија и прецизнија квантитативна анализа рељефа, која представља основ за бројна геопросторна истраживања. Визуелизацијом висинске представе облика рељефа креирањем 3Д модела, остварује се виртуелна слика – симулација стваности, којом се стиче реални утисак о карактеристикама рељефа (Сл. 2).

Дигитални модели од значаја су за бројна научна и практична геопросторна истраживања. Визуелизација резултата истраживања омогућава свеобухватнију анализу вредновања међусобне корелације параметара рељефа са другим параметрима елемената природне средине и са појавама и процесима антропогеног карактера, у циљу функционалне организације простора, проблематике заштите животне средине и др. Прегледни, пластични – тродимензионални приказ различитих просторних података могуће је остварити и када се преко ДМР-а постави једна или више растерских слика или других топографских подлога, сателитски или аерофото снимци. Исте могућности отворене су и за све друге врсте података везане за географски информациони систем: вегетација, хидрографија, насеља, комуникације и др. (Сл. 3).

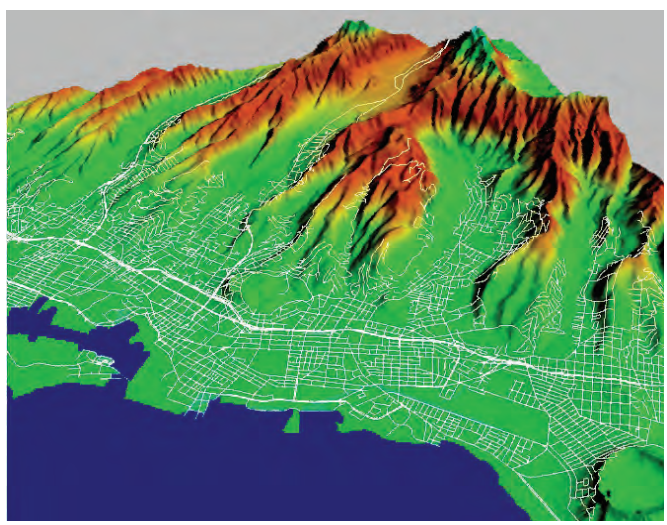

Сл. 3. 3Д модел Honolulu – Oahu, Hawaii (https://www.pdf3d.com/earth-science-geology-minerals-oil-gas-exploration/)

Картом, као моделом који садржи велики број интегрисаних разноврсних сетова података, неопходно је добити:

- релевантне (тачне, стандардизоване) геопросторне информације,
- структурно и функционално квалитетне, хомогенизоване геопросторне информације, обједињене из низа различитих извора. и
- флексибилно моделоване геоподатке у односу на потребе корисника.

Савремене потребе и континуирани интерес информатичког друштва за информационом компатибилношћу сетова геоподатака условљавају рационализацију и модернизацију производње карата и геопросторних сетова података. У том контексту, повећава се интерес за естетском компонентом карата. Virrantaus, Fairbairn, & Kraak [2009, p. 65] истичу да се успешна картографска визуелизација заснива на фундаменталној картографској теорији и принципима картографског дизајна, чија примена пружа ефективност презентације и моделовање података.

Савремена концептуална дешавања у картографији, у контексту разумевања комплексности геопростора и дешавања у њему, карактеришу картографски модели креирани на основу научно подржаних картографских поставки, савременог уметничког представљања геосадржаја и примене савремене ИКТ. Интеракција картографије, уметности и савремене информационо-комуникационе технологије утицала је да се визуелизацијом георeференцираних података обезбеди виши ниво ефикасности презентације и већа доступност сазнања о геопростору.

„Примена савремених информационо-комуникационих технологија у картографији проширује и редефинише њен значај. Карте постају основна средства интерактивног, динамичког истраживања геопросторних база података" (Јовановић, 2015, p. 20). Интернет и Web подстакли су графичко-визуелно моделовање геопросторних података у квалитативном и квантитативном смислу. Технике дигиталне картографске визуелизације, посебно 3Д визуелизације и мултимедијалне презентације, пружају корисницима добијање информација и могућност стицања знања о комплексним, често апстрактним појавама и процесима геопростора. Дигитална техника пружа велике могућности трансформације геоподатака из примарно креираног модела у мултиваријантне презентације геоподатака. Повећање информација у дигиталном моделу остварује се кроз: повећање обима података и укључивање нове врсте података. Коришћењем дигиталних, интерактивних карата, корисници имају могућност динамичког преузимања података за приказивање и анализу података из базе. Садржај представљених информација разликује се у односу на групе корисника (Сл. 4).

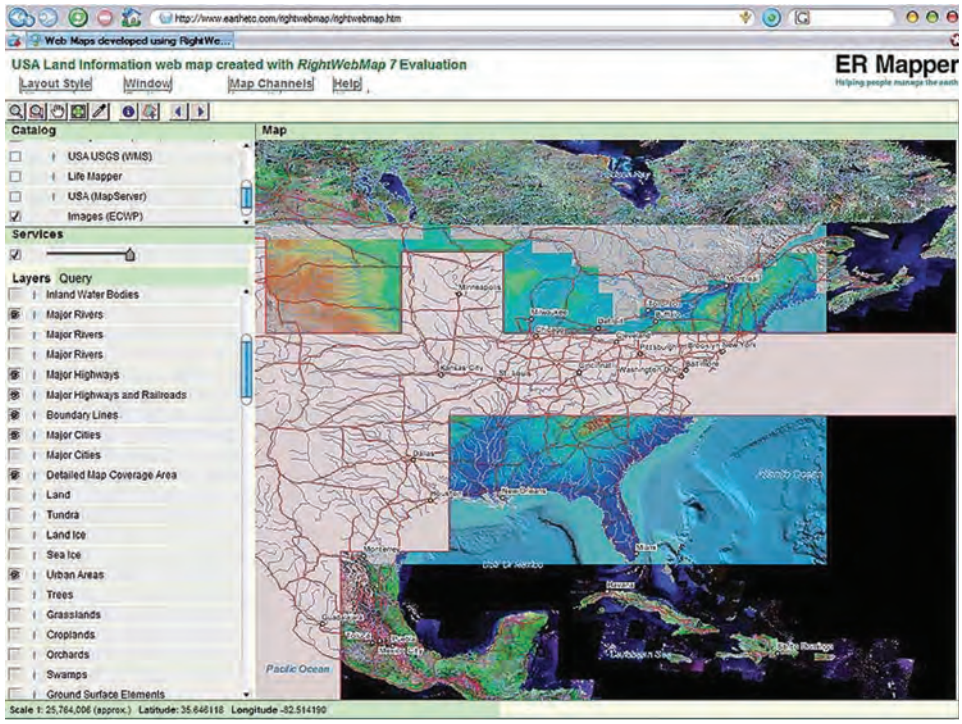

Сл. 4. Web карта (http://www.sk.rs/2005/10/skpr01.html)

„Савремена картографска визуелизација геопросторних података посебно је значајна код интерактивних карата. Значај се огледа кроз различит приказ садржаја у зависности од степена интерактивности. За разлику од статичних, где је јединствен ниво детаља садржаја, код динамичких карата заступљена је визуелна хијерархија тематски логично представљених геоподатака, тј. дефинисан је садржај за сваки ниво посебно. Код интерактивних динамичких карата постоји директна веза између графичког приказа и базе података. Односно, сетови геопросторних података представљени у виду графичког садржаја, употпуњени су базама пратећих неопходних података" (Jovanović, 2012, p. 61).

ГЕНЕРАЛИЗАЦИЈА КАРТОГРАФСКОГ САДРЖАЈА У ДИГИТАЛНОЈ ФОРМИ

Комплексност картографске визуелизације огледа се кроз приказивање визуелних информација на хијерархијски начин. Хијерархијске информације представљају информације о релативној важности у односу

на дефинисани контекст елемената који се картирају. Битан је и приказ конфигурације информација о везама између представљених елемената на карти, при њиховом преузимању и тумачењу. Значај хијерархијског представљања је у приказу повезаности конфигурацијских (променљивих) и метричких информација. Посебно се то односи на нивое хијерархијског повезивања код интерактивних карата. Приказ информација на хијерархијски начин захтева јасно дефинисан начин картографске генерализације и степен читљивости карте, у односу на наменски оријентисану картографску визуелизацију, а у складу са потребама корисника.

Квалитет графичко-визуелног моделовања геопросторних података зависи од картографске генерализације. Картографска генерализација је веома сложен и захтеван поступак при представљању садржаја геопростора, односно његових реално најважнијих карактеристика. Географски садржај изворне карте путем картографске генерализације претвара се у сажетији вид географског садржаја:

- кроз постепену редукцију садржаја карте у зависности од размера или
- као резултат трансформације елементарних метода приказа у апстрактније методе приказа.

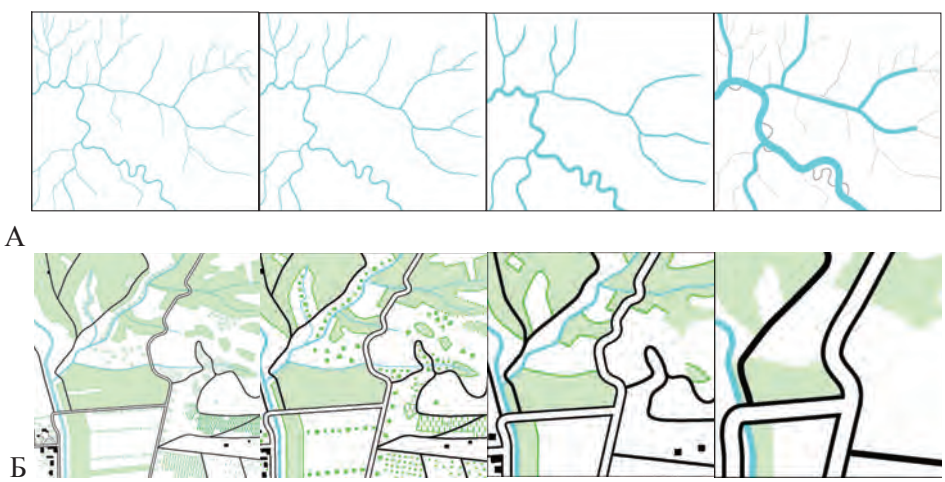

Сл. 5. Генерализација А- речне мреже, Б- вегетације, саобраћајница и речне мреже (Hake, Grünreich & Meng, 2002)

Адекватно представљање картографског садржаја у дигиталној форми, поступцима аутоматске генерализације, треба да омогући добијање што исправнијег избора изворних података из исте базе података за картографски приказ различите детаљности. Поступци аутоматске –

дигиталне, генерализације представљају скупове алгоритама који се могу модификовати параметрима, у односу на намену, тематику и размер карте.

Спровођење аутоматске (дигиталне) картографске генерализације условљено је низом фактора, у односу на које је могуће дефинисати и саме поступке генерализације. Картографски принципи, развој ИКТ-а, стандардизација прикупљања, обраде и начин организације просторних података најважнији су критеријуми начина реализације аутоматске картографске генерализације.

У односу на начин интеграције података изворне базе података и временски дефинисан степен ажурности података, Foerster [2010] наводи два начина путем којих је могућа реализација картографске генерализације:

1. ограничена контрола приказивања података – омогућава ограничен утицај на обликовање садржаја карте (избор слојева, избор симболизације);
2. потпуна контрола картографске генерализације (употреба свих процеса картографске генерализације уз избор специфичних параметара).

Duchêne [2003] наводи да се подаци обухваћени аутоматском генерализацијом, у односу на окружење у коме се одвија комуникација, могу разликовати:

1. просторно (појављују се на различитим локацијама);
2. временски (долазе у различито време), и
3. семантички (захтевају различита тумачења).

У даљем истраживању, Duchêne (2003) истиче да се при аутоматској генерализацији мора испоштовати:

– хијерархијски скуп правила и задатака за извршење генерализације;

– важност редоследа извођења картографских поступака, и

– компромис условљен правилима графичког приказа.

Узимајући у обзир структуру података и начин визуелизације, „генерализација садржаја на моделу може бити:

– таксономска – према припадности, дефинисаној класи или елементу садржаја;
– просторна – апсолутна (према координатама) или релативна (према близини објеката);
– атрибутна – према квантитативним и квалитативним карактеристикама објеката;

– графичка – према атрибутима графичких ентитета са којима су предмети означени у моделу: врста, боја и др.)" (Јовановић, 2015, р. 21).

Свакако да је резултат извршења поступака аутоматске генерализације условљен и знањем, вештинама и жељама корисника картографске базе података. Картографско знање и вештине естетског обликовања садржаја карте морају бити интегрисане кроз све поступке аутоматске генерализације. Такође, морају се узети у обзир и фактори који утичу на аутоматску генерализацију, а то су: размер, намена и тематика карте, географске карактеристике простора, изворна база података, примењени кључ картографских знакова, физичка ограничења медија, резолуција, графичка оптерећеност, тачност и читљивост карте (тачност и количина садржаја изворне базе података, нпр. различита тачност положаја за врсте објеката, тополошки односи) и др.

Процес обликовања информација у функцији је садржаја који се представља на карти и природи медија којима се садржаји преносе. Посредовати сазнања путем карте – кроз адекватно структурирану, графички обликовану информацију, којом се саопштавају битна, сложена и релевантна обележја, представља комплексан процес.

Јасност визуелне презентације утиче на степен читљивости карте. Мера визуелне – графичке читљивости, као функција употребљивости карте, обухвата:

– количину примарних информација (утврђује се количином и величином објеката на карти: број, тип, врста, облик знака – геометријска фигура или симбол, површина, боја знакова, степен преклапања и др.);
– просторну дистрибуцију примарних информација (утврђује се просторном густином – распоредом објеката на карти, семантичком хомогеношћу, индикатором близине (min. вредности/растојања, тј. праг читљивости) и
– комплексност садржаја (утврђује се обликом и величином појединачних објеката на карти: врсте информација на основу својства геометријских знакова, облика, величина и др.).

„Путем карте неопходно је селекцијом одабраних и представљених објеката, појава и процеса знаковним и симболским системима, поруку превести са материјалног на ментални ниво. Сложена стварност, њени аспекти, при обликовању у функцији њеног представљања на карти, редукује се до степена сличности или блискости значењу у процесу когнитивне рецепције. Процес обликовања и рецепције порука заснива се на организовању информација кроз симболске системе. Начини на који су

информације организоване и саопштене, који системи значења су коришћени као информативни садржај, у зависности су од намене карте и детерминишу начине и врсту одвијања процеса комуникације. Информативни садржај организован је употребом знакова и симбола са дефинисаним значењем (конотативно значење). Сложеност релација у којима се налазе знаци и симболи предмет су информативне обраде. Смисао се разоткрива у контексту њихове међусобне везе, чиме се посредују идеје и сазнања о појавама и процесима објективне стварности. Садржај представљен преко знакова и симбола у функцији је комуникативних веза" (Живковић, Јовановић, 2009, p. 435).

КАРТОГРАФСКА ВИЗУЕЛИЗАЦИЈА ГЕОПРОСТОРНИХ ПОДАТАКА – ЗНАЧАЈ У ИНФОРМАТИЧКОМ ДРУШТВУ

Информационо-комуникационе технологије омогућиле су нов начин примене и комуникације информација, а дигитализација је омогућила лако и брзо складиштење, репродукцију, дистрибуцију и коришћење података различитог садржаја геопростора [Gere, 2002]. ИКТ су прошириле значај карте. Картом, као комплексним моделом геопростора, омогућава се материјализација сазнања о реалном свету и графичко-визуелна интерпретација тог сазнања. Grelot [1994, p. 56] истиче да је „задатак картографије да трансформише геопросторне информације у визуелну форму". Карте више нису ограничене само на статични облик (2Д), већ у форми 3Д и 4Д модела користе предности високо интерактивних виртуелних окружења за истраживање и презентацију динамичних геопросторних података (Јовановић, 2015,19).

Коришћењем карте идентификују се просторне информације на ефикасан начин за разноврсне потребе (личне и/или професионалне). Карта као дигитална георeференцирана слика геопросторних података погодно је средство њиховог приказа и дистрибуције преко Web-а. Објављивањем геопросторних података преко Web-а омогућава се ефикасна интерактивна размена геоинформација, чиме се задовољава све већа потражња за прилагођеним геопросторним подацима све већег броја корисника. У том процесу картографски модели имају вишефункционалну улогу. Поред статичких, све је већи број динамичких, интерактивних Web карата, чиме су могућности које Web нуди картографији неограничене. Интернет и Web подстакли су виши ниво активности при картографској комуникацији, тј. мултипликовали су важност геоинформација, као ресурса савременог дигиталног друштва. Коришћењем дигиталне карте вредносно се унапређује комуникација, јер карта преставља извор рационалисаних информација за

презентацију и истраживање бројних тема. Карте представљају графички израз скупа геоинформација и канал за дистрибуцију информација о феноменима повезаним за локацију. Интернет преко Web-а омогућава процесуалност и отвореност при креирању и презентацији картографског садржаја, односно обликовање динамичких картографских производа, чији се садржај мења на кориснички захтев.

Трендови које намеће глобализација, брзим развојем дигиталне технологије преноса података, као и рачунарских мрежа, омогућавају већу доступност информација разноврсног садржаја геопростора, било где, било када и на било ком уређају до крајњих корисника. Корисници геопросторних информација данас су све захтевнији и траже све већу мобилност и максималну флексибилност приступу и дистрибуцији дигиталног садржаја. Конвергенција Картографије и ИКТ отвара бројне нове могућности визуелне комуникације, посебно у домену интерактивног креирања одређених садржаја.

Промене у начину дистрибуције медијских садржаја, лакши приступ и разноврсни начини манипулисања информацијама, са циљем детаљније и дубље анализе садржаја, утицале су на убрзани вид стандардизације облика комуникације и јавног информирања. Информационо-комуникационе технологије (ИКТ) омогућавају разноврсне форме организације, презентације, репродукције, дистрибуције и коришћења геоподатака кроз картографске апликације. Картографском визуелизацијом геопросторних података путем Интернета и Web-а омогућава се кориснику интерактивно истраживање просторних информација. Степен интерактивности може бити од једноставног алгоритамског приступа до свеобухватног картографског моделовања. Корисници могу креирати и дистрибуирати сопствене садржаје, који могу бити потпуно оригинални, или реакција на презентоване информације. То свакако отвара питање квалитета неконтролисане продукције и размене информација путем Интернета и Web-а. Информације које се заснивају на разноврсним облицима картографске визуелизације, путем Интернета и Web-а, постају максимално доступне великом броју корисника. Однос репликације знања, на једној страни, као слободног протока и размене идеја и контроле информација, на другој страни, као облика ограничавања ширења знања и манипулације знањем, рефлектује стање и тренд развоја конвергенције картографије и ИКТ у одређеној земљи.

Web сајтови са картографским садржајем, партиципацијом у виртуелној сфери, доприносе презентацији и истраживању културних ресурса. Отвореним приступом и интерактивношћу представљају базе знања културне разноликости одређеног простора. Интерактивни и мултумедијални садржаји попут интерактивних карата и мултимедијалних збирки – атласа, представљају место приступа релевантним информацијама, али и

комуникацијски канал кроз који се могу пласирати разноврсни садржаји.

Емпиријска истраживања која су фокусирана на истраживања квалитета постојећих Web сајтова са картографским садржајем у Србији су веома ретка, углавном интерног карактера са ограниченим приступом информацијама и недовољно свеобухватна (временски и структурно). Због тога није могуће извршити реалан компаративни увид у стање и индикације специфичних обележја развоја картографских Web сајтова у Србији у односу на глобалну мрежу.

Конвергенција картографије и ИКТ као процес, мења друштвене односе и проширује активности у виртуелном простору, мењајући и реалност. Постојећим изворима картографских података (мултидисциплинарног карактера или тематског: на локалном, регионалном, националном, светском нивоу) путем Интернета и Web-а, у светским оквирима, настоји се побољшати комуникација у виртуелној и реалној сфери.

ЗАКЉУЧАК

Обим картографских производа условљен развојем савремених информационо комуникационих технологија данас је прогресивног карактера. Коришћењем ресурса које нуди рачунарска технологија при изради картографских модела и интеграцијом са другим научним и практичним дисциплинама у бројним областима истраживања и примене, картографија не сме изгубити значај и примат у односу на друге дисциплине. Картографско професионално знање има примарну улогу у информатичком друштву. Примена информационо комуникационе технологије не сме бити на штету картографске теорије, односно теорија не може бити подређена технологији. Развојем технологије теоријска картографска знања у пракси треба усавршавати. Коришћењем фундаменталних знања картографске теорије и праксе, као основног ресурса за стицање разноврсних знања о геопростору, могуће је постићи адекватне ефекте и виши ниво ефикасности при материјализацији општих и специфичних сазнања о реалном свету и интерпретацији тих сазнања.

ЛИТЕРАТУРА

Virrantaus K., Fairbairn D., & Kraak M-J. (2009). ICA Research Agenda on Cartography and GI Science. *The Cartographic Journal. Vol. 46., No.2.,* 63–75.

Gere, C. (2002). *Digital Culture*. London: Reaktion Books.

Grelot, J.-P. (1994). Cartography in the GIS age. *The Cartographic Journal, Vol.31, No.1*, 56–60.

Duchêne, C. (2003). Automated Map Generalisation Using Communicating Agents. In: *Proceedings of the 21st International Cartographic Conference (ICC). 'Cartographic Renaissance'*. (160-169). Durban, South Africa. Retrieved from www.icaci.org/files/documents/icc_proceedings/icc2003/.../031.p...

Jovanović, J. (2012). Cartographic visualisation and information society. *Географски разгледи, книга 46*., 59–68.

Јовановић, М. Ј. (2015). Картографија у дигиталном окружењу. У: Станковић, С, Филиповић, Д, Ђурђић, С. (Ур.): *Зборник радова 4. српски конгрес географа, са међународним учећем - достигнућа, актуелности и изазови географске науке и праксе, поводом 150 година од рођења Јована Цвијића. књ. 12.* (19–22). Београд: Универзитет у Београду-Географски факултет & Српско географско друштво.

Живковић, Д., Јовановић, Ј. (2009). Мултикомуникациони вид картографије. У: Ковачевић, М., Пикула, М. (Ур.): *Зборник радова са научног скупа „Наука и настава на универзитету", Посебна издања, научни скупови, књига 3, том 2.* (433–438). Пале: Универзитет у Источном Сарајеву, Филозофски факултет Пале.

Foerster, T. (2010). *Web-based architecture for on-demand maps - integrating meaningful generalization processing.* Enschede: International Institute for Geo-Information Science and Earth observation, Enschede. OGC - Open Geospatial Consortium. (Dissertation). Retrieved from http://generalisation.icaci.org/images/files/publications/foerster.pdf

Hake, G., Grünreich, D. & Meng, L. (2002). *Kartographie: Visualisierung raumzeitlicher Informationen. 8. Aufl.* Berlin: De Gruyter.

‹http://kjpzlatibor.rs/gis-komunalno/› 17.03.2017.

‹http://www.geopark.npdjerdap.org/?page_id=132› 17.03.2017.

‹https://www.pdf3d.com/earth-science-geology-minerals-oil-gas-exploration/› 17.03.2017.

‹http://www.sk.rs/2005/10/skpr01.html› 18.03.2017.

DR JASMINA M. JOVANOVIĆ
Faculty of Geography, University of Belgrade, Belgrade,
E-mail: jasmina@gef.bg.ac.rs
др ЉИЉАНА ЖИВКОВИЋ
Faculty of Geography, University of Belgrade, Belgrade

CONVERGENCE OF DIGITAL CARTOGRAPHY AND ICT IN THE CONTEXT OF CONTEMPORARY RESEARCH OF GEOTERRITORY

Summary

In modern information society findings about real and abstract phenomena and processes of geo-space are increasingly being based on various forms of cartographic visualization, as it provides an efficient system organization, presentation, communication and use of geospatial data in graphic, digital and tactile form. Contemporary data visualization is characterized by the interaction and dynamism in the direction of research support of the information of the real and the virtual world and gaining comprehensive knowledge about contents of geo-space components. Modern methods of evaluation components of geo-space, beside static 2D cartographic presentations are directed to dynamic, interactive, flexible 3D and 4D presentations. Special significance is given to multimedia cartographic visualization techniques, because they provide flexibility of applications which involve multidimensional and multivariate presentation of geo data.

Techniques of cartographic visualization, especially 3D visualization and multimedia presentations, with its expressive possibilities are more attractive and through the symbolism of the cartographic language, present mediated facts to the user more efficiently. Providing informational quality for 3D and multimedia content presentation, cartographic communication process must satisfy scientific credibility, spatial and content wholeness, an adequate level of details, functional and aesthetic originality and optimal application sphere.

The convergence of digital cartography and information and communication technology (ICT) enables visualization of geospatial data and complex, productive research of geospatial content.

Милка Грмуша*
Филозофски факултет
Универзитет у Источном Сарајеву

DOI 10.7251/ZRNS1702515G
Прегледни рад

ЗНАЧАЈ ИСТРАЖИВАЊА БРАУНФИЛДА У БОСНИ И ХЕРЦЕГОВИНИ

Апстракт: *Проблем браунфилда је глобалан проблем и као такав присутан је у свим европским земљама, а нарочито у земљама у транзицији. Браунфилди се јављају као посљедица процеса деиндустријализације, терцијаризације, као и глобалне економске рецесије. То је сложена и вишедимензионална проблематика и као таква захтијева интердисциплинаран приступ. Браунфилди негативно утичу на своје окружење, како у економском тако и у социјалном, психолошком и естетском смислу, а доживљавају се и као потенцијална опасност по здравље људи и животну средину. Обнова браунфилда је повезана са концептом одрживог развоја који укључије економску, еколошку и друштвену компоненту. Због тога је овај проблем, као веома значајан, препознат од стране Европске комисије, а покренут је и значајан број пројеката који се односе на регенерацију браунфилда што је резултирало мноштвом иновативних и ангажованих приступа. С обзиром на минимум информација које су присутне о овој проблематици у Босни и Херцеговини, циљ овог рада јесте да се освијетли проблематика браунфилда, да се укаже на значај њиховог проучавања, нарочито са географског аспекта.*

Кључне ријечи: *браунфилд, одрживи развој, холистички приступ.*

Увод

Постоје различите дефиниције појма браунфилд (eng. brownfield), зависно од његове перцепције. Са становишта европске перцепције дефиниција браунфилда гласи да је то девастирано, недовољно искоришћено или напуштено земљиште које може или не мора бити штетно по околину, чија је претходна употреба престала или се смањила и чији повратак на тржиште није могућ без неке врсте интервенције (Ferber et al., 2006, p. 10).

Различите земље имају различите дефиниције браунфилда, али се оне, у већини европских земаља, заснивају на тврдњама да су браунфилд локације оне које:

- су погођене утицајем бившег корисника и околног подручја,
- су девастиране или се не користе,
- имају стварне или могуће проблеме загађења

* milka.grmusa@ffuis.edu.ba

- се углавном налазе у развијеним урбаним подручјима, и
- потребна им је интервенција да се врате у корисну употребу (CLARINET, 2002).

У земљама у транзицији источне и југоисточне Европе покренута су бројна мултидисциплинарна истраживања која се баве овим феноменом[1]. Постоје различите класификације браунфилда. Најчешће се класификују према величини, према положају у односу на градско ткиво и према ранијој намјени. Према величини, браунфилди се могу идентификовати од екстремно малих мјеста па до великих војних комплекса као што су војни аеродроми, затим велике индустријске зоне и сл. Према положају у односу на градско ткиво разликују се браунфилди у урбаним подручјима, на периферији градова и у руралним подручјима. Према ранијој намјени дијеле се на индустријске (бивше фабрике, складишта и сл.), војне (нпр. напуштене касарне, аеродроми и сл.), напуштене жељезничке и друге саобраћајне локације, пољопривредна подручја (комбинати, задруге), стамбени, трговачки, рекреациони и други објекти. Браунфилди се могу подијелити и према одређеном типу (нпр. слабо попуњени, празни, напуштени и опасни) или према фази развоја гдје могу бити у фази планирања обнове или они којима је потребна хитна акција.

Појави браунфилда у европским земљама допринијела је економска криза 1970-их у производњи угља, жељеза и текстилној индустрији. Тада браунфилди постају растући проблем (CABERNET, 2006). Број браунфилда се повећавао и због процеса деиндустријализације и терцијаризације, прво у развијеним земљама, а касније и у земљама у транзицији. Регенерација брауфилда почиње 1980-тих година прошлог вијека у САД-у, а затим и у земљама западне Европе. Она постаје чешћа прије двадесетак година када су гринфилди постали слабије доступни, скупљи и више заштићени у густо насељеним подручјима и као резултат развоја политике, економских инструмената и алата за управљање који подржавају регенерацијске процесе (Frantal, Martinat, 2013). Већем броју браунфилда допринијела је и глобална економска рецесија када су многе индустрије нестале или су се преселиле у земље са нижим трошковима рада.

[1] У земљама у окружењу, као што је Србија, браунфилд локације се дефинишу као површине и објекти у урбанизованим подручјима који су изгубили свој првобитни начин коришћења или се врло мало користе. Често имају – или се претпоставља да имају – еколошка оптерећења и на њима се налазе руинирани производни и други објекти (Оживљавање браунфилда у Србији, 2008:12). Проблематиком браунфилда у Србији до сада се бавило неколико студија: Оживљавање браунфилда у Србији: Приручник за доносиоце одлука и професионалце (PALGO, 2008), Реактивирање браунфилда у Србији: Системски приступ или ad hoc рјешења (SKGO, 2011) и Национална алијанса за локални економски развој (NALED), Ревитализација браунфилд локација у Србији – анализа правног оквира, примјери најбоље праксе и препоруке за унапређење, 2016. године.

Браунфилди негативно утичу на своје окружење, како у економском тако и у социјалном, психолошком и естетском смислу. Они се доживљавају и као потенцијална опасност по здравље људи и животну средину, како због загађења, тако и због тога што представљају мјеста за развој криминала и многих илегалних активности. Због тога је овај проблем, као веома значајан, препознат од стране многих: Европске комисије, УН-а, националних тијела и многих других. На тим основама је настао и значајан број пројеката који су се односили на регенерацију браунфилда. Међу бројним пројектима издвајају се CLARINET[2] (Contaminated Land Rehabilitation Network for Environmental Technologies) и CABERNET[3] (Concerted Action on Brownfield and Economic Regeneration Network).

Такође су донесена и значајна документа од стране Уједињених нација и Европске комисије која се баве овим питањем. Према документу Лисабонска стратегија из 2000. године који је донесен од стране Европске комисије наглашена је повезаност привредног развоја, квалитета животне средине и отварање нових радних мјеста. Податак да 60 % становништва Европске уније живи у урбаним подручјима говори да градови играју важну улогу у остварењу овог циља. У многим европским градовима постоји ангажован приступ у ревитализацији браунфилда који је резултирао и великим бројем пројеката. Код одређеног броја градова који су успјели да привуку браунфилд инвестиције, оне су довеле до драстичних промјена у урбаној структури, али су истовремено допринијеле и њиховом економском просперитету и промоцији њиховог имиџа. Са друге стране, у урбаним срединама са дугом индустријском традицијом, у којима није дошло до инвестирања у браунфилде, они су постали својеврстан терет урбаном развоју јер је њихово присуство често разарало градско ткиво (Pešić, Marković, 2012).

Географски аспект истраживања браунфилда

Због своје комплексности проблематика браунфилда захтијева интердисциплинаран приступ. Приликом регенерације браунфилда може се наићи на различите проблеме на економском, правном, политичком, друштвеном и технолошком нивоу. Због тога, поред географије, у ову проблематику треба да се укључе и економија, техничке науке, екологија,

[2] У извјештају мреже CLARINET из 2002. године приказани су подаци о националним програмима, пројектима и правној регулативи ове проблематике у 15 европских земаља

[3] У извјештају мреже CABERNET из 2006. године анализирана је проблематика браунфилда у 22 европске земље, концептуални модели браунфилда као и препоруке за даљу акцију.

право, политичке науке, социологија и друге науке. Сваки појединачни браунфилд захтијева специфичан приступ у који морају бити укључени бројни актери као што су локалне власти, финансијски сектор, инвеститори, стручни консултанти, друштвена заједница и др.

Обнова браунфилда је повезана са концептом одрживог развоја који укључије економску, еколошку и друштвену компоненту. Економска компонента се заснива на привлачењу инвестиција и привредном развоју, еколошка на санирању контаминираних подручја, док се друштвена компонента заснива на већој могућности запошљавања и проширења друштвених и културних активности, јачања осјећаја друштвене припадности и друштвеног идентитета грађана (Ferber, Tomerius, 2003). У пројекту CABERNET такође је наведено шта обухватају економска, еколошка и социјална компонента одрживог развоја у односу на браунфилде. Економска компонента се односи на повећање економског раста у појединим дијеловима града, повећање јавних и приватних прихода и сл. Еколошка компонента обухвата чишћење и враћање коришћеног земљишта у поновну употребу. На тај начин би се смањила потрошња земљишта и даље ширење радова. И на крају, наводи се социјална компонента, која се односи на осигурање дугорочне одрживости пренамјене браунфилда, а која укључује мобилизацију читаве заједнице (CABERNET, 2006).

Географски аспект браунфилда најбоље се огледа у чињеници да они не егзистирају сами од себе, већ да су лоцирани и укоријењени у одређеном простору, показујући хијерархијску и функционалну структуру. Географска средина, својом унутрашњом покретачком снагом је утицала на постанак браунфилда, а постојање браунфилда на различите начине утиче на географску средину. Својим интегративним погледом на свијет географија може понудити оквир за концептуализацију браунфилда као продукта међуодноса између мјеста, и социјалних и еколошких процеса (Bjelland, 2002). Нарочито се препоручује ефикасна GIS based методологија за идентификацију браунфилда. Прије него се крене у обнову браунфилда и повезивања са вишим циљевима заједнице, односно прије него што планери и носитељи обнове уведу механизме за потицање обнове, морају бити познати број, локација и опсег потенцијалних мјеста у било којој регији (Hayek, Novak, Arku & Gilliland, 2010).

Када говори о ревитализацији старих индустријских зона Л. Лорбер истиче потребу холистичког приступа. Она наводи да је потребна прецизно подешена акција, ангажовање јавне власти или посвећеност физичких лица да иницирају и/или спроведу промјене, мултидисциплинарни тимови стручњака да истраже, анализирају, планирају и дизајнирају инвестиције које треба предузети, а заинтересоване стране и јавност треба да артикулишу

потребе, генеришу и прихвате компромис између коришћења простора, комерцијалних интереса, добробити, социјалних и других интереса (BRM, 2012).

Када разматра ову проблематику у земљама у транзицији, Л. Лорбер наводи да земљама у транзицији није довољно само копирање добре праксе из развијених земаља када је у питању реструктурирање њихове економије и ревитализације старих индустријских зона. Њима је потребна промјена менталитета кроз познавање трендова у савременом глобалном друштву. Због тога транзицијске земље треба да, поред реструктурирања своје економије, изврше измјену образовних садржаја како би утицали на промјену менталитета и успоставу нових вриједности у друштву. Она наводи да је подручје ревитализације старих индустријских зона случај у коме географија и географи из транзицијских земаља могу видјети своју прилику како професионално тако и у отварању нових радних мјеста. А да би се остварили ови циљеви потребан је холистички приступ (Lorber, Matlovič, Stiperski, 2016).

Браунфилди у Босни и Херцеговини

Сложена проблематика браунфилда као феномена који има просторну, правну, економску, еколошку и социо-психолошку димензију присутна је и у Босни и Херцеговини и њеним ентитетима. На настанак браунфилда у Босни и Херцеговини велики утицај су, поред промјена у друштвеној и привредној структури, процеса деиндустријализације и лоше приватизације, имала и ратна дејства. Велики проблем постоји око рјешења имовинско-правних односа везаних за војне браунфилде, јер постоји политички спор између ентитета и државног нивоа око надлежности над овом имовином.

Укупна површина браунфилда је веома различита у појединим земљама Европске уније због тога што се разликују дефиниције браунфилда и критеријуми њихове идентификације. Поређења ради, према доступним подацима, најмање површине под браунфилдима налазе се у Шведској (>5000 ha) и Холандији (9000–11.000 ha), у Њемачкој износе 128.000 ha, а највише површине су заступљене у Пољској (800.000 ha) и 900.000 ha у Румунији. Густина браунфилда (процентуално учешће површина под браунфилдима у укупној површини неке земље) најчешће се креће 0,25 до 0,5%. Најмању густину имају Шведска и Француска (мање од 0,05%), а највећу Пољска и Румунија (2,5–3,8%) (CABERNET, 2006).

Подаци о укупној површини браунфилда изнад 0,5 ha у Босни и Херцеговини базирају се на процјенама. Укупна површина браунфилда,

према оквирној процјени, у Босни и Херцеговини износи 3200 до 3300 ha, док је у Републици Српској процијењена на 900–1000 ha (Бијелић, 2016). На нивоу Босне и Херцеговине и на нивоу ентитета није израђен јединствен инвентар или катастар брауфилд локација, као што је то случај у неким европским земљама. У Босни и Херцеговини се надлежности за просторно уређење, економски развој и еколошка питања налазе на ентитетском нивоу као и на кантоналном нивоу у Федерацији БиХ.

У Републици Српској и у Федерацији Босне и Херцеговине присутни су примјери идентификације браунфилда. Б. Бијелић (2016, 41–42) је идентификовао 49 браунфилда велике површине[4] (површина изнад 4 ha) у Републици Српској чија укупна површина износи 601,86 ha. У Републици Српској је, према студији[5] Републичке агенције за развој малих и средњих предузећа[6] из 2009. године, идентификовано 6 браунфилда и дјелимичних браунфилда који су кандидовани од стране општина и градова у Републици Српској. По један браунфилд је идентификован у Фочи, Сребреници, Вишеграду, Зворнику и Теслићу, а један дјелимични браунфилд у Бањој Луци. Значајно је напоменути да у Републици Српској постоје и каталози браунфилд локација на локалном нивоу, као што је *Каталог браунфилд локација у Пословној зони Рамићи* код Бање Луке или *Инвестициони потенцијали општине Мркоњић Град*.

У Кантону Сарајево је издвојено 6 браунфилда и дјелимичних браунфилда (гринфилд-браунфилд) и предложени су као инвестицијске локације у Кантону Сарајево. Издвојене су, према *Инвестиционом профилу Кантона Сарајево* – Инвестирајте у Кантон Сарајево, од стране Министарства привреде Кантона Сарајево, сљедеће инвестиционе локације: Стадион Кошево (браунфилд), Индустријска зона Жељезара Илијаш (браунфилд), индустријска зона Зрак (гринфилд-браунфилд), Привредна зона Рајловац (гринфилд-браунфилд), Унис Претис Вогошћа (браунфилд) и Стара војна касарна Семизовац (браунфилд).

Закључак

Рјешавање проблематике браунфилда захтијева, прије свега, информисање и едукацију шире друштвене заједнице о овом проблему са различитих аспеката. На тај начин би се омогућило правилно разумијевање овог проблема, његове суштине, и његовог распрострањења. Искуства

[4] Браунфилди су идентификовани са датумом 31.12.2013. године.

[5] Студија под називом „Мапа локација и анализа окружења за развој пословних зона у Републици Српској“.

[6] www.rars-msp.org

у регенерацији браунфилда из других земаља свакако се требају узети у обзир приликом рјешавања овог проблема у Босни и Херцеговини. Велики недостатак је непостојање јединствене евиденције браунфилда по ентитетима.

Да би се стекли услови за регенерацију браунфилда потребно је успоставити економске, правне, просторне и еколошке инструменте. То су финансијски инструменти и потицаји, усвајање законске регулативе на националном, регионалном и локалном нивоу, инструменти за рјешавање имовинско-правних односа, инструменти планирања, заштите животне средине и др. Значај географије и географа у истраживању и регенерацији браунфилда је велика. Географија је наука која омогућава разумијевање сложених просторних проблема. Ово омогућава географима да координирају и усклађују интересе између власника, интересних група, закона и људских ресурса. Поред географских подручја (економског, саобраћајног, демографског, заштите животне средине, културне и регионалне географије) који су директно укључени у пројектно апликативно истраживање, потребна је и сарадња са архитектама, правницима и економистима (Lorber, Matlovič, Stiperski, 2016).

ЛИТЕРАТУРА:

Бијелић, Б., Настанак, карактеристике и могућности ревитализације браунфилда велике површине у Републивци Српској (докторска дисертација). Преузето са: http://uvidok.rcub.bg.ac.rs/bitstream/handle/123456789/1618/Doktorat.pdf?sequence=1

BJELLAND, M. (2002). Until Justice and Stewardship Embrace: Or, How a Geographer Thinks About Brownfield Sites: Christian Scholar's Review, 31 (4), p. 393–412.

BRM – Brownfield revitalisation methodology (2012), ReTInA (Revitalisation of tradicional industrial areas in Sout-East Europe): Faculty of Arts of the University of Maribor

Investirajte u Kanton Sarajevo, Investicioni profil Kantona Sarajevo http://mp.ks.gov.ba/sites/mp.ks.gov.ba/files/investirajte_u_kanton_sarajevo.pdf

Datum pristupa: 03.09.2016.

CABERNET (2006). Sustainable Brownfield regeneration: CABERNET network report

CLARINET (2002). Brownfields and Redevelopment of Urban Areas: A report from the Contaminated Land Rehabilitation Network for Environmental.

Lorber, L., Matlovič, R., Stiperski, Z. (2016). Brownfields, geography and geographers in CCE countries – holistic approach: Geografski pregled No.37, str. 9-33.

Ревитализација браунфилд локација у Србији – анализа правног оквира, примјери најбоље праксе и препоруке за унапређење: Национална алијанса за локални економски развој (NALED), 2016.

Оживљавање браунфилда у Србији: Приручник за доносиоце одлука и професионалце: PALGO, 2008.

Pešić, M. i Marković, I. (2012). Possibilities of (re)activation of abandoned industrial buildings: A new conceptual model of the Belgrade brownfield and its application to the local industrial heritage. Beograd: STRAND - Sustainable Urban Society Association, p. 164–173.

Реактивирање браунфилда у Србији: Системски приступ или ad hoc рје-шења: SKGO, 2011.

Ferber, U. et al. (2006). Brownfields handbook. Education and culture: Lifelong educational project on brownfields.Leonardo da Vinci pilot project.

Ferber, U. i Tomerius, S. (2003). Brownfield Redevelopment: Strategies and Approaches in Europe and the United States. Private Finance and Economic Development: City and Regional Investment. Paris: OECD Publishing, p. 125–158.

Frantal, B., Martinat, S. (2013). Brownfields: a geographical perspective. (Editorial for Special Issue): Moravian geographical reports 2/13, Vol. 21, p. 2–4.

Hayek, M. Novak, M., Arku, G. & Gilliland, J. (2010). Mapping Industrial Legacies: Building a Comprehensive Brownfield Database in Geographic Information Systems: Planning Practice & Research, 25 (4), p. 461–475.

GEOGRAPHICAL REPORTS 2/2013, Vol. 21

Summary

The brownfields issue is a complex and multidimensional, and as such requires an interdisciplinary approach. Research brownfields is very important for a country because they have a negative impact on their environment in economic and in social, psychological and aesthetic sense, were seen as a potential threat to human health and the environment. It is very important to a proper understanding of the problem, its essence, and its distribution. When problem solving brownfield in Bosnia and Herzegovina should to be considered experience in brownfield regeneration from other countries. In order to create conditions for the regeneration of brownfields is necessary to establish economic, legal, spatial and environmental instruments. The importance of geography and geographers in research and brownfield regeneration is high. It opens the possibility for geographers to coordinate and harmonize the interests between owners, stakeholders, law and human resources.

Бранислав Драшковић*
Филозофски факултет, Универзитет
у Источном Сарајеву
Нусрет Дрешковић**
ПМФ, Универзитет у Сарајеву

DOI 10.7251/ZRNS1702523D
Прегледни рад

ТРЕНДОВИ ПРОСТОРНОГ РАЗВОЈА НА ПОДРУЧЈУ ОПШТИНЕ ПАЛЕ У ПЕРИОДУ 2000–2012.

Апстракт: *Даљинска истраживања представљају најсавременији начин за утврђивање просторних садржаја и промјена у начину коришћења геопростора. Европски пројекат даљинских истраживања (Corine Land Cover) путем сателитских мисија започео је још средином осамдесетих година прошлог стољећа, а произведена су четири типа периодских геоподатака, за 1990, 2000, 2006. и 2012. годину. Подручје Босне и Херцеговине је укључено у пројекат крајем деведесетих и доступни подаци се односе на посљедња три периода. Утврђена је површинска покровност од укупно 5 главних класа, 14 подкласа другог нивоа и 34 подкласе трећег нивоа. Методом просторне интерполације дефинисане су разлике у нивоу истих субкласа чиме се могу утврдити трендови будућег просторног развоја.*

Циљ рада је да се методом даљинске детекције утврде трендови просторног развоја на подручју општине Пале и анализира промјена типова површинске покровности и облика коришћења тла у периоду 2000–2012. године. То ће бити постигнуто издвајањем података за територију општине и праћењем промјена које су се на том простору догодиле. Тематско картирање биофизичког покривача земљине површине се може посматрати са два аспекта: (1) површинска покровност односно покривач земље се суштински бави природом појединих одлика (шума, усјеви, водена тијела, гола стијена, итд.); (2) кориштење земљишта се бави друштвено-економском функцијом основне површине (пољопривреда, станишта, заштита животне средине).

Кључне ријечи: *Пале, покровност земљишта, даљинска истраживања, просторни трендови.*

УВОД

Општина Пале је једна од шест општина града Источног Сарајева. Географски је позиционирана у југоисточном дијелу Републике Српске и БиХ. По територијалном пространству је друга (послије општине Соколац), са око 490 km^2, а по броју становника је најбројнија у Граду са 20.359

* branislav.draskovic@ffuis.edu.ba
** nusret2109@gmail.com

становника (Републички Завод за статистику, 2016). Ипак, због великог пространства које заузима, то је нешто мање од 42 становника по километру квадратном, што говори да је ријеч о претежно руралној општини са централним урбаним језгром – насељем Пале и два подцентра: насељима Мокро и Подграб.[1] Надморске висине се крећу између 624-1916 m, с тим да је највећи дио територије општине смјештен изнад 800 метара. Централно насеље лежи у истоименој котлини, на 830–840 m, између обронака Романије на истоку и Јахорине на западу.

У периоду током посљедњег рата (1992–1995.) и неколико година након, Пале су привремено биле престоница Републике Српске. Током 2000-их, иако је изгубило престижну титулу престонице, Пале настављају да се развијају убрзаним темпом. Изграђени су нови објекти и институције, међу којима су најважнији факултети Универзитета у Источном Сарајеву. Развијају се мала предузећа, дрвна индустрија и туризам на Јахорини, а некадашње велике компаније, попут Фамоса, полако одумиру. Значајан дио избјеглог становништва изградило је своје домове на подручју општине Пале, па се број становника повећао у односу на посљедњи званични попис (1991) за око 5000, односно за 20 %. То је узроковало значајне промјене у типовима покровности и облицима кориштења земљишта, па су се наметнула питања колике су те промјене, код којих типова покровности су забиљежене највеће трансформације и колико оне износе у површинским мјерним јединицама и процентима. Као један од основних начина дефинисања просторних промјена током временских интервала наметнула се метода даљинског истраживања, прије свега путем доступних сателитских снимака. С обзиром на то да су промјене у простору, како на глобалном тако и на локалном плану, све брже и интензивније, технолошка достигнућа која су нам на располагању послужила су као алат за њихову диференцијацију и квантификацију с циљем бољег управљања простором и природним насљеђем и ефикасније заштите животне средине.

Антропогени процеси који су се одвијали на територији општине Пале током прве деценије XX вијека учинили су да је добар дио простора промијенио првобитну намјену. Наиме, површина урбаних зона се повећала, а смањила се површина под пашњацима. Такође, развојем дрвне индустрије смањила се површина под високопланинском шумском вегетацијом и четинарском шумом, а повећала територија природног нископродуктивног травњака и мјешовите шумске вегетације.

[1] Према европској номенклатури статистичких територијалних јединица, општина припада LAU 1 нивоу (Local Administrative Units) са мање од 50 становника по km^2, те по том критеријуму спада у рурално подручје. Чак ни град Источно Сарајево не би имао статус урбаног подручја јер густина насељености на његовој територији износи само 44,88 st/km^2 (Drašković, Dreškovič i Mirić, 2016).

МЕТОДОЛОГИЈА И ПОДАЦИ

Визуелна интерпретација у просторним истраживањима је метод препознавања, идентификације и процјене објеката снимљених углавном из ваздуха: путем авиона или сателита. Може се рећи да је, у ширем смислу, дио даљинске детекције као методе прикупљања података путем система који нису у директном контакту са испитиваном појавом или објектом. Основни начин примјене има у области праћења промјена, дефинисања типова покровности и начина кориштења земљишта. Ова област посебно је добила на значају са развојем и појавом сателитских снимака и географских информационих система, као и са све већим антропогеним притиском на природне и просторне ресурсе. Посљедњих деценија, са технолошким развојем и генерисањем нових података метода даљинске детекције, постаје све заступљенија у истраживањима површинске покровности широм свијета.

Како би се утврдила јединствена типологија, група научника (Anderson, Hardy, Roach, Witmer, 1976) одсјека за пољопривреду САД (The US Department of Agriculture) у сарадњи са агенцијом за геолошка истраживања САД (The US Geological Survey) је развијала класификациони систем на три нивоа који је иницијално прилагођен за област идентификације типова покровности и облика кориштења земљишта. Први ниво се односи на пет главних категорије површинске покровности: (1) вјештачке површине, (2) пољопривредне површине, (3) шуме и полуприродне површине, (4) мочваре и (5) водене површине. Други ниво су површине са вишим степеном детаљности, гдје се јасно разликују урбане зоне, шуме, језера и сл. Трећи ниво је најдетаљнији и подијељен је на 44 класе, с циљем да се дефинишу разлике између типова урбаних површина, пољопривредног земљишта или различитих врста шумског покривача. У свакој класи или подкласи су доминантни одређени природни или вјештачки објекти који дефинишу тип покровности.

Као један од најзначајнијих пројеката из области прикупљања података о типовима покровности земљишта и њиховим промјенама на подручју Европе, средином осамдесетих година прошлог вијека покренут је програм Corine Land Cover[2] (CLC), координиран од стране Европске агенције за животну средину (EEA)[3]. Базиран је на визуелној интерпретацији сателитских снимака (сателити: SPOT, LANDSAT TM и MSS) високе резолуције од стране националних тимова земаља учесница програма. Додатни подаци (авио снимци, топографске мапе, статистички подаци, теренски рад и др.) коришћени су као допуна за дефинисање категорија

[2] CORINE – COoRdination of INformation on the Environment.

[3] EEA – European Environment Agency

CLC номенклатуре и јаснију интерпретацију стања на терену (European Environment Agency, 2007).

Прва CLC геобаза података односи се на 1990. годину када је покривено 29 европских држава (Босна и Херцеговина тада још није била укључена). Касније су подаци допуњавани 2000, 2006. и 2012. године[4] а број држава које учествују на пројекту попео се 2012. године на 39.

Један од најважнијих задатака CORINE програма била је компјутерска инвентаризација површинске покровности. Ти подаци су важни за управљање простором, животну средину, за креирање политика регионалног развоја, за развој пољопривреде и др. Такође, ова геобаза може послужити као основа за даљња истраживања терена (ерозија тла, биогеографска регионализација и др.) и добијање сложенијих информација. Циљеви овог програма су да се обезбиједе конзистентни и упоредиви подаци за све заинтересоване за европске политике из области просторног развоја и заштите животне средине.

Национална мрежа центара креира националне CLC базе у координацији са европском агенцијом за животну средину (EEA). Први CORINE Land Cover пројект за Босну и Херцеговину започео је 1998. године и успјешно је завршен 2000. године. Резултат је креирање CORINE Land Cover 2000 геобазе података о земљишном покривачу БиХ. CLC геобаза података обухватила је идентификацију типова површинске покровности на нивоу главних класа односно на нивоу треће субкласе гдје је осим назива дат и детаљан опис структурних обиљежја. Након тога креиране су базе података CLC 2006 и CLC 2012 на основу којих се могу пратити промјене у површинској покровности земљишта.

Неке од предности CLC геобазе података је што могу показати гдје се фрагментација пејсажа погоршава, на примјер усљед изградње саобраћајница или друге инфраструктуре, и тако повећава ризик да одређени екосистем губи везу са другим екосистемима, што заузврат може угрозити опстанак флоре и фауне на том подручју. У области пољопривреде може се указати гдје се настављају или појачавају структуралне промјене, као што су нпр. конверзија пашњака у обрадиве површине, ширење и редукција обрадивих површина, итд.

Три основна циља CLC пројекта су да сакупи информације о стању животне средине у односу на одређене теме које су дефинисане као приоритети од стране европских земаља, да координира сакупљање података и организацију информација на међународном нивоу, те да осигура да су

[4] Подаци се допуњују новим низом сваких шест година, тако да је наредни предвиђен за 2018. годину.

информације конзистентне, а подаци компатибилни. Corine Land Cover је дефинисан као "експериментални пројекат за сакупљање, координирање и осигуравање конзистентности информација о стању животне средине и природних ресурса" (Official Journal L 176, 1985).

Основна јединица снимања терена треба да кореспондира са површином која има хомоген покров (трава, шума, вода, стијена, итд.) или представља комбинацију елементарних зона (хомогених) што представља карактеристику структуре земљишног покрова (покрива веће површине које чине један тип земљишног покрова). У погледу величине, ова јединица мора представљати значајну површину земљишта, која се јасно разликује од околних јединица. Такође, њена структура земљишног покрова мора бити довољно стабилна да служи као јединица за сакупљање прецизнијих информација. Основна јединица служи као концептуални алат за анализу земљишног покрова и као алат за читање и организовање података прикупљених даљинским истраживањима из сателита што даје приказ хетерогености и разноликости објеката који покривају површину земље. Приликом њеног дефинисања мора се имати у виду да се у природи земљишни покривач увијек јавља као комбинација површина које су у већој или мањој мјери хомогене/хетерогене, без обзира која се размјера користи (EEA, Corine Land Cover, 1994).

Занемарујући како смо анализирали добијене податке, подаци прикупљени сателитским системима не пружају приказ актуелног стања земљишног покрова, нити је могуће картирати земљишни покров у свој његовој сложености и разноликости. Због тога је потребно користити јединице за картирање које задовољавају два критеријума: (а) њихов садржај мора пружити тематске податке које тражи корисник, и (б) она мора пружити прихватљив приказ стварне ситуације.

Детаљност просторних истраживања зависи од величине истраживаног подручја па је уобичајено да се за континентални или регионални ниво користе подаци о покровности у ситнијој размјери, односно са просторном резолуцијом сателитских снимака од 0,5 km или мањом. За истраживања типова покровности и начина кориштења земљишта на националном или на нижем административном нивоу организације, уобичајено се користе сателитски снимци веће просторне резолуције од 0,25 до 0,1 km или крупнијом (Đug, Drešković i Odžak, 2015.). У CLC пројекту кориштена је минимална картографска јединица (Minimal Map Unit) од 25 ha за површинске и 100 m ширине за линијске објекте. То значи да зоне са површином мањом од 25 ha и линијски објекти ужи од 100 m нису узети у разматрање односно нису регистровани. Подаци су презентовани у картографској форми са основном размјером 1:100.000 па локацијска

прецизност CLC геобазе износи 100 m. Илустрације ради, у размјери 1: 100.000, 25 хектара је представљено квадратом 5 x 5 mm или кругом радијуса 2,8 mm (EEA, Corine Land Cover, 1994).

Табела 1. Развој CORINE Land Cover пројекта

	CLC1990	CLC2000	CLC2006	CLC2012
Сателит	Landsat-5 MSS/TM single date	Landsat-7 ETM single date	SPOT-4/5 and IRS P6 LISS III dual date	IRS P6 LISS III and RapidEye dual date
Вријеме прикупљања	1986-1998	2000 +/- 1 година	2006+/- 1 година	2011-2012
Геометријска тачност	≤ 50 m	≤ 25 m	≤ 25 m	≤ 25 m
Минимална картографска јединица/ ширина	25 ha/ 100m	25 ha/ 100m	25 ha/ 100m	25 ha/ 100m
Геометријска тачност, CLC	100 m	боља од 100 m	боља од 100 m	боља од 100 m
Тематска тачност, CLC	≥ 85% (вјероватно недостигнуто)	≥ 85% (достигнуто)	≥ 85% (непровјерено)	≥ 85%
Број укључених држава	26 (27 са каснијим укључењем)	30 (35 са каснијим укључењем)	38	39

Извор: Copernicus Land Monitoring Services, 2016.

На основу података CLC 2000, 2006 и 2012. креирана је тематска карта површинске покровности земљишта на простору општине Пале (Карта 1). Захваљујући различитим временским периодима аквизиције података, могуће је пратити и визуализовати динамичке промјене које се дешавају у простору. Преклапањем слојева података (тематских карата) из различитих периода можемо добити јаснију слику у којим зонама су промјене највеће и колики им је просторни обухват.

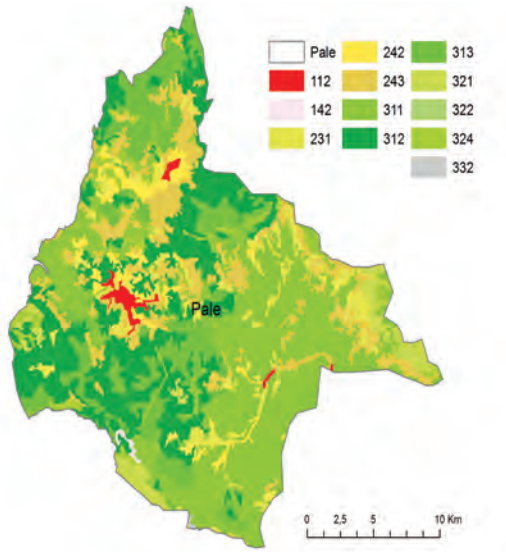

Карта 1. Типови површинске покровности земљишта на подручју општине Пале (према CLC бази података 2012)

Анализама типова површинске покровности према CLC номенклатури утврђено је да на територији општине Пале постоје 3 класе првог нивоа, 7 класа другог и 12 од укупно 44 класа трећег нивоа покровности, које имају сљедеће ознаке и значење (према извору: EEA; CORINE Land Cover 1994):[5]

1. Вјештачке површине

1.1.2. Дисконтинуирана урбана површина - укључује покровност у којој већину тла покривају вјештачке структуре;

1.4.2. Спортски и рекреациони терени – представљени су камповима, спортским теренима, рекреационим парковима, голф теренима, тркалиштима и сл., као и парковима изван урбаних зона.

2. Пољопривредне површине

2.3.1. Пашњаци–представљени су густим травнатим покривачем у којем доминирају врсте из породице трава (које нису под системом ротације). Користе се углавном за испашу, али се могу користити и за механичко кошење;

2.4.2. Комплексна култивација – представљена је са густо збијеним малим парцелама различитих једногодишњих усјева, пашњака и/или трајних

[5] Наведене су само класе и подкласе које се појављују на територији општине Пале. На примјер, од класа првог нивоа нема мочвара и већих водних површина (ознаке 4 и 5).

усјева. У ову субкатегорију спадају и обрадиво земљиште, пашњаци, воћњаци и градски вртови од којих сваки заузима мање од 75 % од укупне површине ове јединице;

2.4.3. Пољопривредне површине са значајним удјелом природне вегетације – чине их првенствено пољопривредне зоне, испресијецане значајнијим природним зонама. Пољопривредно земљиште заузима од 25 до 75 % укупне површине ове јединице.

3. Шуме и полуприродне површине

3.1.1. Лишћарско-листопадна шумска вегетација – обухвата вегетацијске формације које првенствено чини дрвеће, укључујући и шибове, са доминацијом широколисних врста. Широколисне врсте дрвећа морају покривати најмање 75 % површине ове јединице;

3.1.2. Четинарска шумска вегетација – обухвата вегетацијске формације коју првенствено чини дрвеће, укључујући и шибове, са доминацијом четинарских врста, при чему површина под четинарима обухвата најмање 75 % укупне површине ове јединице;

3.1.3. Мјешовита шумска вегетација је представљена вегетацијским формацијама које првенствено чини дрвеће (укључујући и шибове), у којима нема доминације нити лишћарско листопадних нити четинарских врста. Ова категорија укључује не само мијешане шуме у стриктном силвикултурном смислу, него и комплексне шумске парцеле које обухватају мозаик широколисних и четинарских врста гдје није могуће разлучити хомогену састојину већу од 25 ha;

3.2.1. Природни травњак представља ниско продуктивни травњак који је често лоциран у зони неравног терена. Често укључује стјеновите површине и вриштине;

3.2.2. Високопланинска шумска вегетација и вриштине чини вегетација са слабим покровом у којој доминирају шибови и зељасте биљке (вријесак, трновити жбунови и сл.). Унутар ове субкласе могуће је разликовати субалпинске вриштине које гради rhododendron и kaluna, а које се генерално надовезују на субалпинске шуме и пашњаке;

3.2.4. Транзицијска шума/шикара је шиболика или зељаста вегетација са појединачним стаблима. Може представљати или деградацију шуме или њену регенерацију/колонизацију;

3.3.2. Голе стијене су представљене литицама, падинама са активном ерозијом, стијенама и гребенима.

РЕЗУЛТАТИ И ДИСКУСИЈА

Према подацима добијеним на основу CLC 2012, на подручју општине Пале у односу на први ниво класификације највећи обухват имају шуме и полуприродне површине са 76,68 %, затим слиједе пољопривредне површине са 22,12 %, док категорија изграђеног и урбаног земљишта укупно износи око 1,205 %.[6] На другом нивоу најзаступљеније категорије су: шумска вегетација (310) са око 69,93 % и обрадиве површине (240) са око 16,24 % (заједно чине 86,14 %).

Најзаступљеније индивидуалне класе покровности на трећем нивоу класификације су листопадна шумска вегетација (3.1.1.) са 32,66 %, четинарска шумска вегетација (3.1.2.) са 22,34 % и мјешовита шума (3.1.3.) са 14,93 %. Слиједе пољопривредне површине са значајним удјелом природне вегетације (2.4.3.) са 12,70 % и пашњаци (2.3.1.) са 5,88 %, док су слабије заступљени комплексна култивација (2.4.2.) са 3,54 %, природни травњак (3.2.1.) са 3,49 %, транзицијска шума/шикара (3.2.4.) са 3,19 %. Од осталих типова површинске покровности вриједних помена (заступљеност изнад 1 %) дисконтинуирана урбана површина (1.1.2.) обухвата 1,03 %.

Када је ријеч о трендовима просторног развоја примјетан је значајан раст урбанизованих површина и то у износу од 11,73 %. Гледано по периодима, највећи интензитет забиљежен је током периода 2000–2006. (табела 2). Поред глобалног тренда урбанизације који није заобишао ни овај простор, три фактора који су на то највише утицали, а који се односе на други период су: ажурирање CLC 2012 базе још није у потпуности завршено[7], смањење интензитета миграција становништва[8] и економска криза која је након 2008. године у Босни и Херцеговини знатно успорила привредни развој.

---

[6] У односу на Просторни план града Источно Сарајево (2008, стр. 47) ови проценти се нешто разликују. Према табели вриједности индикатора за урбано-руралну типологију у 2004. години у општини Пале, удио вјештачких површина износи 1,38 %, удио пољопривредног земљишта 33,24 %, а удио осталог земљишта 65,38 %.

[7] Тренутно је актуелна верзија 18.4 из 2015. године која нема потпуну покривеност подацима у цијелој Европи.

[8] Повратак избјеглица је био куд и камо интензивнији од 2000–2006. у односу на 2006–2012. Процес етничке хомогенизације учинио је да се значајан број некадашњих становника Сарајева преселио на Пале, па је то један од разлога високе стопе урбанизације.

Табела 2. CLC субкатегорије покровности на подручју општине Пале током 2000, 2006. и 2012. године и међупериодске релативне просторне промјене (RP) у површинском распрострањењу.

CODE	CLC 2000		CLC 2006		CLC 2012		RP (%)	RP (%)	RP (%)	RP (km²)
	P (km²)	(%)	P (km²)	(%)	P (km²)	(%)	2000-2006	2006-2012	2000-2012	2000-2012
1.1.2.	4,44	0,91	5,03	1,03	5,03	1,03	11,73	0,00	11,73	0,59
1.4.2.	0,65	0,13	0,86	0,18	0,86	0,18	24,42	0,00	24,42	0,21
2.3.1.	37,64	7,70	28,74	0,18	28,74	5,88	-30,97	0,00	-30,97	-8,9
2.4.2.	16,59	3,39	17,32	3,54	17,32	3,54	4,21	0,00	4,21	0,73
2.4.3.	58,58	11,98	62,06	12,70	62,06	12,70	5,61	0,00	5,61	3,48
3.1.1.	158,19	32,36	159,66	32,66	159,66	32,66	0,92	0,00	0,92	1,47
3.1.2.	118,42	24,23	109,4	22,38	109,2	22,34	-8,24	0,18	-8,44	-9,22
3.1.3.	64,03	13,10	73,45	15,03	72,99	14,93	12,83	-0,63	12,28	8,96
3.2.1.	4,54	0,93	17,08	3,49	17,08	3,49	73,42	0,00	73,42	12,54
3.2.2.	10,25	2,10	0,02	0,004	0,02	0,004	-51150,00	0,00	-51150,00	-10,23
3.2.4.	15,23	3,12	14,95	3,06	15,61	3,19	-1,87	4,23	2,43	0,38
3.3.2.	0,25	0,05	0,25	0,05	0,25	0,05	0,00	0,00	0,00	0,00

Извор: Подаци добијени прорачуном на основу CLC 2012 базе, EEA (European Environment Agency), 2015.

Најзначајније повећање површине код подкласа забиљежено је код природног ниско продуктивног травњака (3.2.1.) и то за 12,54 km2 (или 73,42 %), мјешовите шумске вегетације (3.1.3.) за 8,96 km² (12,28 %), док је нешто умјеренији раст забиљежен код пољопривредних површина са значајним удјелом природне вегетације (2.4.3.) за 3,48 km² (5,61 %), лишћарско-листопадне шумске вегетације (3.1.1.) за 1,47 km² (0,92 %), и подручја са комплексном култивацијом (2.4.2.) за 0,73 km² (4,21 %).

Код вјештачких (урбанизованих) површина повећање је процентуално значајно, иако гледајући по површини у km² то није велики простор: код дисконтинуиране урбане површине (1.1.2.) за 0,59 km² (11,73 %), а код спортских и рекреационих терена (1.4.2.) за 0,21 km² (24,42 %).

Као што је уочљиво у Табели 2 најзначајније смањење по подкласама забиљежено је на подручјима са високопланинском шумском вегетацијом и вриштинама (3.2.2.) и то за 10,23 km² (51.150 %),[9] затим под четинарском

[9] Овако висок постотак треба посматрати примарно као релативну вриједност због мале површине коју процентуално обухвата високопланинска шумска вегетација и вриштине. Наиме, 2000. године укупна површина под овим типом површинске покровности износила је 2,1 %, да би након 12 година пала на само 0,004 %.

шумом (3.1.2.) са 9,22 km² (8,44 %) и код површина под пашњацима (2.3.1.) од 8,9 km² (30,91 %). Смањење површина под шумском вегетацијом везано је, вјероватно (или између осталог), за дрвну индустрију која је посебно развијена на територији општине Пале.

Највеће повећање урбанизованих површина (1.1.2.) забиљежено је на источном дијелу централног урбаног језгра Пала гдје су изграђена насеља Луке и Репца, и у Мокром, другом по величини насељу на подручју општине. Највеће смањење територије под четинарском шумом (3.1.2.) забиљежено је у сјевероисточном дијелу општине, у близини насеља Мокро, гдје је мјешовита шумска вегетација (3.1.3.) замијенила четинарске шуме (карте 2. и 3).

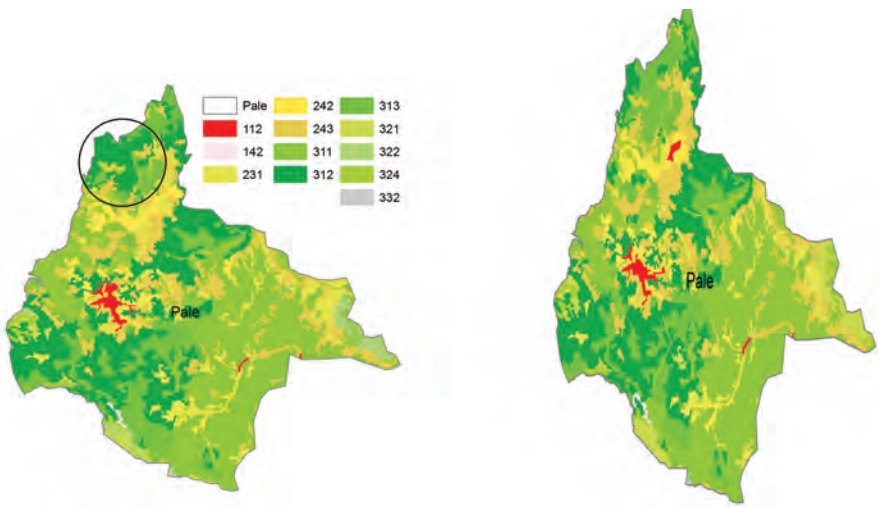

Карте 2. и 3. Поређење: приказ подручја највећег смањења четинарске шуме (обиљежено кругом, прва карта се односи на CLC 2000 а друга на CLC 2012. годину)

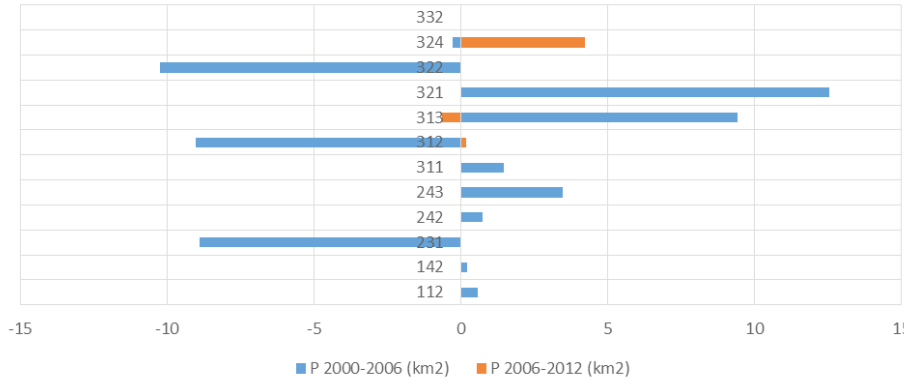

Графикон 1. Међупериодске релативне просторне промјене категорија покровности на 3. нивоу на подручју општине Пале (према подацима CLC 2000, CLC 2006 и CLC 2012) изражене у km^2

ЗАКЉУЧАК

Подручје општине Пале је према подацима CORINE Land Cover у периоду 2000–2012. забиљежило значајне промјене у типовима покровности земљишта. Развојем општине у послијератном периоду урбана површина је за кратко вријеме повећана за 11,73 %, што је углавном посљедица миграција становништва током процеса етничке хомогенизације у БиХ. Никла су нова насеља, спортски и рекреациони терени, инфраструктурни објекти, индустријска и комерцијална подручја, итд. Уочљиво је да је интензитет промјена временом све мањи, а тренд смањене промјењивости може се очекивати и у будућности јер су миграције становништва знатно мање него првих неколико година двадесет првог вијека, када је процес коначног рјешавања мјеста пребивалишта избјеглица био на врхунцу.

Кад је ријеч о класама површинске покровности првог нивоа шумски покривач заузима убједљиво највећи проценат територије општине (преко 70 %). Међупериодском анализом утврђене су значајне промјене у овом типу: забиљежено је повећање мјешовите и транзицијске шуме/шикаре на штету четинарске и високопланинске шуме и вриштина, што је највећим дијелом посљедица ослањања локалне привреде на шумске ресурсе, па и прекомјерне и неконтролисане сјече. Код пољопривредних површина (око 22 %) карактеристично је смањење површина под пашњацима и повећање ниско продуктивног травњака, што се такође може сматрати негативним трендом.

Картографском инвентуром податка CLC геобазе и на основу анализе забиљежених међупериодских промјена, може се закључити да се развој општине континуирано одвија, али динамиком која је спорија од првобитно замишљених послијератних планова.

ЛИТЕРАТУРА:

Anderson, J. R., Hardy, E. E., Roach, J. T., Witmer, R.E. (1976): A land-use and land-cover classification system for use with remote sensor data. Washington, US Geological Survey Professional Paper 964.

Copernicus Land Monitoring Services (2016). Retrieved from/Преузето са: http://land.copernicus.eu/pan-european/corine-land-cover Accessed on/Датум приступа: 18th October 2016/18. 10. 2016.

Drašković, B., Drešković, N., Mirić, R., (2016): East Sarajevo (Bosnia and Herzegovina) twenty years later – changes in land use. Geographica Pannonica, Volume 20, Issue 3, 161–167.

Đug, S., Drešković, N., Odžak, S., (2015): Daljinska istraživanja – principi i primjena u prirodnim naukama, Univerzitet u Sarajevu, Prirodno-matematički fakultet, Sarajevo, 207 str.

Eureopan Environment Agency (1994): Corine Land Cover - Part one and part two: Methodology and Nomenclature, 1–163.

European Environment Agency (2007.): CLC Technical guidelines, EEA Technical report no 17, 70 pp.

Kostra B., Arnold, S. (2014): Proposal for enhancement of CLC nomenclature guidelines,

Retrieved from/Преузето са: http://land.copernicus.eu/user-corner/technical-library/CLC2006_Nomenclature_illustrated_guide_enhanced_final.pdf Accessed on/Датум приступа: 10th May 2016/10. 05. 2016.

Official Journal L 176, 1985. Retrieved from/Преузето са: http://eur-lex.europa.eu/eli/dec/1985/338/oj Accessed on/Датум приступа: 30th October 2016/30. 10. 2016.

Републички Завод за статистику, Резултати пописа 2013. (2016). Преузето са: http://www.rzs.rs.ba/front/article/2283/ Датум приступа: 30. 12. 2016.

Урбанистички завод Републике Српске (2008): Просторни план града Источно Сарајево до 2015. године, Бања Лука.

RESUME

Remote Sensing is the most modern way of determining spatial changes of land-use. The European project of remote sensing (Corine Land Cover) via satellite mission began back in the mid-eighties and produced four types of periodical geographic data for 1990, 2000, 2006 and 2012. The territory of Bosnia and Herzegovina has involved in the project at the end of the nineties and has available data relating to the last three periods. There was a superficial coverage of the 5 main classes, 14 second level subclasses and 34 third level subclasses. Spatial interpolation method defines the differences in the level of the same subclass which can be determined by the trends of the future spatial development.

The aim of the paper was to determine the area of municipality Pale changing surface land cover types and forms of land-use by the method of remote sensing for the period 2000-2012. This will be achieved by separating the data for the territory of municipality and monitoring of changes that have occurred in this area. Thematic mapping of biophysical Earth's surface can be seen from two aspects: (1) Earth's surface is essentially concerned with the basic characteristics of individual attributes (forest, crops, water bodies, bare rock, etc.). (2) land-use is concerned with the socio-economic function of the area (agriculture, habitats, environment).

Key words: The municipality of Pale, land cover, remote sensing, spatial trends.

Садржај

Социологија

Срђан Словић
АРОНОВА ИСТОРИЈСКА СОЦИОЛОГИЈА И САВРЕМЕНИ МЕЂУНАРОДНИ ОДНОСИ 9

Сретен Јелић
Татјана Јовановић
МАС-МЕДИЈИ И СТИЛ ЖИВОТА ЉУДИ НА СЕЛУ 25

Педагогија

Бранка Ковачевић
СТИЛ ВАСПИТНОГ РАДА НАСТАВНИКА У НАСТАВИ И УЧЕНИКОВА СЛИКА О СЕБИ 43

Миле Илић
ДИДАКТИЧКО-МЕТОДИЧКИ ТОКОВИ, ИСТРАЖИВАЧКЕ ОРИЈЕНТАЦИЈЕ И СИСТЕМИ НАСТАВЕ У ТЕОРИЈИ И СТВАРНОСТИ 57

Драженко Јоргић
ПЕРСПЕКТИВЕ ХИБРИДНОГ ОБРАЗОВАЊА ОДРАСЛИХ 79

Бисера С. Јевтић,
Марина Д. Ћирић
ПРОБЛЕМИ И ПЕРСПЕКТИВЕ КОМПАРАТИВНОГ ПРОУЧАВАЊА КОНЦЕПТА АНГАЖОВАНОСТ СТУДЕНАТА 93

Мирјана Р. Самарџић
Далиборка Б. Шкипина
СТАЊЕ И ПЕРСПЕКТИВЕ ИНСТИТУЦИОНАЛНОГ ПРЕДШКОЛСКОГ ВАСПИТАЊА И ОБРАЗОВАЊА У БОСНИ И ХЕРЦЕГОВИНИ (РЕПУБЛИЦИ СРПСКОЈ) 109

Радован Чокорило
ЕСТЕТСКО ВАСПИТАЊЕ КАО ОДАБРАНА ЧОВЈЕКОВА СТВАРНОСТ 125

Златко М. Павловић
КОНТЕКСТНОСТ УЧЕЊА У ВИРТУЕЛНОЈ СТВАРНОСТИ 139

Драго Бранковић,
Бране Микановић
ТЕОРИЈСКО-МЕТОДОЛОШКИ ПРОБЛЕМИ (НЕ) САОБРАЖЕНОСТИ ПЕДАГОШКЕ ТЕОРИЈЕ И ПРАКСЕ 151

Ранка Перућица
ПРИСТУПИ УЧЕЊУ И ШКОЛСКИ УСПЈЕХ УЧЕНИКА 163

Психологија

Драгана Станимировић
DECA SA SMETNJAMA U RAZVOJU POSMATRANA IZ PERSPEKTIVE UČENIKA OSNOVNOŠKOLSKOG UZRASTA 175

Горјана Коледин
Ђорђе Петронић
AFEKTIVNA VEZANOST I SKRIPTNE ZABRANE 189

Благоје Нешић
КОНВЕРГЕНТНА ВАЛИДНОСТ КАО МЕТРИЈСКА КАРАКТЕРИСТИКА НЕКИХ ОД ЗАДАТАКА ЛОГИЧКОГ РЕЗОНОВАЊА 205

Јелена Давидовић Ракић,
Биљана Јаредић
ДА ЛИ СУ ДАРОВИТИ СТИДЉИВИ? 223

Недим И. Прелић
Небојша Б. Петровић
УНУТАРГРУПНА ПРИСТРАСНОСТ И ЊЕНИ ЕФЕКТИ НА ОБРАДУ ИНФОРМАЦИЈА 231

Сњежана З. Станар
ОТВОРЕНОСТ ЗА ПРОМЈЕНЕ И СТАВОВИ НАСТАВНИКА О АКТУЕЛНИМ ПРОМЈЕНАМА У ОБРАЗОВАЊУ 241

Тијана Тодић Јакшић
Миљана Павићевић
ОДНОС ДОЖИВЉАЈА АТРАКТИВНОСТИ ВЛАСТИТОГ ЛИЦА СА ОСЕЋАЈЕМ САМОПОШТОВАЊА И САМОПРЕЗЕНТАЦИЈЕ КОД СТУДЕНАТА 263

Новинарство

Љиљана Љ. Булатовић
Горан Р. Булатовић
MEDIJSKO MAPIRANJE MEDIJA 277

Марија Вујовић
VIZUELIZACIJA SAVREMENIH MEDIJA 295

Раденко (З) Удовичић
JAVNI RADIO-TELEVIZIJSKI SISTEM U BIH U PROCJEPU VJERODOSTOJNOSTI I OSPORAVANJA 311

Светлана Душанић Гачић,
Славица Ишаретовић
MEDIJI KAO GENERATOR PODJELE U BH DRUŠTVU 329

Златиборка Попов Момчиновић
Весна Ђурић
EU DISKURS U DNEVNOJ ŠTAMPI REPUBLIKE SRPSKE 355

Зоран Јевтовић -
Зоран Арацки
ПРЕОБРАЖАЈ КОМУНИКАЦИОНЕ ПАРАДИГМЕ У СВЕТУ ДИГИТАЛНИХ МЕДИЈА 369

Драгана Рашевић
НОВЕ ВРИЈЕДНОСТИ И ОРИЈЕНТАЦИЈЕ КОНЦЕПТУАЛНОГ ОКВИРА МЕДИЈСКЕ ПИСМЕНОСТИ 381

Срђан М. Перишић
РАСКОРАК: САВРЕМЕНА ПОЛИТИЧКА
ТЕОРИЈА И ПРАКСА 405

Цветановић Иван
Радовић Владета
УТИЦАЈ МАСОВНИХ МЕДИЈА И ОБРАЗОВНИХ
ИНСТИТУЦИЈА НА СТУДИРАЊЕ И НАЧИН ЖИВОТА
СТУДЕНАТА У СРБИЈИ 419

Татјана Вулић
Снежана Соковић
ИЗВЕШТАВАЊЕ О НАСИЉУ НАД ЖЕНАМА У СРПСКОЈ
ШТАМПИ – ВИКТИМИЗАЦИЈА ЖРТВЕ 433

Географија

Бобан Дашић
Радмила Тркља
АТРАКТИВНОСТ ГЕОГРАФСКИХ ДЕСТИНАЦИЈА У
ФУНКЦИЈИ ПРИВЛАЧЕЊА СТРАНИХ ДИРЕКТНИХ
ИНВЕСТИЦИЈА 451

Горан С. Јовић
САВРЕМЕНА ТУРИСТИЧКА ГЕОГРАФИЈА –
ФУНДАМЕНТАЛНА НАУКА ИНТЕРДИСЦИПЛИНАРНОГ
ИСТРАЖИВАЊА ТУРИЗМА 469

Дејан Р Дашић
МЕТОДОЛОГИЈА РАНГИРАЊА ДЕСТИНАЦИЈА 485

Јасмина М. Јовановић
Љиљана Живковић
КОНВЕРГЕНЦИЈА ДИГИТАЛНЕ КАРТОГРАФИЈЕ И
ИКТ У КОНТЕКСТУ САВРЕМЕНИХ ИСТРАЖИВАЊА
ГЕОПРОСТОРА 499

Милка Грмуша
ЗНАЧАЈ ИСТРАЖИВАЊА БРАУНФИЛДА У БОСНИ И ХЕРЦЕГОВИНИ 515

Бранислав Драшковић
Нусрет Дрешковић
ТРЕНДОВИ ПРОСТОРНОГ РАЗВОЈА НА ПОДРУЧЈУ ОПШТИНЕ ПАЛЕ У ПЕРИОДУ 2000-2012. 523